

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

СУДОВА РИТОРИКА

ЮРІНКОМ ІНТЕР

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

В. В. Молдован

СУДОВА РИТОРИКА

теорія і практика

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Київ
Юрінком Інтер
2010**

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

*як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-165 від 26.01.2005)*

Рецензенти

Дзера О. В., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права КНУ імені Тараса Шевченка;

Олійник О. Б., доктор філологічних наук, професор, ректор Міжгалузевого інституту управління;

Шибіко В. П., кандидат юридичних наук, професор кафедри правосуддя КНУ імені Тараса Шевченка

Молдован, В.В.

С 75 Судова риторика : теорія і практика : навч. посіб. / В.В.Молдован. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 496 с.

ISBN 978-966-667-370-4.

Судова риторика — навчальний посібник з науки і мистецтва переконуючої комунікації. У першій частині посібника висвітлюються такі питання, як історія загального і судового красномовства, зміст і процес підготовки судової промови, промов державного обвинувача і захисника. Розроблена методика проведення навчальних ігор з цієї проблематики. У другій частині пропонуються судові промови, висловлювання мислителів стародавнього та сучасного світу про ораторське мистецтво, афоризми з римського права, прислів'я та приказки, які можна використати у промовах риторів.

Для студентів юридичних вищих навчальних закладів освіти, практичних працівників і всіх тих, хто цікавиться даною тематикою.

ББК 67.7я73

Відтворення всієї книги чи якої-небудь її частини будь-якими засобами або в якій-небудь формі, у тому числі в Інтернеті, забороняється без письмового дозволу видавництва.

© Молдован В. В., 2010

© Юрінком Інтер, 2010

© Юрінком Інтер, 2002

ISBN 978-966-667-370-4

ЗМІСТ

Переднє слово	6
---------------------	---

Частина перша

Глава 1. Начерк історії красномовства	10
1.1. Античне красномовство	10
1.2. Красномовство слов'ян	13
1.3. Жанри красномовства	30
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	32
Глава 2. Судова промова	35
2.1. Предмет судової промови	35
2.2. Види судових промов	39
2.3. Засади і функції судової промови	41
2.4. Спілкування із судовою аудиторією	43
2.5. Словесна наочність	47
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	51
Глава 3. Підготовка судової промови	53
3.1. Збирання матеріалів	54
3.2. Аналіз матеріалів	55
3.3. Систематизація матеріалів і письмова підготовка промови	58
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	62
Глава 4. Промова державного обвинувача	64
4.1. Зміст і побудова обвинувальної промови	64
4.2. Вступна частина промови	67
4.3. Виклад фактичних обставин злочину (фабула справи)	72
4.4. Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів	75
4.5. Обґрунтування кваліфікації злочину	79
4.6. Характеристика особи підсудного	80
4.7. Обґрунтування пропозицій про міру покарання, цивільний позов	82
4.8. Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину	86

4.9. Заклучна частина промови	87
4.10. Репліка прокурора	88
4.11. Промова прокурора при відмові від обвинувачення	90
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	92
Глава 5. Захисна промова	94
5.1. Зміст захисної промови адвоката	94
5.2. Вступна частина захисної промови	97
5.3. Установлення фактичних обставин справи, аналіз і оцінка доказів	99
5.4. Обґрунтування кваліфікації злочину	104
5.5. Характеристика особи підсудного	107
5.6. Міркування про цивільний позов, міру покарання	112
5.7. Заклучна частина захисної промови	114
5.8. Репліка адвоката	115
5.9. Альтернатива в захисній промові	117
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	118
Глава 6. Навчальні ігри	120
6.1. «Адвокати і прокурори»	120
6.2. «Допитливі й кмітливі»	122
6.3. «Судові дебати»	123
6.4. «Судова промова»	126
Література	127

Частина друга

Глава 7. Судові промови	133
7.1. Захисна промова С. Андрієвського у справі М. Андреева	133
7.2. Промова прокурора Української РСР Р. Руденка у справі головних німецьких військових злочинців на Нюрнберзькому процесі	143
7.3. Захисна промова С. Любітова у справі Л. Назаренка	195
7.4. Звинувачувальна промова О. Коляди у справі В. Губаєва	204
7.5. Захисна промова С. Ткаченка у справі В. Губаєва	207
7.6. Звинувачувальна промова Ю. Апришко у справі А. Ігнатосяна	210
7.7. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі С. І. Мельника	214
7.8. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі В. І. Чечка	218
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	221

Глава 8. Фабули для складання судових промов	222
Глава 9. Судові промови для практичного опрацювання	228
9.1. Обвинувальні промови	229
9.2. Захисні промови	260
9.3. Промови представника позивача	286
9.4. Промови представника відповідача	313
Глава 10. Мислителі стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво	329
10.1. Про якості оратора	329
10.2. Сила й краса красномовства	338
10.3. Про ораторське слово. Гармонія думки й слова	343
10.4. Про побудову промови. Композиція виступу	353
10.5. Оратор і аудиторія. Контакт оратора з аудиторією	356
10.6. Про голос, жести, міміку, рухи тіла оратора	362
10.7. Про емоційність, ясність, стислість, простоту мовлення	364
10.8. Слово і музика. Музика слова	369
10.9. Про красномовство жартома і серйозно	371
Глава 11. Техніка мовлення і виразне читання	384
11.1. Умови правильного дихання оратора	384
11.2. Рекомендації щодо техніки мовлення вголос	385
11.3. Дихання	386
11.4. Голос	387
11.5. Дикція	389
11.6. Ритміка	390
11.7. Мовленнєвий вплив	391
11.8. Декламація	394
11.9. Практичні вправи	398
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	415
Глава 12. Крилаті латинські вислови та афоризми	417
12.1. Крилаті латинські вислови про слово	417
12.2. Юридичні афоризми римського права	422
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	456
Глава 13. Держава і право у афоризмах, висловах, прислів'ях та приказках	457
13.1. Право і влада в афоризмах і висловах	457
13.2. Держава й закон у прислів'ях та приказках народів світу	467
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	491

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Цей навчальний посібник визнано в 1996 р. одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти і науки України та Міжнародним фондом «Відродження» в рамках Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Наш славетний земляк Антон Чехов писав понад сто років тому: «Можливо, і ми колись дочекаємося, що наші юристи, професори і взагалі посадові особи, які за обов'язками служби мають говорити не лише вчено, але й зрозуміло і гарно, не виправдовуватимуться тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою непристойністю, як не вміти читати і писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим»¹.

Нині настав час відродження національної культурної спадщини, зокрема й риторичної, в якій певною мірою відбито світовідчуття українського народу. Україна проголосила, що буде правову демократичну державу. Для цього їй необхідні передусім духовні, інтелектуальні особистості, високопрофесійні правники, політики, викладачі. Настала пора змінити ставлення до базових класичних наук, з-поміж яких на чільному місці й судова риторика адвоката, прокурора, судді, юрисконсульта.

Але з цієї дисципліни досі практично не було підручників, навчальних посібників. За всю історію підготовки юридичних кадрів в Україні з цієї теми видано лише невеликі книжечки: «Судова промова» П. Бондаренка (1972) і «Професійна етика учасників уголовного судопроизводства» В. Леоненка (1981). В останній роботі один параграф присвячено судовому красномовству як складовій частині культури судового процесу.

Видання ці мали невеликі тиражі й давно вже стали бібліографічною рідкістю.

¹ Чехов А. П. Хорошая новость // Об ораторском искусстве. — М., 1959. — С. 133.

Виступ у суді — один з найскладніших і найвідповідальніших моментів участі прокурора, захисника й інших учасників у кримінальному судочинстві. Їхній успішний виступ неможливий без достатніх знань. Уміння виступати публічно не приходить само собою. Варто наполегливо учитися цьому, опановувати і відшліфувати прийоми риторського¹ мистецтва.

Судове красномовство набуває особливої актуальності. Нині кримінальні справи про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в суді першої інстанції розглядаються у складі п'яти суддів. Не за горами запровадження суду присяжних в Україні, який необхідно буде переконувати у винності чи невинності підсудного. В цих умовах майстерне володіння словом набуває особливо великого значення.

Судові промови відомих правників є зразком майстерності володіння словом у поєднанні з ретельною підготовкою, умілим використанням і вправним аналізом доказів та обставин кримінальної справи. Критично оцінений і правильно сприйнятий матеріал судових промов може надати добру послугу фахівцям.

Водночас варто зазначити, що одними лекціями і читанням навіть найкращих промов судовій риторичі не навчиш. Необхідні практичні навички і вміння. Іншими словами — щоденна і безперервна праця. Для майбутніх правників на кафедрі правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка розроблено комплекс ігрових занять, який включає в себе понад 500 великих і малих ділових ігор та ситуаційних завдань, за допомогою яких студенти-правники можуть опановувати свою майбутню професію².

Власні багаторічні спостереження автора дозволяють зробити висновок, що на якість судових промов впливають: загальна ерудиція, професійна майстерність ритора, уміння публічно го-

¹ Слово *ритор* — грецького походження і означає буквально «виголошую промову». Слово *оратор* такого ж значення, з'явилося пізніше, латинського походження.

² Див.: Молдован В. В. Комплекс методів активного обучения. — К., 1988. — С. 164; Выпускные межкафедральные игры для юристов. — К., 1989. — С. 152; Учебные мини-игры по уголовному процессу. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 112; К., 1991. — Ч. 2. — С. 116; Михеєнко М. М., Молдован В. В. Шибіко В. П. Кримінальний процес України: ділові ігри та задачі / М. М. Михеєнко, В. В. Молдован, В. П. Шибіко. — К., 1992. — С. 256; Молдован В. В., Михеєнко М. М. Юридичний практикум: навчальні ігри / В. В. Молдован, М. М. Михеєнко. — К., 1994. — С. 286.

ворити, підготовка до промови. Якраз на це і звертається увага в цій книзі, завдання якої — допомогти студентам-правникам в оволодінні основами судової риторики, в набутті необхідних знань і навичок. З цією метою в першій частині посібника висвітлюються такі питання, як *історія риторики; судова промова; підготовка судової промови; промова державного обвинувача; захисна промова*. Розроблено методику проведення навчальних ігор: «Адвокати та прокурори», «Допитливі та кмітливі», «Процесуальний документ», «Судові дебати», «Судова промова».

На конкретних прикладах наводяться найдоцільніші засоби і методи конструювання окремих частин промови, відзначаються ті помилки й вади, які зустрічаються в практиці, висловлюються міркування й рекомендації, спрямовані на підвищення професійного рівня судових дебатів.

У другій частині навчального посібника вміщено судові промови відомих юристів, а також висловлювання мислителів стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво, юридичні афоризми з римського права, українські прислів'я та приказки, які можна використати в судових промовах.

В основу цієї книги покладено навчальний посібник¹ до якого внесено зміни і доповнення: зокрема, нові параграфи — жанри красномовства та словесна наочність; промови прокурора при відмові від обвинувачення, фабули для складання судових промов; виразне читання; схеми, додаткова література тощо.

Глибоку вдячність висловлюю Галині Сагач, навчальні посібники якої «Золотослів» та «Риторика» сприяли виходу цієї книги; Олександрі Буркат за допомогу в підготовці до друку крилатих латинських висловів та афоризмів; Руслану Кацавцю за допомогу в підготовці фабул для складання судових промов. Буду вдячний усім читачам і науковцям, практичним працівникам за зауваження, поради, конструктивну критику, які будуть ретельно вивчені і враховані в подальшій роботі.

Валеріан Молдован

Щиро дякую рецензентам даного навчального посібника: академіку Олійник Ользі Борисівні, професору Дзері Олександрю Васильовичу, професору Шибіко Василю Петровичу за виважену оцінку і вчасну підтримку.

З повагою — автор

¹ Молдован В. В. Судова риторика / В. В. Молдован. — К., 1996.

І возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик

Т. Шевченко

Частина перша

- НАЧЕРК ІСТОРІЇ КРАСНОМОВСТВА
- СУДОВА ПРОМОВА
- ПІДГОТОВКА СУДОВОЇ ПРОМОВИ
- ПРОМОВА ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧА
- ЗАХИСНА ПРОМОВА
- НАВЧАЛЬНІ ІГРИ

Глава I

НАЧЕРК ІСТОРІЇ КРАСНОМОВСТВА

1.1. Античне красномовство

Красномовство має свою історію, без знання якої важко розраховувати на успіх, тим більше у мистецтві судового оратора. Уже в Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї було відоме мистецтво риторики, але справжньою його батьківщиною є Стародавня Греція, де публічне слово мало надзвичайно велике суспільне значення.

Античні ритори виступали із сенаторських трибун, на засіданнях, форумах, судових процесах. Відомими риторамі були Арістотель, Демосфен, Цицерон, Квінтіліан, Ісократ, Есхіл, Філократ, Лісій... У творах Платона знаходимо цікавий опис сили й могутності оратора, який володіє словом, що зцілює душі: «Я стверджую, що якби у будь-яке місто прибули оратор та лікар і якби у Народному зібранні чи в будь-якому іншому зібранні зайшла суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря ніхто й дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було б йому лише забажати...»¹.

Такі особистості, як Цицерон та Демосфен, — видатні ритори — ще за життя були увінчані лаврами «синів Вітчизни», «рятівників народу». Цицерон у своїх трактатах, присвячених ораторському мистецтву, писав про формування нової людини — людини-патріота, громадянина, який живе ідеалами свого народу й держави.

Найблискучішим ритором Стародавньої Греції, владарем дум був всесвітньо відомий Демосфен (384—322 до н. е.), промови якого, насичені фактичним матеріалом, містили чимало особистих спостережень, відзначалися динамічністю, переконливою аргументацією й чіткістю. Для Демосфена була характерна артистична манера триматися на трибуні, що також сприяло

¹ Об ораторском искусстве. — М., 1980. — С. 37.

його успіхові як оратора. В суді Демосфен виступав як адвокат. Сучасники так характеризували Демосфена: «Нашого ритора з його умінням все запалювати і трошити своєю силою і владою можна порівняти з вихором або блискавицею»¹.

Демосфен жив у епоху, коли закінчувався період народоуправління. Він намагався зберегти віджилий лад і своїм життям заплатив за вірність переконанням та ідеалам. До наших днів дійшло тридцять промов Демосфена, зокрема найвідоміша — про жінок. Жодна з них не є плодом імпровізації, а результатом тривалої, скрупульозної праці, покладеної на віднайдення теми, її розвиток, схематизацію плану, на відпрацювання стилю, шліфування виразів.

Великий трудівник Демосфен цілі ночі проводив за роботою, тому його недруги говорили, що промови Демосфена тхнуть лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості. Але такі твори здавалися свіжими й чарівними, ніби щойно вилились із грудей: вони були наповнені життям, емоціями і, як творіння Фідіаса, не мали на собі жодних слідів різця².

Теоретиком ораторського мистецтва і великим ритором античного світу був **Марк Тулій Цицерон** (106—42 до н. е.). Він провів на форумі майже 40 років і був справжнім ідейним поводителем римського Сенату. Цицерон відпрацював стиль, який дозволяв йому бути простим і блискучим, безпосереднім і пристрасним. Чудовими властивостями цицеронівської промови були мелодійність і ритмічність. Прославився він своїми знаменитими патетичними виступами і висновками. Складовими успіху оратора Цицерон вважав освіту, природний дар і ораторські здібності. Першу промову Цицерон виголосив у 25 років (під назвою «На захист Публія Квінція»), а останню (дванадцятую філіппіку³) — у рік своєї смерті (прожив 63 роки).

Марк Тулій Цицерон написав і виголосив низку ораторських шедеврів: «Брут», «Про знаменитих ораторів», «Оратор», «Про оратора». Пізніше видатний оратор Квінтіліан створив оригінальну систему навчання риторики на основі принципів Цице-

¹ О возвышенном. — М.; Л., 1966. — С. 28.

² Див.: Орлов Б. Демосфен и Цицерон. Их жизнь и деятельность / Б. Орлов. — СПб., 1898. — С. 52; Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. — К., 2000. — С. 29.

³ *Філіппіка* — в перекладі з грецької означає «гнівна викривальна промова».

рона у вигляді дванадцяти книг риторичних настанов. Квінтіліан говорив, що небо послало Цицерона на землю, щоб показати, до якої величі може дійти слово.

У Цицерона органічно поєднувалися теорія і практика: свої теоретичні ідеї він блискуче втілював у практичній діяльності. Ідеалом оратора він вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, юриспруденцію, філософію; добре володіє і простим, і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії, уміє примусити її сміятися й плакати, може володарювати над її душею.

Для промов Цицерона характерні оклики, повтори, іронія, градація. В деяких його промовах майже не вживаються сполучники. Такий риторичний прийом робив судову промову карбованою.

Цицерон був творцем латинської мови: з важкої, неоковірної зброї виковував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найпотаємніші вигини людської думки. Він виголосив понад сто промов, тексти п'ятдесяти семи збереглися і є риторичною скарбницею для усіх часів та народів.¹

Теорію ораторського мистецтва розробляли Арістотель і Платон. На думку Платона, красномовство має бути діловим, а не марнословним, непідкупним, чесним і високоморальним. Особливо критично Платон ставився до судових ораторів.

Арістотель (348—322 до н. е.) розглядав ораторське мистецтво у філософському плані, підкреслюючи його стичні й естетичні функції. Він вважається творцем теорії суперечки, дискусії. Арістотель розрізняв:

- *діалектику* — мистецтво сперечатися з метою встановлення істини;
- *еристику* — мистецтво будь-що залишитися правим у суперечці;
- *софістику* — намагання добитися перемоги в суперечці шляхом навмисного використання недостовірних доказів.

Стародавня Греція, Стародавній Рим в епоху демократичного розквіту стали своєрідною скарбницею риторики і ораторського мистецтва. За законами Солону, кожний афінянин повинен був особисто захищати свої інтереси в суді, бо участь пред-

¹ Сагач Г. М. Золотослів / Г. М. Сагач. — К., 1993. — С. 16; її ж Риторика. — С. 30.

ставників дозволялася лише у виняткових випадках, наприклад у справах осіб, які мали фізичні або психічні вади, жінок, неповнолітніх тощо.

Інтенсивний темп життя демократичних полісів вимагав діяльності, яка б спиралася на практичні навички у найрізноманітніших галузях. Серед них вирізнялося й словесне мистецтво риторів, які за наймом творили судові промови.

Публічний виступ у суді перед багатолюдною аудиторією був невід'ємною частиною функціонування судової влади у демократичних полісах Стародавньої Греції. Крім того, ораторське мистецтво користувалося там величезною повагою, популярністю, тому численні ораторські школи давнього світу ніколи не були порожніми.

Перші настанови для тих, хто готувався виступати публічно, належали, очевидно, сицилійським риторам Тісію й Корку. Це були рекомендації, як слід членувати промову на частини (вступ, виклад справи, закінчення) і які докази слід підбирати. Комедія Арістофана «Жаби», де інсценовано суперечку Есхіла й Евріпіда, а також деякі фрагменти промов софістів, ораторів Горгія, Сократа дають уявлення про посібники для риторів¹.

1.2. Красномовство слов'ян

Християнська релігія, церква не схвалювали зовнішніх прийомів і вимагали від проповідників і слухачів стриманості. Крім проповідей, розвиваються й інші види духовного красномовства: похвальні промови, промови на освячення храмів.

У період середньовіччя у царині риторики панували догматизм і схоластика. Феодальний лад базувався на зовнішній силі, на звичаї, що на практиці втілювався у чітко визначені, незмінні формули. О. Тимофеев писав: «Рішителем доль держав і приватних осіб був меч, а не слово»².

Авторитет католицизму негативно позначився на розвитку риторики. У тих умовах вона не могла володіти творчою силою справжнього мистецтва, а оратору не знаходилося міс-

¹ Детальніше див.: Сагач Г. М. Золотослів / Г. М. Сагач. — С. 15; її ж Риторика. — С. 29.

² Тимофеев А. История красноречия с древнейших времен / А. Тимофеев. — М., 1893. — С. 65.

ця у державному житті. Політичного красномовства тоді майже не існувало, а риторське мистецтво розвивалося здебільшого на церковних кафедрах, в університетах. Занепад і відродження риторики не могли не позначитися на розвитку людини і суспільства. Реабілітація цього предмета в системі освіти почалася наприкінці середньовіччя. Риториці відводилося почесне місце у прагненні людини оволодіти світом через античний логос — єдність і гармонію думки та слова.

Першою серйозною спробою опису історії слов'янської риторики є праця В. Аннушкіна «Перша російська «Риторика» (М., 1989), в якій аналізується риторика «Сказання про сім вільних мудростей», «Риторика» (1629). Тут міститься багатий і глибокий матеріал з історії слов'янської риторичної науки.

Після хрещення Русі активно створюються пам'ятки писемності, розвивається мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема й риторична. Перлина слов'янської літератури «Слово о полку Ігоревім» донесла до наших днів «золоте слово» Святослава, що є взірцем високої риторичної культури того часу.

Найвідомішими ораторами Київської Русі були Іларіон та Кирило Туровський.

Іларіон (XI ст.) — перший Київський митрополит, давньоруський письменник, талановитий оратор. Найвідомішою його проповіддю є «Слово про закон і благодать», де з патріотичних позицій оцінено діяльність давньоруських князів і визначну роль Київської Русі¹.

Іларіон гаряче виступає проти зазіхань Візантії на Київську Русь, красномовно і переконливо доводить містичність вчення про месіанську роль будь-якого народу, обстоює самостійність Русі. Дослідники риторичної спадщини Іларіона відзначали такі особливості «Слова», як яскрава образність, емоційність, надзвичайна мелодійність.

Постать митрополита Іларіона, його риторична спадщина надихали нащадків на опанування риторичних й морально-етичних секретів цієї видатної фігури слов'янської культури².

¹ Див.: Гуревич Е. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основи риторики / Е. С. Гуревич, В. Ф. Погорілко, М. А. Герман. — К., 1978; Сагач П. М. Риторика / П. М. Сагач. — С. 31.

² Див.: Молдован А. М. Слово о законе и благодати Иларiona / А. М. Молдован. — К., 1984. — С. 240.

Кирило Туровський (XI ст.) — блискучий оратор і представник урочистого красномовства Київської Русі. Він закликав уважно вивчати минуле, прикрашати діяння героїв відповідними словами: «Прикрасять словами й звеличать царів... і, давлячи їх, похвалами кінчають»¹.

К. Туровський — яскравий приклад творця величально-похвальних, піднесених промов, якого ми сповна можемо назвати великим «піснетворцем» Київської Русі. Неабияку риторичну цінність становить «Слово в новий тиждень після Пасхи», яке він побудував на порівнянні «церкви Христової» з навколишньою природою. В ньому — низка блискучих метафор про роль ритора, проповідника.

Ось характерний приклад: «Нині ратаї слова, приводячи словесних ягнят до духовного ярма і занурюючи... рало у мисленевих борознах, проводячи борозну покаяння й засипаючи сім'я духовне, надіями майбутніх благ веселяться»².

Красномовство слов'ян базувалося як на класичній античній риторичі, так і на досягненнях західноєвропейської думки. Роль риторичного слова була напрочуд важливою у боротьбі слов'янських народів за національне визволення, проти окатоличення, проти власних експлуататорів та гнобителів. Кращі художні твори видатних майстрів слова ставали народними, національними. Зокрема, така доля судилася ряду поезій Григорія Сковороди («Всякому городу нрав і права» тощо).

У 1620 році створюється перша російська «Риторика» невідомого автора, яка дійшла до нас у тридцяти шести списках. Вона була дуже популярним твором у Москві, Новгороді, Ярославлі, Ніловій пустині, Соловецькому монастирі тощо³. Це не самостійний російський твір, а переклад латинської риторичи німецького вченого Пилипа Меланхтона. Але при творчому ставленні до тексту оригіналу, сюди були вписані уривки з глави про риторичу «Сказання про сім вільних мудростей», а весь

¹ Туровский Кирилл. Слово в новую неделю после Пасхи / Кирилл Туровский // Древняя русская литература. Хрестоматия. — М., 1980. — С. 73; Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. — С. 31.

² Туровский Кирилл. Слово в новую неделю после Пасхи / Кирилл Туровский // Древняя русская литература. Хрестоматия. — М., 1980. — С. 74; Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. — С. 31.

³ Див.: Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика» / В. И. Аннушкин. — М., 1989.

текст пристосовано до потреб місцевої освіти. «Риторика» має дві частини: «Про винайдення справ» та «Про прикрашання слова», написані у формі діалогу вчителя й учня, що було характерним для підручників Давньої Русі.

Своєрідним епіграфом, який визначає зміст цієї цінної пам'ятки слов'янського красномовства, можуть слугувати ось ці слова:

«Я — риторика добрословного і ясновидючого розуму, мною граматики виконується й діалектика прикрашається. Зв'язуючись із цими вченнями, я навчаю житейської мудрості і наставляю, як ясно складати добродійні промови»¹.

Перша східнослов'янська «Риторика» є спадкоємницею традицій античного світу, настанов Цицерона, Демосфена, Тацита, Арістотеля. Вона стала підґрунтям для подальшого розвитку слов'янського красномовства, спираючись на кращих її служителів — Феофана Прокоповича, Михайла Ломоносова².

Києво-Могилянська академія протягом тривалого часу була єдиним осередком просвіти й культури в Україні, Росії, значною мірою і в Білорусії та південних слов'янських країнах, мала статус європейського навчального закладу, а слава про її випускників сягала світового масштабу. Академія виконувала високу й благородну місію. Адже тут «наук визвольних навчаються й звідти підпору церкві православної і вітчизні необхідну творять»³. Вона виникла в період загального культурного піднесення на Українських землях, що було зумовлено соціально-економічним пожвавленням у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Початок академії поклала Київська братська школа, заснована 1615 року; ідею підтримувало запорізьке козацтво та впливові освітні сили, які гуртувалися в той час у Києві. Школа досить швидко стала першим вищим загальноосвітнім навчальним закладом України.

Академія, маючи глибоко національне спрямування, керувалася системою і методами навчання кращих західноєвропейських університетів. Її вихованці здобували різнобічну освіту і згодом ставали визначними громадськими, політичними, дер-

¹ Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика» / В. И. Аннушкин. — С. 98.

² Див.: Сагач Г. М. Риторика. — С. 34.

³ Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — С. 50.

жавними діячами, відомими вченими, художниками, композиторами, які успішно працювали в Україні та за її межами¹.

Унікальні набутки у вихованні й навчанні у Київській академії припадають на XVII—XVIII ст., коли тут читався курс риторики. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, з них 127 складені в академії. За свідченням В. Маслюка та З. Хижняк, це були оригінальні курси риторики як за структурою, так і за змістом, у які органічно впліталися громадсько-політичні проблеми; більшою чи меншою мірою вони виконували соціальне замовлення щодо захисту гноблених і беззахисних людей від іноземних поневолювачів та місцевих «держиморд», які зрадили інтереси народу. Переконливо це простежується на прикладах судових промов. Риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування. Студентів навчали створювати промови (судові, панегіричні), писати вітальні, дякувальні, прохальні, прощальні листи тощо.

Києво-Могилянська академія увійшла до скарбниці вітчизняної риторичної спадщини, а вивчення й осмислення накопиченого тут досвіду риторичної науки дають духовно-інтелектуальну наснагу сучасним риторам та дослідникам. Ім'я академії прославили й такі видатні ритори-гуманісти, як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов та інші просвітителі.

Феофан Прокопович (1681—1736) — видатний український вчений, оратор, письменник, політичний і громадський діяч. Один із засновників стилю українського бароко з його демократичним характером, зв'язком з народною творчістю, умілим використанням культурної спадщини.

Виходець із середніх верств суспільства, він рано втратив батьків, виховувався у дядька. Закінчивши Київську академію, продовжував навчання в Польщі та Римі. Завдяки своєму ораторському таланту згодом досягає вищих посад держави, стає, по суті, правою рукою Петра I, його радником, главою «Ученої дружини». З 1706 року Ф. Прокопович — професор риторики Київської академії, курс якої у той час розглядався як унікальна наука про слово взагалі. Риторика вважалася «царицею душ»,

¹ Див. докладніше: Маслюк В. *Латиномовні поетики і риторики XVII—першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури в Україні*. — К., 1983; Сагач Г. М. *Риторика*. — С. 35

«княгинією мистецтв». Спадщину видатного українського провідителя високо цінували Пушкін, Сумароков, Фонвізін та ін.

Підручник риторики, який створив Ф. Прокопович, увібрав у себе прогресивні ідеї Арістотеля і складався з десяти книг:

Книга I. Загальні вступні настанови.

Книга II. Про підбір доказів і про ампліфікацію.

Книга III. Про розташування матеріалу.

Книга IV. Про мовностилістичне оформлення.

Книга V. Про трактування почуттів.

Книга VI. Про метод писання історії і про листи.

Книга VII. Про судовий і дорадчий рід промов.

Книга VIII. Про епідиктичний, або прикрашувальний, рід промови.

Книга IX. Дещо про священне красномовство.

Книга X. Про пам'ять і виголошування¹.

Метод риторики автор вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді є правильними. Джерелами красномовства він вважав природу, талант, освіту, тренування, наслідування. Учений обстоював принцип античної класичної естетики про відповідність словесного вираження ідейно-емоційному змісту. У своєму курсі риторики він писав про чесноти ритора, який повинен вміло розпочинати виклад, бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, сильним і багатослівним у зворушенні, і, нарешті, підбирати стиль не на свій розсуд, а згідно з вимогами справи і часу.

Творчо використовуючи досягнення античної риторичної науки, Ф. Прокопович розробляє вчення про три стилі: *високий, квітчастий і низький*.

Завдання і мета *високого стилю* — хвилювати аудиторію, для чого слід підбирати емоційні, величні способи викладу: часті метафори, піднесені фігури.

Квітчастий стиль має приносити насолоду, для чого вживаються гарні способи вислову: часті тропи, помірковані сентенції, дотепні вислови.

Низький стиль «служить для повчання і вживається у розповідях, якими ми повчаємо інших. Він виключає сильні емоції,

¹ Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори / Феофан Прокопович. — К., 1979. — Т. I. Про риторичне мистецтво. — С. 103—435.

рідко вживає фігури, тропи, буденні справи. Повчання вимагає низького стилю, розвеселення — середнього, а зворушення — високого»¹.

Феофан Прокопович — автор славнозвісного «Букваря», за яким вчилися українці, росіяни, білоруси, молдавани, грузини, серби, болгари, греки та інші. Він закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки»². Учений володів багатьма мовами, писав українською, латинською, російською, старослов'янською, німецькою, англійською, французькою, шведською, польською мовами. Така полілінгвістична культура і сьогодні вражає.

Останніми передсмертними словами просвітителя були такі: «О, голово, голово, розуму впившись, куди ся прихилиш?»

Великий російський вчений М. Ломоносов як студент Києво-Могилянської академії був знайомий з риторичними працями її професорів. Знав він і «Риторику» Ф. Прокоповича, про що свідчать виправлення у ній 1747 року та інші матеріали.

Михайло Ломоносов (1711—1765). Великий російський учений-енциклопедист, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, поет. Заклав основи сучасної російської літературної мови, став теоретиком красномовства як автор «Краткого руководства к красноречию», «Краткого пособия к риторике в честь любителей словесности», «Российской грамматики».

М. Ломоносов писав: «Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно говорити, тим самим прихилиючи інших до своєї про це думки»³.

Учений так класифікував структуру публічної промови: *вступ, тлумачення, твердження, заключення*. Для успішного впливу на слухачів він рекомендував добре знати людину, стан оратора, стан слухачів — вік, стать, виховання, звички, рівень освіти; силу красномовства. Оратор повинен володіти своїми **пристрастями**, вміти збуджувати й гасити свої почуття, тоді слу-

¹ Цит. за: Сагач Г. М. Золотослів. — С. 27; детальніше про це див.: Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — С. 89.

² Письма Ф. Прокоповича // Труды Киевской Духовной Академии. — 1867. — Т. I. — С. 158.

³ Ломоносов М. В. Избранные философские произведения / М. В. Ломоносов. — М., 1950. — С. 451.

хачі будуть знати, що ця людина чесна, совісна, їй не є чужими ті пристрасті, які вона хоче збудити у слухачів.

Заслуги М. Ломоносова в галузі художньої культури сучасники й послідовники бачили у його поетичній, риторичній творчості й розвитку російської мови.

«Ломоносов — геній творчий, він батько нашої поезії, він першим спробував вступити на шлях, який до нього ніхто не відкривав, мав сміливість складати рими мовою, яка, здавалося, є несприятливим матеріалом для віршування... Він відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчути гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її грубість... До слави великого поета він приєднує звання вдалого прозаїка, його похвальна промова Петру Великому — безсмертний твір, який приносить хвалу й герою, й автору, мужнє, високе красномовство у цій промові є безмежним, легко тут висловлюється геній звеличений, який завжди стоїть вище того, що він творить»¹.

Петро Пороховщиків, для широкого загалу юристів більше відомий під псевдонімом П. Сергеїч (1867—?). Народився в Санкт-Петербурзі в заможній дворянській сім'ї. Закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1889 року працює в міністерстві юстиції, потім в Московській судовій палаті, прокурором Орловського окружного суду. Працював він і в Україні — прокурором Харківського окружного суду. До 1917 року — суддя Петербурзького, а згодом Петроградського окружного суду. Мав генеральський чин дійсного статського радника. Юристам відомі його праці «Мистецтво промови на суді», «Кримінальний захист». Багато рекомендацій цього юриста-практика з методики побудови судової промови корисні і в наші дні².

П. Пороховщиків підкреслює, що на суді потрібна пересудсім надзвичайна, виняткова ясність і чіткість. Слухачі мають все розуміти відразу, без додаткових зусиль. Ритор може розраховувати на їхню увагу, але не на їхній розум і проникливість. А тому слід говорити не так, щоб міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти вас суддя.

¹ Ломоносов М. В. в воспоминаниях и характеристиках современников / М. В. Ломоносов. — М.; Л., 1962. — С. 137—138.

² Сергеїч П. (Пороховщиків П. С.) Искусство речи на суде. — М., 1960. Вперше ця праця видана в 1910 р. у Санкт-Петербурзі, перевидана видавництвом «Юридическая литература» в Москві у 1988 р.

У цьому зв'язку автор наголошує на особливій, суттєвій відмінності судової суперечки від наукової: «Наука вільна у виборі своїх засобів; учений вважає свою роботу завершеною лише тоді, коли його висновки підтверджені безумовними доказами; але він не зобов'язаний знайти рішення своєї наукової загадки; якщо у нього не вистачає засобів дослідження або відмовляється далі працювати голова, він кине свої креслення й обчислення і займеться іншим. Істина залишається не з'ясованою, і людство чекатиме, доки не знайдеться удачливіший шукач. Не те в суді: там немає довільної відстрочки. Винуватий чи невинуватий? Відповідати треба»¹.

Аби переконатися, наскільки глибоко й аргументовано розкривається в «Мистецтві промови на суді» зазначена тема, варто бодай фрагментарно оглянути її структуру і зміст.

Глава I. Про склад (Чистота стилю. Про точність стилю. Багатство слів. Знання предмета. Засмічені думки. Про порядність. Простота і сила. Про милозвучність).

Глава II. Квіти красномовства (Образи. Метафори і порівняння. Антитеза. Інші риторичні звороти. Загальні думки).

Глава III. Медитація (Пошуки істини. Картини. Про безпервну роботу. Схема промови).

Глава IV. Про психологію в промові (Характеристика. Життєвська психологія. Про мотив).

Глава V. Попереднє опрацювання промови (Юридична оцінка діяння. Моральна оцінка злочину. Про творчість. Художню обробку. Ідея. Диспозиція).

Глава VI. Судове слідство (Про допит свідків. Про достовірність показань свідків. Про розбір показань свідків. Про експертизу).

Глава VII. Мистецтво дискусії на суді (Деякі правила діалектики. Перебільшення. Повторення. Про недомовки. Можливе і вірогідне чи ймовірне. Про здоровий глузд. Про моральну свободу риторика).

Глава VIII. Про пафос (Здоровий глузд і почуття. Почуття і справедливість. Пафос як неминуче, законне і справедливе. Мистецтво пафосу. Пафос фактів).

Глава IX. Заключні зауваження (Письмова робота й імпровізація. Про увагу слухачів. Декілька слів обвинувачу. Декілька слів захиснику).

¹ Сергєич П. Искусство речи на суде. — С. 12.

Кілька слів про захисну промову. Замість післямови подається рецензія А. Ф. Коні «Мистецтво промови на суді».

П. Пороховщиків був і залишається видатним теоретиком судової риторики. Ось його цінні поради, ніби звернені до нинішніх судових риторів:

- *поважайте гідність осіб, які виступають у судовому процесі;*
- *уникайте домислів про самого себе і про присяжних;*
- *не допускайте, щоб різкість переходила в грубість, але пам'ятайте й інше: непотрібна ввічливість також може різати вухо і, гірше того, може бути смішною;*
- *говоріть просто, але водночас виразно й вишукано;*
- *знайте ціну словам, пам'ятайте, що одне просте слово може інколи виражати всю суть справи з точки зору звинувачення або захисту; один вдалий епітет інколи вартий цілої характеристики.*

Костянтин Зеленецький (1812—1858). Професор Рішельєвського ліцею в Одесі, автор багатьох книг, статей з питань філософії, логіки, естетики, словесності, історії, географії, зокрема викладання цих наук у навчальних закладах. Написав цікаві праці, які не втратили цінності й досі: «Дослідження про риторику», «Дослідження значення побудови й розвитку слова людського і додаток цього дослідження до мови російської»¹.

Учений розробив оригінальне розуміння творчого акту в словесній дії, переборів абстрактний розподіл слова й думки в процесі «породження думок», а потім розташування їх у процесі мисленнєвого породження. К. Зеленецький першим серед вітчизняних учених повернув риторику обличчям до творчого винайдення й відповідального вчинку в мовленні.

Серед популярних підручників риторики того часу, які багато разів перевидавалися, не втратили цінності й досі, мали певний вплив на формування української риторичної культури, були курси М. Сперанського, О. Мерзлякова, М. Кошанського та ін.

Михайло Сперанський (1772—1839) — граф, відомий російський державний діяч, найближчий радник Олександра I, ініціатор створення Державної ради, керував кодифікацією основних державних законів Російської імперії. Він автор «Правил вищого красномовства».

¹ Зеленецький К. П. Исследование о риторике / К. П. Зеленецкий. — М., 1991.

Олексій Мерзляков (1778—1830) — професор Московського університету. На його публічні промови збиралася мало не вся московська верхівка. Він був учителем О. Грибоедова, П. Вяземського, П. Чаадаєва, І. Тургенєва, М. Муравйова, М. Бестужева-Рюміна та ін.

Микола Кошанський (1781—1831) — професор російської та латинської словесності у Царськосельському ліцеї, вчитель О. Пушкіна, який зберіг про наставника найтепліші спогади. Як і згадані вже М. Сперанський, К. Зеленецький, О. Мерзляков — автор підручників риторики, які були популярними у минулому столітті.¹

У 1864 році в Російській імперії, до складу якої входила Україна, було проведено судову реформу, яка запровадила суд присяжних, відділила суд від адміністрації, закріпила виборність суддів, змагальність кримінального процесу. Було створено адвокатуру. Між звинуваченням і захистом проходили публічні змагання, які викликали інтерес слухачів. Судові промови часто висвітлювалися в пресі. Все це сприяло швидкому розвитку й удосконаленню судової риторики.

З'являється ціле сузір'я талантів, серед яких і зірки з України: Сергій Андрієвський, Микола Карабчевський, Микола Холева. До цього сузір'я можна віднести й Анатолія Коні, мати якого була україркою з Полтавської губернії, а сам він з 1867 по 1870 р. працював товаришем прокурора спочатку Сумського, а потім Харківського окружного суду.

Які ж основні особливості їхнього судового красномовства?

По-перше, це широта гуманістичного підходу до фактів, що розглядалися в суді. На риторів дивилися як на виразників громадської совісті й моралі;

по-друге, вони були громадськими діячами і в буквальному, і в широкому розумінні цього слова;

по-третє, майстерне володіння усною і письмовою мовою (А. Коні, С. Андрієвський, М. Карабчевський публікували свої романи, збірки віршів).

Характерною рисою діяльності цих особистостей є високий професійний рівень, прекрасна загальна та юридична підготовка, знання кількох іноземних мов. Вони дивилися на суд, як на

¹ Дивись докладніше про К. Зеленецького, М. Сперанського, О. Мерзлякова, М. Кошанського: Сагач Г. М. Риторика. — С. 42—44.

«школу для народу» в якій, за висловом Анатолія Коні, «повинні виноситися уроки служіння правди і поваги людської гідності»¹.

Сергій Андрієвський (1847—1918). Народився в Катеринославі. У 1865 році з золотою медаллю закінчив курс у місцевій гімназії і вступив на юридичний факультет Харківського університету. Після його закінчення в 1869 році працює в прокуратурі Харківської судової палати, потім слідчим в м. Карачеві, товаришем прокурора Казанського окружного суду. В 1873 році, за безпосередньої участі А. Коні, з яким був близький по спільній роботі в Харківській судовій палаті, Сергій Андрієвський переводиться товаришем прокурора Петербурзького окружного суду. Працюючи в прокуратурі столиці Російської імперії, він зарекомендував себе першокласним оратором, одним з провідних державних обвинувачів.

Коли в 1878 році готувалася до слухання справа Віри Засулич, яка звинувачувалася в замаху на вбивство Петербурзького городонаначальника генерала Трепова, Андрієвському запропонували виступати обвинувачем у процесі, однак він відмовився брати участь у цьому процесі. Самостійний у своїх міркуваннях, сміливий у поглядах, молодий правник поставив умову надати йому право в своїй промові визначити громадську оцінку вчинку Трепова і його особистості. Зрозуміло, що адміністрація на таку вимогу не погодилася. Більше того, після розгляду справи В. Засулич Андрієвський був звільнений у відставку. Однак А. Коні підшукав своєму другу місце юрисконсульта в одному з Петербурзьких банків, а потім рекомендував до вступу в адвокатуру. Уже перший процес, в якому виступав Андрієвський, створив йому репутацію сильного адвоката. Промова у справі Бекер принесла репутацію одного із найблискучіших риторів і популярність за межами Російської імперії.

В основу судової промови Андрієвський завжди висував особу підсудного, умови його життя, внутрішні мотиви злочину. Він не відзначався глибоким всебічним аналізом матеріалів справи, недостатньо надавав уваги висновкам попереднього слідства. «Не будуйте вашого рішення на доказаності його вчинку, — говорив він в одній справі, захищаючи підсудного, — а загляньте в його душу і в те, що неминуче призвело підсудного до його способу дій»².

¹ Коні А. Ф. Избранные произведения / А. Ф. Коні. — М., 1980. — С. 443.

² Андрієвський С. А. Драми життя. Защитительные речи / С. А. Андрієвський. — Петроград, 1916. — С. 178.

Сергій Андрієвський — майстер психологічного захисту, оригінальний ритор, самостійний, з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Уміло користувався влучними порівняннями, часто вживав гострі зіставлення.

У своїй книзі «Драми життя. Захисні промови» С. Андрієвський пише: «...Взагалі ж для кримінального захисту, не рахуючись з видатними обдаруваннями, скоріше за все, корисні освічені, розумні, щирі, добрі люди, а менш за все потрібні казуїсти, або ж порожні фразери, які самовдоволено пропонують публіці пошарпані квіти красномовства».

А ось ще один витяг із цієї книги, який засвідчує життєве і професійне кредо автора: «Якось у Вільні, один з приятелів мого клієнта, після дебатів сказав мені: «Що б про вас не думали, але кожен, хто слухає вас, мимоволі відчуває: ця людина говорить правду. І ні від кого іншого я не чув відгуку більше для мене цінного, більш відповідного тому, чого я завжди прагнув»¹.

Промовиста деталь. У романі «Хождение по мукам» прообразом чоловіка Каті, адвоката Миколи Івановича для Олексія Толстого був саме Сергій Андрієвський.

Досить успішно Андрієвський займався і літературною діяльністю. Він часто друкувався у «Вестнике Европы». У книзі «Литературные чтения» за 1881 рік опубліковано ряд його творів — критичних статей про Некрасова, Тургенєва, Достоевського, Баратинського. Опубліковано дві збірки його віршів. А згадувані вже судові промови Сергія Андрієвського ще за його життя витримали п'ять видань. У 1997 році відзначено 150-річний ювілей від дня народження цього видатного українця, про якого в Україні нині, окрім фахівців, мало хто й знає. Видання його праць в українському перекладі стало б добрим початком у справі заслуженого повернення в Україну цього доброго імені.

Анатолій Коні (1844—1927). Народився в Санкт-Петербурзі в інтелігентній сім'ї; батько — викладач історії в гімназії, доктор філософії, мати — актриса і письменниця. 1865 року Анатолій Коні закінчив юридичний факультет Московського університету. Починав помічником секретаря Петербурзької судової палати. Потім — товаришем прокурора окружного суду в Сумах, Харкові, де звернув на себе увагу громадськості як сміливий, об'єктивний звинувач.

¹ Андриевский С. А. Драммы жизни. Защитительные речи / С. А. Андриевский. — С. 6—7.

Двадцятисемирічний Анатолій Коні стає прокурором Петербурзького окружного суду, а через шість років призначається головою столичного окружного суду — першого суду Російської імперії. Як голова суду пов'язав своє ім'я з одним із найвідоміших політичних процесів того часу — процесом Віри Засулич.

Олександр II, висока судова адміністрація вимагали від голови суду винесення звинувачувального вироку, причому якнайсуворішого. Проте А. Коні не лише не пішов на компроміс із власною совістю, але й відстояв незалежність своїх поглядів. Розгляд справи В. Засулич закінчився виправдувальним вердиктом. На непокірного суддю падає гнів начальства. «Вигнати» із суду його не могли, оскільки судді обиралися довічно, і Коні переводять у цивільну колегію «воювати з паперами». А його покровителя — міністра юстиції графа Палена було звільнено «за недбале ведення справи В. Засулич».

Після семирічного забуття, коли вляглися політичні пристрасті, вже за іншого царя, А. Коні присвоюють генеральський чин дійсного статського радника і призначають обер-прокурором Урядового Сенату, сенатором, членом Державної ради¹. В 1888 році він знову в Україні, у Харкові, керує слідством у справі про аварію царського потягу в районі ст. Борки. Невдовзі вченою радою Харківського університету йому присвоєно вчений ступінь доктора кримінального права за сукупністю робіт.

У 1917 році указом Тимчасового уряду А. Коні призначено головою касаційних департаментів Сенату. А через рік його обирають професором кафедри кримінального судочинства Першого Петроградського університету, професором Інституту живого слова — унікального навчального закладу, де готували судових ораторів, спеціалістів з мистецтва мовлення, письменників, акторів. На той час лише в Оксфордському університеті існувала кафедра поезії.

До цього слід додати, що в 1910 році Академією наук Російської імперії А. Коні (разом з Л. Толстим, А. Чеховим і В. Короленком) був обраний академіком словесності. Нагороджений піст'ямма золотими медалями Академії наук, вісьмома орденами царського уряду, причому перший орден Святого Станіслава II ступеня з імператорською короною отримав у 24 роки в Харкові, останній орден — Олександра Невського — у 71 рік. За архів-

¹ Детальніше про це див.: Смолярчук В. И. Анатолій Федорович Коні / В. И. Смолярчук. — М., 1981. — С. 215.

ними даними, майже 150 разів обирався почесним членом юридичних, медичних, філологічних та інших товариств.

У 1927 році, читаючи лекцію в холодному приміщенні, отримав запалення легенів, що призвело до смерті. Похований у Санкт-Петербурзі поряд з могилами І. Тургенєва, І. Гончарова, М. Салтикова-Щедрина. На могилі зберігся надпис: «Мислил, чувствовав, трудился».

Про Анатолія Коні написано багато, всі відзначають його прекрасне ораторське мистецтво, оригінальність промов, відсутність шаблону. Він по праву вважається першим серед судових ораторів «чародієм слова», як його називали сучасники. І така оцінка беззаперечна.

Протягом 1966—1969 рр. у Москві видавництвом «Юридическая литература» було випущено зібрання творів А. Коні у восьми томах. Його праця «Судові промови», що вперше вийшла 1888 року і де зібрані звинувачувальні промови, напутні слова присяжним засідателям, касаційні висновки, витримала кілька видань. А. Коні залишив багато корисних порад і рекомендацій судовим риторам. Він вимагав від прокурора й адвоката логічності, глибокої аргументації, об'єктивного і обгрунтованого розбору доказів.

Сучасники відзначали, що навряд чи існував тоді звинувач більш небезпечний, стійкий і сильний внаслідок такту і почуття міри, відсутності натяжок і односторонності, ніж А. Коні. Він завжди глибоко вивчав і добре знав матеріали справи, хоча виписки робив рідко. Сила ораторського мистецтва А. Коні проявлялась і в тому, що він умів показати не лише саму подію, але й ті умови, які до неї призвели. У Коні дар психологічного аналізу поєднувався з даром художника слова. Його промова була насичена образами, порівняннями, узагальненнями, влучними зауваженнями. Це все надавало їй життєвої правдивості, захоплювало слухачів.

Микола Карабчевський (1851—1925). Народився в Херсонській губернії. Після закінчення (із срібною медаллю) Миколаївської реальної гімназії вступив на юридичний факультет Петербурзького університету, який у 1874 році успішно закінчив із ступенем кандидата права.

Не отримавши посвідчення про благонадійність, яке вимагалось для роботи в установах міністерства юстиції, Микола Карабчевський вступає до адвокатури Петербурзької судової палати. Досить швидко завоював популярність як один з найкращих

захисників. З успіхом виступав у багатьох «гучних» процесах: про інтендантські зловживання під час російсько-турецької війни (кримінальна справа розглядалася особливим присутством Петербурзького Військово-окружного суду); на захист Ольги Палем, яка звинувачувалася в убивстві студента Довнар; братів Скитських; мултанських вояків, у вирішенні долі яких активну участь брав його земляк, письменник В. Короленко; широку популярність набула його промова у справі про катастрофу пароплава «Володимир», захисні промови з політичних справ.

Захисні промови Миколи Карабчевського переконливі, впевнені, пристрасні. Він завжди детально вивчав матеріали попереднього розслідування, досить активним був на судовому слідстві. Умів показати помилки і вади протилежної сторони.

У 1894 році М. Карабчевський проголосив знамениту промову у справі Сазонова, який звинувачувався в убивстві міністра внутрішніх справ Плеве. Надзвичайно збуджений, оратор проголосив: «Панове судді! Мабуть бомба, яку кинув Сазонов, була наповнена не динамітом, а гнівом народу!». Тут його перебиває головуючий: «Це крамола». Але М. Карабчевський швидко зорієнтувався і відповів: «Так думав Сазонов»¹.

Інтереси Миколи Карабчевського були надзвичайно багатогранними: активно займався наукою, публіцистикою, критикою, художньою прозою і віршами. Його літературні твори опубліковані у збірнику «Піднята завіса», окремими виданнями вийшли дві фундаментальні праці — «Около правосудия» (СПб., 1902) і «Промови» (М., 1916); редагував журнал «Юрист».

Помер Микола Платонович за кордоном в еміграції².

Микола Холева (1858—1899). Народився в м. Керчі Таврійської губернії. Після закінчення курсу місцевої класичної гімназії вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. З 1881 р. працює в адвокатурі при Петербурзькій судовій палаті.

Характерною особливістю для Холеви як адвоката є рідкісна сумлінність і виняткова працьовитість. Він завжди багато ува-

¹ Цит. за: Ляховицкий Л. Д. Характеристики известных русских судебных ораторов / Л. Д. Ляховицкий. — СПб., 1897. — С. 148.

² Детальніше про це див.: Смолярчук В. И. Карабчевский Н. П. — русский судебный оратор и писатель / В. И. Смолярчук // Советское государство и право. — 1983. — № 8; Судебные речи известных русских юристов. — М., 1958. — С. 329—464.

ги приділяв детальному вивченню справи, всіх її обставин. Його промови — це результат великої попередньої праці і ґрунтовної підготовки до процесу. Для адвоката не існувало дрібниць в обставинах справи. Будь-який факт — суттєвий чи другорядний — не проходив повз його уваги. Промови чіткі, послідовні. Доти, поки не закінчував всебічний розгляд одного питання, він не переключав своєї уваги на щось інше.

Промова у справі Максименка дуже добре відбиває особливості ораторського обдарування Миколи Холеви. В ній плавно і послідовно висвітлюються всі події справи. Аналіз доказів вичерпний і всебічний. Дуже ґрунтовний розбір висновків експертів. У захисній промові відсутні відступи з питань, що не стосуються справи. В інших промовах, наприклад у справі про катастрофу пароплава «Володимир», вдало використано літературно-художній опис окремих подій, образні порівняння.

Микола Йосипович займався літературною роботою. Брав участь у виданні журналів і газет, працював секретарем комісії із збирання юридичних звичаїв при етнографічному відділенні Географічного товариства¹.

Микола Криленко (1885—1938). Народився в селі Бехтеево Смоленської області (Росія) в сім'ї політичного вигнанця з України. 1914 року закінчив юридичний факультет Харківського університету. В 1917 році — Верховний головнокомандуючий і нарком у військових справах. З 1918 року працює в органах юстиції, організовує судові і прокурорські органи. Згодом — голова Верховного трибуналу при ВЦВК, прокурор Російської Федерації. Народний комісар юстиції СРСР, державний обвинувач у найбільших політичних процесах, завідувач кафедрою кримінального права Московського інституту радянського права.

Микола Криленко був прикладом умілого і глибокого сполучення юридичного і психологічного аналізу обставин справи. Майстерно володів усіма прийомами полеміки, звертав особливу увагу на суспільне і політичне значення справи. Письменник Л. Шейнін писав про Криленка, що він був «оратором незабутнім»².

Микола Васильович — автор фундаментальних творів: «Суд и право в СССР», т. 1—3 (М.; Л., 1927—1930); «Судебные речи. Избранное» (М., 1964).

¹ Детальніше див.: Судебные речи известных юристов. — С. 817—865.

² Шейнин Л. Заметки следователя / Л. Шейнин. — М., 1986. — С. 263.

Роман Руденко (1907–1981). Народився у місті Носівка Чернігівської губернії. Закінчив Московську юридичну школу і Вищі юридичні курси при Всесоюзній правовій академії в 1941 році. У 1944–1953 рр. — прокурор УРСР, а з 1953 р. — Генеральний прокурор СРСР. Почесний доктор юридичних наук університету ім. Гумбольдта (1960), Празького університету (1966).

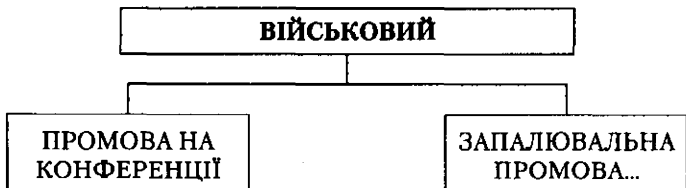
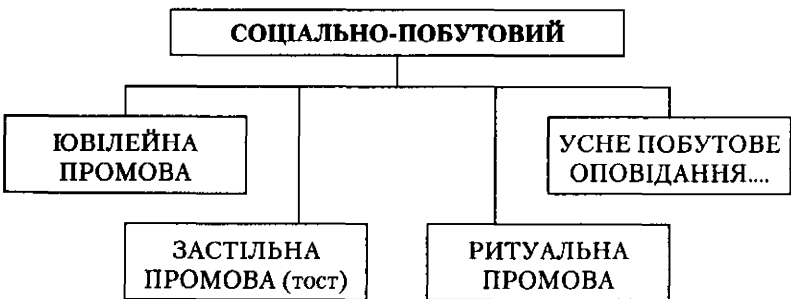
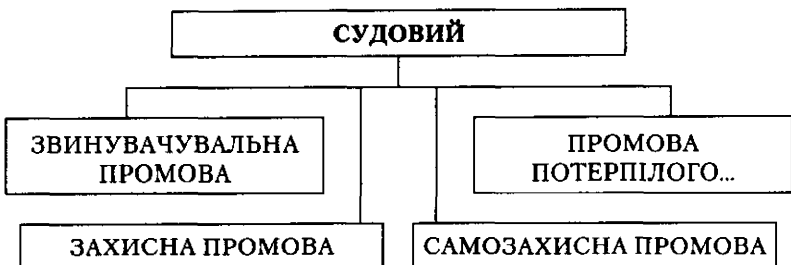
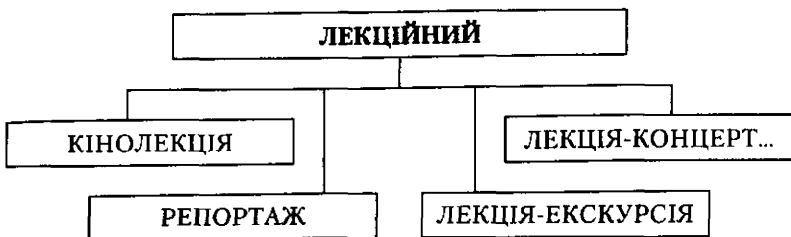
Виступав із звинувачувальними промовами на відомих міжнародних процесах: у справі за обвинуваченням головних німецьких військових злочинців у Нюрнберзі; справі американського льотчика-шпигуна Ф. Пауерса¹.

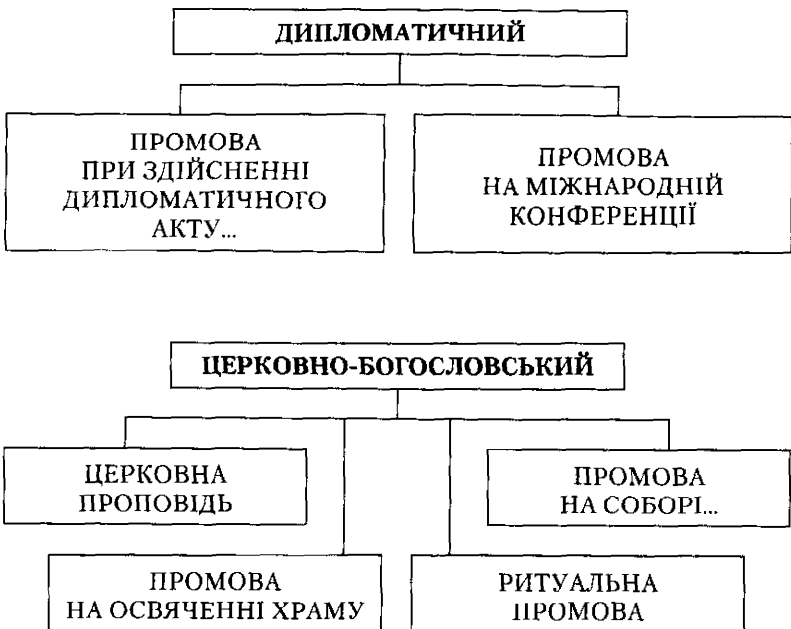
Роман Руденко проголошував свої промови яскраво, сильно, глибоко аналізував міжнародну обстановку і політичне значення справ, які розглядалися. Був об'єктивним не тільки в дослідженні обставин справи, але й особи підсудного. Його заключна промова як головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі була подією великої політичної значущості. У другій частині книги подається текст цієї промови.

1.3. Жанри красномовства

¹ Судебные речи советских обвинителей. — М., 1965. — С. 120–230.

Заяитання та завдання для самоконтролю

Античне красномовство

1. Яка країна є справжньою батьківщиною античного красномовства?
2. Де виступали античні риторичі?
3. За що отримували нагороди античні риторичі і які саме?
4. Чим знаменитий Демосфен?
5. Чим прославився Цицерон?
6. Хто вважається творцем латинської мови і чому?
7. Яким має бути справжнє красномовство, на думку Платона й Арістотеля?
8. Хто вважається творцем теорії спору, дискусії?
9. Хто створив перші рекомендації для риторів?
10. Що таке софістика, еристича, діалектика за Арістотелем?
11. Скільки промов Демосфена дійшло до наших днів і про які з них ви чули?

12. Як готував свої промови Демосфен?
13. Якими були промови Демосфена і чому їх порівнюють з творіннями Фідіаса?

Красномовство слов'ян

1. Як ставилася християнська релігія до красномовства?
2. Які види духовного красномовства ви знаєте?
3. Чому не розвивалася риторика в середньовічні часи?
4. Хто зробив першу спробу опису історії риторики Київської Русі, де і коли?
5. Який художній твір Київської Русі вважається взірцем високої риторичної культури і чому?
6. В чому заслуга як ратора першого митрополита Київської Русі Іларіона?
7. Хто такий Кирило Туровський і чим він знаменитий?
8. На чому базувалося красномовство слов'ян?
9. Коли створена перша російська «Риторика», яка її структура?
10. Коли засновано перший вищий загальноосвітній навчальний заклад України і як він називався?
11. Який статус мала Києво-Могилянська академія і чим вона прославилася?
12. Скільки підручників з риторики написано викладачами Києво-Могилянської академії, їх зміст?
13. Які визначні слов'янські ритори навчалися у Києво-Могилянській академії?
14. Хто такий Феофан Прокопович і в чому його заслуги?
15. Яка структура «Риторики» Феофана Прокоповича?
16. Які три стилі риторики розробив Феофан Прокопович?
17. Які заслуги Михайла Ломоносова в галузі риторики, художньої культури?
18. Хто такий Петро Пороховщиків (П. Сергеїч)?
19. Яка структура праці П. Сергеїча «Мистецтво промови на суді»?
20. Хто такий Костянтин Зеленецький і які твори написані ним?
21. Хто такий Михайло Сперанський і які твори написані ним?
22. Хто такий Олексій Мерзляков і які твори написані ним?
23. Хто такий Микола Кошанський і які твори написані ним?
24. Що дала судова реформа в Російській імперії 1864 р. для судової риторики?
25. Яких ви знаєте українських судових риторів ХІХ—ХХ ст.?
26. Які особливості судового красномовства відомих риторів?

27. Хто такий Сергій Андрієвський і які твори написані ним?
28. Хто такий Анатолій Коні і які твори написані ним?
29. Хто такий Микола Карабчевський і які твори написані ним?
30. Хто такий Микола Холева і які особливості його риторського обдарування?
31. Хто такий Микола Криленко і які твори написані ним?
32. Хто такий Роман Руденко, в яких загальновідомих міжнародних судових процесах він брав участь?
33. Які характерні риси красномовства українських риторів?
34. Які жанри красномовства ви знаєте?

Глава 2

СУДОВА ПРОМОВА

2.1. Предмет судової промови

Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Виступаючи в суді з промовою, прокурор і адвокат підбивають підсумки не лише судового розгляду справи, але і всієї своєї попередньої праці, аналізують докази, висловлюють свою позицію у справі, міркування з питань, на які суду необхідно дати відповідь під час складання вироку, рішення, постанови, ухвали.

Згідно зі ст. 318 КПК України у судових дебатах, крім прокурора й адвоката (захисника), можуть брати участь; потерпілий і його представник; цивільний позивач і цивільний відповідач та їх представники; близькі родичі, опікуни або піклувальники підсудного (як захисники) і сам підсудний.

У цивільному процесі у судових дебатах можуть брати участь: позивач та його представник; відповідач та його представник; третя особа, яка заявила самостійні позовні вимоги, та її представник; третя особа без самостійних вимог; уповноважені органів державного управління, профспілок, державного підприємства, установи, кооперативних організацій та їх об'єднань, представники громадських організацій і трудових колективів і, звичайно ж, прокурор (ст. 194 ЦПК України).

В адміністративному процесі згідно зі статтями 268—279 Кодексу України про адміністративні правопорушення на засіданні суду заслуховуються особи, які беруть участь у розгляді справи. До них відносяться: особа, яка притягається до адміністративної відповідальності; потерпілий; законні представники особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; адвокат; прокурор.

Судова промова державного обвинувача у кримінальному процесі своїм змістом має: громадсько-політичну оцінку злочину й особи підсудного; характеристику складу злочину, який, на його думку, знайшов своє підтвердження в судовому засіданні; вичерпний аналіз зібраних і перевірених на судовому слідстві доказів і обґрунтування ними своєї позиції щодо вини підсудного, кваліфікації його дій та міри покарання. Крім того, прокурор у своїй промові підтримує пред'явлений ним або цивільним позивачем позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян, а також висловлює й обґрунтовує свою думку з усіх інших питань, які належить вирішити судові під час постановлення вироку (ст. 324 КПК України).

Судові промови цивільного позивача і цивільного відповідача або їх представників своїм основним змістом мають питання, які стосуються відшкодування завданої злочином майнової шкоди: доведення чи недоведення факту вчинення злочину, наявність чи відсутність підстав для пред'явлення і задоволення позову, його предмета та розміру відшкодування. Питання вини підсудного та обрання йому міри покарання ними не обговорюються, оскільки це не пов'язано з цивільним позовом.

Судова промова захисника зумовлена його функцією у кримінальному процесі — функцією захисту і повністю підпорядковується відстоюванню законних інтересів свого підзахисного. За своєю структурою вона, як правило, є аналогічною промові державного обвинувача. Проте за своєю спрямованістю — різко відмінною від промови прокурора. Захисник у своїй промові всі факти і докази розглядає під кутом інтересів підсудного, тлумачить їх так, щоб спростувати обвинувачення, а якщо воно безсумнівно доведене — пом'якшити його вину і відповідальність¹.

Репліка — частина судової промови, основне призначення якої коротко, в стислій формі звернути увагу суду на перекручування фактів, домисли та принципово неправильні судження, допущені учасниками дебатів у своїх промовах (ст. 318 КПК України).

¹ Детальніше див.: Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. — К., 1992. — С. 322—325; Михеєнко М. М., Молдован В. В., Радзівська Л. К. Порівняльне судове право / М. М. Михеєнко, В. В. Молдован, Л. К. Радзівська. — К., 1993. — С. 92—93.

Судові промови впливають на формування внутрішнього переконання судді, допомагають суду глибше розібратися у всіх обставинах справи, всебічно, повно і об'єктивно дослідити ці обставини, установити істину у справі і прийняти правильне рішення¹.

До предмета судової промови в кримінальних справах у суді першої інстанції входять:

- фактичні обставини справи (п. 1 ст. 64, п. 1 ст. 324, ст. 420, п. 1 ст. 448 КПК України) та їх суспільно-політична оцінка;
- аналіз та оцінка доказів (п. 3 ст. 318 КПК України);
- юридична оцінка встановлених фактичних обставин — кваліфікація злочину (п. 2 ст. 64, пункти 2—4 ст. 324, п. 2 ст. 420 КПК України);
- характеристика особи підсудного, а в необхідних випадках й інших учасників процесу (п. 3 ст. 64, п. 7 ст. 324, п. 3 ст. 420);
- питання, пов'язані із застосуванням кримінального покарання або звільнення від нього (п. 3 ст. 64, п. 4, 6 ст. 324 КПК України);
- питання, пов'язані з вирішенням цивільного позову (п. 4 ст. 64, п. 9 ст. 324 КПК України);
- інші питання, які вимагають свого вирішення (пункти 10—14 ст. 324 КПК України);
- аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23, 23² КПК України).

Предметом судової промови в цивільних справах у суді першої інстанції є:

- 1) фактичні обставини справи;
- 2) оцінка доказів;
- 3) пропозиції про застосування того чи іншого закону у справі;
- 4) пропозиції про винесення окремої ухвали за наявності для цього підстав (ст. 235 ЦПК України).

Аналіз статей 27, 30 ЦПК України дає можливість зробити висновок, що **предметом доказування виступають:**

- обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (підстави позову);
- обставини, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення (підстави заперечення);

¹ Див.: Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. — Х., 1975.

• інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи. А в цілому — обставини, які повинні бути встановлені як підстави для розв'язання спору між сторонами; всі наявні юридичні факти й обставини, що мають значення для справи.

Необхідний склад фактів предмета доказування визначається на підставі норм матеріального права, якими врегульовані спірні правовідносини. Так, відповідно до ст. 456 ЦК України до складу підстави позову, що є предметом доказування, входять факти, які підтверджують: наявність трудових відносин потерпілого з особою (підприємством), настання каліцтва чи іншого пошкодження здоров'я у зв'язку з виконанням потерпілим своїх трудових обов'язків; настання певної шкоди; наявність збитків та їх розмір; вину організації в заподіянні шкоди.

Труднощі й помилки у визначенні необхідного факту доказування виникають тоді, коли диспозиція норми матеріального права має відносно визначений характер. Це норми, якими врегульовані питання про виселення за неможливістю сумісного проживання, про розподіл майна подружжя тощо, при застосуванні яких повинні враховуватися «груба необережність самого потерпілого», «майнове становище», «інтереси неповнолітніх дітей чи інтереси одного з подружжя, що заслуговують на увагу» (ст. 454 ЦК, ст. 29 Кодексу про шлюб і сім'ю та ін.)¹.

Виступаючи з судовою промовою в адміністративних справах, учасники розгляду повинні з'ясувати:

- чи було вчинено адміністративне правопорушення;
- чи винна дана особа в його вчиненні;
- чи підлягає вона адміністративній відповідальності;
- чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення до товариського суду, громадської організації;
- інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ст. 280 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Предметом судової промови в суді другої інстанції при розгляді справи в апеляційному чи касаційному порядку є:

- критика або обґрунтування правильності вироку чи рішення;

¹ Детальніше див.: Штефан М. Й., Дріжчана О. Г. Цивільне процесуальне право України / М. Й. Штефан; О. Г. Дріжчана. — К., 1994. — С. 152—156.

- обґрунтування апеляційного (касаційного) подання чи апеляційної (касаційної) скарги або їх критика;
- аналіз і оцінка додаткових матеріалів;
- пропозиції про винесення певної ухвали апеляційної (касаційної) інстанції. Таким чином, до змісту судової промови обов'язково входять ті елементи, які утворюють її предмет. Однак слід мати на увазі, що на зміст і форму судової промови великий вплив мають характер і обсяг справи, особа риторика, судова аудиторія. Особа промовця і судова аудиторія визначають певну побудову і виклад судової промови. Як немає однакових справ і людей, так не може бути і однакових судових промов.

Вільне володіння формами судової промови — мистецтво, яке, як і всяке інше мистецтво, може набути у деяких риторів трафарету. Головними в судовій промові є її зміст і думки риторика¹.

2.2. Види судових промов

У судовому засіданні при розгляді кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справ можна виділити такі види судових промов:

1. Обвинувальна промова прокурора в кримінальних справах в суді першої інстанції.
2. Промова прокурора в кримінальній справі при відмові від обвинувачення в суді першої інстанції.
3. Захисна промова адвоката в кримінальній справі в суді першої інстанції.
4. Промова адвоката — представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача.
5. Самозахисна промова підсудного.
6. Промова потерпілого і його представника.
7. Промова цивільного позивача і цивільного відповідача або їхніх представників (у межах цивільного позову в кримінальних справах).
8. Промови прокурора й адвоката в цивільних справах у суді першої інстанції.
9. Промови прокурора й адвоката в адміністративних справах.
10. Промови прокурора й адвоката в кримінальних і цивільних справах у суді другої інстанції.

¹ Див.: Алексеев Н. С., Макарова З. В. Ораторское искусство в суде / Н. С. Алексеев, З. В. Макарова. — Л., 1989. — С. 35.

11. Промови позивача та відповідача або їхніх представників у цивільних справах.

12. Промови третіх осіб або їхніх представників у цивільних справах.

13. Промови уповноважених органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, кооперативних організацій та їх об'єднань у цивільних справах.

14. Промови представників громадських і трудових колективів у цивільних справах.

15. Промови осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності, та їхніх представників.

16. Промова потерпілого в адміністративній справі.

17. Захисна промова близьких родичів, опікунів або піклувальників підсудного в кримінальній справі.

18. Промова адвоката (представника сторони) при веденні господарських справ в господарському суді.

19. Промова прокурора при підтриманні позову в господарському суді.

У попередньому параграфі цієї глави частково розкритися зміст судових промов державного, цивільного позивача і цивільного відповідача, захисника. Детальніше вони будуть висвітлені в наступних главах роботи.

Виходячи з предмета судової промови, пропонується **структура та зміст промови прокурора при відмові від обвинувачення**:

- викладення фактичних обставин справи, як вони були встановлені досудовим слідством;
- заява про непідтвердження обвинувачення в суді — про відмову від обвинувачення;
- аналіз та оцінка доказів, зібраних і досліджених під час досудового і судового слідства;
- фактичні обставини та юридичні підстави відмови від державного обвинувачення;
- причини необґрунтованого притягнення особи як обвинуваченого до кримінальної відповідальності, пропозиції щодо їх усунення;
- пропозиції про поновлення порушених прав підсудного;
- пропозиції про подальшу долю справи¹.

¹ Див.: Вернидубов І. В. Проблеми підтримання державного обвинувачення за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. В. Вернидубов. — К., 1992. — С. 25.

2.3. Засади і функції судової промови

Виходячи з теорії і практики судової риторики, можна виділити три основні засади судової промови: *психологічну, етичну і логічну*. Кожна з них впливає не тільки на зміст судової промови, а й на спосіб побудови.

Процесуальна діяльність учасників судочинства передусім акт **психологічний**. Вона відбувається у відповідності зі своїми закономірностями і психологічною організацією суб'єктів, які здійснюють цю діяльність. За своєю психологічною природою судові дебати — форма мовленнєвого спілкування учасників судового процесу, спосіб передачі інформації. Це засіб переконання суду, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості висунутих ними рішень.

Змістом судової промови завжди є певні думки, ідеї, доводи, міркування, пропозиції. Вони неминуче пов'язуються з особистим ставленням людей до результатів дослідження, емоційним сприйняттям інформації, психологічним станом переконаності чи непереконаності в правильності зроблених висновків.

У психологічній структурі судових дебатів виділяються такі компоненти, як психологічні властивості та якості виступаючого, психологія сприйняття промови і впливу останньої на формування судового переконання.

Уважно вислуховуючи судові промови, судді подумки простежують пройдений шлях шукання істини, усвідомлюють і зіставляють доводи й аргументи обвинувача і захисника, порівнюють їх. Це дозволяє їм побачити сильні і слабкі сторони в аргументації учасників судових дебатів, внести свої корективи в їх оцінку, зробити правильні висновки, прийняти законне і обґрунтоване рішення.

Важливе місце в структурі судової промови посідають **етичні засади**. Будь-яка професійна діяльність повинна здійснюватися на основі тих етичних принципів, які сформувалися в суспільстві. Більше того, кожен вид діяльності виробляє свої норми професійної етики.

Судова етика містить комплекс моральних заборон і дозволів, обумовлених специфікою розгляду і вирішення в судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ.

Дотримання етичних норм сприяє повнішому, результативнішому виконанню учасниками судових дебатів своїх обов'язків, підвищенню ефективності їх діяльності. Етичні засади вимагають від судового ритора індивідуального підходу до кожної справи, яка розглядається, урахування особливостей учасників, які беруть участь у справі. Недопустимі приниження людської гідності, упередженість, односторонність у висвітленні обставин справи.

Судовий ритор не має права застосовувати незаконні засоби і методи для відстоювання своєї позиції, наполягати на твердженнях, які не підкріплені матеріалами справи. Він не має також права навмисно затягувати судовий розгляд справи, свідомо вводити суд і осіб, які присутні в залі судового засідання, в оману. Тільки моральні засади здатні забезпечити досягнення поставленої мети.

Логічні засади є тією базою, яка визначає обґрунтованість, переконливість і доказовість судової промови. Знання законів логіки, їх дотримання вважається необхідною умовою для правильного мислення, висловлювання своїх думок. В умовах судочинства, де на основі доказів формуються певні висновки і приймаються у справі відповідні рішення, знання законів логіки набуває особливого значення.

Закони логіки вимагають, передусім, точного визначення тез, які доказуються. Всяка невизначеність, розпливчастість предмета обговорення неминуче вплине на невизначеність висновків судового ритора. Вимоги логіки сприяють формуванню у риторів чітких суджень і обґрунтуванню їх доказовими даними.

У структурі судових дебатів виділяються такі **функції судової промови**, як комунікативна та інформативна.

Судові дебати виступають здебільшого як засіб спілкування, комунікації, як спосіб обміну думками і судженнями. Це форма відстоювання судовими риторомі своїх процесуальних позицій, процес взаємодії між ними. В цьому розумінні судові промови — засіб комунікативного зв'язку, спосіб реалізації **комунікативної функції**.

Судові промови виконують також **інформативну функцію**. Промова кожного учасника судових дебатів повинна містити не лише відомості про досліджувані події, але й дані, які підтверджують правильність тлумачення цих подій. Обґрунтованість

висновків і пропозицій, інакше, промова повинна бути аргументованою, доказовою, переконливою.

Кожен судовий ритор, у відповідності зі своєю процесуальною позицією, аналізує й дає оцінку зібраним доказам, формулює свої висновки і обґрунтовує їх тими даними, які були здобуті в процесі розслідування і судового розгляду справи. Старанно і ретельно необхідно проаналізувати не лише ті докази, які підтверджують позицію виступаючого, але й дані, які не узгоджуються з нею. Цим самим забезпечується всебічність, повнота і об'єктивність дослідження. Висновки, зроблені судовими ритором, стають переконливими й обґрунтованими, а якраз цього і чекають від них судді та інші учасники судового процесу.

2.4. Спілкування із судовою аудиторією

Судова аудиторія — певна кількість людей у залі судового засідання, які беруть участь у розгляді справи або цікавляться нею. Умовно її можна розподілити на чотири групи:

1) *професійні учасники процесу* (суддя, прокурор, адвокат, секретар судового засідання);

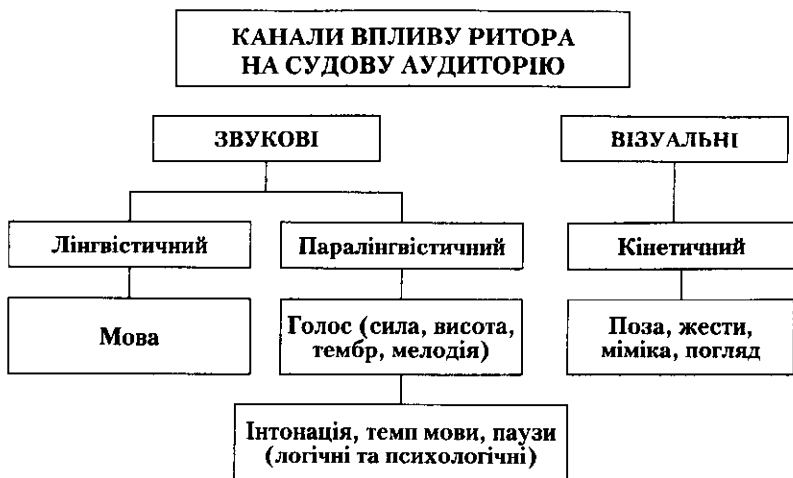
2) *представники громадськості*, які виконують в судовому засіданні свої громадські, моральні обов'язки;

3) *учасники процесу, зацікавлені у вирішенні справи* (підсудний, потерпілий, позивач, відповідач та їх представники), а також особи, що з'явилися для виконання покладених на них законом обов'язків (свідки, експерти, перекладачі тощо);

4) *публіка*, яка прийшла з різних мотивів і спонукань, але всіх їх об'єднує інтерес до процесу у даній справі.

Практика показує, що четверта група рідко буває однорідною за своїм складом. Більш-менш вона є такою лише у виїзних засіданнях суду, коли слухається справа за місцем роботи підсудного. Одні приходять до суду «поболіти» за своїх рідних, близьких, знайомих, інші — щоб пізнати щось новеньке і «намотати на вус», треті — дізнатись, як вирішуються справи про правопорушення, четверті — послухати прокурора, адвоката, суддю¹.

¹ Див.: Алексеев Н. С., Макарова З. В. Ораторское искусство в суде / Н. С. Алексеев, З. В. Макарова. — С. 40—44.

Для досягнення завдань, які стоять перед судовими риториками, їм необхідно впливати на всю судову аудиторію. Для цього варто добре знати аудиторію, її мотиви, інтереси, переконання. З одного боку, судовим риторам легше від інших риторів, оскільки вони мають час для вивчення аудиторії під час судового слідства. Але з іншого, — склад слухачів вельми неоднорідний і в цьому полягають труднощі в установленні контакту з аудиторією. Слід також враховувати вік, емоційний стан, рівень уваги, готовність вступити в контакт, зацікавленість слухачів, щоб досягти взаєморозуміння з судовою аудиторією, спонукати слухати себе.

Увагу аудиторії можна притягнути і втримати певний час деякими прийомами, які одночасно є засобами виразності судової промови, посилення її емоційного впливу. Ось ці прийоми.

Пряма вимога уваги від слухачів

Досягається виголошенням початкових фраз, наприклад: «Вельмишановні судді! Послухайте, будь ласка!», «Прошу звернути на це увагу», «Я ще раз звертаю Вашу увагу на дану обставину», «Переходжу до аналізу доказів» і т. п.

Пауза

Якщо судовий ритор бачить, що його не слухають або слухають не уважно, він може зупинитися у викладенні змісту про-

мови, що притягує увагу до виступаючого. Крім того, пауза дозволяє виділити те головне, що настає за нею.

Голосові прийоми

Щоб активізувати увагу аудиторії, ритор підвищує або понижує голос, змінює темп промови. Бажаючи підкреслити значущість тієї чи іншої фрази, судовий ритор промовляє її повільно, голосно, виразно, підкреслює інтонаційно окремі слова, подовжуючи навіть окремі голосні.

Звернення до слухачів з питанням, пов'язаним зі змістом промови

Такі питання загострюють і активізують увагу аудиторії. Наприклад: «Андреев мав повне право вважати себе щасливим чоловіком. Запитують: «Як чоловіком? Адже Левіна майже 14 років була у нього на утриманні»... Чи варто заперечувати? В житті, із лицемірства, люди придумали багато фальшиво презирливих слів. Якщо чоловік повинчався з жінкою, про неї кажуть «дружина, жінка». А якщо ні, її називають «утриманка, наложниця». Але хіба законна дружина не знає, що таке «ложе»? Хіба чоловік майже завжди не утримує свою дружину?»

Несподіване переривання думки

З процитованої промови адвоката С. Андрієвського у справі Андреева: «Не маю сумніву, що Сара Левіна, дякуючи своєму легкому поглядові на чоловіків і хтивому темпераменту, віддалася своєму здоровому чоловікові з найповнішою для нього ілюзією гарячої взаємності. Чого б іще він міг вимагати? І в такій омані він прожив, наскільки це можливо, протягом майже сімнадцяти років і раптом!..

Але тут ми залишаємо чоловіка і звернемося до дружини».

Заздалегідь сказати про те, про що передбачається говорити пізніше

Наприклад: «Вельми суперечливим у справі є питання про доказаність умислу мого підзахисного на здійснення убивства. Але про це я скажу пізніше, а зараз я хочу звернути Вашу увагу на...»¹.

¹ Промова адвоката О. В. Дервіза у справі Верховського // Слово адвокату. — М., 1981. — С. 131.

Засоби мовної виразності
(прислів'я, приказки,
гумор, яскраві образи)

З промови адвоката М. Холеви у справі Максименко: «Панове! Один римський імператор, підписуючи смертний вирок, вигукнув: який я нещасливий, що вмію писати! Я впевнений, що старшина ваш скаже інше; він скаже: який щасливий я, що вмію писати!»

Із промови С. Андрієвського: «З весни зірка пана Лютостанського почала тьмяніти і чадіти». Метафори і порівняння також притягують увагу судової аудиторії, посилюють емоційний вплив промови.

Із промови адвоката М. Карабчевського на засіданні суду другої інстанції: «Із усіх жахів, властивих нашій думці і нашій уяві, найбільший жах — бути живцем похованим. Цей жах тут наяву. Правосуддя справило велику тризну в цій справі. Тальма похований, але він живий. Він стукає у віко своєї труни, його необхідно відкрити»¹.

Адвокат Л. Ветвінський, викриваючи наперед неправдиві показання підсудних, які обмовили його підзахисного, використав прислів'я, щоб створити антитезу, розвинути думку, яка заперечує закладений в неї зміст: «Кажуть, що у брехні короткі ноги. Я в цьому не дуже впевнений, тому, зокрема, що дана брехня, хоча і в дещо зміненому вигляді, проникла все ж із показань названих мною осіб спочатку до обвинувального висновку, а потім, на жаль, до промови прокурора. Мабуть, з більшою підставою можна сказати, що у брехні довгі вуха віслюка, які обов'язково виявляються при зіставленні з дійсністю, оскільки це відбулося в даному випадку»².

Жести, міміка, рухи

У поєднанні з іншими прийомами вони допомагають зосередити увагу судової аудиторії. Не варто стояти нерухомо, слід допомагати собі жестами, мімікою. Заклякле або скам'яніле об-

¹ Сергенч П. Искусство речи на суде / П. Сергенч. — С. 299; Про гумор у виступі див.: Зворикин Ю. Н. Юмор в публичном выступлении / Ю. Н. Зворикин. — М., 1977.

² Гольдинер В. Д. Защитительная речь / В. Д. Гольдинер. — М., 1970. — С. 143.

личчя прокурора не викликає довіри і залишає враження напруженості. Рухи і жестикуляція — природні елементи поведінки риторика, додатковий засіб впливу на учасників судового процесу, публіку в залі судового засідання.

Рухи, жести, міміка, як ніщо інше, — складові індивідуального стилю судового риторика. Виникають вони ніби самі собою, виходячи із змісту, емоційного настрою промови, пов'язані з рухом думки і почуттями виступаючого. Кроки уперед в необхідний момент підсилюють значущість того чи іншого місця промови, допомагають зосередити на ньому увагу аудиторії. Відступаючи назад, риторик ніби дає аудиторії можливість «відпочити» і потім переключає увагу на іншу частину промови.

В мистецтві судового риторика, поряд з вказівними і описовими, використовуються жести емоційні, такі як стиснутий кулак, витягнута рука, рухи головою, руками. Ці жести викликають аналогічні приховані рухи у слухачів, настроюють їх відповідним чином. Міміка риторика — чудовий стимулятор емоцій аудиторії. Вона здатна передати радість і печаль, сумніви й іронію, рішучість і презирство. У гарного риторика «обличчя говорить разом з язиком» говорив Анатолій Коні.

2.5. Словесна наочність

ПРИЙОМИ СТИЛІСТИЧНОГО СИНТАКСИСУ

ПОВТОР

ІНВЕРСІЯ

ГРАДАЦІЯ

РИТОРИЧНИЙ
ВИГУК

РИТОРИЧНЕ
ЗАПИТАННЯ

АНТИТЕЗА

ЛЕКСИЧНІ ЗОБРАЖУВАЛЬНІ ЗАСОБИ

ЕПІТЕТ

ПЕРИФРАЗ

ПОРІВНЯННЯ

УОСОБЛЕННЯ

МЕТАФОРА

ГІПЕРБОЛА

МЕТОНІМІЯ

СИНЕКДОХА

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ

ПРИСЛІВ'Я

ПРИКАЗКИ

ПРИМОВКИ

КРИЛАТІ ВИРАЗИ

АФОРИЗМИ

КОМІЧНЕ

ГУМОР

ІРОНІЯ

САТИРА

САРКАЗМ

ПОВТОР — повторення того самого слова чи виразу з метою виділити, підкреслити істотне у мовленні, підкреслити ті чи інші деталі в описах, посилити експресивно-зображувальні властивості мови. Повтор допомагає повніше відобразити хвилюючі моменти в житті людини, її емоційний стан:

«Ох, як весело на світі, як весело стало» (Т. Шевченко)¹

¹ Детальніше див.: Сагач Г. М. Золотослів / Г. М. Сагач. — С. 316–359.

ІНВЕРСІЯ — мовленнєвий зворот, який полягає в умисній, стилістично виправданій зміні прямого порядку слів. Зміна звичайного порядку слів у реченні надає фразі особливого стилістичного забарвлення, посилює смислову значущість слів:

*Робочим головам, рукам
на сій окраденій землі
свою ти силу ниспошли. (Т. Шевченко)*

ГРАДАЦІЯ — поступове підвищення, посилення. Стилiстична фігура, що полягає в такому розташуванні частин висловлювання (слів, частин речення), коли кожна наступна містить у собі посилення (послаблення) смислового чи емоційно-експресивного значення. Є градація висхідна і спадна.

АНТИТЕЗА — протилежність, протиставлення. Стилiстичний прийом, що полягає у зіставленні протилежних образів і понять.

РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ — запитання, яке не переслідує мету отримати відповідь слухачів, спрямоване на ствердження якоїсь ідеї або таке, яке використовується як засіб підсилення уваги аудиторії:

Бути чи не бути? (В. Шекспір)

РИТОРИЧНИЙ ВИГУК — особливо емоційне ствердження або заперечення, констатація якогось факту або думки, що супроводжується кличною інтонацією:

«О часи, о звичаї!» (М. Цицерон)

ЕПІТЕТ — один з основних тропів, художнє, образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії. Найчастіше епітетами виступають означення — прикметники.

ТРОПА — слова, звороти, які вживаються у переносному значенні: порівняння, метафори, епітети, гіперболи тощо.

МЕТАФОРА — вид тропа, що побудований на основі вживання слів або виразів у переносному значенні за подібністю, аналогією тощо і служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Розрізняються метафори прості, побудовані на зближенні предметів чи явищ за однією якоюсь ознакою, і метафори розгорнуті, побудовані на різних асоціаціях між предметами і явищами. Наприклад: *«Шовковий шум нив» (М. Коцюбинський); «Напитись голосу твого».* (Л. Костенко)

Посіяли гайдамаки
в Україні жито,
та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не вироста;
кривда повиває... (Т. Шевченко)

МЕТОНІМІЯ — заміна одного слова іншим на основі близькості виражених ними понять, суміжності позначених предметів:
«Увесь вітряк відразу вибухнув реготом». (М. Стельмах)

СИНЕКДОХА — заміна одного слова чи виразу іншим на основі якоїсь кількісної характеристики предмета мовлення: *дах над головою* (замість будинок).

ГПЕРБОЛА — перебільшення. Стилістична фігура, в якій навмисно перебільшено певну ознаку з метою надати зображуваному більшій виразності, загостреності, наприклад: «*Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання...*». (В. Сосюра)

ПЕРИФРАЗ — зворот мови, який вживається замість слова або імені описового характеру, наприклад, «*цар звірів*» замість «*лев*», «*геніальний автор* «*Кобзаря*» замість *Тарас Шевченко*.

ПРИСЛІВ'Я — це виражений структурою речення влучний образний вислів, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатомісячних спостережень народу, його суспільного досвіду: «*Не спитавши броду, не лізь у воду*».

ПРИКАЗКА — стійкий фольклорний вираз, який несе у собі емоційно-образну характеристику якогось явища. Приказка на відміну від прислів'я завжди виступає у мовленні як частина судження. За своєю структурою вона може співвідноситися і з реченнями, і з словосполученнями.

ПРИМОВКА — жартівливий, переважно римований вислів, що використовується в усному і писемному мовленні в різних життєвих ситуаціях.

КРИЛАТІ ВИРАЗИ — стійкі звороти мовлення, що мають, як правило, книжне походження й відрізняються влучністю, образністю, виразністю, лаконізмом «*Ніхто не суддя у своїй власній справі*».

АФОРИЗМ — глибока узагальнююча думка, яка має лаконічну, відточену мовну форму: «Вдвічі дає, хто скоро дає»; «Чия вигода, того і ризик»; «Суворий закон, але закон».

ІРОНІЯ — іносказання, що містить у собі висміювання, негативну оцінку предмета мовлення або якихось його якостей: заперечення під видом ствердження чогось.

САРКАЗМ — їдке, викривальне, іноді гірке глузування з метою характеристики людини чи явища.

СЛОВЕСНА НАОЧНІСТЬ — живі образи й картини, які створюються риториками за допомогою мовних засобів, на відміну від образів, які сприймаються зором та за допомогою інших рецепторів, тобто на відміну від предметної наочності. Словесна наочність досягається шляхом умілого використання тропів, прислів'їв, приказок, афоризмів, інших зображувальних засобів мови.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке судова промова?
2. Хто бере участь у судових дебатах у кримінальному процесі?
3. Хто бере участь у судових дебатах у цивільному процесі?
4. Кого заслуховують на засіданні суду в адміністративному процесі?
5. Розкажіть коротко про зміст судової промови державного обвинувача.
6. На що спрямована і який зміст судової промови цивільного позивача і цивільного відповідача?
7. Який зміст судової промови захисника?
8. Що таке репліка і яке її основне призначення?
9. Як впливають судові промови на формування внутрішнього переконання судді?
10. Що входить до предмета судової промови в кримінальних справах?
11. Що входить до предмета судової промови в цивільних справах?
12. Що входить до предмета доказування в цивільних справах?
13. Що повинен з'ясувати судовий ритор, виступаючи з промовою в адміністративній справі?
14. Що входить до предмета судової промови в суді другої інстанції?

15. Які з вісімнадцяти видів судових промов ви можете назвати?
16. Яка структура та зміст судової промови прокурора при відмові від обвинувачення?
17. Які ви можете назвати засади та функції судової промови?
18. В чому полягає психологічна засада судової промови?
19. В чому полягають етична і логічна засади судової промови?
20. Що таке комунікативна функція судової промови і в чому вона полягає?
21. Що таке інформативна функція судової промови і в чому вона полягає?
22. Розкажіть про труднощі, які виникають у процесі спілкування риторів із судовою аудиторією?
23. Які прийоми можуть використовувати судові ритори для встановлення контакту з учасниками судового процесу, публікою у залі судового засідання?
24. Яке значення має пауза при виголошенні судової промови?
25. Що дає зміна темпу промови, модуляція голосу?
26. Якими словами можна звернутися до учасників судового засідання, щоб привернути їхню увагу?
27. Які засоби мовної виразності ви можете назвати?
28. Що дає звернення судового ритора до слухачів із запитанням?
29. Яке значення мають жести, міміка, рухи для судового ритора і в чому вони можуть проявлятися?
30. Які канали впливу ритора на судову аудиторію ви знаєте?
31. Які прийоми словесної наочності ви знаєте?

Глава 3

ПІДГОТОВКА СУДОВОЇ ПРОМОВИ

Готуючись до виступу, судовий ритор повинен з'ясувати для себе три питання:

1. *Що трапилося і чому трапилося?*
2. *Що потрібно доказати суддям?*
3. *Чим можна вплинути на їхнє рішення?*

Те, що потрібно доказати, пише Петро Пороховщиків, є головним положенням, головним висновком промови. Те, що може вплинути на рішення суддів, він називає первами.

В теорії головний висновок обвинувачення завжди один: підсудний винуватий у такому-то злочині; головний висновок захисту також один: підсудний у такому-то злочині не винен. Тому теоретично обидва ритори повинні докласти всіх зусиль, необхідних для такого висновку.

На практиці завдання звужується, і здебільшого суперечливий пункт зосереджується десь посередині, в доказуванні одного або кількох окремих положень. І далі П. Пороховщиків наводить приклад.

Підсудний звинувачується у підробці розписки на дванадцять тисяч карбованців; підробка зроблена вельми майстерно. Теоретично головне положення звинувачення — підсудний винуватий у тому, що підробив розписку; але можливо, що звинувач обмежить своє надання доказуванням: а) того, що підсудний не мав у своєму розпорядженні 12 тисяч карбованців, які нібито позичив потерпілому, і б) якщо розписка підроблена, ніхто інший, крім підсудного, не міг здійснити підробки. Захисник може обмежитися доказуванням того, що розписка могла бути підробленою іншою особою¹.

¹ Див.: Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — С. 74—75.

Всі три питання взаємопов'язані між собою, оскільки в них одна мета. Вони будуть «переплітатися» у голові ритора, стикаючись одне з одним, але промовець повинен чітко розділити їх з самого початку. З чого ж починати?

3.1. Збирання матеріалів

Підготовка судової промови розподіляється на кілька етапів: збирання матеріалів, аналіз матеріалів, систематизація матеріалів, письмова підготовка промови.

Збирання матеріалів починається в процесі вивчення кримінальної справи. Ті записи, які можуть бути використані в промові, необхідно підкреслити або ж помітити якимось значком. Тоді їх легше буде відшукати як під час судового розгляду, так і в перервах між засіданнями. Записи допоможуть знати і розуміти справу. Вони підкажуть, на що потрібно звернути особливу увагу, які запитання слід задавати учасникам процесу під час судового слідства.

Найінтенсивніше збираються матеріали під час судового слідства. Судова промова — це результат судового слідства і його неможливо підмінити результатом попереднього слідства. Як прокурору, так і адвокату у своїх записах необхідно фіксувати показання підсудного, потерпілого, свідків, висновки і допити експертів, огляд речових доказів, місця події і ті додаткові дії, якими закінчується судове слідство. Все, що може бути використано у промові, слід ретельно записати, підкреслити.

У свої нотатки ритор повинен записувати не лише найсуттєвіше з того, що проходило в суді, але й свої думки, які виникли в ході судового розгляду справи. Спочатку збирання матеріалів для промови є простим нагромадженням доказів і думок. З часом, у ході розширення і поглиблення судового слідства, збирання матеріалів ускладнюється.

Продуктивно й ефективно збирає факти для промови лише той, хто бере активну участь у дослідженні доказів. Постановка питань допитуваним, отримання відповіді і її негайна оцінка — все це діяльність прокурора й адвоката в дослідженні доказів, фактичних обставин справи.

Судовому ритору не слід боятися ставити гострі запитання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту. Якщо в ході судового слідства прокурор чи адвокат байдуже поставиться до виснов-

ку експертизи і допиту експерта, годі чекати серйозної й обґрунтованої суперечки з експертом у судовій промові.

Рекомендується групувати різні джерела доказів, що значно полегшить перевірку їх достовірності чи сумнівності. У великих і складних справах записи слід робити за розділами: епізоди звинувачення, показання підсудних, документи, речові докази, висновки експертів і т. п.

Прокурор складає так зване спостережне провадження, адвокат — адвокатське провадження (адвокатське досье). Збирання матеріалів триває аж до проголошення промови. Досвідчені адвокати нагромаджують матеріал навіть у самій останній момент — коли проголошує промову прокурор або коли з промовою виступають інші учасники судових дебатів.

3.2. Аналіз матеріалів

Роздуми з приводу матеріалів для судової промови розпочинаються задовго до судового засідання. Аналізуються як докази (фактичні дані, відомості), так і процесуальні джерела, що їх містять показання свідків і потерпілих, висновки експерта, показання підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

До змісту оцінки доказів як фактичних даних входить встановлення їх достовірності, належності, допустимості й достатності для вирішення справи. Змістом оцінки процесуальних джерел доказів є визначення допустимості їх використання у справі і повноти відомостей, що містяться в них.

Аналіз джерел доказів з точки зору повноти відомостей, що в ньому містяться, здійснюється шляхом зіставлення цих відомостей із змістом аналогічного джерела (показань обвинуваченого, одержаних у різний час або в результаті різних слідчих дій: допиту, очної ставки) або інших джерел — показань потерпілого, свідків. Аналізуючи джерело доказу з точки зору його допустимості, необхідно переконатися, чи передбачений він кримінально-процесуальним законодавством, чи не було порушень закону при його одержанні. Докази, одержані з грубим порушенням норм КПК України, завжди викликають сумнів у їх достовірності й не можуть використовуватися в кримінальному процесі.

Пленум Верховного Суду України в п. 7 постанови від 25 березня 1988 року «Про застосування судами України криміналь-

но-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування» вказав: «Особливу увагу слід приділяти перевірці заяви про недозволені методи слідства та інші порушення законності, які могли потягти самообмову чи дачу інших неправдивих показань. Коли при судовому розгляді з'ясується, що доводи про застосування до нього незаконних заходів не позбавлені підстав і суд не може їх перевірити, справа підлягає поверненню на додаткове розслідування з мотивів односторонності, неповноти чи необ'єктивності проведеного дізнання або попереднього слідства з вказівкою на необхідність такої перевірки прокурором»¹.

Аналізуючи зібрані матеріали, слід відокремити установлені факти від сумнівних. Все належить перевіряти, в усьому пересвідчитися самому.

Петро Пороховщиків описує випадок, коли захисник взяв у руки ніж (підсудний звинувачувався в замаху на убивство) і зігнув двома пальцями цей ніж навпіл: слідчий не помітив, що лезо було бляшаним².

Не варто задовольнятися готовими поясненнями фактів. Слід шукати внутрішній зв'язок подій.

В оповіданні Едгара По «Убивство на вулиці Морг» декілька чоловік, які чули один і той самий звук, приймають його за викрикування чужою мовою; при цьому кожен новий свідок називає нову мову. Ці показання суперечать одне одному; суперечності здаються незрозумілими, але вони пояснюються тим, що свідки чули голос мавпи, а не людини. В цьому оповіданні всіх збиває з пантелику нелюдська жорстокість убивства; однак саме це і вказує, що воно здійснено не людиною³.

Кожну обставину, кожен факт, які аналізуються, слід перевіряти з точки зору протилежної сторони.

Будучи студентом юридичного факультету на початку шістдесятих років, автор цих рядків потрапив на практику до відомого київського адвоката М. Городиського. Дуже вразила його агресивність, з якою він запитував своїх клієнтів, буквально ата-

¹ Радянське право. — 1988. — № 7. — С. 83; детальніше див.: Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. — С. 127.

² Див.: Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — С. 79.

³ Там само. — С. 81.

куючи їх як прокурор, суддя, представник потерпілого. Подумалось тоді не без обурення: люди платять гроші, приходять за допомогою, а він так з ними поводить. Вже пізніше, через кілька років зрозумів, чому до цього чоловіка така черга. М. Городиський готував себе і клієнта до розгляду справи в суді, таким чином перевіряв свої висновки. Тільки така перехресна перевірка фактів може запобігти передчасним висновкам. Вона дає змогу серйозно підготуватися до виступу в суді.

Аналізуючи докази, обставини справи, варто звертати увагу на негативні факти, на те, чого не було.

У роботі «Мистецтво промови на суді» наводиться цікавий приклад. У конюшні було знайдено труп убитого тренера. В процесі розслідування причин смерті між героєм оповідання і слідчим відбувається така розмова:

- *Зверніть увагу на надзвичайний випадок із собакою.*
- *Даруйте, із собакою нічого не трапилося.*
- *В цьому-то і полягає надзвичайний випадок.¹*

Негативний факт, що собака не гавкав, став відправним для версії, яка потім підтвердилася, що ніхто із сторонніх не приходив до конюшні і що тренер був убитий не людиною, а конем у той момент, коли він намагався вивести його таємно із конюшні. В даному випадку негативний факт — «те, чого не було» — слугував матеріалом для висновків слідства. Але його могли використати і судові промовці, якби слідство пішло неправильним шляхом і необгрунтовано притягнули б когось, звинувативши в убивстві.

Аналіз матеріалів для судової промови на початку діяльності з будь-якої справи має, як правило, попередній характер. На цьому етапі важливо занотувати все, що аналізується, щоб час від часу повертатися до цих думок і перевіряти їх обгрунтованість.

Робота над підготовкою судової промови проходить не лише в ті години, коли прокурор чи адвокат вивчають матеріали справи, але і в інший час, коли несподівано виникне якась думка, що прояснює незрозумілі обставини, її необхідно записати, оскільки вона забувається так само швидко, як і з'являється. Хтось із знаменитих говорив, що «знайдена, але не записана думка, це знайдений і загублений скарб».

¹ Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — С. 86.

Збирання й аналіз матеріалів — це єдиний взаємопов'язаний процес, завдання якого — підвести судового риторика до безпосередньої підготовки промови.

3.3. Систематизація матеріалів і письмова підготовка промови

Підготовка судової промови — це опрацювання зібраного матеріалу, відбір і систематизація фактів, додаткова перевірка міркувань, правильність яких підлягає доказуванню, послідовність розміщення думок майбутньої промови.

У справі, яка слухається один день або кілька годин, обставини, як правило, простіші та й картина події ясніша. В такій справі риторика уже в процесі судового слідства необхідно займатися письмовою підготовкою промови. Бажано написати один варіант тез і перечитати його. Якщо є необхідність, а головне — можливість, то на цій основі треба написати другий варіант або внести в перший поправки і доповнення, думки, які виникли у зв'язку з промовою прокурора або інших учасників судового розгляду. Важливо, щоб до початку захисної промови все було написано, написане — прочитано. Це допоможе риторика краще з'ясувати, що необхідно сказати на захист підсудного.

Досудова підготовка прокурора до участі в судових дебатах також завершується роботою над звинувачувальною промовою. Остання детально обмірковується і пишеться повністю або у вигляді розгорнутих тез, детального плану чи начерків.

Прокурор, особливо початківець, не має права покладатися на експромт, розраховувати на своє натхнення. Як правильно відзначає Є. Матвієнко, імпровізація, натхнення — це дуже ненадійна основа формування промови. Вони ніколи не в змозі замінити сумлінної попередньої підготовки, компенсувати відсутність дисципліни, думки і продуманості суджень. Вони завжди містять у собі загрозу підвести найдосвідченішого риторика, позбавити його промови цільності й чіткості, завести далеко в бік від задуманих висновків¹.

Обсяг письмової підготовки може бути і буває різним в залежності від характеру й складності справи, аудиторії, кваліфі-

¹ Див.: Матвієнко Е. А. Судебная речь / Е. А. Матвієнко. — Минск, 1972. — С. 150—151.

кації прокурора і адвоката, інших обставин. В одних випадках, особливо на перших порах, складається повний текст промови, в інших — обмежуються розгорнутим планом, розширеними тезами, детально проробленими начерками промови, окремими її фрагментами. Але в усіх випадках таку заготовку необхідно розглядати лише як попередній варіант, який потім буде доповнюватися, мінятися, уточнюватися, шліфуватися у ході судового розгляду справи. Після закінчення судового слідства настає завершальний етап у підготовці промови. Тут прокурор ще раз до дрібниць продумає зміст і структуру промови, чітко визначає всі доводи й судження, які він має намір висловити суду, відшліфовує окремі думки, які виникли в ході судового процесу, образи, порівняння. Якщо така робота вимагає додаткового часу, прокурор може попросити суд оголосити перерву для завершення підготовки до виступу із звинувачувальною промовою.

Адвокат, беручи участь у судовому засіданні, складає план захисту. В ньому має бути передбачено:

- які клопотання необхідно заявити суду з метою забезпечення прав і законних інтересів підсудного;
- які докази подати суду для обґрунтування невинуватості або меншого ступеня відповідальності підзахисного;
- в якій послідовності і як провести допит підсудного, які запитання поставити йому;
- які обставини з'ясувати при допиті свідків, потерпілих, експертів і дослідженні інших доказів у справі¹.

Систематизація матеріалів. Приступати до цього етапу найкраще тоді, коли необхідний матеріал у справі зібраний. Різні факти, які підтверджують одну й ту саму ідею, дозволяють обґрунтувати загальний висновок. Судовий ритор фіксує висновок, а поряд розміщує докази, які цей висновок підкріплюють. Так виникає група міркувань, з'єднана загальним висновком. Інші фактичні дані й міркування також розподіляються на групи, кожна з яких має своє завдання, висвітлює певне питання. Міркування і висновки розташовуються так, щоб вони були між собою пов'язані. Попередня група готує появу наступної, наступна — додатково підкріплює попередню.

Закінчивши систематизацію матеріалів і їх послідовне розміщення, ритор переходить до безпосередньої письмової підготовки судової промови.

¹ Див.: Матвиенко Е. А. Судебная речь / Е. А. Матвиенко. — С. 206.

Найкраща форма підготовки судової промови — це складання детальних тез промови.

Тези промови. Як і закінчена судова промова, тези повинні містити головні положення, найважливіші докази, хід міркувань, необхідні фактичні, юридичні, суспільно-політичні висновки. **На відміну від промови, в тезах все повинно бути викладено фрагментами без плавних переходів, без надмірного літературного тексту, який у промові неминучий, а тут зайвий.**

Тези дають можливість молодому риторю в творчій атмосфері проголосити промову, виробити необхідні професійні якості, а готовий текст промови не лише не дає цієї можливості, але, більше того, перетворює живу мову в заздалегідь написаний твір на задану тему, створює інколи непереборну спокусу цю промову прочитати «з папірця».

Молодий правник-ритор повинен учитися думати і працювати в складних умовах судового процесу. Проголошуючи судову промову за тезами і формулюючи думки під час промови, він виробляє майстерність говорити публічно, без чого неможливо уявити собі належне виконання обов'язку судового ритора. Промова, яка читається за готовим текстом, не створює необхідного контакту між ритором і судом, ритором і його слухачами. Судовий ритор, який завжди і в усіх випадках буде писати повний текст промови, опиниться у важкому становищі, якщо в процесі виникне необхідність обмінятися репліками. Репліка, як правило, буває негайною, особливо це стосується адвоката. Закінчив прокурор говорити і потрібно негайно відповідати. Як же бути адвокату, якщо він звик думати і працювати повільно, в спокійній домашній обстановці?

Більшість справ, які слухаються в районних судах, тривають не більше одного дня. Якраз у таких справах на перших порах виступають молоді прокурори і адвокати. Тут просто немає можливості написати промову від початку і до кінця. Тези промови доводиться писати, коли закінчується судове слідство, або ж, у кращому разі, під час обідньої перерви, або під час вельми короткої перерви після обіду.

Молоді правники-ритори повинні виховувати в собі професійне уміння виконувати два паралельні процеси, брати участь у закінченні судового слідства і фіксувати тези своєї промови.

Зачитування наперед написаної промови не дає можливості належним чином реагувати на промови інших учасників судо-

вих дебатів, позбавляє виступ полемічності. Звичайно, до промови можна включити в останній момент, уже в суді, нові вставки, розділи, але це може зашкодити її логічності й гармонійності.

Хвилювання промовців у суді. Вони властиві всім риторам незалежно від віку і стажу роботи. У молодих виникає почуття боязкості, нерішучості, несміливості і полохливості. Вони хворобливо реагують на погляди, які їм видаються суворими або несхвальними чи осудливими. Може вивести із рівноваги чиясь іронічна посмішка. Поступово, з набуттям досвіду, це почуття слабшає і майже зникає.

Промова може бути написана повністю, декілька разів прочитана ритором для себе або для вузького кола «своїх» слухачів, перероблена, переписана. Ця підготовча праця може бути корисною, навіть дуже корисною, коли вона підготовча. За текстом закінченої промови ритор вже сміливо може скласти тези, які йому необхідно проголосити.

Тези промови, а за ними і сама промова, не повинні бути переказом всього того, що проходило в судовому засіданні, оскільки це все бачили і чули судді. В тезах головне місце повинні займати доказові твердження. До них підводяться і їх підкріплюють установлені факти й обставини, які допомагають доказуванню, сприяють утвердженню висновку. Правильна побудова тез судової промови вимагає від ратора чіткого розуміння, що є головним, а що другорядним і допоміжним. Це необхідно ротору для того, щоб відповідно розподілити зусилля і час: головному — максимум зусиль і більше часу, другорядному — мінімум того й іншого.

Неможливо заздалегідь і на всі випадки життя визначити, з чого необхідно починати раніше: з головної думки чи з другорядної, з тим, щоб потім перейти до головного. Все буде залежати від конкретних обставин справи. Будь-яке вирішення питання є допустимим, якщо судовий ритор приймає його обдуманно. Якщо адвокат доказує алібі свого підзахисного, звичайно, немає ніякого сенсу відтягувати доказування головної думки на кінець промови. Довівши алібі, захисник може звернутися до критики показань потерпілого або свідків, даючи цим показанням відповідні пояснення. Після доказування головного, пояснення із суміжних питань стає переконливішим і достовірнішим.

Текст промови чи тез необхідно писати так, щоб він легко читався, щоб судовому ротору не потрібно було в процесі висту-

пу розгадувати власний почерк. Часу для цього не буде, судова обстановка аж ніяк не сприятиме цьому. Прізвища, найменування, цифри, найбільш важливі документи необхідно записувати чітко, бажано крупнішими літерами чи іншим кольором чорнила або виділити якимось іншим чином.

Не лініуйтеся перечитувати свої тези. Це допоможе віднайти і виправити допущену помилку, вилучити те, що після промови попередніх риторів втратило свою актуальність, або перенести акцент з того, що стало менш важливим, на те, що в результаті уже проголошених промов набуло більшого значення.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які чотири питання повинен з'ясувати судовий ритор, готуючись до виступу?
2. Що є головним положенням (висновком) судової промови?
3. Що є головним висновком звинувачення в теорії і на практиці?
4. Що є головним висновком захисту в теорії і на практиці?
5. З яких етапів складається підготовка судової промови?
6. Як збираються матеріали в процесі вивчення кримінальної справи?
7. Як проходить збирання матеріалів під час судового слідства?
8. Як рекомендується групувати різні джерела доказів?
9. Що таке наглядове провадження?
10. Що таке адвокатське досьє?
11. Як перевіряються докази та їх джерела?
12. Які правила оцінки доказів та їх джерел?
13. Що означає належність і допустимість доказів та їх джерел?
14. Що значить не задовольнятися готовими поясненнями фактів?
15. Навіщо перевіряти факти з точки зору протилежної сторони?
16. Навіщо звертати увагу на негативні факти при аналізі доказів?
17. Що являє собою безпосередня підготовка судової промови?
18. Коли займається судовою підготовкою промови судовий ритор у невеликих справах?
19. Від чого залежить обсяг письмової підготовки промови судовим ритором?
20. В чому полягає досудова підготовка прокурора в судових дебатах?

21. Коли настає завершальний етап у підготовці судової промови?
22. Що повинно бути передбачено в плані захисту адвоката?
23. Коли слід приступати до систематизації матеріалів судової промови?
24. Як належить фіксувати висновки і докази у справі?
25. Як повинні бути розташовані міркування і висновки промови?
26. Що мають містити тези судової промови?
27. Яка різниця між розгорнутими тезами і закінченою судовою промовою?
28. Які переваги дають тези судової промови риторі?
29. Як перебороти риторі хвилювання у суді?
30. Що посідає головне місце в тезах судової промови?
31. Як будувати тези судової промови при доказуванні алібі підсудного?
32. Які технічні рекомендації щодо складання тез судової промови?

ПРОМОВА ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧА

4.1. Зміст і побудова обвинувальної промови

Беручи участь у судових дебатах, проголошуючи обвинувальну промову, прокурор висловлює ті остаточні і кінцеві висновки, яких він дійшов у результаті судового розгляду кримінальної справи, підбиває підсумки обвинувальної діяльності. Виступ прокурора з обвинувальною промовою є одним з найбільш відповідальних етапів підтримання обвинувачення у суді.

Відповідно до ст. 264 КПК України прокурор підтримує перед судом державне обвинувачення. Він це робить від імені держави, від імені суспільства.

Промова прокурора в судових дебатах, в якій підтримується державне обвинувачення, містить аналіз доказів, висловлюються міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та інші питання, які мають значення для винесення законного і обґрунтованого вироку, називається обвинувальною промовою прокурора.

Закон не визначає змісту обвинувальної промови. Але оскільки доказування обвинувачення в суді КПК України покладено на прокурора, то в своїй промові він повинен висвітлити питання, передбачені ст. 324 КПК:

1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний;

2) чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений;

3) чи винен підсудний у вчиненні цього злочину;

4) чи підлягає підсудний покаранню за вчинений ним злочин;

5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність підсудного і які саме;

6) чи слід у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, визнати підсудного особливо небезпечним рецидивістом;

7) яка міра покарання повинна бути призначена підсудному і чи повинен він її відбувати;

8) в якому виді виправно-трудової чи виховно-трудової колонії або у тюрмі повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі;

9) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов, на чию користь та в якому розмірі і чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений;

10) що зробити з майном, описаним для забезпечення цивільного позову, і можливою його конфіскацією;

11) що зробити з речовими доказами, зокрема з грошима, цінностями та іншими речами, нажитими злочинним шляхом;

12) на кого мають бути покладені судові витрати і в якому розмірі;

13) який запобіжний захід слід обрати щодо підсудного;

14) чи слід у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, застосовувати до підсудного примусове лікування чи встановити над ним опікування.

Такі питання вирішуються судом при постановленні вироку.

До цих питань прокурор повинен дати також суспільно-політичну оцінку обставин справи, що розглядається; характеристику особи підсудного; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

Зміст і структура обвинувальної промови визначаються передусім обставинами справи, місцем її розгляду (справа розглядається в суді чи виїзному засіданні), складом аудиторії, індивідуальними якостями прокурора і зайнятою ним позицією у справі.

Йдучи в суд, прокурор повинен знати, що він буде говорити, мати тези чи принаймні план. Ось план промови одного з київських прокурорів:

1. Суть пред'явленого обвинувачення.

2. Що пояснює підсудний.

3. Неправдивість його показань підтверджується:

• протоколом огляду від 10.03.200... р. (а. с. 16);

- протоколом обшуку (а. с. 19);
- показаннями свідка — дружини підсудного (а. с. 28);
- висновком криміналістичної експертизи (а. с. 41).

4. Матеріальні цінності розтратив підсудний, що побічно підтверджується:

- показаннями працівників магазину і сусідів про те, що підсудний часто пиячив;
- показаннями шинкарки, що за випивку завжди розплачувався підсудний;
- показаннями дружини підсудного, що зарплату чоловік повністю їй віддавав.

5. Обґрунтування юридичної кваліфікації.

6. Пропозиції про міру покарання і долю цивільного позову. Можна виступати і без плану, як «виступив» один із прокурорів у справі про хуліганство:

«Товариші судді! Нам все достатньо ясно. Підсудний Карган зірвав з клумби квітку. І нецензурно лаявся на жінку з дітьми, а потім влаштував бійку з чоловіною. У справі є дані про те, що бійка була, шум і крики також були. Прошу визнати підсудного винним і дати йому три роки»¹.

Прокурорська практика виробила таку структуру обвинувальної промови:

- вступна частина;
- фабула справи (виклад фактичних обставин злочину);
- аналіз і оцінка зібраних у справі доказів (аналіз доказів);
- обґрунтування кваліфікації злочину;
- характеристика особи підсудного;
- обґрунтування пропозицій щодо міри покарання, цивільного позову;
- аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і пропозицій щодо їх усунення;
- заключна частина промови.

Не завжди обвинувальна промова вміщує всі перераховані елементи в такій послідовності. Але на практиці саме така послідовність закріпилася і виправдала себе.

Зміст і структура обвинувальної промови, її побудова не можуть бути однаковими і незмінними для будь-якої справи. Як не існує кримінальних справ абсолютно схожих одна на одну,

¹ Социалистическая законность. — 1976. — № 7. — С. 27.

так і не повинно бути промов, які збігаються між собою. Тому прокурор повинен уміти віднайти правильні пропорції різних частин промови, розподілити матеріал логічно й послідовно.

Експозиція, розподіл матеріалу — досить важливий момент у риторському мистецтві. «Уміла готувати, та не вмiла подавати» — влучна характеристика експозиції і про це слід пам'ятати.

4.2. Вступна частина промови

Публічний виступ повинен мати певний початок. Уміла побудова початку відіграє особливо важливу роль у масових аудиторіях, якими є зали судових засідань. Це добре розуміли ритори всіх часів. Вдалий початок судової промови допомагає установити необхідний психологічний контакт зі слухачами, створює сприятливу атмосферу безпосередності.

Вступ повинен зацікавити слухачів, привернути їхню увагу і підготувати до правильного сприйняття і розуміння сказаного. Чим менше шаблонності, тим більше уваги до такої промови. Закласти основу добрих стосунків із учасниками процесу, публікою в залі судового засідання — таке завдання має поставити перед собою судовий ритор уже зі вступної частини промови.

Спостереження показують, що перші слова ритора, як правило, не досягають мети. Коли вони проголошувалися, слухачі лише «готували» свою увагу. Емоційне збудження, викликане різними подразниками до початку промови, ще не вляглося. Це необхідно враховувати при виступах у масових аудиторіях. Лише деякою мірою це стосується судової аудиторії. Обстановка в суді перед виступом прокурора особлива і своєрідна. Коли слово надається державному обвинувачу, в залі настає тиша. Загальна увага звернена до прокурора, всі чекають, що він скаже. І тут головне для прокурора — закріпити увагу слухачів. Пов'язати виступ із структурою судової промови. Не допускати загальних виразів і думок, навіть красиво і правильно викладених.

За сім років участі автора цих рядків у судових засіданнях військових і загальних судів частенько доводилося чути такий початок промови: «*Вельмишановні судді! Я не затримаю довго вашої уваги*». Або: «*Шановний головуючий! Шановні судді і учасники процесу! Я не буду багатослівним!..*» Така декларація зовсім недоречна. Якщо промова дійсно буде короткою, то таке попе-

редження лише продовжить її. А якщо ж, як це буває часто — вона буде довгою, то ритор виявиться просто самонадіяним, а може, навіть смішним в очах слухачів.

Засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови бувають різноманітними. Вони залежать від характеру справи яка розглядається, навичок обвинувача, складу судової аудиторії, інших обставин. Найбільш вживані прийоми:

- оцінка суспільно-політичного значення справи, яка розглядається;
- вказівка на характерні особливості кримінальної справи;
- виклад програми виступу та ін.¹

Оцінка суспільно-політичного значення фактів, які є предметом судового розгляду, — важливий засіб побудови вступної частини обвинувальної промови. Злочини за своєю природою є суспільно небезпечними діяннями, мають суспільно-політичне значення і небайдужі суспільству. Тому від прокурора вимагається в кожному випадку виявити і наочно показати цю суть, звернути на неї увагу учасників судового розгляду, публіки.

Ось для прикладу вступна частина головного обвинувача від США Джексона на Нюрнберзькому процесі²:

«Панове судді! Честь відкривати перший в історії процес із злочинів проти загального миру накладає важку відповідальність. Злочини, які ми намагаємося засудити і покарати, настільки зловмисні, злісні і мають настільки руйнівні наслідки, що цивілізація не може потерпіти, щоб їх ігнорували, бо вона загине, якщо вони повторяться.

Той факт, що чотири великі держави, які захоплені перемогою і які страждають від нанесеної їм шкоди, утримали руку розплати і передали своїх полонених ворогів на Суд справедливості, є одним із найвидатніших прикладів тієї данини, яку влада платить розуму.

Цей Трибунал, хоча він і є нововведенням і експериментом, не є результатом абстрактних міркувань і не був створений задля того, щоб виправдати правові теорії. Цей судовий розгляд віддзеркалює практичне намагання чотирьох великих держав вико-

¹ Детальніше див.: Матвиенко Е. А. Судебная речь / Е. А. Матвиенко. — С. 93—102.

² Текст промови головного обвинувача від СРСР Р. Руденка на цьому процесі наводиться у другій, хрестоматійній частині видання (стор. 143).

ристати міжнародне право для того, аби протидіяти найбільшій загрозі нашого часу — агресивній війні. Здоровий глузд людства вимагає, щоб закон не обмежувався покаранням рядових людей за здійснені ними незначні злочини. Закон також повинен карати людей, які набувають величезну владу і використовують її навмисно і водночас для того, щоб привести до дії зло, яке не дає порятунку жодному вогнищу в світі.

Такого роду грандіозних масштабів справа і передана нам на розгляд, панове судді.

На лаві підсудних сидить 20 морально зламаных людей. Відчуваючи докори тих, ким вони керували, майже до такої ж міри, як і горем тих, на кого вони напали, ці люди назавжди тепер позбавлені можливості особисто творити зло.

Зараз важко углядіти в цих жалюгідних полонених ознаки тієї влади, за допомогою якої вони як нацистські лідери колись панували над значною частиною земної кулі і наганяли жах на більшість її населення, їх особиста доля не має великого значення для людства.

Цей судовий розгляд набуває такої важливості тому, що ці в'язні представляють у своїй особі зловісні сили, які будуть таїтися в світі ще довго після того, як тіла цих людей перетворяться на попіл. Ці люди — живі символи расової ненависті, терору й насилля, пихатості і жорстокості, народжених владою. Це символи жорстокого націоналізму і мілітаризму, інтриг і провокацій, які протягом одного покоління неодноразово втягували Європу в безодню війни, знищуючи її чоловіче населення, руйнуючи її будинки, сіючи злидні. Вони до такої міри приєднали себе до створеної ними філософії і до керованих ними сил, що прояв до них милосердя буде означати перемогу і заохочення того зла, яке пов'язане з їхніми іменами.

Цивілізація не може дозволити собі будь-який компроміс із соціальними силами, які здобувають нову могутність, якщо ми поведемося двозначно або нерішуче з людьми, в особі яких ці сили продовжують своє існування»¹.

Дуже правильні й мудрі слова, які не втратили своєї свіжості й актуальності в наші дні.

Деякі прокурори схильні перебільшувати суспільно-політичну оцінку обставин справи. Штучно нагнітають атмосферу.

¹ Нюрнберзький процес. Сб. матеріалов. — М., 1955. — Т. I. — С. 101—102.

Дрібне хуліганство вони перетворюють у тяжкий злочин, а підсудних — у особливо небезпечних злочинців. Найменша неточність і необ'єктивність відразу ж негайно відгукується в аудиторії. В. Вересаєв описав одну таку «гучну» промову прокурора, текст якої подається у цій книзі далі.

Одним із можливих прийомів побудови вступної частини промови, наголошує Є. Матвієнко, є вказівка на різні особливості справи: фактичного, юридичного, суспільно-політичного, морально-етичного чи іншого характеру. Такий прийом дозволяє акцентувати увагу на певних обставинах, виділити їх, підкреслити їхнє значення, допомогти слухачам правильно оцінити ці обставини.

Відштовхуючись від особливостей справи, враховуючи їх, прокурор належним чином розподіляє матеріал, знаходить необхідні пропорції для його висловлення, надає промові необхідну тональність і забарвлення¹.

Приклад із практики українських прокурорів. Учениці однієї із середніх шкіл міста Львова Світлана Б. і Лариса Б., потрапивши під вплив грабіжників-рецидивістів Цівіна і Опришка, разом з останніми здійснили ряд квартирних крадіжок і розбійних нападів на громадян міста. У вступній частині обвинувальної промови у цій справі прокурор сказав:

«Вельмишановні судді! Справа, яка Вами розглядається протягом кількох днів, має велике громадське значення. Суть її не лише в тому, що група грабіжників, серед яких є злодії-рецидивісти, здійснила протягом короткого часу ряд зухвалих нападів на громадян, але і в тому, що серед учасників цих розбійних нападів опинилися дівчатка — учениці 8-го класу середньої школи, діти батьків, які займаються педагогічною, виховною роботою.

Наш суд, покликаний вести боротьбу зі всякими кримінальними елементами, що порушують правопорядок, не може розглядати дану справу лише в межах чисто юридичного аналізу, не дослідивши тих причин, які привели на лаву підсудних поряд із грабіжниками-рецидивістами шістнадцятирічних дівчаток — учениць середньої школи»².

Виклад програми виступу. Прокурор починає свою обвинувальну промову з вказівки, на яких питаннях він має намір

¹ Див.: Матвієнко Е. А. Судебная речь / Е. А. Матвієнко. — С. 99.

² Судебные речи прокуроров Сб. I. — М., 1956. — С. 207—208.

зупинитися, які тези обґрунтувати, які обставини доказати, які твердження підсудного спростувати. Такий виступ надає промові цілеспрямованості і конкретності, допомагає слухачам краще зрозуміти й оцінити доводи судового риторика. Ось витяг з виступу:

«Завданням обвинувачення є доказування того, що 15 лютого цього року Петров із ревності убив свою коханку, громадянку Красильникову. Ми докажемо також, що вбивство це було здійснено навмисно, за наперед обдуманним планом; що знаряддя злочину були завчасно принесені убивцею на місце злочину і що, здійснивши вбивство, Петров вжив потім ряд заходів щодо приховування слідів злочину, діючи і тут обачливо й обмірковано.

Приступаючи до виконання цієї частини, я повинен коротко відновити в пам'яті суду обставини цієї справи»¹.

У виступах наших прокурорів трапляються і такі вступні частини промови:

«Товариші судді! Справа, яку ми з вами детально досліджуємо в судовому засіданні, за своїм змістом і матеріальною шкодою є незначною, однак вона має суспільно-політичне значення тому, що на лаві підсудних знаходиться Віктор Птіцин»².

Що може викликати такий вступ у слухачів, крім нерозуміння і подиву? Навіщо він прокурору? Повна професійна безпорадність.

Серйозною вадою багатьох обвинувальних промов є трафаретність вступної частини. За зразок прокурор бере одну із «шапок», опублікованих у збірнику судових промов і починає кожен промову приблизно такими словами:

«В той час, коли трудящі нашої країни самовіддано віддають свою працю на благо і процвітання батьківщини, група злочинців...»

У суддів, інших постійних учасників судового розгляду (секретарів судових засідань, адвокатів, охоронців підсудного...) на вустах посмішка, як тільки вони почули про «працю заради батьківщини». Подібне відразу ж гасить увагу слухачів.

Наш мудрий філософ Григорій Сковорода писав: «Краще нічого не сказати, ніж сказати нічого».

¹ Государственный обвинитель в советском суде. — М., 1954.

² Социалистическая законность. — 1958. — № 5. — С. 60.

4.3. Виклад фактичних обставин злочину (фабула справи)

Виступаючи в суді, прокурор зобов'язаний найперше встановити перед судом, чи є злочин в тому, що було здійснено, і який саме. Завдання державного обвинувача — відновити в пам'яті присутніх загальну картину злочину, чіткіше окреслити його основні риси, підготувати слухачів до сприйняття злочинів.

Існує кілька способів викладу фактичних обставин справи: **хронологічний** (так, як установив слідчий), **систематичний** (так, як це мало місце в дійсності), **змішаний** (перший і другий разом).

Прокурори віддають перевагу хронологічному способу викладу фабули справи, ніби відновлюючи обставини в тій послідовності, в якій вони були встановлені у стадії попереднього розслідування і в ході судового слідства.

У справі про випуск недоброякісної продукції прокурор виклав обставини таким чином:

«Попереднім і судовим слідством установлено, що директор Тасинського склозаводу Варушкін, головний інженер заводу Жемков і начальник відділу технічного контролю Крупеннікова відвантажили минулого року московській парфумерній фабриці «Новая заря» десять партій скляних флаконів (загальною кількістю 984 тисячі штук). Ця продукція, у зв'язку з виявленням при її прийомі великого браку, була повернена заводу-виготувачу, де в результаті пересортування визнані повністю непридатними для використання як склотара 77 тисяч флаконів, тобто в середньому забраковано 7,8% виробів. Випуск недоброякісної продукції спричинив склозаводу матеріальних збитків на 3958 крб. 31 коп.»¹

За систематичного викладу обставини справи подаються у такій послідовності, в якій вони мали місце в дійсності. Прикладом є виступ того ж прокурора у справі про вбивство.

«Події, які стали предметом судового розгляду, розгорталися таким чином.

Надвечір 31 жовтня п'яний Анатолій Виноградов, знаходячись у Будинку культури імені Дегтярьова, в тому самому Будинку культури, де сьогодні йде судовий процес у його справі, повів себе зухвало, брутально, образуючи своїми вчинками і словами оточуючих.

¹ Царев В. И. Слово государственному обвинителю / В. И. Царев. — М., 1982. — С. 117.

Запросивши на танок Галину Бушуєву, він допустив вільності в поводженні з дівчиною, а на прохання «танцювати як слід» нецензурно вилаяв її. Природно, Галина Бушуєва відмовилася танцювати з Виноградовим. Її прикладу послідувала і Ніна Кузнецова, яку він майже силою вихопив на танок із групи дівчат.

Виноградов, невдоволений відмовою двох дівчат танцювати з ним, вийшов із Будинку культури і попрямував до свого гуртожитку. На вулиці Куйбишева біля будинку № 15 Виноградов зупинив Ларису Тезіну, яка поспішала додому, і перегородив їй вхід на ганок. Ухопивши за рукав пальто, не давав можливості піднятися вгору східцями. Тезіна просила дати їй спокій. Виноградов опустив руку, піднявся вище, загородив вхід у двері і почав сипати прокльони на адресу ковролиць:

«Дуже не сподобалося, в Коврові люди темні...»

Потім він запропонував Тезіні прогулятися з ним. Відмова Лариси від його пропозиції викликала нову хвилю злості. Виноградов несподівано кілька разів ударив Тезіну в обличчя, в живіт, в спину. Тезіна закричала. Розлючений хуліган затиснув рот дівчини долонею і намагався відірвати її руки від перил, стягнувши з ганку, і примусити силою піти з ним. Тезіні удалося вирватися з «обійм» Виноградова і вскочити в будинок.

Залишившись один, Виноградов пішов до свого гуртожитку і зупинився біля нього. Було близько 24 години. На той час із клубу поверталися додому Тетяна Ісаєва і Галина Бушуєва. Дівчата дійшли до автобусної зупинки, зустрілися з Парфеновим і Вазоновим і разом пішли по вулиці Піонерській. Зупинилися біля школи. Галина запропонувала йти далі, але Тетяна, ще не закінчивши розмови з Вазоновим, затрималася. Галина залишила подругу і пішла одна. У неї не було підстав підозрювати щось недобре. Через кілька хвилин Тетяна розпрощалася з Базановим і пішла слідом за Галиною.

Потапов і Сомов, які стояли на вулиці проти гуртожитку, в якому жив Виноградов, підтвердили, що через 5–10 хвилин після того, як мимо пройшла Галина Бушуєва, вони побачили Тетяну Ісаєву, яка наближалася, і порадили їй догнати подругу. Тим часом до Сомова і Потапова наблизився Виноградов і, не зупиняючись, пішов за Ісаєвою. Цей факт установлений на попередньому слідстві і в суді з граничною ясністю. Він визнаний підсудним, зафіксований на очній ставці між Виноградовим і Потаповим. На цьому нитка прямих показань свідків обривається.

Ісаєва залишилась у безлюдному місці наодинці з Виноградовим, а вранці 1 листопада її труп зі слідами насильницької смерті був виявлений на полі, прилеглому до Вишневої вулиці»¹.

Нерідко виклад фактичних обставин справи у звинувачувальній промові поєднується з показом суспільної небезпеки здійсненого злочину. Це підсилює виховний вплив судового процесу, розкриває причини й умови, які сприяли вчиненню злочину.

У цій же справі про вбивство Тетяни Ісаєвої прокурор Віктор Царьов відзначає велике громадське значення справи, ту тяжку моральну травму, яку нанесено жителям міста. Вказавши, що тисячі ковровців, які не змогли потрапити до залу, зібралися в сквері біля Будинку культури і слухають процес по радіо, сказав:

«Інколи говорять, що хуліганство — це безмотивне бешкетування, і якщо не звертати увагу на дії хуліганів, вони скоро заспокояться і все скінчиться миром. Такі судження неправильні за своєю суттю.

Хуліганство — грубе порушення елементарних норм людського співжиття, демонстративне заперечення моральних підвалин суспільства. Хуліган намагається установити своє бундючно-зневажливе «я» над оточуючими, принизити гідність інших людей. Не зустрічаючи опору, хуліган розлючується ще більше, веде себе в товаристві зухвало з викликом демонструючи свої інстинкти. Правильно свого часу зауважив Д. Фонвізін: «Людина і скотина, які складають рід тварин, мають між собою ту різницю, що скотина людиною зробитися не може, але людина інколи добровільно стає скотиною».

Хулігани — вороги законності, вороги громадського правопорядку. Це як зараза, болячка, чума. Із цими покидьками людства необхідно вести рішучу боротьбу. Хуліганство нерідко переростає у небезпечніші злочини. Від хуліганства до вбивства один крок. Підтвердженням цього і є справа, яка сьогодні розглядається»².

Змішаний порядок викладу обставин справи рекомендується у великих, багатоепізодних справах.

Виклад фактичних обставин справи, аналіз і оцінка доказів часто переплітаються і тісно пов'язані один з одним, тому деякі

¹ Царев В. И. Слово государственному обвинителю / В. И. Царев. — С. 53—57.

² Царев В. И. Слово государственному обвинителю / В. И. Царев. — С. 56.

юристи, як практики, так і теоретики, рекомендують об'єднувати ці частини промови¹. Це можна робити в тому випадку, коли не змінився обсяг обвинувачення і немає суперечностей з адвокатом з цього питання. Достатньо згадати фабулу і сказати, що всі факти обвинувачення підтвердилися в залі судового засідання. Після цього приступити до аналізу й оцінки доказів.

Дуже добре в суді сприймається ця частина промови, коли ритор зуміє намалювати картину так, як це робили С. Андрієвський, М. Карабчевський, М. Криленко².

4.4. Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів

Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів є дуже важливою частиною обвинувальної промови. У цій частині необхідно довести саму подію злочину і винність підсудного в її здійсненні. Саме аналіз і оцінка доказів можуть переконати суд у правильності позиції прокурора, змусити прислухатися до його думки.

Докази, які наводить прокурор в обвинувальній промові, повинні переконливо підтвердити правильність його висновку. Зізнання підсудного, ясність і простота справи не звільняє прокурора від аналізу доказів. Обов'язок доказування у кримінальному процесі закон покладає на прокурора. Він зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи. Прокурор повинен перевірити і оцінити всю необхідну сукупність доказів та їх джерел і прийняти на цій підставі законне, обгрунтоване і справедливе рішення (ст. 22 КПК України).

Кримінально-процесуальне законодавство категорично забороняє прокурору, судді перекладати обов'язок доказування на підсудного. Ця заборона поширюється також на захисника підсудного, цивільного відповідача та його представника. Вони теж є суб'єктами доказування, але на відміну від суду, судді, проку-

¹ Див.: Перлов И. Д. Судебные прения и последнее слово подсудимого в советском уголовном процессе / И. Д. Перлов. — М., 1957. — С. 57; Шифман М. Л. Речь прокурора по уголовному делу / М. Л. Шифман. — М., 1960. — С. 38.

² Див.: Судебные речи известных русских юристов; Крыленко Н. В. Судебные речи / Крыленко Н. В. // Избранное. — М., 1964.

рора мають право, а не зобов'язані брати участь у доказуванні, висувати певні твердження на захист своїх законних інтересів і аргументувати їх.

Внутрішнє переконання прокурора про законність і обґрунтованість обвинувачення базується на фактичних даних. У протилежному випадку прокурор зобов'язаний відмовитися від обвинувачення (ст. 264 КПК України).

В обвинувальній промові прокурор зобов'язаний систематизувати всі зібрані у справі докази, дати їм оцінку з позиції обвинувачення. **Завдання прокурора — допомогти учасникам процесу зіставити між собою розрізнені докази, відкинути все непотрібне, зайве і дійти обґрунтованих висновків.**

Прокурор не може в обґрунтуванні своїх висновків посила-тися на ті чи інші факти, беручи без доказування за істинні, достовірні, і, навпаки, безпідставно відкидати інші факти, як такі, що не відповідають дійсності. Прокурор у кожному випадку повинен обґрунтувати, чому він довіряє і не довіряє, іншим, вважає їх такими, що не мають значення для справи.

Аналізуючи докази, головну увагу державний обвинувач повинен зосередити на встановленні достовірності доказів, на з'ясуванні їх доказової цінності. Необхідно переконатись самому і переконати інших, що не було допущено порушень процесуального закону при отриманні доказів. Докази та їхні джерела, отримані з порушенням норм законодавства, завжди викликають сумнів у їхній достовірності і недопустимі для використання у судовій промові.

Показання свідків — найпоширеніше джерело доказів, без них практично немає жодної кримінальної справи. Аналізуючи показання свідків, слід мати на увазі, що не можуть бути доказами повідомлені свідком дані, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані (ст. 68 КПК України). Йдеться про похідні докази (свідчення за чутками).

Аналізуючи показання свідків, прокурору варто враховувати обставини, що дають підстави думати про помилкове уявлення або добросовісну помилку щодо фактів, про які свідок дає пояснення. Свідчення особи, яка не є очевидцем інкримінованого обвинуваченому злочину, можуть бути покладені в основу обвинувачення тільки після перевірки ґрунтовності джерел одержаних відомостей.

Обвинувачення не може базуватися на припущеннях свідків, їх неконкретних і суперечливих показаннях. Показання свідків не можуть бути відкинуті лише на тій підставі, що ці свідки перебувають у родинних відносинах з підсудним. Обвинувальна промова не може ґрунтуватися лише на показаннях свідків, зацікавлених у результатах справи. Особливо критично слід ставитися до показань свідків, які перебувають у ворожих стосунках з підсудним або в його підлеглості, малолітніх і неповнолітніх свідків, враховуючи можливість їхнього помилкового уявлення про повідомлені факти.

Одним із важливих джерел доказів і одночасно засобом захисту від висунутого звинувачення є показання підсудного. Різновидом показань підсудного є повне або часткове визнання чи заперечення ним своєї вини в інкримінованому злочині, самообмова, обмова, алібі.

Самообмовою є такі показання підсудного, коли він зізнається у вчиненні злочину, якого в дійсності не скоював; у більш тяжкому злочині, ніж вчинив у дійсності або ж бере на себе всю вину за вчинений злочин, хоч у дійсності цей злочин є груповим, чи перебільшує свою роль у вчиненні злочину порівняно з тою, якою вона є насправді.

Говорячи про самообмову, прокурор має враховувати, що мотивами її можуть бути несприятливі для підсудного обставини, стан пригніченості, втрата віри в справедливість і об'єктивність слідчого і суду, бажання виручити інших осіб, бути покараним за менш тяжкий злочин порівняно з вчиненим, схватись на деякий час від слідства і суду в місцях позбавлення волі, поради «досвідчених» людей, у тому числі співкамерників, погроза і підкуп з боку дійсних злочинців і співучасників, незаконні засоби ведення розслідування, юридична необізнаність, бажання «прогулятися» в інших місцях під час допитів, оглядів, відтворення обстановки й обставин події, коли набридло сидіти в колонії, кругова порука, «солідарність» злочинців, бажання неповнолітнього або злочинця-«початківця» заслужити схвалення досвідчених і сильніших злочинців свого оточення.

Обмова — це такі показання підсудного, в яких він викриває (правдиво чи неправдиво) інших осіб (це можуть бути співучасники або ж сторонні особи) у вчиненні інкримінованого йому або комусь іншому злочину.

Мотивами обмови є, зокрема, бажання уникнути відповідальності або применшити свою вину, помста, бажання сприяти розкриттю злочину, заслужити прихильність працівників міліції і слідчих або ж незаконний вплив з їхнього боку тощо.

Алібі — це твердження підсудного про те, що він не міг бути виконавцем інкримінованого злочину, бо в момент його вчинення перебував в іншому місці. Обов'язок перевірки алібі лежить на прокуророві і судді. Підсудний і його захисник мають право, але не зобов'язані наводити докази на підтвердження алібі. Якщо заяву підсудного про алібі не спростовано, кримінальна справа повинна бути закрита, а суд першої інстанції повинен винести виправдувальний вирок.

Аналізуючи показання підсудного, прокуророві слід пам'ятати, що КПК України спеціально вказує, що вони підлягають детальній перевірці і що визнання підсудним своєї вини може бути покладене в основу обвинувачення тільки при підтвердженні цього визнання сукупністю наявних у справі доказів (ч. 2 ст. 73, ч. 2 ст. 74 КПК).

У своїй обвинувальній промові на суді прокурору слід враховувати, що показання обвинуваченого, надані на попередньому слідстві, від яких він відмовився згодом, і які не підтверджені в судовому слідстві іншими доказами, не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку.

При оцінці показань підсудного, який викриває іншу особу, прокурору слід особливо ретельно і критично проаналізувати ці показання. Обвинувачення не може вважатися доведеним, якщо воно ґрунтується тільки на обмові іншого підсудного, зацікавленого у результатах справи, не підкріплене іншими вагомими доказами.

Показання потерпілого мають важливе значення у справі: вони виступають як засіб захисту його прав і законних інтересів. Останнє не є характерним для показань свідка. Крім того, процес формування показань останнього дуже істотно відрізняється від показань потерпілого і підсудного. Все це теж необхідно враховувати при оцінці показань згаданих осіб. Слід мати на увазі й особливу зацікавленість потерпілого й підсудного в результатах справи, а також, що потерпілий і підсудний мали можливість ознайомитися з усіма матеріалами слідчої справи. Вони весь час були в залі судового засідання, слухали і бачили всі докази у справі.

Серед доказового матеріалу все більшої ваги набуває експертиза. Висновок експерта для прокурора, судді не є обов'язковим, але незгода з ним повинна бути мотивована (ч. 4 ст. 75 КПК України). Висновок експерта не має наперед установленної сили, переваги перед іншими доказами і підлягає оцінці за внутрішнім переконанням прокурора, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності. Умілий аналіз державним обвинувачем висновків експертів у зіставленні з іншими доказами з кримінальної справи робить висновки прокурора переконливими і обґрунтованими.

Недоліком обвинувальних промов при аналізі й оцінці доказів є те, що логічне доказування, аналіз доказів підмінюється переказом показань підсудного, потерпілого, свідків, висновку експерта. Таке повторення лише стомлює слухачів у залі судового засідання своєю одноманітністю і нікого ні в чому не переконує.

Завдання судового риторика в тому, щоб показати місце і роль кожного доказу в матеріалах справи, дати оцінку доказів у їх сукупності. Це зробити не так просто. Необхідно цьому вчитись і, найголовніше, — добре попрацювати.

4.5. Обґрунтування кваліфікації злочину

Зробивши аналіз доказів у справі, прокурор підводить базу для юридичної оцінки встановлених фактів. Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя відповідно до закону. Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає підсудний, який винен у вчиненні передбаченого законом суспільно небезпечного діяння.

Обґрутовуючи питання про кваліфікацію злочину, прокурор повинен чітко й неухильно дотримуватися вимог кримінального законодавства. Особливо старанно слід з'ясовувати суб'єктивний бік вчиненого злочину, маючи на увазі, що шкідливі наслідки, незалежно від їх тяжкості, можуть ставитися підсудному в провину лише в тому випадку, якщо він діяв навмисно або допустив їх з необережності. Обсяг цієї частини судової промови залежить від складності справи. Але в усякому разі свій висновок про юридичну оцінку злочину прокурор повинен сформулювати напевне.

Жодна альтернатива в питанні про кваліфікацію злочину з боку прокурора — недопустима. Коли кваліфікація набуває су-перечливого характеру, прокурор чітко висловлює свою пропозицію і ґрунтовно її аналізує й аргументує.

Недоліком судових промов у цій частині є те, що прокурори часто погоджуються з кваліфікацією, даною слідчим на попередньому слідстві.

Ось що нерідко звучить у залі судового засідання:

«Пред'явлене Петренку обвинувачення повністю доказане, його дії кваліфіковано правильно».

Деякі прокурори навіть не називають статті Кримінального кодексу України. Вони забувають, що в залі судового засідання знаходяться родичі, знайомі підсудного, потерпілого, свідки, публіка. Тому для роз'яснення і пропаганди законодавства необхідно в простій і дохідливій формі зробити аналіз елементів складу злочину — об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони.

4.6. Характеристика особи підсудного

У статтях 66, 67 Кримінального кодексу України зазначається, що при призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного і обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Така вказівка закону вимагає від прокурора ґрунтовної характеристики особи підсудного.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор з'ясовує не лише його риси, якості та особливості, що пов'язані з вчиненням злочину, а й інші дані. Прокурору слід виявляти ставлення підсудного до праці, навчання, поведінку на виробництві та в побуті, працездатність, стан здоров'я, сімейний стан, дані про минулі судимості. Всі ці дані мають бути оцінені державним обвинувачем у сукупності, і ті з них, які впливають на призначення покарання, повинні бути навіть виділені окремо в обвинувальній промові.

У вже цитованій обвинувальній промові у справі Виноградова прокурор так характеризував особу підсудного:

«Життєвий шлях Виноградова підтверджує правильність вислову: «В біду падають, як у провалля, знеацька, але до злочину ідуть сходинками». Ці фатальні для Виноградова сходинки відомі:

зловживання горілкою, крадіжки, хуліганство і, нарешті, згвалтування й убивство.

Проходячи службу в армії, Виноградов, грубо нехтуючи військовою дисципліною, пиячив, здійснював крадіжки з єдиною метою: мати гроші для купівлі горілки. Військовий трибунал засудив Виноградова до одного року позбавлення волі, замінивши покарання направленням до дисциплінарного батальйону.

Демобілізувавшись із армії і повернувшись в Ковров, Виноградов невдовзі скоїв хуліганство. Проти нього було порушено кримінальну справу, але слідчий органів внутрішніх справ прийняв рішення про припинення справи із застосуванням до Виноградова заходів громадського впливу. Адміністрація цеху, в якому працював Виноградов, отримала постанову для обговорення факту хуліганства в товариському суді. З приводу неправильного припинення справи про хуліганство Виноградова слідчий прокуратури, який проводив розслідування нинішньої справи, вніс у відповідні інстанції подання.

Як відповів Виноградов на проявлену до нього поблажливість у зв'язку зі справою про хуліганство?

Ви чули, товариші судді, показання свідка Кир'янової, яка дала різко негативну характеристику Виноградову. Вона розповіла, що Виноградов — прогульщик і пияк. Був випадок, коли він не виходив на роботу протягом трьох днів, нерідко з'являвся на роботі в нетверезому стані, співав нецензурні пісні, а коли робітники стали соромити його, нагрубив їм, а Кир'яновій заявив прямо: «Ти своєю смертю не помреш, не сунь свого носа не в свою справу». Виноградов не заперечує цих фактів, але стверджує, що в розмові з робітниками, і зокрема з Кир'яновою, він «пожартував»¹.

Судова практика показує: якщо прокурор у своїй промові добре проаналізує дані про особу підсудного, це допоможе йому повніше й об'єктивніше оцінити злочин, правильно визначити ступінь суспільної небезпеки, роль і ступінь вини кожного підсудного;

Даючи характеристику підсудному, прокурору слід пам'ятати про такі вимоги:

- не повинно бути місця голосливим твердженням, суб'єктивній думці про підсудного;

¹ Царев В. И. Обвиняется пьянство / В. И. Царев. — М., 1986. — С. 53—54.

- підсудний — це ще не злочинець;
- характеристика повинна базуватися тільки на даних, які є у справі;
- недопустимі необ'єктивність, ігнорування позитивних якостей підсудного.

Ще Цицерон відзначав:

«Хто виступає з обвинуваченням проти когось, то немає нічого несправедливішого як зупинятись на довгому переліку фактів, що говорять проти обвинуваченого, і замовчувати про факти на його користь»¹.

Слід охарактеризувати якості підсудного, які проявилися у злочині, або зумовили його і мають значення для вирішення справи. Дуже важливо звернути увагу на ті риси характеру, які висвітлюють внутрішній світ, вказати на вади і хиби характеру, які призвели до злочину. Не варто «копатися» в біографії підсудного, тим більше не збирати фактів, які компрометують його чи не мають відношення до справи, що розглядається у суді. Від прокурора вимагається стриманість у виразах. «Сила обвинувачення — в доводах, а не в епітетах, — писав А. Коні. — Зовсім недопустимі вирази грубі, принижуючі. Вони не підсилюють, а лише послаблюють обвинувачення»².

Звинувачуючи підсудного у злочині, прокурор повинен виступати, як писав А. Коні, «зі спокійною гідністю сумного обов'язку», його промова, особливо в частині характеристики підсудного, повинна бути пройнята «печаллю тверезої думки зрілої»³.

4.7. Обґрунтування пропозицій про міру покарання, цивільний позов

Кримінальне покарання може досягти своєї мети, привести до бажаних результатів лише тоді, коли воно справедливе, розумне, індивідуалізоване, максимально сприяє виправленню засудженого.

¹ Цицерон Марк Тулій. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972. — С. 89.

² Коні А. Ф. Приемы и задачи прокуратуры / А. Ф. Коні // Собр. соч. — М., 1967, — Т. 4. — С. 128.

³ Там само. — С. 127.

Як надмірно м'яке, так і надмірно суворе покарання шкідливі. Занадто м'яке покарання породжує почуття безвідповідальності, ускладнює перевиховання, заохочує нестійких осіб до здійснення нових злочинів. Надмірно суворе покарання викликає у засудженого внутрішній протест, почуття несправедливості, стан відчаю і приреченості.

Все це повинен враховувати державний обвинувач, коли висловлює свої міркування з приводу міри покарання, яку він пропонує застосувати до підсудного.

Але чи потрібно вказувати на точну міру покарання? По-різному відповідають на це запитання студенти-правники:

- *обов'язково треба вказувати точну міру покарання;*
- *не обов'язково вказувати її;*
- *якщо прокурор не впевнений, можна не вказувати;*
- *передати це на розгляд суду;*
- *вказувати лише максимальну або мінімальну міру покарання.*

Найбільше прихильників має перша точка зору — прокурор обов'язково вказує на точну міру покарання. Коли студенти обгрунтовують свою точку зору, найчастіше звучать такі мотиви:

- *хіба то промова прокурора, в якій не вказано конкретну і точну міру покарання?*
- *це незавершена промова, бо всі вже звикли і чекають, скільки попросить прокурор;*
- *якщо прокурор не вказує точного терміну, то як він може опротестувати вирок за м'якістю або суворістю вироку?*

Студенти, які проти того, аби прокурор вказував на точну міру, говорять, що достатньо сказати лише про вид покарання, а суд сам визначить міру.

Вказівка на вид і розмір обов'язкові, коли прокурор просить максимальну або мінімальну міру покарання. Особливо, коли державний обвинувач просить призначити більш м'яке покарання, ніж передбачене законом, або умовне засудження.

Мають рацію й ті, хто передає питання про визначення міри покарання на розгляд суду. Всі чотири варіанти зустрічаються в промовах наших відомих прокурорів. Вони опубліковані в збірниках судових промов.

Категорично не варто погоджуватися з тими, хто говорить, що прокурор може не вказувати конкретну міру покарання, якщо не впевнений у пред'явленому підсудному обвинуваченні.

Стаття 264 КПК України наголошує: «Прокурор, підтримуючи обвинувачення, керується вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи.

Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і викласти суду мотиви відмови».

Особливу обережність і зваженість слід виявити тоді, коли йдеться про виняткову міру покарання. Навіть якщо стаття Кримінального кодексу і передбачає довічне ув'язнення, його не обов'язково застосовувати.

Із промови Романа Руденка:

«Підтримуючи в повному обсязі державне обвинувачення у справі Пауерса, у відповідності зі ст. 2 Закону Союзу РСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», я маю всі підстави просити суд застосувати щодо підсудного Пауерса виняткову міру покарання. Але, враховуючи щиросердне розкаяння підсудного Пауерса перед радянським судом у здійсненні злочину, я не наполягаю на застосуванні до нього смертної кари і прошу суд присудити підсудному Пауерсу п'ятнадцять років позбавлення волі»¹.

Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Пауерса до десяти років позбавлення волі з відбуванням перших трьох років у в'язниці. Невдовзі його обміняли на нашого розвідника полковника Абеля.

Пропонуючи міру покарання, прокурор повинен чітко вказати вид виправно-трудової установи, передбачений законодавством України.

В одному із районних судів Київської області судили неповнолітніх Денисюка і Петренка. Прокурор у своїй промові запросив їм по два роки позбавлення волі в колонії загального режиму. Слово надасться захисникові і він починає свою промову так:

«Шановні судді! Прокурор не знає українського законодавства. Неповнолітні Денисюк і Петренко не можуть відбувати покарання в колонії загального режиму. Стаття 25 Кримінального кодексу України вказує, що засудженим уперше, неповнолітнім чоловічої статі, суд призначає відбування покарання у виховно-трудовах колоніях».

¹ Судебные речи советских обвинителей. — С. 229.

В якій формі прокурор повинен звертатися до суду, пропонуючи ту чи іншу міру покарання?

З точки зору ст. 18 КПК України (судді незалежні і підпорядковуються тільки законові) прокурор може лише просити або пропонувати суду обрати підсудному ту чи іншу міру покарання. За певних обставин, особливо коли мова йде про тяжкий злочин, який викликав великий громадський резонанс і обурення, державний обвинувач може «вимагати» і «наполягати», звертаючись до суду. Але це не повинно носити характеру наказу, категоричної вказівки суду, оскільки останній може і не погодитися з прокурором.

Професор Київського університету Дмитро Сусло розповів якось випадок із суддівської практики.

Було це наприкінці 40-х років. В одному із районів Харківської області під час сівби вийшли із ладу всі трактори. Із області направили старшого слідчого, і через кілька днів розслідування було закінчено. Прокурор відрепортував, що зі складу машинно-тракторної станції району зникли запасні частини — бабітові шестерні. Завідуючого складом МТС взяли під варту.

Високе обласне начальство викликало суддю і прокурора і дало вказівку розглянути справу у виїзному засіданні і якнайсуворіше покарати винних. І ось проходить показове засідання обласного суду в Палаці культури, більше тисячі людей у залі. Обвинувачення «тріщить по всіх швах». Виступають свідки — колгоспні трактористи і дають показання. Земля сира, бабітові шестерні плавляться і дуже швидко виходять з ладу. Чекати ніколи, на коня — і в район на склад МТС. Завскладом немає, зривають скабу, набирають хто скільки може запасних частин — і в поле, щоб якомога раніше відсіятися. Прокурор пише записку судді-однокашнику:

— *Зроби перерву.*

— *Так що ж будемо робити?*

— *Ти що забув, чого нас викликав секретар обкому? Розстріляти.*

Виступає з громовою промовою прокурор і категорично вимагає для підсудного виняткової міри покарання — смертної кари. Весь зал так і ахнув: за що? Через деякий час виходить із нарадчої кімнати суд, головуючий оголошує вирок: «Один рік примусової праці».

Прокурор пред'являє або підтримує пред'явлений потерпілим цивільний позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян (ч. 5 ст. 264 КПК України). Прокурор повинен визначити своє ставлення до цивільного позову.

У своїй обвинувальній промові прокурор повинен указати чи встановлено факт нанесення матеріальної шкоди; чи підлягає задоволенню пред'явленою цивільний позов, на чю користь та в якому розмірі; чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений. Якщо матеріальна шкода заподіяна діями кількох підсудних, державний обвинувач повинен точно вказати форму їхньої відповідальності: солідарну, часткову чи змішану. Яку суму кожен з підсудних повинен заплатити потерпілому. За шкоду, заподіяну неповнолітнім підсудним, який не досяг п'ятнадцяти років, відповідають його батьки, опікуни, піклувальники. Ці та інші питання цивільного позову повинні бути висвітлені у промові прокурора.

4.8. Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину

Виявлення причин, що сприяли вчиненню злочину, — прямий обов'язок прокурора (ст. 23 КПК України).

Причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів, можуть мати найрізноманітніший характер, наприклад погана охорона або облік матеріальних цінностей часто є причинами розкрадання майна; дитяча бездоглядність створює умови для вчинення правопорушення неповнолітніми та ін.

Всебічне дослідження обставин справи неможливе без з'ясування причин здійснення злочину, встановлення конкретних умов зародження і реалізації підсудним злочинного задуму.

У своїй промові державний обвинувач повинен дати відповідь на такі запитання:

- *які конкретно обставини були причиною злочину, які умови і яким чином сприяли його вчиненню?*
- *хто несе відповідальність?*
- *яких заходів необхідно вжити для запобігання подібним злочинам?*

Прокурор має право порушити клопотання перед судом про винесення окремої ухвали у випадках:

- 1) встановлення у справі фактів порушення закону, причин та умов, що сприяли вчиненню злочину;
- 2) при виявленні судом порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання чи попереднього слідства;
- 3) коли у підсудного є неповнолітні діти, які залишилися без нагляду і потребують влаштування або встановлення над ними опіки чи піклування (ст. 23² КПК України).

4.9. Заклучна частина промови

Заклучна частина обвинувальної промови прокурора — факкультативний елемент судової промови державного обвинувача. У справах, які не являють собою великої суспільної небезпеки, судова промова закінчується міркуванням прокурора про міру покарання. У справах, які мають особливе суспільно-політичне значення, викликають значний інтерес громадськості, у виїзних засіданнях ця частина промови дуже бажана.

Державний обвинувач може коротко зупинитися на підсумках судового процесу; висловити впевненість, що справедливий вирок буде сприяти зміцненню законності; висловити все те, що запало в душу прокурора, учасників процесу; вказати на уроки судового розгляду справи; закликати присутніх до рішучої боротьби із злочинністю.

Із промови Р. Руденка:

«В ім'я істинної любові до людства, якою сповнені народи, які принесли величезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я мільйонів невинних людей, загублених бандою злочинців, які постали перед Судом передового людства, в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь — я закликаю Суд винести всім підсудним виняткову міру покарання — смертну кару.

Такий вирок буде схвально зустрінутий всім передовим людством»¹.

Заклучна частина промови не повинна бути штучною, необхідно пов'язати її з матеріалами справи. Із промови прокурора А. Коні:

¹ Судебные речи советских обвинителей. — С. 195.

«Закінчуючи обвинувачення, я не можу не повторити, що дана справа для свого вирішення вимагає багатьох зусиль, розуму і совісті. Але я впевнений, ви не відступите перед складністю завдань, як не відступила перед нею обвинувальна влада, хоча, може статися, вирішите їх інакше.

Я знаходжу, що підсудний Ємельянов здійснив жахливий злочин, знаходжу, що, постановивши жорстокий і несправедливий вирок над своєю бідною і ні в чому не винною дружиною, він з усією суворістю привів його до виконання.

Якщо ви, панове присяжні, винесете із справи таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас це переконання, то я думаю, що не далі, як через кілька годин, підсудний почує із ваших уст вирок, звичайно, менш суворий, але, без сумніву, більш справедливий, ніж той, який він сам проголосив над своєю дружиною»¹.

Можна і так закінчити обвинувальну промову:

«Я відчуваю, що суд незадоволений моєю промовою і робить мені різного роду жестикуляції. Я прошу відпочинку і води. Я стомився»².

4.10. Репліка прокурора

Закон надає прокуророві право після проголошення промов усіма учасниками судових дебатів виступити із реплікою (ст. 318 КПК України).

Репліка — не обов'язкова частина судових дебатів. Вирішити, чи слід її брати, прокурор може лише після виступу всіх учасників судових дебатів. Державний обвинувач, як правило, виступає з реплікою, коли учасниками судових дебатів:

- висловлені помилкові твердження;
- неправильно тлумачаться норми права;
- перекручені фактичні обставини справи, які мають суттєве значення;
- допущено грубу поведінку щодо учасників судового розгляду;
- допущено домисли та принципово неправильні судження;

¹ Кони А. Ф. Избранные произведения / А. Ф. Кони. — С. 311–312.

² Кони А. Ф. Приемы и задачи прокуратуры / А. Ф. Кони // Собр. соч. — Т. 4. — С. 287.

- явно перекручено позицію прокурора, громадського обвинувача, цивільного позивача;

- надана юридично неправильна оцінка скоєного тощо.

Репліка, як правило, — гостро полемічний виступ. Вона повинна бути короткою, чіткою і зрозумілою. Але її не слід перетворювати у гру слів, використовуючи обмовки інших учасників. Недопустимі нервозність, грубість, нетактовність. Прокурор готується до репліки під час виступів інших учасників судових дебатів. Але якщо прокурору необхідний додатковий час, він може просити суд зробити перерву для підготовки до репліки.

Не слід користуватися реплікою для того, аби змінити щось у виступі, доповнити судові дебати. Ось приклад недоречної репліки. В одній із справ про розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, прокурор попросив 7 років позбавлення волі підсудному. Однак після виступу захисника він ніби схаменувся, попросив слово для репліки і почав говорити, що з урахуванням суспільної небезпеки скоєного, просить 14 років позбавлення волі.

Добре сприймається репліка як суддями, так й іншими учасниками судового засідання, коли прокурор використовує крилаті вирази, афоризми, народну мудрість.

Якось автор цих рядків зустрівся з колишнім випускником університету, активним учасником художньої самодіяльності. На запитання: «Як живете, чи співаєте зараз?» той відповів: «Прокурору не до співу. Правда, одного разу в судовому засіданні згадав і про пісню і знаєте, допомогло».

— *Слухалася справа про звалтування. Виступив з обвинувальною промовою невдало, ніколи було готуватися. В основному коротко виклав обвинувальний висновок.*

Після мене виступає популярний кийвський адвокат, якого запросили багаті батьки підсудного. Говорить про вічне кохання, про взаємний потяг, наводить приклади із французьких романів. Бачу, судді посміхаються, поблажливо поглядають на підсудного, «оживають» родичі підсудного.

Добре знаю, що сім'я недобра, знаю, що бідна дівчина буде нещасливою в цій сім'ї, знаю про всі брехливі обіцянки родичів підсудного. Відчуваю, щось треба робити, але прямих доказів у мене немає а вже й пізно щось доказувати.

Оскільки захисник явно перекрутив фактичні обставини справи, беру слово для репліки: «Адвокат, як соловей залітний, гарно

співав нам про французьке кохання. Можливо, у Франції так і чинять, я проти цього не заперечую. Але у нас в Україні співають по-іншому: «А козак дівчину та й вірненько любить, а займає не посміє».

Суд виніс вирок: п'ять років позбавлення волі.

4.11. Промова прокурора при відмові від обвинувачення

Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і викласти суду мотиви відмови (ч. 3 ст. 264 КПК України).

Розкриваючи поняття відмови прокурора від обвинувачення, Іван Вернидубов зазначає, що за змістом вона виражає негативне рішення прокурора для себе щодо питання про винність підсудного незалежно від того, яке рішення у такому випадку прийме суд. Підкреслюється, що відмова від обвинувачення відображає певний аспект процесуальної самостійності прокурора в суді, реалізує вимогу наказу Генерального прокурора України № 5 від 4 квітня 1992 року «Про недопустимість нав'язування прокурорам—учасникам судового розгляду позиції, з якою вони не згодні».

Інша річ, що самостійність прокурора не може бути довільною, нічим не зумовленою. Вона має базуватися на сукупності таких обставин, які виступають як основа відмови від обвинувачення, що визначає суб'єктивно-правовий характер такої дії. Це означає, що заперечення обвинувачення для прокурора є правовою необхідністю, реалізація якої вимагає втілення у конкретній практичній дії — заяві про відмову від державного обвинувачення. Звідси висновок — відмова від обвинувачення не тільки право, але й обов'язок прокурора¹.

Відмовитися від обвинувачення прокурор може лише після того, як досліджено докази, коли закінчено судові слідство. Закон не вказує мотивів і причин відмови прокурора від обвинувачення. Практика показує, що ними найчастіше бувають:

¹ Див.: Вернидубов І. В. Проблеми підтримання державного обвинувачення за законодавством України / І. В. Вернидубов. — С. 24.

- виявлення в ході судового розгляду нових обставин, які спростовують обвинувачення;

- інша оцінка прокурором зібраних у справі доказів.

В основі промови прокурора при відмові від обвинувачення має бути глибокий всебічний аналіз зібраних і перевірених у суді доказів. Прокурор не може безпідставно, без аргументації заявити суду, що не підтримує обвинувачення і відмовляється від нього.

Відмова прокурора від обвинувачення не звільняє суд від обов'язку розглядати справу далі й на загальних підставах вирішувати питання про винність підсудного (п. 4 ст. 264 КПК). Тому, щоб переконати суд в обґрунтованості і правильності своєї відмови, прокурор має довести, чому підсудний повинен бути виправданий.

Побудова промови, головним чином, повинна бути спрямована на обґрунтування мотивів відмови від обвинувачення. Уявляється, пише І. Вернидубов, що навряд чи доцільним буде тут вступ про суспільно-політичну оцінку інкримінованого злочину, оскільки прокурор перед промовою вже втратив переконання в законності та обґрунтованості обвинувачення. Думається, що при відмові від обвинувачення прокурору доцільно розпочати свою промову з роз'яснення суті і значення вимог ч. 2 ст. 36 Закону України «Про прокуратуру», розкрити роль прокурора в судовому розгляді, його завдання.

Далі, виходячи з предмета судової промови, пропонується й структура:

- викладення фактичних обставин справи, як вони були встановлені попереднім слідством;

- заява про непідтвердження обвинувачення в суді — про відмову від обвинувачення;

- аналіз та оцінка доказів, зібраних і досліджених під час попереднього і судового слідства;

- фактичні обставини й юридичні підстави відмови від державного обвинувачення;

- причини необґрунтованого притягнення особи як обвинуваченого до кримінальної відповідальності, пропозиції щодо їх усунення;

- пропозиції з поновлення порушених прав підсудного;

- пропозиції про подальшу долю справи¹.

¹ Див.: Вернидубов І. В. Проблеми підтримання державного обвинувачення за законодавством України / І. В. Вернидубов. — С. 25.

Психологічно прокурору важко відмовитися від обвинувачення, особливо тоді, коли він сам затверджував обвинувальний висновок, чим і пояснюється та обставина, що на практиці відмов від обвинувачення мало. Частіше прокурори йдуть на компроміс, просять суд направити справу на додаткове розслідування, в ході якого закривають справу.

Обґрунтована відмова прокурора від обвинувачення переконує присутніх у залі судового засідання, що прокурор дійсно стоїть на сторожі закону. Обвинувачує тільки винних. Такі прокурори закінчують свою судову промову словами:

«Тому я відмовляюся від обвинувачення і прошу суд винести виправдувальний вирок».

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке обвинувальна промова прокурора?
2. Які питання покликаний висвітлити прокурор у своїй обвинувальній промові?
3. Яким є оптимальний план обвинувальної промови?
4. Яка структура обвинувальної промови?
5. Що таке експозиція обвинувальної промови?
6. Якою повинна бути вступна частина обвинувальної промови?
7. Які ви знаєте способи і прийоми побудови обвинувальної промови і від чого вони залежать?
8. Як можна робити виклад фабули кримінальної справи?
9. Що таке хронологічний і систематичний спосіб викладу фактичних обставин справи?
10. Що таке змішаний спосіб викладу фактичних обставин справи і коли він рекомендується?
11. Коли рекомендується об'єднувати виклад фабули справи з аналізом і оцінкою доказів?
12. У чому полягає аналіз і оцінка зібраних у справі доказів?
13. Які обставини справи має проаналізувати прокурор у своїй обвинувальній промові?
14. Яке джерело доказів найпоширеніше у судовій практиці і які обставини необхідно враховувати при його аналізі?
15. Які різновиди показань підсудного ви знаєте?
16. Що таке самообмова і що повинен враховувати прокурор при аналізі самообмови?
17. Що таке обмова, її мотиви?

18. Що таке алібі і на кому лежить обов'язок його перевірки і спростування?
19. Які особливості аналізу показань потерпілого?
20. Що повинен зробити прокурор при незгоді з висновком експерта?
21. Які недоліки при аналізі й оцінці доказів найчастіше мають місце в судових промовах?
22. Навіщо прокурору обґрунтовувати кваліфікацію злочину?
23. Чи допустима альтернатива в питанні про кваліфікацію злочину? Обґрунтуйте свою відповідь.
24. Які недоліки допускають прокурори у частині кваліфікації злочину?
25. Що необхідно з'ясувати прокурору при характеристиці особи підсудного?
26. Навіщо прокурору робити детальний аналіз даних про особу підсудного?
27. Що відзначали давні мислителі і яка на їхню думку повинна бути характеристика підсудного?
28. Чому шкідливе і м'яке, і надмірно суворе покарання винного?
29. Які п'ять варіантів пропозицій про міру покарання ви можете назвати, який з них недопустимий і чому?
30. У якій формі прокурор повинен звертатися до суду, пропонуючи ту чи іншу міру покарання?
31. На що повинен указати прокурор в обвинувальній промові, обґрунтовуючи пропозицію про цивільний позов?
32. На які питання повинен дати відповідь прокурор, аналізуючи причини та умови, що сприяли вчиненню злочину?
33. У яких випадках прокурор має право порушити клопотання перед судом про винесення окремої ухвали?
34. В яких справах бажана заключна частина судової промови?
35. Про що може говорити прокурор у заключній частині обвинувальної промови?
36. Коли і для чого прокурор може взяти слово для репліки?
37. Який зміст і правила проголошення репліки?

Глава 5

ЗАХИСНА ПРОМОВА

5.1. Зміст захисної промови адвоката

Виконуючи покладену законом функцію захисту, адвокат, як і прокурор, повинен домагатися того, щоб у результаті дослідження доказів у суді була встановлена істина. Стаття 266 КПК України передбачає, що беручи участь у судовому розгляді кримінальної справи, захисник сприяє підсудному в здійсненні його прав і в захисті законних інтересів.

Захисник висловлює свою думку про значення перевірених доказів у справі, про наявність обставин, які виправдовують підсудного чи пом'якшують його відповідальність, а також свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання. На відміну від прокурора, відмова захисника в судовому засіданні від захисту підсудного не допускається. Захисник не заміняє підсудного, а діє поряд з ним. Водночас він є самостійним учасником кримінального процесу і як правило, не залежить від підсудного у визначенні тактики захисту, своєї позиції у справі. Навіть якщо підзахисний визнає себе винним, захисник має право, за наявності для цього підстав, відстоювати перед судом його невинність або меншу винність.

Коли ж підсудний заперечує свою вину, а захисник переконаний у його винності, то розбіжність позицій підзахисного і захисника в даному питанні недопустима. У цьому випадку захисник не має права діяти за своїм внутрішнім переконанням, бо він фактично стає своєрідним обвинувачем і суддею, який вирішує питання про винність свого підзахисного. Така позиція захисника, якщо вона призведе до погіршення становища підзахисного, не може бути встановлена. Заповідь лікарів «не зашкодь» повністю діє і тут. Захисник повинен побудувати захист, визначити його засоби, ґрунтуючись на показаннях підзахисного, в яких він заперечує свою вину, і на оцінці інших доказів у справі.

Таким чином, захисну промову можна охарактеризувати так. **Захисна промова** — це промова в судових дебатах, в якій з точки зору захисту підсудного дається аналіз доказів, викладаються міркування по суті обвинувачення, кваліфікації злочину, пропозиції про міру покарання, інші питання, які мають значення для правильного вирішення справи.

Зміст захисної промови визначається темою виступу, матеріалами кримінальної справи, позицією, яку зайняв захисник у конкретній справі. Як правило, зміст складається із двох основних елементів — *фактів і оціночних міркувань*.

Оскільки адвокат проголошує свою промову після прокурора, він повинен внести щось нове у висвітленні фактів, по-новому дослідити докази, розкрити характеристику підсудного. Але захисник не повинен забувати про об'єктивність, не видавати чорне за біле, не перекручувати факти.

Яким повинен бути захист, досить влучно сказано в судовій промові М. Казарінова:

«Будь-який захист припустимий. Чи буду я захищати людину, яка випадково відхилилася від прямого і чесного шляху, чи людину, яка все життя, як шаховий кінь, ходить кривими шляхами, — захист мій у принципі є справою благородною і високою. Але засоби і прийоми можуть бути непорядними і недопустимими. І якщо, захищаючи шахового коня, я буду доказувати, що кінь ходить прямо, а дошка крива, і що кінь не чорний, а білий, і щоб створити ілюзію білизни, стану завзято чорнити все навколишнє, то захист мій, побудований на засадах фальші і облуди, буде гідний тільки осуду; він мало прислужить обвинуваченому, а для моєї доброї слави прислужить ще менше»¹.

У цьому контексті — характерний приклад. В одному із судів слухалася кримінальна справа. Захисник так проникливо говорив про бідних дітей і вірну дружиноньку підсудного, що присяжні засідателі і присутні в залі судового засідання плакали. А суддя в цей час посміхався. Журналіста, який висвітлював процес, так вразила поведінка головуючого, що він не міг не запитати про це після закінчення процесу суддю. Справа в тому, відповів суддя, що підсудний — холостяк. Не мав і не має ні дітей, ні дружини.

Деякі адвокати не зупиняються і перед виправданням самого злочину. А Коні писав з цього приводу: «Неможливо було

¹ Защитительные речи советских адвокатов. — М., 1956. — С. 170.

без справедливої тривоги бачити, як в окремих випадках захист злочинця перетворюється у виправдання злочину...»¹.

На жаль, зустрічається подібне явище і в наших судах. Якось у Дарницькому районному суді м. Києва звучав виступ захисника приблизно такого змісту:

«Мій підзахисний виніс кілограм ковбаси. Хіба це злочин? Там всі несуть і навіть везуть. Тільки вони не попадаються, а мій — попався».

Судді, учасники процесу, присутні в залі судового засідання, відчують фальш і не вірять такому адвокату. Потрібні внутрішня переконаність, впевненість і порядність, інакше захист перетворюється у лицедійство. Крім того, необхідна професійна майстерність, належна кваліфікація адвокатів, а її багатьом не вистачає.

Побудова захисної промови подібна до промови прокурора. Обов'язковий її план, логічна послідовність і зв'язок частин. Схематично промова теж поділяється на частини: *вступна; аналіз фактичних обставин справи; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; міркування про цивільний позов, міру покарання.*

Захищати підсудного важче, ніж обвинувачувати. Після обґрунтованого виступу, з яким погодилася аудиторія, встає адвокат і пропонує глянути на справу з іншого боку, часом протилежного. Інколи це зробити дуже важко, але треба. Треба примусити, щоб тебе слухали і не лише за допомогою головуючого, який зобов'язаний навести порядок у залі суду.

Виходячи із конкретних обставин справи, захисник може:

- заперечувати обвинувачення в цілому, доказуючи невинність підсудного за відсутності в його діях складу злочину, за відсутності самої події злочину або недоведеності участі підсудного у вчиненні злочину;
- заперечувати обвинувачення щодо окремих його частин;
- заперечувати правильність кваліфікації, доказуючи необхідність зміни пред'явленого обвинувачення на статтю КК України, яка передбачає легше покарання;
- обґрунтувати менший ступінь вини і відповідальності підсудного;
- доказувати неосудність підсудного.

¹ Кони А. Ф. Собр. соч. — Т. 4. — С. 134.

5.2. Вступна частина захисної промови

Як правило, з перших фраз адвоката можна більш-менш точно визначити, який з нього захисник, який судовий оратор. Вступна частина, як увертюра до опери, налаштовує публіку, учасників судового розгляду, готує до сприйняття промови.

Варто на хвилю уявити, що ви не в залі судового засідання, а в Національній опері України. Виконується опера Миколи Лисенка «Тарас Бульба». Завіса ще закрита, а симфонічний оркестр починає увертюру. Основна тема — мелодія української народної пісні «Засвистали козаченьки в похід з полуночі» відразу ж захоплює, в душі проходить якась тепла хвиля. Починаєш уважно стежити за подіями на сцені, забуваючи про все довколишнє.

А тепер перенесемося уявно до залу суду. І там захисник починає з таких слів:

«Шановні судді! Мій підзахисний Іванець звинувачується в тому, що 1 квітня о двадцятій годині на вулиці Паризької комуни із хуліганських спонукань...»

Чи може захопити такий виступ? Думається, зовсім ні. Адже, то був уже четвертий повтор зацитованого речення. На початку судового слідства суддя зачитував обвинувальний висновок: «Першого квітня о двадцятій годині на вулиці Паризької комуни...» Що відбувалося на цій вулиці, детально розповідали потім підсудний, потерпілий, свідки. Свою обвинувальну промову прокурор починав: «Першого квітня на вулиці Паризької комуни...» і нарешті встає адвокат і знову починає з... вулиці Паризької комуни.

Можна навести цілий ряд непродуманих і примітивних початків виступів адвокатів, які не раз доводилося чути в залі судових засідань: «Товариші судді! Я не затримаю довго вашої уваги...» «Товариші судді! Я не буду багатослівним...» Товариші судді! Я захищаю підсудного Іванця...» «Товариші судді! Справа, яку ми сьогодні розглядаємо, не являє собою великої складності» (або навпаки).

Ще гірше сприймаються судьями спеціально розроблені вступні частини. Одна підготовлена для справ про вбивство, інша — для справ про крадіжку, третя — для справ про хуліганство. З року в рік, із справи в справу переносять ці адвокати свої стандартні вступні частини, демонструючи своє небажання або невміння думати.

Звичайно, бувають і чудові промови київських адвокатів, зокрема М. Городиського, С. Любітова та ін.¹ Цікаво і нестандартно виступають Т. Варфоломеева (Київ), О. Коваль (Хмельницький), Й. Бронз (Одеса), С. Сафулько (Луцьк).

Чим менше шаблону, тим краще сприймається судова промова. Словесна полова недопустима взагалі в захисній промові, надто ж у вступній частині. Засоби і прийоми вступної частини можуть бути різними. Її можна розпочати:

- з оцінки суспільно-політичного значення справи, яка розглядається;
- вказівкою на специфічні особливості кримінальної справи;
- з викладу програми промови;
- посиланням на окремі положення промови прокурора;
- характеристикою особи підсудного тощо.

Наведемо для зразка вступну частину захисної промови адвоката Я. Кисельова у справі Ковальова:

«Товариші судді! В одній середньовічній легенді розповідається про дзвін, який мав чарівну властивість: в його звуках кожен чув той наспів, який йому хотілося почути.

Як часто дебати сторін нагадують цей дзвін із легенди: одні і ті ж факти, одні і ті ж обличчя, але як по-різному, як неоднаково вони бачаться обвинувачем і захисником?

Правий був товариш прокурор, провіщаючи у своїй промові, що ми будемо з ним по-різному, кожен по-своєму пояснювати ту велику і гірку біду, яка прийшла в сім'ю Ковальових. Але в одному з найголовніших питань, питанні про те, що ж спонукало Ніну Федорівну Ковальову, молоду жінку, матір двох дітей, 4 серпня о п'ятій годині після полудня відчинити вікно своєї квартири на п'ятому поверсі, стати на карниз, постояти там кілька секунд, повернутися обличчям до кімнати, щось вигукнути і враз метнутися вниз, щоб розбитися, — ось у цьому питанні: чому шукала смерті Ніна Федорівна, і в обвинувачення, і в захисту немає розходжень. Дзвін загубив свою чарівність, і ми з товаришем прокурором відповідаємо однаково: глибока сімейна драма, нестерпні відносини між чоловіком і дружиною — Миколою і Ніною Ковальовими. Але так відповісти — значить зробити тільки перший і найлегший крок на довгому шляху, кінець якого приводить до вирішення справи.

¹ Див.: Судові промови адвокатів Української РСР. — К., 1959.

Так, розлад був, він ставав усе глибшим і загрожував сім'ї зруйнуванням. Все це мучило Ніну Федорівну. Але чи означає це, що в розвалі сім'ї, трагічній кінцівці винен Микола Ковальов?

У товариша прокурора немає ніяких сумнівів, все йому гранично, зрозуміло: винен Ковальов, тільки він, і ніхто інший!..

Я уважно слухав обвинувальну промову і ловив себе на думці: яка велика могутність слова! Як примхливо, вільно і несподівано воно міняє зміст і значення фактів.

До промови товариша прокурора мені здавався беззаперечним той факт, що в справі Ковальова в тісно сплетений вузол зібралися високі і ниці почуття: кохання і ненависть, помста і прощення, заздрість і великодушність. Мені здавалося беззаперечним: суду доведеться розібратися у великотрудній сімейній драмі, такій складній, що і самим її учасникам далеко не все зрозуміло.

Але ось прокурор проголосив промову. І що ж? Виявляється, ніяких складнощів у справі немає й близько. Виявляється, істина крізь неї так і проглядається. І секрет перетворення справи, в якій на кожному кроці виникають психологічні загадки, в справу найпростішу, як таблицю множення, розкритий надзвичайно відверто: для цього необхідно було не поскупитися на чорну фарбу, малюючи образ Ковальова...

Як бачите, фарби, якими користувався товариш прокурор, не дуже різноманітні, хоча згущення і соковитості в них надмірно. Але вже давно відомо, що однією фарбою, навіть найгустішою, дуже тяжко надати портрету життєвої достовірності. А правильно і точно розібратися в моральному обличчі Ковальова необхідно, без цього не можна вирішити справу.

Мені не здається достовірною та характеристика, яка дана Ковальову в промові прокурора. Між обвинуваченням і захистом тут немилуча суперечка, суперечка велика і серйозна»¹.

5.3. Установлення фактичних обставин справи, аналіз і оцінка доказів

Виступаючи із захисною промовою в суді, адвокат передусім повинен висвітлити передбачені кримінально-процесуальним законом обставини, установлення яких необхідно для вирі-

¹ Киселев Я. С. Судебные речи / Я. С. Киселев. — Л., 1967. — С. 10.

шення кримінальної справи, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів у справі.

Ця сукупність обставин, установлення яких необхідно для правильного вирішення справи, передбачена КПК України, де говориться, що при розгляді кримінальної справи підлягають доказуванню:

- подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);
- винуватість підсудного у вчиненні злочину і мотиви злочину;
- обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності підсудного, а також інші обставини, що характеризують особу підсудного;
- характер і розмір шкоди, заподіяної злочинцем, а також розмір витрат на лікування потерпілого від злочинного діяння (ст. 64 КПК);
- причини і умови, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК). Ці обставини конкретизуються кримінально-процесуальним законодавством щодо справ про злочини неповнолітніх (ст. 433 КПК), осіб, які захворіли або вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності (статті 417, 420 КПК України).

Виклад фактичних обставин не повинен повторювати фабулу справи в тому вигляді, в якому вона викладена в обвинувальному висновку. В такому вигляді виклад фактичних обставин справи лише стомить суддів і всіх присутніх у залі судового засідання і викличе у них байдужість.

Як окрема і самостійна частина захисної промови, виклад фактичних обставин справи доречний у справах:

- в яких фабула досить складна і допускає різні тлумачення з позицій обвинувачення і захисту;
- в яких захисник доказує наявність обставин, які усувають протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність);
- за відсутності суб'єктивних умов відповідальності (наприклад, за відсутності у підсудного мети присвоєння чужого майна).

У цих випадках виклад фактичних обставин справи починається в такій послідовності, в якій вони містяться в обвинувальному висновку і промові прокурора. Потім захисник дає свою версію¹.

¹ З цікавими прикладами викладу фактичних обставин справи у різних варіантах можна ознайомитися у рекомендованих збірниках судових промов відомих юристів, список яких додається наприкінці цієї книги.

Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів складає, як правило, основну частину захисної промови. Аналізуючи й оцінюючи процесуальні докази, захисник обґрунтовує ними свої міркування про те, чому ті чи інші докази він вважає достовірними, а інші — ні, чому ті чи інші докази є сумнівними, суперечливими.

Обсяг цієї центральної частини визначається конкретними обставинами справи і тією позицією, яку займають підсудний та його захисник щодо пред'явленого обвинувачення. Спрямованість і методика аналізу доказів залежить від того, чи заперечує пред'явлене обвинувачення підсудний. Вимагаючи винесення виправдувального вироку, захисник спрямовує всі свої зусилля на спростування доказів обвинувачення.

Аналізуючи докази у справі, захиснику часто доводиться не лише спростовувати обвинувачення і висловлювати сумніви, але і доказувати. Це необхідно робити в тих випадках, коди він щось стверджує, висуває іншу версію, яка суперечить обвинувальній. Якщо у справі про вбивство захисник стверджує, що підсудний діяв у стані необхідної оборони, він повинен це доказати і переконати суд, що стан необхідної оборони дійсно мав місце. Якщо в подібній справі захисник стверджує, що вбивство було здійснено у стані сильного душевного хвилювання, яке виникло несподівано внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого, він повинен це доказати. Спростовуючи в промові звинувачення в умисному вбивстві і протиставляючи йому твердження про вбивство з необережності, захисник повинен переконати суд у тому, що підсудний не хотів смерті потерпілого.

Захиснику слід добре попрацювати ще в ході судового слідства. Необхідні факти і обставини мають бути дослідженими в процесі судового розгляду і тоді їх аналіз і оцінка в захисній промові матимуть особливо переконливий характер.

Адвокатська практика рекомендує аналіз доказів давати судові в такій послідовності:

1. Найперше захисник аналізує й оцінює докази, подані обвинуваченням, які підтверджують наявність події злочину. (Див. промову адвоката В. Россельса у справі Мурова¹, промову адвоката В. Алексеєва у справі Коровіної²).

¹ Россельс В. Л. Судебные защитительные речи / Россельс В. Л. — М., 1966. — С. 47—59.

² Слово адвокату: речи советских адвокатов по гражданским и уголовным делам. — М., 1981. — С. 104—109.

2. Аналіз доказів, які свідчать про наявність чи відсутність у діях підсудного складу злочину. (Див. промову адвоката Д. Островського у справі Луньова¹, промову адвоката Л. Розенталя у справі Козітіса²).

3. Подання і аналіз доказів, які встановлюють обставини, що виключають можливість порушення кримінальної справи. (Див. промову адвоката А. Каляєва у справі Курдіна³, промову адвоката В. Поганина у справі Хілкова⁴).

4. Аналіз **характеру вини** (крайня необхідність, наявність необережності, необхідна оборона...). (Див. промову адвоката О. Дервіза у справі Верховського⁵, промову адвоката І. Успенського у справі Муранова⁶).

5. Аналіз **мотивів**, якими керувався підсудний. Варто звернути особливу увагу при підготовці судової промови на промову адвоката С. Любітова у справі Назаренка⁷.

6. Аналіз **ступеня і характеру відповідальності**. (Див. промову адвоката А. Екмекчі у справі Кириліної, промову А. Полякова у справі Цапліна⁸).

7. Аналіз **причинного зв'язку** між діянням, у якому обвинувачуються підсудні, і наслідками. (Див. промову адвоката М. Карабчевського у справі братів Скитських⁹).

8. Аналіз **причин і умов**, які сприяли вчиненню злочину. (Див. промову адвоката А. Полякова у справі Цапліна).

9. Питання, які відносяться до **характеру і розміру шкоди**. (Див. промову адвоката В. Алексєєва у справі Коровіної¹⁰, промову адвоката В. Шингарєва у справі Кисельової¹¹).

Як засвідчує практика, темою захисної промови найчастіше буває доказування **обставин справи, що пом'якшують відповідальність** підсудного.

¹ Гольдинер В. Д. Защитительная речь / В. Д. Гольдинер. — С. 62—63.

² Слово адвокату. — С. 154—161.

³ Судебные речи советских адвокатов. — М., 1960. — С. 38.

⁴ Слово адвокату. — С. 104—109.

⁵ Там само. — С. 125—135.

⁶ Киселев Я. С. Этика адвоката / Я. С. Киселев. — Л., 1974. — С. 89—90.

⁷ Судові промови адвокатів Української РСР. — С. 91—101.

⁸ Слово адвокату. — С. 162—169.

⁹ Судебные речи известных русских юристов. — С. 448.

¹⁰ Слово адвокату. — С. 104—109.

¹¹ Там само. — С. 116—124.

Якщо підсудний визнає себе повністю винним у пред'явленому йому обвинуваченні, й інші докази також підтверджують його вину, завдання захисника — виключити можливість якоїнебудь помилки і довести суду щире розкаяння підсудного, інші пом'якшуючі обставини.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність підсудного, визнаються: відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого; вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою в стані вагітності; щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину. Суд може враховувати й інші пом'якшуючі обставини.

Якщо підсудний визнає себе винним частково, заперечуючи обвинувачення в одній його частині і визнаючи в іншій, аналіз доказів у захисній промові будується таким чином:

- аналізуються докази щодо обвинувачення, яке заперечується, залежно від підстав для заперечення (ст. 6 КПК України);
- аналізуються докази стосовно обвинувачення, яке не заперечується.

В багатоепізодних справах методика аналізу буде найбільш правильною, якщо епізоди згрупувати за ознаками їхньої однорідності, визнання їх або заперечення. Для учасників суду будуть зрозумілішими докази захисної промови, якщо спочатку захисник відзначає те, що не заперечується, а потім аналізує докази за епізодами, які заперечуються.

Які помилки найчастіше допускаються молодими адвокатами? Найпоширеніша така: аналіз доказів підміняється механічним відтворенням і перерахуванням того, що показали свідки, потерпілий, підсудний, експерт, інші учасники судового засідання. Перераховуються прізвища і те, що було сказано кожним із допитаних: Іванець сказав те-то, Петрусь сказав те-то, Сидорець сказав те-то (а всі троє говорили одне й те саме).

Аналізуючи показання потерпілого, підсудного, свідків, захисник повинен **зіставити**:

- показання однієї і тієї ж особи на попередньому слідстві і в суді;
- показання різних свідків;
- показання учасників процесу і документи;
- показання підсудного, потерпілого і незаперечні факти;
- вільну розповідь на перших і наступних допитах на попередньому слідстві і в суді.

Не слід залишати поза увагою і висновки експертів. Звичайно, це вимагає від адвоката серйозної підготовки, як загальної, так і щодо конкретної справи. Аналіз висновку експерта вимагає спеціальних знань, умілого зіставлення фактів. Знанням необхідно протиставляти знання, а не заклинання. **Критика невігласа-адвоката нерідко буває голосною, але ніколи – переконливою.**

Дослідження й оцінка речових доказів, протоколів слідчих дій, інших документів, залежно від обставин справи, може посісти певне і навіть значне місце в захисній промові. Аналізуючи докази, захисник не повинен замовчувати те, що невігідно для його підзахисного, оскільки це може лише зашкодити. За належного аналізу, пояснення воно може виявитися несуттєвим або навіть байдужим для справи. Закінчивши аналіз доказів, давши оцінку кожному з них і всім доказам у сукупності, захисник повинен зробити мотивовані висновки, які відповідають доказам¹.

5.4. Обґрунтування кваліфікації злочину

Кваліфікувати — це значить віднести те чи інше явище за його якісними ознаками до певного розряду, виду чи категорії. В праві це означає: підібрати ту правову норму, яка передбачає дане діяння; підвести це діяння під правову норму; дати цьому діянню юридичну оцінку; вказати конкретну статтю Особливої частини Кримінального кодексу України.

Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя, оскільки кримінальній відповідальності і по-

¹ Див. промови адвокатів С. Андрієвського, М. Карабчевського, М. Холева // Судебные речи известных русских юристов. — С. 126–212, 338, 821.

каранню підлягає лише особа, яка винна у вчиненні передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння. Помилка у кваліфікації може потягнути безпідставне засудження особи, діяння якої не є протиправним; конфіскацію майна; застосування амністії, судимість тощо.

Тому судовому риторю слід серйозно поставитися до цієї частини промови. Від захисника вимагається:

- абсолютна точність і чіткість юридичних формулювань і посилань на закон;
- ретельна підготовка до обґрунтування кваліфікації злочину (переглянути постанови Пленуму Верховного Суду України, теоретичні статті, судову практику; порадитися з колегами).

Питання про кваліфікацію злочину ставиться захисником, коли обвинувачення повністю або частково визнається, а кваліфікація злочину, запропонована слідчим, заперечується. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані, а висновки — обґрунтовані перевіреними доказами.

Які ситуації найпоширеніші у судовій практиці?

- захисник не заперечує фактичної сторони діяння, але стверджує, що воно передбачено не тим кримінальним законом, яким його кваліфікує обвинувачення;
- захисник заперечує окремі елементи діяння, наприклад розмір викраденого, мотив убивства і на підставі цього пропонує іншу кваліфікацію.

Якщо захисник стверджує, що запропонована обвинуваченням кваліфікація неправильна, що діяння не відповідає складу злочину, то він повинен дати фактичну і юридичну характеристику діяння підсудного, а також розкрити зміст закону, застосування якого заперечується. Захисник повинен довести, що саме запропонована кваліфікація відповідає тій злочинній події, яка визнається доказаною. На вирішення цієї задачі і повинен бути спрямований аналіз елементів складу злочину.

Аналізувати, в залежності від конкретних обставин справи, слід:

- об'єкт злочину і його об'єктивну сторону (дія чи бездіяльність, їх наслідки, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком, спосіб здійснення злочину, обстановка, при якій здійснено злочин тощо);
- суб'єкт злочину і його суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, ціль або мету злочину).

Досвідчені адвокати ведуть ось такі картотеки судової практики, які допомагають їм у питаннях кваліфікації щодо конкретних кримінальних справ.

НЕОБХІДНА ОБОРОНА

Не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані необхідної оборони при захисті особи, що обороняється, від суспільно небезпечного посягання.

Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 5 лютого 1987 року.

СПІВУЧАСТЬ

Особа, яка сприяла вчиненню групового зґвалтування, але особисто статевого акту з потерпілою не вчиняла і не застосовувала щодо неї насильства під час її зґвалтування іншими особами, несе відповідальність не як учасник групи, а як посібник, тобто за ст. 19, ч. 3 ст. 117 КК України.

Постанова президії Черкаського обласного суду від 3 квітня 1992 року.

КВАЛІФІКАЦІЯ СЛУЖБОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Дії особи, яка одержала грошові кошти від громадян внаслідок зловживання службовим становищем, підлягають кваліфікації за ст. 165, а не за ст. 84 КК України.

Постанова президії Чернігівського обласного суду від 1 березня 1988 року.

КВАЛІФІКАЦІЯ ХУЛІГАНСТВА

Дії засудженого кваліфіковано за ч. 3 ст. 203 КК України безпідставно, оскільки застосування ножа його співучасником було ексцесом виконавця.

Постанова президії Київського міського суду від 23 лютого 1986 року.

Із вдалим обґрунтуванням кваліфікації злочину можна ознайомитися в промовах: адвоката І. Любимової у справі Негіної; адвоката В. Шингарєва у справі Кисельової; адвоката В. Поганіна у справі Хилкова; адвоката А. Полякова у справі Цапліна; адвоката В. Ермана у справі Михайлова¹.

¹ Див.: Слово адвокату. — С. 110, 116, 150, 162, 179.

5.5. Характеристика особи підсудного

Тут відкривається широке поле діяльності для захисника. Неможливо уявити собі кримінальну справу, у якій адвокату в захисній промові не довелося б говорити про особу підсудного. Важливість цієї частини захисної промови визначається ст. 324, 334 КПК України, де говориться, що при призначенні покарання необхідно, крім інших факторів, врахувати особу винного.

Завдання захисника — розкрити внутрішній світогляд і світосприйняття, зрозуміти його психологію переживання і пояснити їх суддям. І коли захисник зможе це зробити, його промова стане яскравою, переконливою, а отже, вплине на всіх учасників судового розгляду.

Захисник зобов'язаний: зібрати і доповісти суду все, що говорить на користь підзахисного, що здатне полегшити його участь і що дозволить виявити обставини, сприятливі для підсудного.

«Закон вимагає, щоб поблажливість базувалася на обставинах справи. Але з усіх обставин справи, звичайно, найголовніша — сам підсудний. Тому, якщо в його житті, в його особі, навіть в слабкостях його характеру, які впливають із його темпераменту і його фізичної природи, ви знайдете підстави для поблажливості чи милості, — ви можете до судового голосу засудження приєднати голос милосердя». Ці слова, сказані видатним прокурором, суддею і судовим ритором Анатолієм Кони¹ понад сто років тому, не втратили своєї свіжості й сьогодні.

Якщо захисник не заперечує кваліфікацію злочину, а звертається до суду з проханням, то він може говорити:

- **про відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину.** Підсудний після вчинення злочину, бажаючи уникнути тих наслідків, які цей злочин може спричинити, вчинює певні дії щодо їх недопущення, і це призводить до того, що такі наслідки не настають. Наприклад, заволодівши майном у результаті розбою, винний зразу ж повертає це майно потерпілому або, спричинивши тяжке тілесне ушкодження, небезпечно для життя в момент заподіяння, надає потерпілому допомогу, і тим самим відвертає смерть останнього;

- **про вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин.** Це поєднання істотних для підсудного

¹ Кони А. Собр. соч. — Т. 4. — С. 87.

факторів фізичного, матеріального чи морального характеру, що негативно впливають на його особисте або сімейне життя. Наприклад, значні матеріальні труднощі, тяжка хвороба підсудного або членів його сім'ї, несприятливі побутові чи житлові умови, жорстоке поводження батьків з дітьми, чоловіка з дружиною;

- **про вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність.** Погроза пов'язувалась із заподіянням фізичної, матеріальної чи моральної шкоди шляхом вчинення незаконних дій як щодо самого підсудного, так і щодо близьких йому осіб; у діях підсудного відсутні ознаки крайньої необхідності;

- **винний вчинив злочин, прагнучи відвернути несприятливі для себе чи для своїх близьких наслідки, з якими пов'язувалась погроза.** Під примусом слід розуміти всі інші, крім погрози, форми примушування винного вчинити злочин (фізичне насильство, позбавлення волі, їжі, води). Матеріальна залежність підсудного означає повне або часткове перебування винного на утриманні, залежність боржника від кредитора, спадкоємця від спадкодавця тощо;

- **про вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого.** Вчинення підсудним злочину у стані фізіологічного афекту, коли винний усвідомлює характер і значення своїх дій. Захиснику слід довести, що:

- стан великого душевного хвилювання у підсудного мав місце під час вчинення ним злочину;

- такий стан був викликаний неправомірними діями іншої особи чи осіб;

- злочин вчинено щодо саме тієї особи, неправомірні дії якої викликали у підсудного стан великого душевного хвилювання;

- **про вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони.** Для наявності цієї обставини необхідно встановити, що особа перебувала в стані необхідної оборони, але при цьому перевищила її межі. Вбивство і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони є привілейованими видами злочинів, відповідальність за які передбачена КК України. Для кожного конкретного випадку існують свої межі необхідної оборони, які впливають з конкретних обставин справи, і завдання захисника довести їх до суддів;

• **про вчинення злочину неповнолітнім.** Під неповнолітнім розуміється особа, якій на момент вчинення злочину не виповнилося вісімнадцять років. Закон у даному випадку враховує наступне:

— формування неповнолітнього як особистості ще не скінчилося;

— емоційно-вольова сфера його психіки ще не набула стійкості;

— підсудний не має належного життєвого досвіду, сталих орієнтирів і вчинення злочину, як правило, тією чи іншою мірою зумовлено даними факторами;

• **про вчинення злочину жінкою в стані вагітності.** Захиснику в своїй промові слід вказати, що стан вагітності супроводжується рядом психічних та фізіологічних особливостей, які значною мірою знижують здатність жінки повністю контролювати свою поведінку. Термін вагітності на момент вчинення злочину, а також обізнаність про такий стан самої жінки в даному разі значення не мають;

• **про щире розкаяння, або явку з повинною, або сприяння розкриттю злочину.** Захисник указує, що це конкретні прояви усвідомлення його підзахисним своєї вини у вчиненні злочину. Щире розкаяння має місце в тих випадках, коли особа повністю визнає свою вину у вчиненні злочину, дає своїй поведінці належну оцінку і готова нести передбачену законом відповідальність. Явка з повинною передбачає, що особа добровільно приходить до правоохоронних органів, зізнається у вчиненому нею злочині і висловлює готовність нести за нього передбачену законом відповідальність. Сприяння розкриттю злочину означає, що винний у будь-якій формі надає допомогу органам правосуддя в з'ясуванні тих обставин вчинення злочину, які мають істотне значення для повного його розкриття. Йдеться про викриття інших співучасників злочину, передачу речових доказів, предметів, здобутих злочинним шляхом, тощо.

Передбачений у кримінальному законодавстві перелік обставин, що пом'якшують відповідальність підсудного, не є вичерпним. Захисник може вказувати в своїй промові й інші обставини:

- вчинення його підзахисним злочину вперше;
- вчинення злочину внаслідок збігу обставин;
- вчинення злочину внаслідок протиправної поведінки потерпілого;

• часткове усунення підзахисним заподіяної шкоди тощо¹.

Чудовий аналіз характеристик особи підсудного є в роботах відомих адвокатів Петра Пороховщикова², Наталії Михайловської і Віктора Одинцова³.

Працюючи над підготовкою і особливо проголошуючи цю частину промови в залі судового засідання, не варто забувати про почуття міри. К. Арсен'єв писав, що читаючи Мішеля Лало, починаєш переконуватися, що кращих людей Франції необхідно шукати на лаві підсудних, і що його клієнти, у більшості випадків, справжні ангели доброти і невинності. В одній справі захисник так захопився пошуком пом'якшуючих обставин для підсудного, який здійснив злочин у нетверезому стані, що висловив думку, нібито всі присутні в залі теж вживають алкоголь і що в тому немає нічого шкідливого. Суд прореагував на такий виступ адвоката окремою ухвалою на адресу юридичної консультації⁴.

В іншій справі адвокат заявив у промові, що його підзахисний був того дня в нетверезому стані і здійснив злочин під впливом тяжких сімейних обставин: розлучення з дружиною, смерть матері. На те прокурор у репліці переконливо відповів, що підсудний до здійснення злочину двічі лікувався від алкоголізму, вдома влаштовував постійні скандали й до розлучення з дружиною і смерті матері. Такий аналіз особи аж ніяк не сприяє захисту⁵.

Для молодих правників буде цікавою аргументація, якою користувався видатний судовий ритор С. Андрієвський:

«Візьміть хоча б два оповідання Чехова: «Зловмисник» і «Біда». Герой першого, селянин Григор'єв, відкручував гайки, якими рейки прикріплювалися до шпал. Іншими словами, навмисно пошкоджував залізничну колію з явною небезпекою для пасажирів, тобто здійснив злочин, передбачений ст. 1081 Уложения. В іншому — купець Авдеев, член ревізійної комісії збанкрутілого банку, підписував фальшиві звіти, тобто судився за

¹ Детальніше див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. — К., 1994. — С. 118—122.

² Див.: Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — С. 110—120.

³ Див.: Михайловская Н. Г., Одинцов В. В. Искусство судебного оратора / Н. Г. Михайловская, В. В. Одинцов. — М., 1981. — С. 129—172.

⁴ Див.: Социалистическая законность. — 1986. — № 9. — С. 53.

⁵ Див.: Бойков А. Д. Роль защитника в предупреждении преступлений / А. Д. Бойков. — М., 1971. — С. 50.

злочин, передбачений ст. 1154 Уложення. Чехов не юрист. Але хто ж — навіть найкращий з нас — щодо цих двох звинувачуваних міг проголосити в суді таку яскраву і просту, таку обеззброюючу промову, яка позбавляє всіляку можливість переслідування цих двох злочинців (Григор'єва і Авдєєва), як написав про це Чехов у двох коротеньких оповіданнях?!

А в чому ж таємниця? Тільки в тому, що Чехов правдиво і художньо змалював перед читачем побутові умови і внутрішнє життя цих двох, висловлюючись по-нашому, своїх «клієнтів».

І рішуче те ж саме ми повинні робити у кожному кримінальному захисті¹.

Як же змальовують образ своїх клієнтів деякі наші адвокати? На жаль, нерідко скупі і примітивно. Ось витяги з адвокатських промов: *«Бачите, товариші судді, можна плакати на суді, бити себе в груди, що я розкаююсь, в душу не можна проникнути»*. А він і не намагався це зробити. Навіть у виробничу характеристику, яка була в матеріалах справи, і непогана, і в ту, «не проник». Або: *«Дозвольте, товариші судді, сказати кілька слів про особу підсудного»*. Не давши характеристики особи свого підзахисного, не розкривши мотивів поведінки, адвокат зачитав кілька абзаців із стандартної виробничої характеристики. І далі продовжує: *«Але ж ви, товариші судді, не повинні вирішувати справу так, особистість також потрібно враховувати»*. Після цього захисник зачитав кілька фраз виробничої характеристики, і на цьому скінчилася ця частина судової промови.

Як тут не згадати Петра Пороховщикова: *«Стислість характеристики зовсім не є перевагою в судовій промові, коли з особистістю пов'язане пояснення справи»*. Наші кращі ритори нерідко обмежувались одним натяком на саму подію злочину, натомість віддавали всю свою увагу характеристиці і психології. Такі промови Спасовича у справі Олександри Авдєєвої, Андрієвського у справі Тарновського (справа розглядалася в 1905 році в Гомелі. Тарновський звинувачувався в убивстві коханця своєї дружини Боржевського. Після захисної промови С. Андрієвського присяжні виправдали підсудного). Такі майстри не могли говорити зайвого, а приклади ці свідчать, що вони зовсім не турбувалися про стислість.

¹ Цит. за: Михайловская М. Г., Одинцов В. В. Искусство судебного оратора / М. Г. Михайловская, В. В. Одинцов. — С. 52—53.

Отож, якщо ритор визнав, що характеристика відомої особи необхідна для справи, він повинен відпрацювати її якнайретельніше. Важливо, щоб у присяжних склалося і закріпилося саме таке уявлення про людину, яке необхідне ротору. Його супротивник, звичайно, подасть ту ж людину в іншому вигляді. Але це не значить, що друге зображення закриває перше, чи навпаки. В цьому якраз і сприятливі умови для обох риторів. Вони можуть бути правими обидва, якщо тільки будуть обидва правдивими і обережними. Зрозуміло, що за детальним розбором характеру дійових осіб необхідно знайти для кожного образний або сильний вираз, який об'єднував би сказане. Так, Громницький називає Олександра Тальма «скаженим», Спасович Авдеєву — «істотою, ледь подібною на нерозвинену людину»; про Ольгу Палем Карабчевський говорить: «безалаберний жмуток нервів»¹.

5.6. Міркування про цивільний позов, міру покарання

Визначення збитків, завданих злочином, — це тема, яку не може обійти захисник у своїй судовій промові, якщо фактичні обставини справи вимагають постановки таких питань, які стосуються цивільного позову. Саме захисник повинен поставити ці питання в своїй промові і вирішити їх відповідно до матеріалів справи і вимог закону.

Нерідко від правильного вирішення питання про шкоду залежить кваліфікація злочину. У справах розкрадання державного чи іншого майна розмір крадіжки (дрібний, великий, дуже великий) визначає кваліфікацію вчиненого. Розмір збитків визначає кваліфікацію злочину в ряді інших випадків. У групових справах, у яких ідеться про шкоду, завдану спільними злочинними діями двох і більше осіб, правильне вирішення питання про збитки з дотриманням принципу індивідуалізації вини і відповідальності набуває особливого значення.

Захисник повинен потурбуватися про те, щоб майнова відповідальність його підзахисного не виходила за межі шкоди, завданої його діями. Інколи в групових справах підсудним ставляться у вину окремі самостійні злочини і вирішується питання про часткову або солідарну відповідальність. Щоб солідарна від-

¹ Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — С. 110—111.

повідальність необґрунтовано не застосовувалась, — саме про це має подбати адвокат.

При підготовці цієї частини промови особливу увагу слід звернути на постанови Пленуму Верховного Суду України, практику судів України у кримінальних справах і використати її у своїй захисній промові. Захисник не має права недооцінювати питання шкоди і її відшкодування, питання цивільного позову.

Обставиною, пом'якшуючою відповідальність підсудного, є добровільне відшкодування завданої втрати, усунення заподіяної шкоди і навіть часткове усунення винним заподіяної шкоди. На це слід звернути увагу суддів у своїй захисній промові. Пасивність захисника може призвести до задоволення позову, не обґрунтованого матеріалами кримінальної справи.

Висновки захисника в судовій промові повинні бути послідовними, обґрунтованими, принциповими, чітко сформульованими. Всі доводи, які наводить адвокат, повинні підвести його до прохання про міру покарання, до формулювання остаточних висновків у справі. Якщо в результаті належного аналізу доказів захисник доходить висновку, що подія злочину відсутня, в діянні підзахисного немає складу злочину або недоведена участь підсудного у вчиненні злочину, він просить суд постановити виправдувальний вирок. Що стосується цивільного позову, заявленого у справі, то захисник просить **відмовити в цивільному позові**, якщо він ставить питання про винесення виправдувального вироку за відсутності складу злочину або за недоведеності участі підсудного у вчиненні злочину; або **про залишення цивільного позову без розгляду**, якщо йдеться про виправдання за відсутності в діях підсудного складу злочину, оскільки в цьому випадку у потерпілого залишається право звернутися з позовом знову в порядку цивільного судочинства.

Коли захисник не заперечує факт здійснення злочину, він зобов'язаний висловити свої міркування про міру покарання. Не рекомендується вказувати конкретну міру покарання. Найчастіше ж у залі судового засідання звучать ось такі фрази: «Прошу призначити мінімальну міру покарання, вказану у статті... Кримінального кодексу України»; «прошу призначити покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за даний злочин, і застосувати ст.... КК України»; «прошу призначити м'якшу міру покарання, ніж просив товариш прокурор» тощо.

5.7. Заключна частина захисної промови

Вона не є обов'язковою в кожній судовій промові. Але у великих захисних промовах буває корисним підсумувати висновки захисту. Якщо прокурор відмовився підтримувати обвинувачення і просить суд виправдати підсудного, це не звільняє захисника від обов'язку мотивувати в своїй захисній промові необхідність виправдання, а в заключній частині промови подати суду своє прохання. Захиснику необхідно так переконливо сформулювати висновки, щоб суду стало очевидно, що виправдання в цьому випадку — єдино правильний шлях правосуддя. Йдеться про те, щоб переконати не лише суддів, а й усіх присутніх у залі засідання.

Адвокат М. Карабчевський так закінчив свою захисну промову у справі братів Скитських:

«Я відчуваю, що пора закінчувати, панове судді! Але я боюся кінчати. Коли я закінчу, — черга вашому вироку. Може настати жахливе, те жахливе, яке ми вже переживали. Невже це насправді можливе? Суд і засудження близькі. Але закон не хоче, не вимагає від вас неможливого. У подібних випадках він, навпаки, сам приходить вам на допомогу, сам береже вас. Чи вам, юристам-суддям, нагадувати мені про це? Самонадіяність завжди сліпа. Сумніви ж — супутники розуму. Сказати, що в цій справі все для вас зрозуміле і немає сумнівів, ви не можете... Я прошу для Скитських виправдувального вироку»¹.

Із промови адвоката С. Андрієвського у справі про крадіжку смарагдової брошки:

«Отже, ви виправдаєте М-ву. Але нехай же ваше виправдання послужить їй іншій службі. Нехай відділення розшуку хоча б на мить відійде від своєї прямолінійності, від поспіху, бо хоч з боку і гарно дивитися, як баский кінь стрілою мчить від Анічкіна мосту до Адміралтейства, але при цьому часто буває, що він калічить ні в чому не повинних перехожих. Так само у цій справі відділення розшуку придушило і М-ву.

Коли вина підсудного чітко доказана, тоді ми готові віддати його в караючі руки; але коли звинувачення базується на одних здогадках і причому дуже хитких, — наші кращі захисники, тобто судді завжди скажуть тому, хто зазіхне на волю М-вої:

¹ Судебные речи известных русских юристов. — С. 464.

руки геть! Ця жінка недоторканна! Такий вирок ви постановите спокійно і достойно, для підтримання віри в чистоту звичаїв, оскільки основне правило, на якому має триматися кримінальне правосуддя, завжди залишається незмінним: довіра вище підозри»¹.

5.8. Репліка адвоката

Ця частина виступу теж не завжди звучить наприкінці судових дебатів. Після проголошення промов учасники дебатів мають право обмінятися репліками (ст. 318 КПК України). Як видно із змісту цієї статті, обмін репліками — це право, а не обов'язок прокурора й адвоката.

Зміст реплік суттєво відрізняється від змісту основних судових промов. Репліка — це заперечення проти промови або її частини. Походить від латинського *replico* — *повертаю назад, відбиваю*. Якщо репліку проголошує прокурор, він висловлює в ній заперечення проти положень захисної промови. Захисник у своїй репліці заперечує проти певних тверджень прокурора.

Захисник реплікою не повинен заперечувати проти основної промови прокурора, оскільки це мало місце в захисній промові, крім тих виняткових випадків, коли заперечення необхідно для обґрунтування певних положень репліки. Прогалини, які допустив захисник у промові, не можуть слугувати підставою для репліки. Головуючий у цьому випадку має право відмовити захиснику в наданні додаткового слова під виглядом репліки.

Чи може захисник відмовитись від проголошення репліки, якщо прокурор скористався своїм правом?

«Ні, — відповідає В. Гольдінер, — якщо прокурор у своїй репліці навів дані, які явно спростовують висновки, висловлені адвокатом у захисній промові, то в цьому випадку необхідно визнати його правоту і внести відповідні зміни в свою систему захисту»².

Якщо прокурор не навів таких доводів, то в репліці слід звернути увагу суду на відсутність у прокурора можливості серйозно обґрунтувати свою позицію. Якщо прокурор відмовився від

¹ Судебные речи известных русских юристов. — С. 178.

² Гольдинер В. Д. Защитительная речь / В. Д. Гольдинер. — С. 164.

репліки або якщо він не бере участі в процесі, адвокати мають право обмінятися репліками. Така необхідність виникає в групових процесах, де інтереси підсудних суперечливі.

Репліку не слід зводити до обговорення другорядних, дрібних і приватних запитань. У ній повинні бути чітко виділені і сформульовані:

- суть розходжень, суперечностей між учасниками судових дебатів;
- висновки, які спростовують заперечення суперника, і факти, які підкріплюють ці висновки;
- кінцеві висновки, які випливають із усієї системи аргументації захисника.

У репліці захисник, як правило, не повинен торкатися інших питань, не порушених у репліці прокурора; захисник може зупинитися не на всіх пунктах заперечень державному обвинувачу, а лише на основних найважливіших моментах; в окремих випадках, коли репліка прокурора дає привід для додаткової аргументації, це повинно бути зроблено коротко, щоб репліка не перетворювалася у другу захисну промову¹.

Репліка, на відміну від промови, побудована на полеміці із супротивником. Стилість репліки обумовлює велику напруженість, пристрасність, заповзятливість і запальність.

У зв'язку з цим виникає питання про допустимі межі полеміки. Нерідко доводиться спостерігати в суді досить непривабливу картину, коли репліка перетворюється в лайку. Прокурор і адвокат ведуть себе так, як при зустрічі, скажімо, перекупники на базарі.

Віталій Леоненко наводить приклад із судової практики одного із районних судів м. Києва. Під час судового розгляду справи, в той момент, коли адвокат, виступаючи із захисною промовою, сказав: «Товариші судді, якщо по совісті говорити...»

У цей момент прокурор, піднявшись зі свого місця, кинув адвокату репліку: «А у вас є совість?»

Суд прийняв рішення занести репліку прокурора до протоколу судового засідання і довести до відома вищестоящего прокурора².

¹ Див.: Гольдинер В. Д. Защитительная речь / В. Д. Гольдинер. — С. 164.

² Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства / В. В. Леоненко. — К., 1981. — С. 128.

Основні правила, яких повинні дотримуватись під час судових дебатів учасники процесу, — ввічливість, коректність, культура. У першу чергу це стосується адвоката. Його висока культура, вишукана поведінка, особливо перед виходом суддів до нарадчої кімнати для винесення вироку у справі, принесе користь і йому, і його підзахисному.

5.9. Альтернатива в захисній промові

Чи допустима альтернатива в судовій промові? В обвинувальній промові прокурора — ні. В захисній промові вона теж не бажана, але допустима.

Із промови адвоката Миколи Холеви у справі Максименко: *«Говорити про винність чи невинність будь-кого в злочині можна тільки за умови, що подія цього злочину безсумнівна. Заперечувати звинувачення в отруєнні можна лише тоді, коли смерть уявної жертви від отрути є доказаною. Тому ви, панове присяжні засідателі, зрозумієте скрутність мого становища: мені доводиться заперечувати винність підсудної в злочині, який, на моє глибоке переконання, ніким і ніколи не був вчинений. Мені доводиться для цього здійснювати над собою деяке розумове насильство — допустити отруєння, яке мною заперечується — не як факт, а як логічну посилку, як необхідну умову для даного судового змагання.*

Зробити таку тимчасову, умовну поступку обвинуваченню для захисту уявляється цілком безпечним. Звичайно, для захисту суттєво відхилити отруєння: досягнувши цього результату, він може вважати своє завдання виконаним. Немає смерті від отрути, немає злочину отруєння, не може бути і мови і про будь-яку винність...

Не відмовляючись від жодного слова, мною сказаного про причину смерті, переходжу до другого питання — про винність підсудної. Я повинен тимчасово допустити, що спірне отруєння доказане»¹.

Коли так трапиться, що виникнуть підстави і для виправдання, і для перекваліфікації дії підсудного, найкраще вибрати позицію, найсприятливішу для підзахисного, — просити виправдувальний вирок.

¹ Судебные речи известных русских юристов. — С. 839—840.

Але в захисній промові слід розібрати і докази, які підтверджують і можливість перекваліфікації. В даному випадку можна застосувати такий риторський прийом, як *запитально-відповідальна форма*.

Задається питання:

— *А чи мав місце склад злочину, передбачений статтею... КК України, за якою підсудного віддано до суду?*

У відповіді доказується, що даного складу злочину немає. Потім знову запитання:

— *А, можливо, має місце інший склад злочину — такий-то?* Доказується, що і цього складу злочину немає, після чого захисник переходить до викладу остаточної позиції про виправдання. Це так звана прихована альтернатива, і вона допустима в промові адвоката.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке захисна промова?
2. Чим визначається зміст захисної промови?
3. Яким повинен бути захист підсудного?
4. Яка структура захисної промови?
5. Які способи і прийоми вступної частини захисної промови ви можете назвати?
6. Які фактичні обставини справи повинен висвітлювати адвокат, виступаючи із захисною промовою?
7. У яких випадках виклад фактичних обставин справи особливо доречний?
8. Чому аналіз і оцінка зібраних у справі доказів складає, як правило, основну частину захисної промови?
9. У якій послідовності рекомендується робити аналіз доказів?
10. Яка тема захисної промови частіше звучить у залі судового засідання?
11. Назвіть обставини, передбачені Кримінальним кодексом України, що пом'якшують відповідальність підсудного?
12. Які помилки найчастіше допускають молоді адвокати при аналізі доказів?
13. Що вимагається від судового ратора при обґрунтуванні кваліфікації злочину?
14. Які ситуації найбільш поширені в судовій практиці при обґрунтуванні кваліфікації злочину?

15. Як складаються картки судової практики і як вони допомагають у питаннях про кваліфікацію злочину?
16. Яке завдання повинен ставити перед собою захисник, даючи характеристику особи підсудного?
17. Про що може говорити захисник, який не заперечує кваліфікацію злочину, звертаючись до суду?
18. Які ви можете назвати пом'якшуючі відповідальність підсудного обставини?
19. Чому С. Андрієвський так високо цінував Антона Чехова за характеристику героїв створених ним оповідань?
20. Чому захисник не може обійти мовчанням питання заявленого цивільного позову?
21. У яких випадках захисник просить відмовити в цивільному позові, а в яких — залишити цивільний позов без розгляду?
22. Про що може захисник просити суд, коли не заперечує факту здійснення підсудним злочину?
23. Про що може говорити захисник у заключній частині промови?
24. Що таке репліка?
25. Чим відрізняється зміст репліки від основної судової промови?
26. Чи може захисник відмовитись від проголошення репліки, якщо прокурор скористався нею? Мотивуйте свою відповідь.
27. Чи може виступати захисник з реплікою, якщо прокурор відмовиться від неї? Мотивуйте обидва варіанти.
28. Що має бути виділено і сформульовано в репліці?
29. Яких основних правил повинні дотримуватися під час судових дебатів прокурор і адвокат?
30. Чи допустима альтернатива в судовій промові?
31. В чому полягає зміст такого риторського прийому, як запитально-відповідальна форма?

НАВЧАЛЬНІ ІГРИ

6.1. «Адвокати і прокурори»

Мета гри. Навчальні ігри призначаються для глибшого вивчення і засвоєння спецкурсу «Судова риторика».

У навчальних іграх беруть участь студенти, які прослухали лекції з тем: «Короткий огляд історії ораторського мистецтва», «Видатні судові оратори», «Основні вимоги до судової промови», «Підготовка судової промови», «Обвинувальна промова», «Захисна промова».

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У навчальній грі бере участь вся академічна група. Вона розподіляється (за списком, бажанням студентів чи вибором викладача) на дві команди, які умовно можна назвати «Адвокати» і «Прокурори».

Учасники гри повинні попередньо засвоїти вказані теми, вивчити відповідні розділи Кримінально-процесуального кодексу України.

Арбітри (викладач, який читає спецкурс чи веде семінарські заняття, аспірант чи лаборант кафедри) у стадії підготовки до навчальної гри готують питання, роз'яснюють учасникам гри її зміст; по ходу заняття контролюють ігровий режим, ведуть облік результатів у процесі гри; по закінченні гри підсумовують бали та виставляють оцінки.

Капітани команд (обираються командами чи призначаються викладачем з найактивніших студентів) записують на дошці склад своїх команд, заздалегідь готують по два—три запитання один одному з теми заняття, які задаються під час гри, стежать за ігровою дисципліною членів команди.

Члени команд по черзі виходять до столу арбітрів, одержують питання, протягом однієї—двох хвилин відповідають на нього.

Критерії оцінки діяльності учасників гри. У навчальній грі застосовується бальна система оцінки учасників. За кожну вда-

лу й обґрунтовану відповідь учасник отримує один бал. Набрані студентом під час гри три бали дорівнюють оцінці «5». За порушення ігрового режиму, підказки арбітри наділені правом карати штрафними балами.

Вихідними даними, які використовуються учасниками навчальної гри, є роздавальний матеріал, дошка, чисті аркуші паперу.

Процес навчальної гри складається з чотирьох етапів: 1) підготовка до гри; 2) початок навчальної гри; 3) навчальна гра; 4) підбиття підсумків.

Перший етап. Підготовка до гри триває близько двох місяців. Студенти слухають лекції із спецкурсу «Судова риторика», готуються і відповідають на звичайних семінарських заняттях, передбачених програмою. Капітанів команд попереджають про те, що вони зобов'язані підготувати два—три запитання один одному з теми заняття (викладачеві перед початком гри подаються підготовлені запитання і відповіді на них із посиланням на джерело).

На перерві, перед початком гри, капітани чи хтось із членів команди пишуть прізвища учасників гри на дошці, готують таблички із назвами команд.

Другий етап. Початок ігрового заняття (3—5 хв.). Ігрове заняття починається у визначений час перевіркою готовності учасників, які перед початком гри займають свої місця.

Арбітр роз'яснює усім учасникам гри її зміст, правила поведінки. За запізнення та інші порушення карає штрафними балами.

Учасники готують аркуші паперу із зазначенням прізвища і назви своєї команди.

Третій етап (70—80 хв.) починається з розминки. Арбітр оголошує одне—два запитання чи задачу, на які учасники гри повинні дати протягом 3—5 хв. письмову відповідь.

Студенти пишуть відповіді і здають їх арбітрам. Останні оцінюють відповіді і проставляють зароблені студентами бали проти прізвища кожного з них на дошці. Викладач по черзі викликає представників команд до столу. Вибравши питання (можна за допомогою вовчка), студент зачитує його і протягом 1—2 хв. відповідає на нього. Якщо йому важко це зробити, відповідь можуть дати інші студенти (усно чи письмово). По закінченні вказаного терміну вони здають свої записи викладачеві.

За вказівкою викладача, який веде семінарські заняття, зароблені членами команди бали проставляються на дошці. Потім проводиться конкурс капітанів. Вони по черзі задають один одному запитання і відповідають на них.

Четвертий етап. Підведення підсумків навчальної гри (5—10 хв.). Арбітри роблять підсумки гри, проставляють бали проти кожного прізвища, потім підсумовують їх по кожній команді. Викладач оцінює й аналізує дії учасників, вказує на помилки, допущені студентами, заслуховує міркування і виступи учасників.

На основі одержаних протягом гри балів викладач, який веде семінарські заняття, виставляє оцінки й оголошує їх студентам.

6.2. «Допитливі й кмітливі»

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У навчальній грі бере участь уся група, яка ділиться (за списком, бажанням студентів чи за вибором викладача) на три команди: «допитливі», «кмітливі» і «критики».

Викладач роз'яснює учасникам гри її зміст. По ходу заняття контролює ігровий режим, веде облік результатів у процесі гри. По закінченні підбиває підсумки, виставляє оцінки.

«**Допитливі**» задають запитання чи ставлять задачу за темою заняття або за пройденим матеріалом.

«**Кмітливі**» відповідають на поставлені запитання або розв'язують задачу.

«**Критики**» стежать за регламентом, критикують дії і рішення двох перших груп, пропонують розподіл п'яти наявних балів між трьома командами.

Інтереси і критерії оцінки діяльності учасників гри. У навчальній грі застосовується бальна система оцінки. Максимальна оцінка: два бали — за питання, три — за відповідь. «Критики» одержують бали, які вони аргументовано віднімають у двох інших команд. Викладач має право «вето» на несправедливе рішення критиків і право присудити додатковий бал за особливо цікаве запитання (задачу) або відповідь (розв'язання).

Процес гри складається з чотирьох етапів.

Перший етап. Підготовка до гри. Триває тиждень. За кожну тему студенти вивчають спеціальну літературу, законодавчий матеріал, готують домашнє завдання, запитання, задачі.

Другий етап. Початок гри (3—5 хв.). Гра починається в точно призначений час перевіркою готовності учасників. Викладач роз'яснює учасникам гри її зміст, правила поведінки. Запізнення і порушення гри карається штрафними балами.

Третій етап (30—35 хв.) починається перевіркою домашнього завдання, за яке кожен учасник може одержати півбала або бал. Після цього команда «допитливих» ставить запитання чи пропонує задачу «кмітливим», а «критики» оцінюють дії перших двох команд.

На зачитування питання відводиться одна хвилина, на відповідь — три—п'ять, на критику — дві—чотири хвилини. Після кожного туру команди міняються місцями: «допитливі» стають «кмітливими», «кмітливі» — «критиками», «критики» — «допитливими».

Четвертий етап (5 хв.). Викладач підсумовує результати, проставляє бали проти кожного прізвища, аналізує дії учасників, вказує на допущені помилки, заслуховує міркування студентів.

За одержаними протягом навчальних ігрових занять балами найактивнішим учасникам викладач виставляє автоматичний залік, а при складанні екзамену доповідає на засіданні кафедри результати, і за її рішенням таким студентам виставляються відмінні оцінки без опитування.

6.3. «Судові дебати»

Мета гри. Гра «Судові дебати» — форма проблемного навчання — спрямована на активізацію пізнавальної діяльності студентів і створення стимулюючих умов для поглиблення професійних знань, розвитку творчих здібностей студентів¹.

Гра охоплює ту частину судового розгляду, в якій дається оцінка вчиненим підсудними діянням, аналізуються розглянуті в судовому засіданні докази, викладаються висновки про винність або невинність притягнутих до справ осіб, про кваліфікацію скоєних дій, міру покарання та інших питань, які повинен вирішити суд під час винесення вироку.

¹ З метою вироблення навичок риторика бажано, аби кожний студент на таких заняттях виступав як з обвинувальною, так і з захисною промовами.

Основна мета гри — активізувати знання студентів з курсу кримінального процесу, спецкурсу «Судова риторика» і навчити застосовувати ці знання під час винесення вироку на практиці.

У процесі гри «Судові дебати» студенти самостійно засвоюють матеріал за допомогою аналізу й оцінки конкретних кримінальних справ.

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У грі може брати участь група від 6 до 16 чоловік. Вона поділяється (за бажанням студентів або вибором викладача) на дві частини: державні обвинувачі і захисники. Інші студенти групи слухають виступаючих, зазначають позитивні й негативні моменти, свої замітки здають викладачеві або ж складають у даній справі вирок.

Ведучий (викладач, який читає курс кримінального процесу або спецкурс «Судова риторика») на стадії підготовки до гри підбирає конкретну кримінальну справу, роз'яснює учасникам гри її зміст, розподіляє ролі, видає інструкції, вихідні дані до гри. По ходу гри контролює ігровий режим, організує облік її результатів.

Помічник ведучого (асистент, лаборант кафедри або ж один із студентів) допомагає в проведенні гри, підраховує бали, записує їх на дошці проти прізвищ виступаючих.

Журі (викладачі факультету, судді, прокурори, адвокати) оцінюють результати виступів учасників гри, підбивають її підсумки, нагороджують переможців грамотами або пам'ятними подарунками.

Державний обвинувач готує і проголошує промову, в якій підтримує державне обвинувачення. У ній він аналізує зібрані у справі докази, висловлює міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та про інші питання, які мають значення для винесення законного й обґрунтованого вироку.

Захисник готує і проголошує захисну промову, в якій він може заперечувати обвинувачення в цілому і наполягати на невинуватості підсудного, вимагаючи його виправдання; заперечувати окремі пункти обвинувачення, інакше, ніж прокурор, висвітлювати та пояснювати дії підсудного; заперечувати кваліфікацію злочину, пропонувати іншу, м'якшу; звернути увагу суду на обставини, які пом'якшують відповідальність, і настоювати на пом'якшенні покарання.

Критерії оцінки діяльності учасників гри. У грі застосовується бальна система оцінки виступів учасників. За свій виступ

кожен з учасників отримує певну суму балів. Члени журі мають набір карток з цифрами 2, 3, 4, 5, які виставляються за командою ведучого після виступу чергового учасника гри. Оцінки виставляються за:

- аналіз доказів;
- аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину;
- характеристику особи підсудного; культуру мови.

Вихідні дані — архівні кримінальні справи судів, набір карток з оцінками (для всіх членів журі), класна дошка, крейда, аркуші паперу з прізвищами учасників гри, чисті аркуші паперу для членів журі.

Процес гри складається з чотирьох етапів.

Перший етап — підготовка і початок гри. Підготовка до гри триває близько місяця. Студенти слухають лекції з кримінального процесу, спецкурсів. Вивчають конкретні кримінальні справи, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство, промови обвинувачів і захисників. У вільний від навчання час відвідують судові засідання, вивчають додаткову літературу, готують обвинувальні й захисні промови.

Ролі розподіляються на загальних зборах учасників з урахуванням їхніх побажань, знань і здібностей.

Гра починається з перевірки готовності учасників. Ведучий роз'яснює її правила, проводить жеребкування черговості виступів учасників. Роздає членам журі картки з оцінками, списки учасників гри.

Другий етап — розминка (5–10 хв.). Тут можна застосовувати й комп'ютер. Ведучий або оператор комп'ютера знайомить усіх учасників з правилами роботи на ній. Потім за чергою викликає гравців до персональних комп'ютерів і пропонує їм відповісти на запитання: *який з наведених у переліку порядок виступів учасників судових дебатів є правильним?*

Відповідь правильна. Відповідь неправильна (див. ст. 318 КПК).

*

1. Промова прокурора.
2. Промова захисника.
3. Промова цивільного відповідача.
4. Промова потерпілого.

*

1. Промова прокурора.

2. Промова потерпілого.
3. Промова захисника.
4. Промова цивільного відповідача.

*

1. Промова прокурора.
2. Промова потерпілого.
3. Промова цивільного відповідача.
4. Промова захисника.

Третій етап — проголошення судової промови (80—85 хв.).

Ведучий надає слово державному обвинувачеві. По закінченні виступу він просить членів журі підняти картки з оцінками. Перша оцінка виставляється за аналіз доказів, друга — за аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, характеристику особи підсудного, третя — за культуру мови. Помічник ведучого записує ці оцінки, підсумовує їх і заносить на дошку суму набраних балів.

Потім виступає захисник. Повторюється процедура оцінки його виступу. Так вислуховують усіх промовців.

Четвертий етап — підбиття підсумків гри (близько 30 хв.). Члени журі аналізують допущені помилки, вислуховують міркування і виступи учасників й оцінюють промову кожного учасника.

Переможці нагороджуються грамотами або пам'ятними подарунками.

6.4. «Судова промова»

Кожному студенту академічної групи вручається кримінальна справа, з якої вилучається та частина протоколу судового засідання, в якій записані судові промови державного обвинувача чи захисника.

Студентам пропонується ознайомитися з даними кримінальними справами і скласти обвинувальну чи захисну промову. Разом із кримінальною справою через тиждень складені судові промови повертаються викладачеві.

Викладач разом із студентами порівнює й обговорює ці судові промови, відзначає допущені помилки. За вдало підготовлену судову промову студент може отримати до 10 балів.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвський С. А. Драми життя. Захисні речі / С. А. Андрієвський. — Петроград, 1916.
- Аннушкин В. И. Первая русская риторика / В. И. Аннушкин. — М., 1989.
- Античные риторика. — М., 1978.
- Апресян Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. — М., 1978.
- Аристотель. Риторика // Античные риторика. — М., 1978.
- Аристотель. Поэтика / Пер. Б. Тена. — К., 1967.
- Бабиш Н. Л. Основи культури мовлення / Н. Л. Бабиш. — Львів, 1990.
- Безменова Н. А. Неориторика: проблеми и перспективи / Н. А. Безменова // Семантика. Коммуникация. Стил. — М., 1983.
- Бельчиков Ю. А. Говори ясно и просто / Ю. А. Бельчиков. — М., 1980.
- Бондаренко П. С. Судова промова / П. С. Бондаренко. — Львів, 1972.
- Васильев А. Н. Основи культури речі / А. Н. Васильев. — М., 1990.
- Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. — М., 1984.
- Вернидубов І. В. Проблеми підтримання державного обвинувачення за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. В. Вернидубов. — К., 1992.
- Виклади давньослов'янських легенд або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким. — К. 1991.
- В мире мудрых мыслей. — М., 1962.
- Вомперский В. П. Русские риторика XVII—XVIII вв. / В. П. Вомперский. — М., 1988.
- Гиндин С. И. Риторика и проблемы структуры текста / С. И. Гиндин // Общая риторика. — М., 1986.
- Головин В. Н. Основи культури речі / В. Н. Головин. — М., 1988.
- Гольдинер В. Д. Захисна речь / В. Д. Гольдинер. — М., 1970.

Граудина Л. К., Миськевич Г. И. Теория и практика русского красноречия / Л. К. Граудина, Г. И. Миськевич. — М., 1989.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. — К., 1991.

Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основы риторики / С. С. Гурвич, В. Ф. Погорілко, М. А. Герман. — К., 1988.

Де живе жар-птиця? : Збірник / записав І. І. Гурич. — К., 1991.

Демосфен. Речи / Демосфен. — М., 1954.

Дюбуа Ж., Делин Ф., Клинкаберг Ж. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Делин, Ж. Клинкаберг [и др.]. — М., 1986.

Защитительные речи советских адвокатов. — М., 1956; Защитительные речи советских адвокатов. — М., 1957; Судебные речи адвокатов Украинской ССР. — К., 1959.

Зворыкин Ю. Н. Юмор в публичном выступлении / Ю. Н. Зворыкин. — М., 1977.

Зеленецкий К. П. Исследования о риторике / К. П. Зеленецкий. — М., 1991.

Зеленецкий К. П. Частная риторика / К. П. Зеленецкий. — СПб., 1850.

Золотослів. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1988.

Ивакина Н. Н. Культура судебной речи / Н. Н. Ивакина. — М., 1995.

Іваньо І. В. Феофан Прокопович / І. В. Іваньо // Філософська думка. — 1970. — № 6.

Карабчевский Н. П. Около правосудия / Н. П. Карабчевский. — СПб., 1902.

Карабчевский Н. П. Речи / Н. П. Карабчевский. — М., 1916.

Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги. — М., 1989.

Кацавец Р. С. Риторика і сучасний оратор / Р. С. Кацавец. — К., 2008.

Кацавец Р. С. Мова у професії юриста / Р. С. Кацавец. — К., 2007.

Киево-Печерський патерик. — К., 1991.

Кони А. Ф. Избранное / А. Ф. Кони. — М., 1989.

Кони А. Ф. Советы лекторам. Искусство речи на суде / А. Ф. Кони // Избр. соч. в 2 т. — М., 1959.

Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Из скарбниці античної мудрості / Н. Г. Корж, Ф. Й. Луцька. — К., 1988.

Кохтев Н. Н., Розенталь Д. Э. Искусство публичного выступления / Н. Н. Кохтев, Д. Э. Розенталь. — М., 1988.

- Кошанский Я. Ф. Общая риторика / Я. Ф. Кошанский. — СПб., 1824.
- Кошанский Я. Ф. Частная риторика / Я. Ф. Кошанский — СПб., 1824.
- Крыленко Н. В. Судебные речи / Н. В. Крыленко. — М., 1964.
- Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства / В. В. Леоненко. — К., 1981.
- Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию / М. В. Ломоносов // Полн. собр. соч. — Т. 7. — М.; Л., 1952.
- Любітов С. Промова адвоката в кримінальній справі / С. Любітов // Рад. право. — 1966. — № 4.
- Ляховицкий Л. Д. Характеристика известных русских судебных ораторов / Л. Д. Ляховицкий. — СПб., 1897.
- Маслюк Л. Д. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Л. Д. Маслюк. — К., 1983.
- Мерзляков А. Ф. Краткая риторика / А. Ф. Мерзляков. — М., 1828.
- Михайличенко Н. А. Основы риторики / Н. А. Михайличенко. — М., 1994.
- Михайловская М. Г., Одинцов В. В. Искусство судебного оратора / М. Г. Михайловская, В. В. Одинцов. — М., 1981.
- Михневич А. Е. Ораторское искусство лектора / А. Е. Михневич. — М., 1984.
- Мовчан П. Ключ розуміння / П. Мовчан. — К., 1990.
- Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Иллариона / А. М. Молдован. — К., 1984.
- Молдован В. В. Мистецтво судової промови / В. В. Молдован // Рад. право. — 1982. — № 7.
- Молдован В. В. Моральні засади діяльності прокурора / В. В. Молдован // Сучасні проблеми держави і права. — К., 1990.
- Молдован В. В. Судебные прения. Игровые занятия / В. В. Молдован. — К., 1989.
- Молдован В. В. Судова риторика / В. В. Молдован. — К., 1996.
- Молдован В. В., Михеенко М. М. Юридичний практикум: Навчальні ігри / В. В. Молдован, М. М. Михеенко. — К., 1994.
- Мышление и речь. — М., 1960.
- Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії, вислови. — К., 1990.
- Об ораторском искусстве. — М., 1959.
- Общая риторика. — М., 1986; М., 1987.
- Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — К., 1918.

Олійник О. Прокурорська риторика / О. Олійник. — К., 2008.

Олійник О. Ораторське мистецтво юриста / О. Олійник. — К., 2008.

Олійник О., Молдован В. Юридична риторика: теорія та практика / О. Олійник, В. Молдован. — К., 2009.

Ораторы Греции. — М., 1985.

Письма Ф. Прокоповича // Труды Киевской Духовной Академии. — 1867. — Т. 1.

Платон. Диалоги / Платон. — М., 1936.

Плевако Ф. Н. Речи / Ф. Н. Плевако. — М., 1910.

Плутарх. Порівняльні життєписи / Плутарх. — К., 1991.

Поварнин С. И. Искусство спора / С. И. Поварнин. — СПб., 1923.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1990.

Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991.

Прокопович Феофан. Філософські твори / Феофан Прокопович. — Т. 1. — К., 1991.

Радченко В. Н. Изучение ораторского искусства в США / В. Н. Радченко. — М., 1991.

Речи советских адвокатов. — М., 1968.

Речи советских адвокатов по гражданским делам. — М., 1976.

Речи советских адвокатов по уголовным делам. — М., 1975.

Риторика и стиль. — М., 1985.

Родос В. Б. Спор и полемика / В. Б. Родос. — М., 1989.

Русанівський В. М. Мова в нашому житті / В. М. Русанівський. — К., 1989.

Сагач Г. М. Живе слово полеміста / Г. М. Сагач. — К., 1991.

Сагач Г. М. Золотослів / Г. М. Сагач. — К., 1993.

Сагач Г. М. Золотослів : у 2 т. / Г. М. Сагач. — К., 1998.

Сагач Г. М. Мистецтво ділової комунікації / Г. М. Сагач. — К., 1995.

Сагач Галина. Риторика / Галина Сагач. — К., 2000.

Сагач Галина. Слово животворяще / Галина Сагач. — К., 2000.

Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. — М., 1988.

Сковорода Г. Сад пісень / Г. Сковорода. — К., 1983.

Слово адвокату: речи советских адвокатов по гражданским и уголовным делам. — М., 1981.

Смолярчук В. И. Гиганты и чародеи слова. Русские судебные ораторы второй половины XIX в. / В. И. Смолярчук. — М., 1984.

Сопер Поль. Основы искусства речи / Поль Сопер. — Ростов-на-Дону, 1995.

Сперанский М. М. Правила высшего красноречия / М. М. Сперанский. — М., 1973.

Стратий Л. М., Литвинов В. Д., Андрушенко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Л. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушенко. — К., 1982.

Судебное красноречие русских юристов прошлого. — М., 1992.

Судебные речи известных русских юристов. — М., 1958.

Судебные речи прокуроров. — М., 1958.

Судебные речи советских обвинителей. — М., 1965.

Судові промови адвокатів України. — К., 2000.

Тимофеев А. Г. Судебное красноречие в России / А. Г. Тимофеев. — СПб., 1990.

Томан Іржі. Мистецтво говорити / Іржі Томан. — К., 1986.

Українські прислів'я та приказки. — К., 1972.

Утченко С. Л. Цицерон и его время / С. Л. Утченко. — М., 1972.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. — М., 1970.

Царев В. И. Обвиняется пьянство / В. И. Царев. — М., 1986.

Царев В. И. Слово государственному обвинителю / В. И. Царев. — М., 1982.

Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон. — М., 1972.

Чепіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI—XVII ст. / І. П. Чепіга // Укр. мова і література в школі. — 1989. — № 10.

Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить / А. Шопенгауэр. — СПб., 1990.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. — Львів, 1990.

Частина друга

- СУДОВІ ПРОМОВИ
- ФАБУЛИ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СУДОВИХ ПРОМОВ
- СУДОВІ ПРОМОВИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ
- МИСЛИТЕЛІ СТАРОДАВНЬОГО І СУЧАСНОГО СВІТУ ПРО ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО
- ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ І ВИРАЗНЕ ЧИТАННЯ
- КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИРАЗИ ТА АФОРИЗМИ
- ДЕРЖАВА І ПРАВО У ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ НАРОДІВ СВІТУ

СУДОВІ ПРОМОВИ

7.1. Захисна промова С. Андрієвського у справі М. Андреева¹

Панове присяжні засідателі!

Убивство дружини чи коханки, так як і убивство чоловіка чи коханця, інакше, позбавлення життя найближчої людини на світі, щоразу викликає у нас найглибші душевні переживання. Вам слід зрозуміти обох і сказати про них щиру правду, зважаючи на те, що вони одне одного не розуміли, тому що завжди домінує істина: «чужа душа — темний ліс». А в шлюбі, де, здавалося б, у чоловіка і жінки одне тіло, — це загальне правило підтверджується особливо часто.

До речі, навряд чи знайдеться інша пара, така гармонійна зовні і така роз'єднана зсередини, як Андреев і Зінаїда Миколаївна.

Подивимося, як же склалися і поєдналися їхні долі.

Почнемо з чоловіка.

Перший раз він одружився у 23 роки. Шлюб був спокійний, без особливого захоплення. Дівчина була із гарної сім'ї, на три роки молодша Андреева. Подружжя зажило дружно. Андреев був вірним чоловіком. Різноманітності в жінках він не шукав, не любив і навіть не розумів. Він був із породи «однолюбів». Так тривало більше десяти років. Лише на тридцять п'ятому році перед Андреевим з'явилася спокуса в образі Сари Левіної. Наперекір своїй волі був він одурманений. У ньому заговорила, якщо хочете «друга молодість», тому що перша пройшла непомітно. Це фатальне почуття, природний потяг до жінки, заповнило стриманого і нерозпусного чоловіка значно глибше і повніше, ніж перше. Скромний чоловік, який пропустив мимохідь

¹ Друкується в українському перекладі за виданням: Судебные речи известных русских юристов. — М., 1958. — С. 126—135.

бурхливу пристрась юності, у таких випадках думає собі: «Це, нарешті, те справжнє щастя, яке, здається, всі знають, а я ще не знав»...

Я назвав Андреева «однолюбом», а тепер ніби суперечу собі. Який же «однолюб», якщо «друга молодість».

Але люди зовсім чисті в статевому питанні зустрічаються рідко. Тобто, звичайно, є на світі бездоганні жінки, що не знали нікого, окрім свого чоловіка. Бувають і чоловіки, які залишаються вірними своїм дружинам, взявши з ними шлюб після всілякого бешкетування. Але навряд чи була колись така подружня пара, яка і з'єдналася при взаємній невинності, і залишається такою до смерті.

Тому Андреева, який знав протягом 30 років лише двох жінок, можна назвати цнотливим, чистим, схильним до однолюбства.

Перша зустріч Андреева зі своєю «судженою» відбувалася в «Лісному», на товариському гулянні. Йому назвали її як загальнодоступну «панночку».

Багато любителів розваг залицялося до неї. Але вся вона, з голови до ніг, якось відразу пройняла його серце. Пояснити це почуття неможливо. У кожного є своя призначена жінка, від якої не врятуєшся... Така була і Сара Левіна для Андреева. З кожною новою зустріччю він захоплювався все більше. Він робив їй подарунки, висловлював свої почуття. Вона, очевидно, приглядалася до нього і подавала надії. Нарешті, його ніжність і захоплення зробили свою справу. Вона відчула в ньому щось стійке, надійне — і віддалася... Вона не була цнотливою. Як завжди в таких випадках, у минулому коханні виявилось щось невизначене: чи то короточасні романи, чи необережність. Андреев не заглиблювався і нічого не хотів знати. Перші розкриті йому обійми вирішили його долю. Він уже не міг бути вірним своїй дружині, він міг бути вірним тільки Левіній.

Довелось з'ясовувати стосунки з дружиною. Почалося руйнування сім'ї. Дружина не легко віддавала свого вірного чоловіка, тим більше, що суперниця бешкетувала і всіляко ображала її. Зустрічаючись на вулиці, Левіна показувала їй язика. Якщо заставала біля її під'їзду готовий екіпаж, сідала в нього і наказувала кучерові везти її, а не бариню. А Андреева лише дивувалася, куди подівся її екіпаж...

Андреев був між двома вогнями. Усвідомлюючи себе невільним грішником, він мучився за заподіяні дружині образи і водночас не міг звинувачувати Левіну, бо бачив у тому бешкетуванні доказ її ревності, її взаємності, її бажання поєднатися з ним безроздільно, чого він і сам прагнув усім серцем. Тяжкі часи переживав він.

Тим часом Левіна завагітніла. Андреев зрадив, бо побачив у цьому нове зміцнення цих стосунків. Становище ускладнювалося, тому що дружина, обурена нахабством Левіної, вживала всіх заходів, аби звільнити від суперниці чоловіка. Вона домоглася того, що поліція «пристрахала» Левіну... Нічого не підозрюючи, Андреев застав одного разу свою вагітну коханку непритомною, з повісткою про висилку із Петербурга. Він терміново пустив у хід всі свої зв'язки і йому пощастило паралізувати висилку, завдяки втручанню в справу градоначальника Грессера.

Прагнучи надалі забезпечити кохану жінку від подібних випадків, Андреев відразу ж записав її в гільдію. Нарешті, дружина підкорилась своїй долі. Андреев сповна забезпечив її і доньку. Було вирішено, що дружина не буде перешкоджати співжиттю Андреева з Левіною, але розлучення не відбудеться, доки донька від першого шлюбу не вийде заміж. Величезними зусиллями перша сім'я була влаштована і фактично відпала.

І ми повинні віддати справедливість подружжю першого шлюбу: кожен з них свято оберігав інтереси дітей.

Щойно у Левіної народилася донька, вона прийняла християнство і назвалась Зінаїдою. Хрещення було необхідне для того, щоб Андреев міг узаконити новонароджену. Водночас, на вимогу Андреева, і він, і його подруга склали заповіт на користь цієї дитини. З того часу вже 17 років як баришня, яку ви бачите, є єдиною спадкоємницею своїх батьків.

І ось з'явилася у Андреева нова родина. Здавалося, пара була цілком підходяща. Різниця — років дванадцять — дуже гарна. Обоє із купецького середовища, не дуже освічені. Вона вже встигла пожити без грошей, без певного заробітку і до зустрічі з Андреевим ризикувала, як-то кажуть, «ходити по руках». Їй зустрілася людина поважна, вірна, яка обожнювала її, оточила її достатком, любов'ю, ніжними турботами. Чого, здавалося б, ще бажати? І дійсно, Андреев нічого більше не бажав.

У пресі, не знаючи справи, уже розпускали плітки про цю пару. Дивувалися, що біржовий маклер став героєм криміналь-

ного роману. Припускали, що тут проза заїла поезію, що егоїстичний, заможний крамар занапастив емоційну жіночу натуру.

Нічого подібного тут не було. Андреев мав повне право вважати себе щасливим чоловіком. Запитують: «Як чоловіком? Адже Левіна майже 14 років була у нього на утриманні»... Чи варто заперечувати? У співжитті, із лицемірства, люди придумали багато фальшиво презирливих слів. Якщо чоловік повінчався з жінкою, про неї кажуть: «дружина, жінка». А якщо ні, її називають: «утриманка, наложниця». Але хіба законна дружина не знає, що таке «ложе»? Хіба чоловік майже завжди не утримує свою дружину? Справжнім шлюбом я називаю такий любовний союз між чоловіком і жінкою, коли ні їй, ні йому нікого іншого не потрібно, — коли він для неї заміняє всіх чоловіків, а вона для нього — всіх жінок. І в такому розумінні для Андреева обрана ним подруга була справжньою дружиною.

До речі, перша дружина дотримала слова: після заміжжя її доньки відбулося розлучення, і за три роки до катастрофи Зінаїда Миколаївна обвінчалася з Андреевим. Всі в один голос говорять, що Андреев «шалено» кохав свою дружину. Чому? Якщо комусь з вас не зрозуміло, я вам докажу.

Візьміть все життя Андреева. Ви побачите, що він працював невтомно і працював успішно. Заробляв дуже великі гроші. Але грошима не дорожив. Розкошів не розумів. Збиткових захоплень не мав. Ні гравець, ні пияка, ні ненажера, ні честолюбця. Власне кажучи, вся робота йшла на інших. Більшу частину грошей він віддавав першій дружині. Крім того, брав участь у всіх можливих благодійних спілках і заслужив різні почесні звання. Вищі духовні інтереси — наука, мистецтво — були чужі для нього.

Скажіть: потрібно ж було мати і цій гарній людині щось таке, що складало б його особисте життя, його щастя, відпочинок, утіху. І його потягло до такого щастя, яке вкладене в нас самою природою, — до коханої жінки, яка б скрасила самотність чоловіка. Що не кажіть, але «не подобає чоловікові бути одному». Це закон життя, основа всього світу. Яку б дружбу до ближнього ми не відчували, ми однаково відчуваємо себе віддаленим від них. Тільки в істоті іншої статі ми знаходимо ніби частину свого серця, яке стукає нам назустріч і зливає нас з цією істотою нероздільно. Цю найвищу радість Андреев знайшов у своїй другій дружині. Він не знав, як віддячити їй... Виконував усі її прим-

хи. Віддавав їй усе, що в нього було. Не зважав на всі її різкості, завжди вмів виправдати її жорстокість.

За своїми відчуттями він міг поклястися, що цій жінці ніхто інший не потрібен. І оскільки він ніякої іншої жінки не мав, то він зрісся з дружиною, він бачив у ній і в собі дві нерозривні половини одного створіння.

Не маю сумніву, що Сара Левіна, завдяки своєму легковажному поглядові на чоловіка і хтивому темпераменту, віддалася своєму здоровому чоловікові з найповнішою для нього ілюзією гарячої взаємності. Чого б іще він міг вимагати? І в такій омані він прожив, наскільки це можливо, щасливо, протягом майже сімнадцяти років... І раптом!

Але тут ми залишимо чоловіка і звернемося до дружини. Важко говорити про мертвих. Можна було б говорити неправду про них, тому що вони не можуть заперечити. Але оскільки «мертві сорому не мають», то говорити про них правду не тільки можливо, але навіть необхідно, тому що кожен померлий є повчання для живих.

Отож, придивимося до Сари Левіної.

Зв'язавшись з Андреєвим, приживши від нього дитину і переманивши його до себе на правах чоловіка, Зінаїда Миколаївна «зметикувала», що вона набула сімейного стану, але при цьому зовсім не втратила своєї свободи. Зовні вона все так влаштувала, що, як їй гадалося, ніколи й нічим не ризикувала.

Майже весь день у її розпорядженні, через те, що чоловік працював у місті з ранку до обіду. Крім того, їй іноді щастило їздити одній до Михайлівського театру, куди чоловік не заглядав. Нарешті, для неї стало звичайним жити влітку в Царському, куди чоловік приїздив тільки двічі на тиждень. Всюди, де з'являлася, вона завжди справляла своєю ефектною зовнішністю враження на чоловіків. Це їй подобалося. Легкість поведінки з ними у неї залишилася з першої молодості. Ми знаємо від інженера Фанталова, що добитися взаємності Андреєвої було неважко. Можливо, тому вона не раз обманювала чоловіка. Але нас цікавить лише один її роман, повністю доведений і вельми давній, з генералом Пістолькорсом. Хочу, втім, додати, що я розумію тут роман лише з боку генерала, який був дійсно закоханий в Андреєву. А вона?

Я не бачу в її житті жодного випадку, де б вона любила когось крім себе. І якби це не видалося прикрим для генерала

Пістолькорса, слід сказати, що і його вона не кохала. Генерал атестує покійну з найкращого боку: «Правдива, чесна, розумна, скромна»... Чи не так? «Правдива»? Вона його обдурила, що заміжня. «Чесна»? Вона ще в 1903 році, коли жила в достатку, взяла від Пістолькорса, невідомо за що, 50 тисяч рублів. «Розумна»? В практичному розумінні, так, вона була не промах. Але в розумінні інтелектуального рівня вона була страшенно дріб'язковою, гонорною. Нарешті, «скромна»... Про цю скромність генерал може тепер зробити висновок з розповідей інженера Фанталова...

Безцеремонність Зінаїди Миколаївни в її подвійній грі між коханцем і чоловіком дивовижна. Візьміть хоча б її шлюб з Андреевим після того, як вона вже отримала завдаток від Пістолькорса. Вінчання відбувається 18 квітня 1904 року. Релігійний, щасливий наречений, Андреев, з новісіньким шлюбним партнером, обводить навколо амвона свою обранку. Він налаштований урочисто. Він дякує богові, що, нарешті, узаконює перед людьми своє кохання. Молоді в присутності запрошених цілуються... А в цю ж хвилину блаженний Пістолькорс, нічого не підозрюючи про цю подію, думає: «Звичайно, найважче буде добитися розлучення. Але ми з нею цього доб'ємося! Вона неодмінно розв'яжеться з чоловіком для мене»... Справді, чи не жалюгідні ці обидва коханці Сари Левіної?

І однак, якщо подумати, чи можемо ми суворо звинувачувати її? Згадайте: вона виросла і розцвіла в такому середовищі, де легка поведінка дівчини не вважалася ганебною. Природа дала їй чудове тіло. Вона використала цю зброю. Їй все давалося легко, і вона уявила, що крім особистих задоволень, їй нема про що думати в житті. Вона перетворилася на розбещену егоїстку, яка вважала, що всіляка брехня, грубість і примхи минуть їй даром. Людина виховується тільки в нещасті, а вона його ніколи не знала, і навряд чи могла збагнути чуже горе. Її трагічний кінець і заподіяні нею прикрощі пояснюються лише тим, що люди, багаті душею, її зовсім не розуміли.

Їй, наприклад, навіть на думку не спадало, що закріпивши свій зв'язок з Пістолькорсом і пообіцявши йому одруження, вона зруйнувала все життя свого нещасного чоловіка.

Їй здавалося, що має відбуватися лише звичайна угода щодо неї між двома чоловіками — і нічого більше. Вона навіть доду-

малася до нісенітниці, що вони обидва будуть однаково раді, тому що для неї цей перехід вельми вигідний і приємний.

Інша мимоволі б занепокоїлася, передбачаючи страшне руйнування тривалих близьких стосунків з вірним товаришем. Вона б намагалася пом'якшити удар. Можна було б, наприклад, в листах з-за кордону до чоловіка поскаржитися на хворобливу нудьгу, на невизначене очікування якогось горя, тощо. Але для Андреевої все було «тринь-трава». За кордоном вона сміливо веде себе з Пістолькорсом як наречена. Перед від'їздом в Росію вона бере від Пістолькорса браслет вартістю 1200 марок. Тимчасово розлучаючись з ним, вона примушує доньку вигадувати йому «закохані» телеграми. Її заручини з ним мають відбутися відразу ж, як вони повернуться в Петербург. А в той же час чоловікові посилає листи «Милий Міша», «Добрий Міша». В листах продовжує вимагати різні суми на всілякі витрати... І в останньому пише: «Ми жалкуємо, що ти не з нами»... Ну, де ж тут було бідному Андрееву здогадатися, що з приїздом дружини може скоїтися з ним жахлива катастрофа?

Про Пістолькорса він тільки чув від дружини, що вона десь давно з ним познайомилася. Сам він розмовляв з Пістолькорсом один раз в житті на якійсь виставці, де їх познайомила дружина. У своїй оселі він його ніколи не бачив, і взагалі, все, що відбувалося між Пістолькорсом і його дружиною вже майже три роки, було від нього так приховано, що про Пістолькорса він думав стільки ж, як про усякого перехожого на Невському...

Нарешті, дружина приїхала. І ось ще одна гідна подиву подорожниця: в першу ж ніч Андреева віддається чоловікові, будучи ще не зовсім здоровою, неодмінно вимагаючи від нього ласки! Я думаю, що цього її вчинку ні Пістолькорс, ні Андреев ніколи в житті не зрозуміють.

І справді. Адже це нове останнє зближення з чоловіком неминуче повинно було подвоїти його майбутні ревності після зізнання дружини. Цей любовний акт був водночас і заочною наругою над почуттям Пістолькорса. Але Андреева міркувала інакше. Вона, певне, думала, що «після цього» Міша буде з нею добріший і вельми легко з усім погодиться... Дійсно, наступного ж дня, за ранковим чаєм, розв'язно посміхаючись, вона раптом ляпнула чоловікові:

«Знаєш? Я одружуюсь з Пістолькорсом...»

Панове присяжні засідателі! Все, що я говорив досі схоже на спокійну розповідь. Кримінальної драми ніби навіть здаля не було видно. Проте якщо ви зрозумієте все попереднє, то вам стане ясно, який страшний тягар навалився на душу Андреева. З цієї хвилини, власне, і починається захист.

У житті Андреева відбулося щось на зразок землетрусу, зовсім як у Помпеї чи на Мартініці. Чудесний клімат, всі блага природи, ясне небо. Раптом з'являється слабке світло, димок. Потім чорні клуби диму, сажа, кіптява. Дедалі більше. Ось уже і сонця не видно. Полетіло каміння. Розливається вогненна лава. Загибель погрожує звідусіль. Грунт хитається. Безпорадний страх. Нарешті, несподіваний підземний удар, тріск — все загинуло.

Все це, від початку до кінця продовжувалося протягом жахливих дванадцяти днів...

«Знаєш? Я одружуюсь з Пістолькорсом...»

У першу хвилину Андреев сприйняв слова дружини за найбезглуздіший жарт. Але вона їх повторила. Він витріщив очі. Далі — більше. Дружина продовжує розвивати свої плани, її впертість проявляється чіткіше. Він все ще не хоче вірити. Але ім'я Пістолькорса все голосніше вривається в його дім, як ім'я людини, яка витискує його самого з дороги. Дружина відкрито телефонує Пістолькорсу. Нарешті, донька після довгих вагань повідомляє батькові про серйозні наміри матері, розкриває перед ним її давній роман. Андреев починає відчувати загибель. Він купує фінський ніж, щоб покінчити з собою. Довелося купити ніж, бо на купівлю револьвера потрібний дозвіл, а приплив відчаю міг настати кожної хвилини, і йому здавалося, що якщо він буде мати при собі смерть у кишені, то зможе ще триматися на ногах, йому легше буде вмовляти дружину, благати, зберегти її за собою...

Весь звичний спосіб життя зник! Чоловік втрачає дружину. Він не спить, не їсть від несподіваної біди. Він все ще за щось чіпляється, хоч і повторює своїй доньці: «Я цього не витримаю». Поки йому все ще здається, що дружина капризує. Суперник лише на рік молодший за нього. Коштів у самого Андреева достатньо. А головне, Зінаїда Миколаївна навіть не говорить про кохання. Вона, мов сорока, тріщить тільки про мільйони, про високе становище, про можливість потрапити до двору. Залишалась мимовільна надія навести її на розум.

З'явився, нарешті, до Андреева і сам Пістолькорс з пропозицією про розлучення. Але Андреев і йому ще не казав ні «так», ні «ні»: «Справа серйозна, треба подумати...»

Тим часом роздратована Зінаїда Миколаївна починає бити доньку за потурання батькові. Андреев непокоїться за доньку, замикає її від матері і все думає, думає... Про що він думає? Він думає, як страшно для нього зректися жінки, заради якої він жертвував усім; яка жалюгідна буде його одинока старість, а головне, він не розуміє, заради чого все це робиться...

Дійсно, якби Андреева мала хоч трішки жіночої душі, якби вона насправді кохала Пістолькорса і якби вона хоч якось розуміла й цінувала серце свого чоловіка, вона б зовсім легко владнала своє становище. Звичайно, постраждав би чоловік, але сама Андреева досягла б бажаного без найменшої катастрофи для себе. Підготувавши чоловіка заздалегідь (про що я вже говорив), вона могла б щиро і з повним правом сказати йому:

«Міша, зі мною трапилося горе. Я покохала іншого. Не звинувачуй мене. Адже і ти пережив те саме. Дружина простила тебе. Пробач і ти мене. Я віддала тобі свої кращі роки. Не змушуй мене бути такою люблячою, якою ти знав мене досі. Це все не від мене залежить. Щастя в нас не буде. Відпусти мене, Міша. Ти бачиш, я сама не своя. Що я можу зробити?»

Невже не зрозуміло для кожного, що такі слова обеззброїли б Андреева цілком? Все було б ясно до безнадійності. Він би відсторонився і, можливо, наклав би на себе руки. Але Андреева нічого подібного не могла сказати саме тому, що не кохала Пістолькорса. Вона лише біснувала, що чоловік наважується перечити її примхам.

І ось вранці, 23 серпня, вона вирішила розрубати вузол. У цей час чоловік після дванадцяти безсонних ночей, все ще на щось сподіваючись, уже збирався кудись вийти у справах, і, як автомат, натягнув пальто. Зінаїда Миколаївна в туфлях на босу ногу поспішила його затримати, щоб відразу добитися свого.

Нікому в домі, — ні їй, ні її чоловікові — не могло б прийти в голову, що саме в цю мить вона прямо йде до своєї смертної кари і навіть робить останні кроки в житті.

Вона була занадто самовпевнена. Чоловік був занадто тихий і покірливий. Але вона поводитись як дике, тупе створіння, забувши все людське. На безневинного і люблячого чоловіка вона накинулася з лютою лайкою... Вона вже уявляла себе знат-

ною дамою, з владою Трепова (градоначальник Петербурга) в руках... Донька, прибігши на шум, почула останню фразу матері: «Я зроблю так, що тебе викинуть із Петербурга!»...

Ця жінка, врятована Андреевим від висилки, піднята ним з бруду, викохана, опікувана ним як скарб протягом 16 років, — ця жінка хоче «скрутити його в баранячий ріг», знищити його без сліду, роздавити його своєю ногою!

Тоді Андреев швидким рухом скинув з себе пальто зі словами:

«Чи ти довго будеш кривдити нас?!» схопив дружину за руку, потягнув до кабінету — і звідти, біля самих дверей, почувся її відчайдушний крик...

За декілька секунд все закінчилося. Андреев вибіг у передпокій, кинув фінський ніж і оголосив себе злочинцем.

Що відбулося в його душі?

На це запитання не може бути тієї певної відповіді, яка необхідна для судового вироку, тому що при такому невимовному душевному потрясінні все в людині перевертається... Звідкись зсередини в Андреева піднялася могутня хвиля, яка поглинула і розум, і серце, і совість, і пам'ять про загрожуючий закон.

Що то було? Ревнощі? Злість? Запальність? Ні, все це не підходить. Гострі ревнощі уже були приборкані, тому що Андреев міг діловито перемовлятися зі своїм суперником. Злість і запальність знову ж таки не в'яжуться зі справою, тому що Андреев був добрий і терплячий до останньої можливості.

Якщо хочете, тут були жах і відчай перед раптово відкритими Андрееву жорстокістю і бездушністю жінки, якій він безповоротно віддав і серце, і життя. В ньому шалено заговорили почуття незбагненої неправди. Тут уже нуртувала сила життя, яка ламає все непридатне без прокурора і суду. Втекти від цієї неминучої кризи не було куди ні Андрееву, ні його дружині.

Я назву душевний стан Андреева «несамовитістю» — не тією самовитістю, про яку говорить формальний закон (тому що там неодмінно потрібна душевна хвороба), але самовитістю в загальноживаному змісті цього слова. Людина «втратила розум», була в «нестямі». Його ноги і руки працювали без його участі, бо душа була відсутня...

Невже люди цього не зрозуміють?

Яка глибока правда звучить у зізнанні Андреева, коли він говорить: «Крик дружини повернув мені розум». Отже, до цього крику він був у стані божевілля...

Чи бажав Андреев того, що він зробив? Ні, не бажав, бо наступного дня говорив своїм знайомим: «Я, здається, віддав би все на світі, аби цього не сталося...»

Карати будь-кого за вчинок, явно несвідомий — не по-людськи, та й не потрібно.

Ось і все що я хотів сказати. Я намагався роз'яснити вам цю справу мовою вашого власного сумління. Правду кажучи, я не маю сумнівів, що ви не погодитесь зі мною.

І вірте, що Андреев вийде з суду, «з опущеною головою»... У глибині його душі, як і долі, буде невігойна рана... Його гріх перед богом і закривавлений привид його дружини — у всій своїй жахливості — залишаться з ним нерозлучними до кінця.

Андреев був виправданий. Присяжними було визнано, що вбивство здійснено в стані крайнього роздратування і запалу.

7.2. Промова прокурора Української РСР Р. Руденка у справі головних німецьких військових злочинців на Нюрнберзькому процесі¹

20 листопада 1945 року було розпочато і 1 жовтня 1946 закінчено судовий процес над головними німецькими військовими злочинцями, який проходив у старовинному німецькому місті Нюрнберзі. Свого часу він був перетворений гітлерівцями на місто портейтагів — збіговисько фашистської партії.

Міжнародний Військовий Трибунал було створено за угодою чотирьох союзницьких держав — СРСР, США, Великої Британії і Франції — 8 серпня 1945 року.

На лаву підсудних у Нюрнберзі було посаджено тих, хто підготував і організував, очолив і керував здійсненням тяжких, не-

¹ Зважаючи на ту обставину, що промова прокурора Української РСР на Нюрнберзькому процесі досі не друкувалася українською мовою і що вона водночас є прекрасним зразком риторського мистецтва, автор запропонував її із незначним скороченням. Друкується за виданням: Судебные речи советских обвинителей. — М., 1965. — С. 119—196. (Переклад з російської).

чуваних в історії людства злочинів. Серед 24-х головних німецьких злочинців, відданих суду Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі були:

— колишній рейхсмаршал «Великої Німеччини» Герман Герінг;

— один з керівників нацистської партії Рудольф Гесс;

— колишній міністр закордонних справ Йоахим фон Ріббентроп;

— колишній фельдмаршал і військовий радник Гітлера Вільгельм Кейтель та інші, злочини яких детально викладені в промові.

Гітлер і Гімлер (глава СС) не були віддані суду, оскільки покінчили з собою ще до суду; Роберт Лей, керівник так званого трудового фронту, повісився, перебуваючи в Нюрнберзькій в'язниці.

Справа про підручного Гітлера по нацистській партії Мартина Бормана розглядалася заочно у зв'язку з тим, що про його долю не було достовірних даних. І, насамкінець, справа Густава Круппа, німецького монополіста і промисловця, не розглядалася через його тяжку хворобу (був розбитий паралічем) і неможливість участі у судовому процесі.

У складі Міжнародного Військового Трибуналу були представлені чотири союзні держави — по одному члену Трибуналу і одному його заступнику від кожної сторони. Обвинувачення на процесі також підтримували чотири головних обвинувачі — від СРСР, США, Великої Британії і Франції.

У процесі брала участь велика група адвокатів, які захищали всіх підсудних.

Протягом майже одинадцяти місяців Міжнародний Військовий Трибунал з винятковою старанністю і скрупульозністю розглядав справу про тяжкі злочини гітлерівців. Головні обвинувачі та їх помічники в ході процесу подали до Міжнародного Військового Трибуналу численні документальні та інші докази, які встановлювали здійснені гітлерівцями злочини, безпосередню участь в них і відповідальність підсудних за їх здійснення.

Міжнародний Трибунал провів 403 відкриті судові засідання, було допитано близько 100 свідків. Крім того, Трибуналу було подано десятки тисяч інших письмових показань. Стенограми судових засідань Трибуналу склали 42 томи.

*Пане головуючий!**Панове судді!*

Ми підбиваємо підсумки судового слідства щодо головних німецьких військових злочинців. Протягом дев'яти місяців найретельнішому, найдетальнішому дослідженню були піддані всі обставини справи, всі докази, надані Суду обвинуваченням і захистом. Жодне діяння, інкриміноване підсудним, не залишилося без перевірки, жодна обставина, яка мала значення, не була пропущена при розгляді цієї справи.

Уперше в історії злочинці проти людства несуть відповідальність за свої злочини перед Міжнародним Кримінальним Судом, вперше народи судять тих, хто рясно залив кров'ю величезні простори землі, хто знищив мільйони невинних людей, зруйнував культурні цінності, запровадив, як систему, вбивства, тортури, винищення людей похилого віку, жінок, дітей, хто заявив дику претензію на панування над світом і втягнув світ у безодню нечуваних поневірянь. Дійсно, такий судовий процес уперше проводиться в історії правосуддя.

Людство закликає до відповіді злочинців і від його імені ми, обвинувачі, звинувачуємо в цьому процесі. І які жалюгідні спроби заперечити право людства судити ворогів людства! Які неспроможні спроби позбавити народи права судити тих, хто зробив своєю метою закабалення і винищення народів і цю злочинну мету багато років підряд здійснював злочинними засобами!

Нинішній процес проводиться таким чином, що підсудним, які звинувачуються у найтяжчих злочинах, були надані всі можливості захисту, всі необхідні законні гарантії. У своїй країні, перебуваючи біля керма правління, підсудні знищили всі законні форми правосуддя, відкинули всі засвоєні культурним людством принципи судочинства. Але їх самих судить Міжнародний Суд з дотриманням усіх правових гарантій, із забезпеченням підсудним усіх законних можливостей для захисту.

Ми підбиваємо зараз підсумки судового слідства, робимо висновки із розглянутих на Суді доказів, зважуємо всі дані, на яких побудоване звинувачення. Ми запитуємо: чи підтвердилося на Суді пред'явлене звинувачення, чи доказана їхня вина. На ці запитання можна дати лише одну відповідь: судове слідство повністю підтвердило обвинувачення. Ми ставимо підсудним у

вину тільки те, що на Суді доказано з повною безперечністю й достовірністю, а доказані всі страхітливі злочини, які протягом багатьох років готувала банда знівснєлих злочинців, які захопили в Німеччині державну владу, і впродовж багатьох років її здійснювали, не рахуючись ні з принципами права, ні з елементарними нормами людської моралі.

Ці злочини доказані, їх спростувати не могли ні показання підсудних, ні потуги захисту, їх спростувати не можна тому, що не можна спростувати істину, а саме істина є результатом цього процесу, надійним підсумком наших тривалих і наполегливих зусиль.

Звинування доведено в усіх його елементах. Доведено, що існував загальний план або змова, в якій брали участь підсудні для підготовки агресивних воєн, які порушували норми міжнародного права, для поневолення і винищення народів. Наявність такого плану або змови є безсумнівним, як безсумнівною є керівна роль у ньому підсудних у цій справі. В цій частині звинування підтверджено всіма даними судового слідства, беззаперечними документами, показаннями свідків і самих підсудних. Вся діяльність підсудних була спрямована на підготовку і розв'язання агресивних воєн.

Уся їхня так звана ідеологічна робота полягала в культивуванні звірячих інстинктів, у впровадженні у свідомість німецького народу безглуздої ідеї расової вищості і практичних завдань винищення й поневолення людей «неповноцінних рас», придатних нібито на «добриша для проростання раси панів». Їхня «ідеологічна робота» полягала в закликах до вбивств, грабунків, руйнування культури, винищення людей.

Підсудні готувалися до цих злочинів давно, а потім їх здійснювали, нападаючи на інші країни, захоплюючи чужі території, знищуючи людей.

Коли ж виник цей план?

Звичайно, встановити точну дату, день і час, коли підсудні домовилися здійснити свої злочини, навряд чи можливо.

Ми не можемо і не будемо будувати свої висновки і твердження на догадках і припущеннях. Але з певною безсумнівною слід вважати установленим, що з моменту, коли фашисти захопили в Німеччині державну владу, вони приступили до реалізації своїх злочинних планів, використовуючи владу для підготовки агресивної війни.

Вся діяльність підсудних була спрямована на підготовку Німеччини до війни. Тут самі факти говорять за себе: це — ті війни, які спричинили невидимі жертви, спустошення й агресивний характер яких установлений беззаперечно.

Вина підсудних у здійсненні злочинів проти світу повністю доведена.

Доведене повністю обвинувачення в здійсненні військових злочинів, яке полягає у веденні війни методами, які суперечать законам і звичаям війни. Ні підсудні, ні їхні захисники нічого не могли заперечити проти самих фактів здійснення таких злочинів. Все, що вони могли сказати з цього приводу, це те, що підсудні самі безпосередньо не здійснювали цих звірств — знищення людей у «душогубках» і концентраційних таборах; своїми руками не винищували євреїв і навіть не знали окремих подібних фактів, а що ці факти були — проти цього не заперечують і підсудні. Підсудні визнають ці факти.

Даремний спосіб захисту!

Звичайно, підсудним, які обіймали вищі державні посади в гітлерівській Німеччині, не було ніякої потреби самим, своїми руками розстрілювати, вішати, душити, заморожувати живих людей у вигляді експерименту. Це робили за їхніми вказівками підлеглі кати, які виконували, так би мовити, чорну роботу, а підсудним потрібно було лише давати накази, які виконувалися беззаперечно.

Тому марним є намагання підсудних розірвати свій зв'язок з цими катами, відмежуватися від них. Цей зв'язок безсумнівний і незаперечний. І якщо комендант Освенціма Рудольф Гесс видавав золоті зуби у мерців, то імперський міністр Вальтер Функ відкривав для зберігання цих золотих зубів спеціальні сейфи у підвалах імперського банку.

Якщо підлеглі Кальтенбруннера умертвляли людей у «душогубках», то будували ці «газвагони» на заводах Зауера, Даймлера і Бенца, підпорядкованих підсудному Шпеєру.

Якщо військовополонених винищували професійні кати з частин «Тотен копф» («Мертва голова») і табірна охорона, то накази про знищення підписувалися фельдмаршалом німецької армії Кейтелем; саме підсудні намічали терміни знищення, видавали накази про створення спеціальної техніки умертвіння, ідеологічно обґрунтовували «право вищих рас» на знищення, ліквідацію «неповноцінних народів».

Це вони спокійно і без жалю спостерігали за замордованими жертвами і, як Ганс Франк, проголошували парадні промови «про ще новий крок», пройдений німецьким фашизмом на шляху очищення «життєвого простору» від «нижчих рас».

За кожне вбивство, за кожен краплю невинної крові, пролитої гітлерівськими катами, несуть відповідальність підсудні, оскільки між ними і безпосередніми виконавцями злочинів, убивств, торгів різниця лише в рангах і масштабах діяльності: ті — безпосередні кати, а вони — головні кати, начальники катів, кати вищого ґатунку. Вони в багато разів небезпечніші, ніж ті, яких вони виховували в дусі людиноненавистництва і звірства і від яких, рятуючи себе, тепер зрікаються.

Повністю доказана вина підсудних у здійсненні військових злочинів, у тому, що вони організували систему знищення військовополонених, мирного населення, жінок, стариків і дітей; у тому, що з їхньої вини всюди, де ступала нога німецького солдата, залишались гори убитих і закатованих людей, руїни і згарища, спустошені міста і села, опоганена і залита кров'ю земля.

Доказані повністю злочини проти людства, які здійснили підсудні.

Ми не можемо пройти повз злочини, які підсудні здійснили в самій Німеччині за час свого панування в ній; масові винищення всіх тих, хто бодай якоюсь мірою виявляв незадоволення нацистським режимом; рабська праця і винищення людей у концентраційних таборах; масове знищення євреїв, а потім та ж рабська праця і те ж знищення людей в окупованих країнах — все це доказано, й обвинувачення непохитне. Які ж засоби захисту були використані підсудними та їхніми захисниками, які докази й аргументи вони могли протиставити обвинуваченню?

Засоби захисту підсудних можна розділити на дві основні групи. Це, по-перше, ряд свідків, викликаних захисниками. Ці свідки повинні були своїми показаннями пом'якшити вину підсудних, зменшити їхню роль у здійсненні злодіянь, будь-що обілити їх.

Про яку об'єктивність і достовірність показань таких свідків захисту можна говорити, якщо невинуватість підсудного Функа повинен підтвердити його заступник і співучасник, член СС з 1931 року, Хойлер, який має чин групенфюрера СС; якщо на користь Зейсс-Інкварту був запрошений давати свідчення зло-

чинець Рейнсер – член фашистської партії з 1930 року, гаулейтер Зальцбурга, а потім Карінтіні.

Ці так звані свідки, такі, наприклад, як Бюлер – права рука підсудного Франка і співучасник його в усіх злочинах – або Боле – один із основних керівників шпигунсько-диверсійної діяльності гітлерівців за кордоном і завідувач закордонним відділом фашистської партії, – приходили сюди для того, щоб, здійснивши порушення присяги, намагатися вигородити своїх колишніх господарів і зберегти своє власне життя.

І все ж більшість свідків захисту під час їхнього допиту неминуче перетворювалися у свідків обвинувачення. Їх самих викривали «німі свідки» – документи, до того ж переважно німецькі, і вони самі змушені були викривати тих, кого вони бажали виправдати.

Друга група засобів захисту – це докази і міркування юридичного порядку.

Деякі правові питання процесу

Обвинувачення у даному процесі спирається на величезний і безсумнівний фактичний матеріал, міцно стоїть на позиціях права і законності. Тому вже в перших вступних промовах обвинувачів було приділено багато уваги кримінально-правовому обґрунтуванню відповідальності підсудних.

Захист у своїх виступах перед трибуналом знову поставив ряд правових питань:

- а) про значення принципу «*nullum crimen sine lege*»¹;
- б) про значення наказу;
- в) про відповідальність держави і окремих осіб;
- г) про поняття змови та ін.

У зв'язку з цим вважаю за необхідне знову повернутися до деяких правових питань у відповідь на спроби захисту заплутати прості і зрозумілі положення та перетворити юридичну аргументацію у димову завісу, покликану закрити від суду криваву минувшину фашистських злочинів.

*Принцип «*nullum crimen sine lege*»*

Захист намагався спростувати обвинувачення, доказуючи, що в момент здійснення підсудними інкримінованих їм злоді-

¹ «Немає злочину без вказівки на те в законі».

ьянь, останні не були передбачені діючими законами, а тому підсудні не можуть нести за них кримінальну відповідальність.

Я міг би просто віднести всі посилання на принцип «*nul- lum crimen Sine lege*», оскільки Статут Міжнародного Військо- вого Трибуналу, який є незаперечним законом і який підлягає обов'язковому виконанню, встановлює, що цей Трибунал «має право судити і карати осіб, які, діючи в інтересах європейських країн, усі індивідуально або як члени організацій», здійснили будь-який із злочинів, перерахованих ст. 6 Статуту.

Отже, юридично для винесення вироку і застосування пока- рання не вимагається, щоб здійснені підсудними злочини були передбачені кримінальними законами на момент їхнього здійс- нення. Однак не підлягає сумніву, що дії підсудних є злочинни- ми з точки зору законів, які діяли на той момент, коли ці злочи- ни мали місце.

Норми кримінального права, які містяться у Статуті Між- народного Трибуналу, являють собою вираження принципів, які містяться в ряді міжнародних договорів, перерахованих у моїй вступній промові 8 лютого 1946 року, і в кримінальному зако- нодавстві всіх цивілізованих держав. Законодавство всіх ци- вілізованих держав передбачає кримінальну відповідальність за вбивства, тортури, згвалтування, здирства і тому подібне. Та обставина, що ці злочини були організовані підсудними в пере- важаючих людську уяву розмірах і в нечуваних за своєю садист- ською жорстокістю формах, звичайно, не виключає, а лише сто- крат посилює відповідальність злочинця. Якщо б підсудні вчи- нили злочини на території і щодо громадян якоїсь однієї країни, то вони б, у відповідності з Декларацією глав урядів СРСР, Ве- ликої Британії і США, опублікованій 2 листопада 1943 року, відповідно до загальноприйнятих засад кримінального і крими- нально-процесуального права були б судимі в цій країні і за її законами.

Ця Декларація велить, що «німецькі офіцери й солдати і чле- ни нацистської партії, які були відповідальними за вищенаведе- ні здирства, вбивства і катування або добровільно брали в них участь, відіслані в країни, в яких були скоєні їхні огидні дії, для того, щоб вони могли бути судимі і покарані у відповідності до законів цих звільнених країн і вільних урядів, які будуть там створені».

Однак підсудні є військовими злочинцями, «злочини яких не пов'язані географічним місцем» (ст. 1 Угоди чотирьох держав від 8 серпня 1945 року), і тому їхні злочини підсудні Міжнародному Військовому Трибуналу, який діє на підставі Статуту.

Немає потреби тут робити посилання на міжнародні договори, в яких агресивна війна була визнана міжнародним злочином.

Підсудні звинувачуються в діях, які цивілізоване людство й раніше визнавало злочинами.

Виконання наказу

Деякі підсудні у своїх показаннях Трибуналу намагалися показати себе нікчемними карликами, сліпими й покірними виконавцями чужої волі — волі Гітлера.

У пошуках правової бази для цієї позиції захисник Ярайсс говорив про значення наказів Гітлера. На думку захисника Ярайсса, наказ Гітлера «був чимось зовсім іншим», ніж наказ будь-якого іншого керівника, що наказ Гітлера був актом недоторканим у правовому плані. Тому захисник Ярайсс стверджує: «Щоб не розумів Статут Трибуналу під наказами, які він заперечує як підставу, яка виключає кримінальне переслідування, чи можна все ж під цим мати на увазі наказ Гітлера? Чи може цей наказ підійти під поняття наказу, передбаченого Статутом?»

Право тлумачення закону — беззаперечне право кожного судового працівника, зокрема і захисників. Уявляється, однак, зовсім незбагненим, якими логічними чи іншими методами керувався захисник, стверджуючи, що положення Статуту, спеціально розробленого для Суду над головними військовими злочинцями фашистської Німеччини, саме умов діяльності цих злочинців не мало на увазі?

Про які ж накази, ким видані, в якій країні, говорив Статут Трибуналу?

Безсумнівно, мається на увазі протилежне: автори Статуту сповна орієнтовані в специфічній обстановці гітлерівської Німеччини, були сповна орієнтовані (за матеріалами Харківського та інших процесів) в намаганнях підсудних заховатися за накази Гітлера, саме і власне тому вони спеціально обумовили, що виконання явно злочинного наказу не звільняє від кримінальної відповідальності.

Відповідальність держави і окремих осіб

До певної міри треба думати, що самі автори цієї спроби приховати велику групу міністрів, гаулейтерів і військових начальників за спину Гітлера засумнівались у переконливості подібного захисного маневру, оскільки на допомогу цьому маневру висувається нова лінія захисту.

«Якщо німецька імперія розпочала наступ всупереч ще діючому договору про ненапад, — говорив захисник Ярайсс, — то вона здійснила міжнародний делікт і повинна відповідати за нього за нормами міжнародного права..., лише імперія, а не окрема особа».

Не можна, передусім, не відзначити, що наведена точка зору не нова: до виступу офіційного захисту на даному процесі деякі неофіційні захисники військових злочинців залюбки пропагували версії, що не фізичні особи, а німецька держава і німецький народ повинен нести відповідальність за злочинну агресію і військові злочини.

Порушення суб'єктом міжнародного права — державою — норм міжнародного права тягне ті чи інші наслідки міжнародного характеру, в усякому разі, не кримінальну відповідальність держави.

Ті чи інші дії держави у сфері міжнародних відносин здійснюються фізичними особами й агентами держави. При виконанні цих дій особи можуть здійснювати найрізноманітніші порушення як цивільно-правового, так і кримінально-правового характеру. За останні, тобто за ті, які містять у собі склад злочину, вони несуть у належних випадках кримінальну відповідальність за законами і перед судом як своєї, так і чужої держави, залежно від обставин.

У даному випадку не лише гітлерівська держава порушила норми міжнародного права, наслідком чого є заходи, вжиті щодо держави, але й окремі фізичні особи, вчинюючи ці акти порушень, персонально здійснили кримінальні злочини, за які вони, відповідно до Статуту Трибуналу, підлягають кримінальній відповідальності перед Міжнародним Військовим Трибуналом.

Про поняття змови

Захист односпайно і в різних формах та варіантах намагається заперечити звинувачення підсудних у злочинній змові.

Витягуючи із різних джерел одностороні й тенденційно підібрані дефініції змови, захисники намагаються довести, що Герінг, Гесс, Ріббентроп та інші не можуть розглядатися як учасники змови.

Я хотів би навести кілька аргументів на доказ необґрунтованості позиції захисту.

Змова передбачає наявність злочинної зграї, створеної і діючої для досягнення спільних злочинних цілей. Така зграя, безумовно, була. Певна річ, у даному випадку, оскільки змовниками було захоплено управління державою. Зв'язки й важелі, які об'єднували членів змовницької злочинної зграї, вельми складні.

У будь-якій злочинній зграї, і особливо в розгалуженій і численній, окремі учасники виконують такі злочинні акти, які охоплюються загальним планом змови, але конкретно можуть залишатися невідомими ряду членів зграї, проте, оскільки ці злочини випливають із єдиного злочинного плану, загального для всієї зграї, за них несуть відповідальність і ті учасники, які особисто не здійснювали цих окремих злочинів і конкретно про них не були інформовані.

У даній справі наявність змови не виключається тією обставиною, що, наприклад, Шірах міг не знати про окремі заходи работоргівця Заукеля або погромника Штрейхера.

Наявність змови не виключається і суперечками з окремих питань, які існували між окремими учасниками змови (інтриги Герінга проти Бормана і т. п.). Такі зіткнення можуть мати місце в будь-якій зграї розбійників і злодюг, але від цього ватага чи банда не перестають бути такими.

Майже в кожній зграї існує певна ієрархія серед її учасників. Доволі часто отамани злочинної ватаги привласнюють собі необмежену владу над іншими членами зграї, аж до права життя і смерті.

Однак жодному юристові в світі, здається, не спадало на думку заперечувати наявність злочинної зграї на тій лише підставі, що учасники її не були рівними, а один мав владу над іншими.

Щонайменше дивно заперечувати наявність змови в даному випадку на підставі беззаперечного факту, що в руках провідника — Гітлера була зосереджена величезна особиста влада. Наявність змови не виключає, а передбачає певний розподіл ролей

між учасниками злочинної групи в досягненні загальної спільної мети (один координує всю злочинну діяльність, інший відає питаннями ідеологічної підготовки, третій готує армію, четвертий організовує роботу воєнної промисловості, п'ятий веде дипломатичну підготовку і т. д.). Тому фашистська змова не перестає бути змовою, але і є змовою особливо небезпечною, оскільки в руках змовників знаходився державний апарат і величезні людські та матеріальні ресурси.

У руках міжнародних злочинців, у руках Герінга, Кейтеля та інших підсудних величезні армії людей стають знаряддям найтяжчих злочинів. Ось чому ті специфічні риси, які відрізняють змовників фашистської Німеччини від будь-якої іншої банди, не змінюючи правової природи змови, лише надають їй особливо небезпечного характеру.

На цьому я закінчую короткий аналіз юридичних аргументів захисту, на яких детально зупинялися мої шановні колеги.

Як ви бачите, панове судді, аргументи захисту виявилися необгрунтованими і неспроможними похитнути обвинувачення.

Переходжу до розгляду питання про винуватість окремих підсудних.

Герінг

Підсудний Герінг був у гітлерівській Німеччині другою після фюрера особою, його першим наступником. Він узяв на себе величезні повноваження і захопив найвідповідальніші пости. Він — голова ради міністрів з оборони Німецької імперії, диктатор з керівництва німецької економіки, генеральний уповноважений з чотирирічного плану і головнокомандуючий військово-повітряними силами. Головне — цю неосяжну сферу діяльності він використовував і усі сили присвятив організації та здійсненню тих злочинів, які вказані в Обвинувальному висновку.

Як ми вже знаємо, суть цієї змови полягала в тому, щоб поневолити Європу, а потім добитися світового панування гітлерівської Німеччини, не зупиняючись ні перед якими засобами, якими б вони не були злочинними і нелюдськими. Щоб досягти цієї мети, слід було розчистити шлях, як говорив Гітлер ще в лютому 1933 року на нараді з відомими німецькими промисловцями, знищити парламентську систему.

Цим і зайнявся Герінг. Він енергійно взявся за знищення політичних супротивників фашизму, для чого проводив масові

арешти членів небажаних нацизму політичних партій. Він організував концентраційні табори, куди без суду направляв людей, не згодних з фашизмом. Він створив гестапо, в якому від його початку установився кривавий терористичний режим. Він вимагав від усіх посадових осіб таборів і гестапо не зупинятися ні перед чим – дикі розправи над людьми, понівечення і убивства стали основним методом його роботи.

Йому, Герінгу, належать слова: «Кожна куля, яка вилетіла із дула пістолета поліцейського, є моя куля; якщо дехто називає це вбивством, значить це я вбив» (із книги Герінга «Відновлення нації», написаної ним у 1943 році).

Так він розчистив дорогу фашизму, так він прокладав шлях до того, щоб фашистська змова могла безперешкодно розвиватися і реалізовуватися.

Герінг був невтомним у викорінненні всього і всіх, що заважало укріпленню цієї змови. І Гітлер повсякчас розхвалював його за це. Так, він заявив в рейхстазі 13 липня 1934 року, що Герінг «своім залізним кулаком розтросив атаку на націонал-соціалістську державу раніше, ніж вона могла розвиватися».

Уся ця терористична діяльність Герінга була розрахована на те, щоб розчистити шлях для здійснення основної мети фашистської змови – скорити Європу, а потім добитися світового панування гітлерівської Німеччини.

Судове слідство підтвердило вину Герінга в плануванні і підготовці всіх агресивних воєн гітлерівської Німеччини. Суду були надані численні документи, які свідчать про активну роль Герінга в розгортанні агресивних воєн. Нагадаю заяву Герінга в 1935 році на зборах офіцерів військово-повітряних сил. Там він заявив, що «має намір створити військово-повітряні сили, які будуть кинуті на ворога як удар відплати. Ще до початку поразки ворог повинен відчувати, що він пропав». І цей намір, як ми знаємо, він здійснював, готуючись до війни щоднини.

На нараді керівників німецької авіаційної промисловості 6 липня 1938 року Герінг дав зрозуміти, що війна не за горами і що, коли Німеччина виграє цю війну, вона буде найвизначнішою державою у світі, пануючою на світовому ринку, і що вона стане багатою країною. «Потрібен ризик, щоб досягти цієї мети», – гасло, яке кинув тоді Герінг.

14 жовтня 1938 року, незадовго до пред'явлення вимог Польщі, Герінг заявив, що «приступив до втілення в життя

гігантської програми, порівняно з якою тьмяніє все, що було досі».

«У найкоротший термін військово-повітряні сили мають бути збільшені у п'ять разів; військово-морський флот повинен швидкими темпами озброюватися, армія повинна отримати потужну зброю..., особливо важку артилерію і важкі танки. Водночас повинно бути збільшено виробництво військових матеріалів і пального».

Безсумнівно встановлено активну участь Герінга в підготовці агресії проти СРСР.

У звіті про нараду від 29 квітня 1941 року з питання про структуру економічного штабу «Ольденбург», у звіті про нараду у генерала Томаса від 28 лютого 1944 року, а також показаннях самого Герінга в судовому засіданні 21 березня 1946 року Трибунал знайде докази того, що Герінг уже з листопада 1940 року брав активну участь у розробці плану нападу на СРСР.

Це Герінг разом з Розенбергом, Кейтелем і Борманом на нараді у Гітлера 16 липня 1941 року конкретизував план розчленування Радянського Союзу, поневолення народів і пограбування багатств СРСР. Це за його участі тоді планувалося «зрівняти Ленінград із землею з тим, щоб потім віддати його фінам». Це він висунув ката Коха як рейхскомісара України, як особу з дуже великою ініціативою і доброю підготовкою». Отже, без сумніву можна вважати доказаним, що Герінг винуватий у плануванні і підготовці агресивних воєн гітлерівської Німеччини і за це він має нести відповідальність.

Мої колеги вже зупиняли увагу Суду на злочинному ставленні до військовополонених.

Я дозволю собі лише нагадати Трибуналу показання свідка Моріса Лампа у вечірньому засіданні 25 січня 1946 року про втрати радянських, англійських, французьких та інших офіцерів у концтаборі Маутхаузен, про табори знищення Освенцім і Майданек, проед'явлені Суду ноти Народного комісара іноземних справ СРСР від 25 листопада 1941 року і 27 квітня 1942 року, про страхітливі «знущення німецької військової влади щодо радянських військовополонених, про знущання, за які більша доля відповідальності лягає на Герінга. Я нагадую також про показання свідка Гальдера 31 жовтня 1945 року, в якому він повідомив про нараду у Гітлера з питання про незастосування положень Гаазької конвенції при поводженні з російськими війсь-

ковополоненими і про директиву із ставки Гітлера від 12 травня 1941 року про поводження із захопленими в полон російськими командирами і політпрацівниками.

Всі ці безумовно встановлені на Суді факти злочинів не потребують додаткового розгляду, оскільки захист не навів у своїх промовах жодних заперечень чи спростувань щодо цих фактів.

У «Дванадцяти заповідях поведінки німців на Сході» від 1 червня 1941 року (шоста заповідь) сказано: «Ви повинні усвідомити, що ви на ціле століття є представниками великої Німеччини і прапороносцями націонал-соціалістської революції в новій Німеччині. Тому ви повинні із свідомістю своєї гідності проводити найжорстокіші і найнещадніші заходи, які вимагає від вас держава».

З іменем Герінга пов'язаний початок організованого придушення і знищення єврейського населення. Саме він підписав людиноненависницькі нюрнберзькі закони, декрети про позбавлення євреїв власності, про накладання штрафу на євреїв в один мільярд та інші. Ця діяльність сповна відповідає канібальському світогляду Герінга.

На суді він заперечував, що є прибічником расової теорії, однак у 1935 році Герінг проголосив у рейхстазі промову на захист нюрнберзьких расових провокаторів. Тоді він голосно заявив: «Бог створив раси, він не хотів рівності, і тому ми енергійно відкидаємо намагання спотворити концепцію чистої раси...»

Численні документи, надані стороною обвинувачення Трибуналу, викривають злочинні дії Герінга щодо інших націй.

Директива Герінга від 19 жовтня 1939 року яскраво показує ставлення підсудного до польського народу, до Польської держави.

У директиві про економічну політику на Сході від 23 травня 1941 року, виданій напередодні нападу на СРСР, Герінг так пише про ставлення до росіян: «Німеччина не зацікавлена в підтриманні продуктивності на цій території. Вона забезпечує продуктами харчування лише розташовані там війська... Населення цих районів, і особливо міське, приречене на голод. Необхідно буде вивозити це населення до Сибіру».

Як уповноважений з чотирирічного плану Герінг відповідає за пограбування державної власності й особистої власності громадян, проведені фашистами на окупованій території СРСР, у Чехословаччині, Польщі, Югославії та інших країнах. Саме Ге-

рінг очолив діяльність фашистських змовників з економічного пограбування окупованої території СРСР.

Ще до віроломного нападу на СРСР, 29 квітня 1941 року, відбулася нарада з розробки економічних заходів щодо плану «Барбаросса». У результаті цієї наради був створений економічний штаб особливого призначення «Ольденбург», підпорядкований Герінгу. Було передбачено створення у великих містах СРСР спеціальних господарських інспекцій і команд, перед якими були поставлені широкі завдання з використання і пограбування радянської промисловості та сільського господарства. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії СРСР про злодіяння, здійснені гітлерівцями в Києві та інших містах, говорять про те, що ці злочинні плани підсудного Герінга і його поплічників були значною мірою реалізовані.

Для забезпечення німецької військової промисловості та сільського господарства робочою силою і водночас з метою фізичного винищення і економічного послаблення поневолених народів підсудний Герінг і його поплічники використовували рабську працю іноземних робітників.

Використання примусової праці було заплановано фашистами ще на початку війни. На нараді 7 листопада 1941 року і в наказі від 10 січня 1942 року Герінг вимагав від усіх підвладних йому органів забезпечення будь-якими методами німецької промисловості робочою силою за рахунок населення окупованих радянських територій.

6 серпня 1942 року Герінг провів нараду з рейхскомісарами окупованих областей і представниками військового командування. Звертаючись до учасників наради, він сказав: «Ви послані туди не для того, щоб працювати на добробут ввірених вам народів, а для того, щоб викачати все можливе...»

Ви повинні бути, як люті собаки, там, де ще щось є. Я намагаюсь грабувати, і якраз ефективно».

Ці наміри були реалізовані. Грабував Герінг, грабували рейхсміністри і рейхскомісари окупованих областей, грабували представники військового командування, починаючи від генерала і закінчуючи рядовим солдатом.

Так діяв підсудний Герінг.

Немає жодного заходу фашистської партії, жодного кроку гітлерівського уряду, в якому не брав би участь Герінг.

Він брав активну участь в усіх злочинах фашистської банди, і за всі свої дії повинен понести належне покарання.

Гесс

Підсудний Рудольф Гесс уже з моменту зародження партії посідав провідне місце серед нацистських змовників.

Це Гесс був керівником фашистської організації Мюнхенського університету, це він брав участь у мюнхенському путчі, це він разом з Гітлером працював над біблією фашизму — книгою «Майн кампф», виконуючи обов'язки особистого секретаря Гітлера, це він у 1932 році був головою центральної політичної комісії фашистської партії, а після захоплення влади, як заступник фюрера, втілював у життя зв'язчу політику фашистських голворізів.

Саме Гессу декретом Гітлера від 21 квітня 1933 року було надано «повне право приймати рішення від імені Гітлера з усіх питань, які стосуються керівництва партії».

Слідом за цим Гесс продовжував прибирати до своїх рук все нові й нові пости в гітлерівській Німеччині. З 1 грудня 1933 року він — імперський міністр без портфеля для забезпечення близького співробітництва партії і штурмових загонів з цивільною владою; 4 лютого 1938 року він призначений членом таємної ради; 30 серпня 1939 — членом ради міністрів з оборони імперії, а 1 вересня 1939 року Гітлер оголошує Гесса своїм наступником після Герінга. Гесс отримує також звання обергрупенфюрера СС і СА.

Декретом від 27 липня 1934 року Гітлер зобов'язав керівників усіх відомств і міністерств Німеччини подавати Гессу всі законопроекти на попереднє затвердження.

Гесс займався і розстановкою керівних фашистських кадрів. Про це свідчить указ Гітлера від 24 вересня 1935 року та інші документи, подані Трибуналу обвинуваченням.

Особливо слід відзначити активну роль Гесса в плануванні і проведенні агресивних воєн. Всі агресивні акції гітлерівської Німеччини накреслювалися і готувалися за найбезпосереднішої участі Гесса і підлеглого йому партійного апарату фашистів.

Ще 12 жовтня 1936 року, виступаючи в Баварії, Гесс закликав німців «споживати трохи менше жиру, трохи менше свинини, трохи менше яєць... Ми знаємо, — говорив Гесс, — що іноземна валюта, яку ми таким чином зберігаємо, йде на озброєння. І на сьогодні дійсний лозунг «Гармати замість масла».

Про це ж говорив Гесс і напередодні свого вильоту до Англії — 1 травня 1941 року, виступаючи на заводі Мессершмідта із закликом до продовження агресивної війни.

Разом з Гітлером, Герінгом та іншими керівниками фашистської змови Гесс підписував укази про приєднання до Німеччини захоплених територій.

У людиноненависницьких нюрнберзьких законах, за появу яких несе відповідальність і підсудний, є спеціальний пункт, який уповноважує Фріка і Гесса видавати необхідні декрети для втілення в життя цих законів. Гесс підписав закон «Про охорону крові і честі», указ від 14 вересня 1935 року про позбавлення євреїв права голосу і права роботи в громадських установах, а також указ від 20 травня 1938 року про поширення нюрнберзьких законів на Австрію.

На даному процесі уже достатньо висвітлено питання про роль Гесса в організації тенет шпіонажу і терористичних угруповань за кордоном і створенні СБ (служби безпеки) та комплектуванні частин СС.

Саме становище Гесса у фашистській партії і гітлерівському уряді говорить про активну керівну участь підсудного в підготовці і здійсненні загального злочинного плану фашистських змовників, а отже, про величезну долю його вини і відповідальності за злочини проти миру — і за воєнні злочини, і за злочини проти людства.

Гесс відмовився давати пояснення Трибуналу. Його захисник Зейдль з напускним пафосом заявив, що Гесс вважає даний трибунал некомпетентним для суду над німецькими воєнними злочинцями..., і тут же, без паузи, почав висувати докази на захист Гесса.

Гесс навіть намагався оголосити себе божевільним, щоб уникнути заслуженого покарання. Але коли Гесс переконався, що такий маневр йому не допоможе, він змушений був заявити в Суді, що він симулював утрату пам'яті, бо це був тактичний хід з його боку. Він повинен був визнати, що несе повну відповідальність за все те, що скоїв і підписував разом з іншими.

Отже, на Суді повністю викрито незграбне намагання Гесса уникнути відповідальності і Гесс повинен сповна понести покарання за участь у загальному плані здійснення світових злочинів — найтяжчих злочинів проти миру і людства.

Борман

Ім'я підсудного Мартіна Бормана нерозривно пов'язане із створенням гітлерівського режиму. Він був одним із тих, хто здійснював дикунські злочини, спрямовані на знищення сотень тисяч невинних людей.

Разом з підсудним Розенбергом Борман із жорстокою послідовністю проводив пропаганду расової теорії і переслідування євреїв.

Ним були видані численні директиви, спрямовані на дискримінацію євреїв у гітлерівській Німеччині, які відіграли пізніше вирішальну роль у винищенні мільйонів євреїв. Цією своєю діяльністю він заслужив велику довіру у Гітлера, йому було «надано право репрезентувати партію у сфері державного життя...», і він її представляв. Так, у ранзі начальника партійної канцелярії він брав безпосередню участь у винищенні євреїв, циган, росіян, українців, поляків, чехів і словаків.

Нацистська партія під його керівництвом перетворилась на поліцейську організацію, яка перебувала у найтіснішій взаємодії з німецькою таємною поліцією і СС.

Борман не лише знав про всі агресивні плани гітлерівського уряду, а й брав активну участь у їх здійсненні. Він залучив увесь нацистський партійний апарат до реалізації агресивних планів гітлерівського уряду, а партійних гаулейтерів призначив уповноваженими з оборони імперії у тих областях, в яких вони діяли.

Апарат нацистської партії і особисто Борман брали активну участь у заходах німецьких військових і цивільних властей з бузувірського використання військовополонених. Про це свідчать численні директиви і вказівки, видані Борманом.

Матеріалами звинувачення і судового слідства встановлено, до якої масової загибелі призвело звіряче поводження з військовополоненими.

Партійний апарат і особисто Борман брали безпосередню участь у заходах гітлерівського уряду, пов'язаних з вигнанням у рабство населення окупованих територій. З благословення Бормана проводилася таємна доставка до Німеччини українських дівчат, призначених для насильницького онімечування.

Наказом Гітлера від 18 жовтня 1944 року на Бормана і Гімлера було покладено керівництво фольксштурмом, який скла-

дався із здатних носити зброю чоловіків віком від шістнадцяти до шістдесяти років.

Напередодні краху гітлерівської Німеччини Борман очолював створену для диверсійної роботи в тилу союзних військ підпільну організацію «Вервольф». Борман безпосередньо брав участь у пограбуванні культурних, історичних та інших цінностей на окупованих територіях. Він вніс у 1943 році пропозицію про необхідність посилення економічного пограбування окупованих територій.

Такими є злочини підсудного Бормана, найближчого сподвижника Гітлера, який поділяє всю повноту відповідальності за численні злочини гітлерівського уряду і фашистської партії.

Ріббентроп

Один із головних натхненників і керівників зовнішньої політики гітлерівської Німеччини Йоахим фон Ріббентроп був одним із найактивніших учасників змови.

Офіційно вступив до нацистської партії у 1932 році. Однак ще до приходу фашистів до влади активно сприяв її захопленню і став у недалекому майбутньому офіційним радником партії як «співробітник фюрера з питань зовнішньої політики».

Просування Ріббентропа службовими сходинками перебуває в нерозривному зв'язку з розвитком діяльності фашистських змовників, спрямованої проти інтересів миру.

У своїх показаннях Ріббентроп заявив: «Він (Гітлер) знав, що я вірний його співробітник». Саме тому Гітлер 4 квітня 1938 року як переконаного, відданого фашиста призначив Ріббентропа офіційним керівником зовнішньої політики, яка була одним з важливих важелів реалізації усієї фашистської змови.

Однак Ріббентроп не обмежував свою діяльність сферою зовнішньої політики. Як член гітлерівського уряду, імперської ради з оборони імперії, таємної ради він брав участь у вирішенні всього комплексу питань, пов'язаних з підготовкою агресивних воєн. Ось чому він, Ріббентроп, будучи міністром закордонних справ, брав участь у вирішенні і втіленні в життя таких далеких від зовнішньої політики питань, як використання робочої сили під час війни, організація таборів тощо. У цьому зв'язку слід відзначити, що Ріббентропом була підписана спеціальна угода з Гімmlером про організацію спільної роботи щодо розвідки.

Імперським міністром закордонних справ Ріббентроп став саме на початку здійснення планів агресії, розрахованих на підкорення Німеччиною Європи. Цей збіг не випадковий. Не без підстав Ріббентроп вважався найпридатнішою людиною для здійснення цієї злочинної змови. Йому віддали перевагу навіть перед таким спеціалістом з міжнародних провокацій, як Розенберг, на що останній не без деяких підстав подав офіційну заяву. І Гітлер не помилився щодо Ріббентропа. Довіру Гітлера той сповна виправдав.

Уже 12 лютого 1938 року, через тиждень після свого призначення, Ріббентроп разом з Гітлером і підсудним Папенем, який очолював протягом тривалого часу підривну роботу нацистських агентів в Австрії, взяв активну участь у нараді в Оберзальцбурзі, де він від австрійського канцлера Шушніга і його міністра закордонних справ Шмідта, під тиском погроз, ультимативно вимагав згоди на відмову від незалежності Австрії і домігся цього.

Як міністр Ріббентроп був присутній на нараді 28 травня 1938 року, де було прийнято рішення про запровадження «плану Грюн» — плану агресії проти Чехословаччини.

Відповідно до тактики фашистів послаблювати зсередини майбутню жертву Ріббентроп постійно підтримував зв'язок і надавав матеріальну допомогу спочатку партії судетських німців, а потім і словацьким націоналістам з тим, щоб викликати внутрішній розкол і братовбивчу війну в Чехословаччині.

Захопивши Чехословаччину, фашистські змовники, в їх числі і підсудний Ріббентроп, перейшли до підготовки і здійснення наступного акту агресії, наперед наміченого ними в плані злочинів проти миру, — до нападу на Польщу.

Будучи змушений у зв'язку з недавнім захопленням Австрії і Чехословаччини тимчасово приховувати подальші наміри Німеччини, Ріббентроп особисто і через своїх дипломатів намагався приспати пильність європейських держав, облудно заявляючи, що ніяких інших територіальних вимог Німеччина не має.

26 січня 1939 року у Варшаві міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп заявив, що «зміцнення дружніх зв'язків між Німеччиною і Польщею на основі діючих угод є важливим елементом зовнішньої політики Німеччини».

Прошло небагато часу, і Польща перевірила ціну цих запевнянь Ріббентропа.

Я не зупиняюсь на тій віроломній ролі, яку відіграв підсудний Ріббентроп у німецькій агресії проти Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії і Люксембургу, оскільки про це досить переконливо говорили мої колеги.

Підсудний Ріббентроп брав безпосередню активну участь у проведенні агресії проти Югославії і Греції.

Вдаючись до улюбленого свого методу облудливих гарантій для приховування агресії, до якої вже розпочалася підготовка, підсудний Ріббентроп 20 квітня 1938 року запевняв, що після аншлюзу німецькі кордони з Югославією розглядаються як «остаточні і непорушні». Водночас за активної участі підсудного Ріббентропа велася всебічна підготовка до агресії. 12 і 13 червня 1939 року на нараді Гітлера і Ріббентропа з Чіано в Оберзальцбурзі було досягнуто угоди про «ліквідацію нейтралів одного за іншим».

За безпосередньої і прямої участі підсудного Ріббентропа фашистські змовники планували, готували і здійснювали також віроломний напад на Союз Радянських Соціалістичних Республік 22 червня 1941 року.

Підсудний Ріббентроп сам визнав тут, у залі Суду, що з кінця серпня — початку вересня 1940 року, тобто коли вже проводилася розробка «плану Барбаросса» (як це вочевидь впливає із показань генерала Верлімонта, генерала Мюллера і фельдмаршала Паулюса), підсудний Кейтель вів з ним бесіду про напад на СРСР.

Діяльність підсудного і міністерства, яким він керував, відіграла першорядну роль в організації війни проти СРСР за участю Фінляндії, Угорщини, Румунії і Болгарії.

Уже після початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу підсудний Ріббентроп продовжував докладати зусиль, щоб притягнути на бік Німеччини нових співучасників. Так, у телеграмі німецькому послу в Токіо від 10 липня 1941 року він писав: «Я прошу вас всіма засобами, які є у вашому розпорядженні, вплинути на Мацуока, щоб Японія якомога швидше вступила у війну з Росією. Чим швидше це відбудеться — тим краще. Кінцевою метою повинно залишатися і в подальшому те, що Японія і ми перед наступом зими протягнемо один одному руку на Сибірській залізниці...».

Як встановлено на Суді, Ріббентроп разом з іншими підсудними готував ту політику знищення і пограбування, яку гітлерівці намітили, а потім і проводили на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу. Підсудний Розенберг, який розробляв плани експлуатації окупованих територій Східної Європи, проводив наради з цього питання у міністерствах економіки, внутрішніх справ, закордонних справ. У своїй «Доповіді про підготовчу роботу із східноєвропейського питання» він писав: «У результаті переговорів з МЗС, останнє призначило як свого представника до Розенберга генерального консула пана Брейтіґама».

Таким чином, безсумнівно, що Ріббентропу не лише було відомо про підготовку нападу на СРСР, але він разом з іншими змовниками заздалегідь намічав плани колонізації територій Радянського Союзу, поневолення і винищення радянських громадян.

Підсудний був змушений визнати, що йому були відомі ноти Народного комісара закордонних справ СРСР про зlodіяння гітлерівців на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу. Йому, як і іншим змовникам, були відомі й інші декларації союзних держав про ту відповідальність, яка лягає на нацистський уряд за здійснені гітлерівцями страхітливі зlodіяння в окупованих країнах.

Ріббентроп, як це підтвердив свідок захисту в його справі — колишній статс-секретар міністерства закордонних справ Штейнґрафт, був одним із організаторів і намічався як почесний член міжнародного антиєврейського конгресу, який німці планували скликати в липні 1944 року в Кракові.

Сам Ріббентроп визнав на Суді, що вів переговори з урядами європейських країн щодо масового вигнання євреїв.

Згідно з протоколом бесіди Ріббентропа з Хорті, «міністр закордонних справ заявив Хорті, що євреї мають бути знищені або направлені в концентраційний табір. Іншого рішення не може бути».

Цей факт достатньою мірою підтверджує, що Ріббентропу було відомо про існування концентраційних таборів, хоча він уперто намагався доказати тут протилежне.

Ріббентроп надавав підтримку фашистським керівникам, і передусім підсудному Заукелю, у вивезенні на німецьку каторгу жителів окупованих країн.

Крім того, підсудний Ріббентроп на виконання загального плану змовників, який включав знищення національної культури народів окупованих країн, найактивнішим чином брав участь у пограбуванні культурних цінностей, які є загальнонародним надбанням.

Для виконання його завдання за вказівкою Ріббентропа був створений «батальйон особливого призначення» при міністерстві закордонних справ, який протягом усієї війни, просуваючись за передовими частинами, реквізував і вивозив до Німеччини, згідно із вказівками Ріббентропа, найрізноманітніші культурні цінності з окупованих територій на Сході.

Таким чином, підсудний Ріббентроп брав участь у захопленні фашистами влади, відіграв керівну роль у плануванні, підготовці і розв'язанні агресивних, грабіжницьких воєн, разом з іншими змовниками брав участь, згідно з фашистськими планами, у керівництві по здійсненню найтяжчих злочинів проти народів, територія яких була тимчасово окупована гітлерівськими загарбниками.

Військова група

Декілька підсудних у цьому процесі головних злочинців війни немов би створюють групу власне військових. Якщо залишити в стороні Герінга, як фігуру зовсім специфічну, — і політика, і господарника, і військового в одній особі, — то мені варто назвати Кейтеля, Йодля, Деніца і Редера. В процесі судового слідства щодо цих осіб також були не повністю підтвержені всі дані обвинувального акту, але підстав для обвинувачення стало ще більше.

Документальні докази, показання свідків, частково і тих, кого викликали за клопотанням захисту, не могли не лягти важким тягарем на чашу терезів обвинувачення.

Захисники цих підсудних намагалися переконати в тому, що їхні підзахисні волею долі, проти свого бажання, стали учасниками зловісної трагедії.

Самі підсудні — Кейтель, Йодль, Деніц і Редер — тут, на Суді, намагалися виступити в ролі шляхетних простаків. Варто віддати належне, що в міру своїх сил захист допоміг їм у цій справі. Ми чули багато про честь солдата, про військову дисципліну, про вірність обов'язкові і присязі, про вимушене у зв'язку з цим виконання ними гітлерівських наказів, навіть тих, які виклика-

ли в їхніх душах сум'яття і прямий протест. Таке висвітлення їхніх позицій зовсім перекручує реальний стан речей.

Я вважав би за потрібне перед тим, як говорити про винуватість Кейтеля, Йодля, Деніца і Редера, поставити і отримати відповіді на чотири запитання:

Перше. Чи знали ці підсудні, що гітлерівська Німеччина, порушуючи міжнародні зобов'язання, готує цілу серію агресивних, загарбницьких, грабіжницьких воєн?

Друге. Чи брали вони найактивнішу участь у плануванні, підготовці, розв'язанні і проведенні цих воєн?

Третє. Чи винуваті вони в цинічному нехтуванні законів і звичаїв війни?

Четверте. Чи відповідають вони за звірячі знищення мирних громадян, за затоплення пасажирських і шпитальних пароплавів, за міста і села, знищені військовою машиною гітлерівського рейху?

Я думаю, що після такого детального судового розслідування кожен, хто не хоче свідомо помилятися, відповідь ствердно на всі чотири запитання.

Подані Суду документальні докази з повною очевидністю підтвердили винуватість військової групи в найтяжчих злочинах, їхню активну участь у плануванні і здійсненні загальної злочинної змови.

Та обставина, що здійснили ці злочини люди у військових мундирах, не тільки не пом'якшує, а, як мені уявляється, суттєво підсилює їхню відповідальність.

Як можна їм у виправдання посилатися на «обов'язок солдата», «честь офіцера», на «обов'язок виконувати наказ»?! Та хіба можна з «обов'язком солдата» і «честью офіцера» поєднувати розстріли без суду і таврування військовополонених, масові знищення жінок, старих і дітей?

Єдине і правильне, реальне пояснення тому дивовижному факту, що ці генерали й адмірали займалися брудними, по суті кримінальними, злочинами, полягає в тому, що вони були генералами й адміралами гітлерівської формації.

Саме цим необхідно пояснити, що Гітлер наблизив їх до себе і такий тривалий час співпрацював з ними. Цим тільки можна пояснити, що вони співробітничали з Гітлером у здійсненні небувалих в історії наймерзенніших злочинів. Вони розуміли один одного, цілком підходили один одному.

Переходячи до групи військових я, зрозуміло, хотів би розпочати з підсудного Вільгельма Кейтеля.

Провідне місце в гітлерівській військовій машині Кейтель посів з перших років її організації. Адвокат Кейтеля визнає, що «декрет (від 4 лютого 1938 року) підніс Кейтелю прекрасне посадове звання — начальника верховного командування збройними силами». І дещо далі: «Фактичне значення роботи Кейтеля було величезним... Це була дивовижна невдячна робота, мізерною нагородою за яку було блискуче положення в безпосередній близькості від глави держави».

У світлі всіх наступних подій необхідно вважати: початковим етапом майбутніх агресивних воєн було все те, що пов'язувалося з таємним озброєнням Німеччини після Версальського миру.

Важко применшити значення всього зробленого тоді ще полковником Кейтелем у комітеті експертів, який послідовно і настирливо вишукував шляхи для нехтування чи прямого порушення договору. Зокрема, саме полковник Кейтель, а не хто інший, дав вказівку про те, що в Женеві можна говорити все, що завгодно, тільки б не залишати письмових слідів.

Ця цинічна заява цілком відповідає тій ролі, яку відіграв Кейтель у подальшій підготовці і проведенні агресивних воєн.

Під час переговорів Гітлера з Шушнігом живим нагадуванням про готовність Німеччини застосовувати зброю була фігура Кейтеля. Кейтель давав директиви направити війська до Чехії, коли президент Гаха був віроломно викликаний до Берліна «для проведення переговорів».

Це ОКВ (об'єднане командування військ), а не якась організація, була готова через відділ «Абвер» спровокувати прикордонний інцидент з Чехословаччиною, щоб виправдати вторгнення німецьких орд.

Своїм цілком таємним меморандумом Кейтель вимагав від Гесса і Гімлера заздалегідь повідомляти ОКВ про всі заходи, які проводяться партійними організаціями чи поліцією, які не передбачені «планом Грюн».

Фактично суцільною брехнею були декларації про відсутність будь-яких подальших претензій Німеччини в Європі після захоплення Чехословаччини. Це було кільце в ланцюзі агресивних воєн.

Я хочу підкреслити провідну роль ОКВ у підготовці і здійсненні агресії. Директива щодо ведення війни і вторгнення в Польщу відома нам, як директива Гітлера і Кейтеля від 10 травня 1939 року. Вона була направлена командуванню повітряно-військових сил, військово-морського флоту і сухопутних сил. Як можна після цього говорити про те, що ОКВ не було керівним ядром всіх видів збройних сил фашистського рейху?

Якщо ще раз поглянути на документи, пов'язані з німецькою агресією проти Норвегії, Данії, Бельгії, Голландії, Люксембургу, Югославії і Греції, ми не раз зустрінемося з іменем Кейтеля. Він виступає то як учасник найвідповідальніших нарад, то як автор таємних наказів, адресованих Редеру, Герінгу і генеральному штабу. Власноручні ініціали Кейтеля і Йодля ми знаходимо і на таємній директиві, підписаній Гітлером, про проведення «операції Маріта».

Багато говорилося тут про «план Барбаросса» і його авторів. Зараз нам важливо підкреслити, що документ цей народився у лоні ОКВ за безпосередньої ініціативи цієї організації, що план віроломного нападу на СРСР був роботою Кейтеля.

Кожному зрозуміла роль візи військового спеціаліста на документі. Деякі підсудні намагалися облудно пояснити напад на СРСР як війну превентивну. Заяви ці неспроможні і суперечать установленим в Суді незаперечним доказам (німецьким же документам). Отож, я не бачу необхідності відбирати час у Трибуналу.

Захисник Кейтеля заявив, що захист цього підсудного буде під тим кутом зору, що Кейтель «веде боротьбу не за свою голову, а за своє обличчя».

Я хочу допомогти Судові побачити справжнє обличчя Кейтеля. Для цього мені потрібно нагадати вам про декілька кейтелівських директив, які по праву посядуть одне з перших місць серед ганебних документів про нелюдськість німецької вояччини, її нищість і безмежне нехтування правилами і звичаями ведення війни.

Починаючи з документів про розстріл політичних працівників, Кейтель, — цей солдат, як він любить себе називати, — ігноруючи присягу, безсоромно брехав на попередньому слідстві американському обвинувачу, говорячи, що цей наказ носив характер репресії у відповідь і що політичних працівників відокремлювали від інших військовополонених на прохання самих війсь-

ковополонених. На Суді він був викритий. Документами РФ-351, ПС-884 доведено, що директива була дана до початку воєнних дій. Нами також було надано документ під номером СРСР-62 (текст листа німецьких військовополонених). Із цього документа видно, як ще до нападу на СРСР польові війська інструктувалися з приводу обов'язкового винищення радянських жінок — військовослужбовців і політичного складу.

А що можна сказати про фрази, страшні за своїм безмежним цинізмом: «Людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте... Страхотливий вплив можливий тільки шляхом застосування незвичайної жорстокості»?

А директива про застосування військової підсудності в районі «Барбаросса» від 13 травня 1941 року? А наказ від 16 вересня 1941 року про страту від п'ятдесяти до ста комуністів за кожного убитого німця? Що міг сказати тут Кейтель про документ, відомий під назвою «Нахт унд Небель»?

Це криваві документи. Ніхто не може підрахувати, скільки тисяч військовополонених солдат і офіцерів Червоної Армії було убито і закатовано в таборах фашистської Німеччини. Ви пам'ятаєте, як на вечірньому засіданні 25 січня 1946 року свідок Ламп розповідав, що із розстрілу п'ятдесяти радянських офіцерів у таборі Маутхаузен влаштували розвагу для Гімmlера. Ви пам'ятаєте показання свідка Блаха, як весною 1944 року було піддано тортурам, а потім убито дев'яносто чотири радянських офіцери, які відмовилися давати відомості воєнного характеру.

Я хочу згадати про показання есесівця Пауля Вельдмана про винищення російських військовослужбовців. Ви пам'ятаєте, про який конвеєр знущань і мук для кожної радянської людини, яка потрапила до німецького полону, говорив свідок Ківелиша. Чи можу я замовчати про директиву Кейтеля таврувати радянських військовополонених?

Не можна забувати директиву Кейтеля від 16 грудня 1942 року. Вона називається «Боротьба з бандами». Під «бандами» підсудний Кейтель розумів усілякий рух Опору і вимагав від військ застосування найжорстокіших заходів без обмеження, в тому числі проти жінок і дітей.

Під номером СРСР-162 радянське звинувачення пред'явило показання Ле-Курта. Ле-Курт заявив, що розстрілював і спалював радянських громадян, підпалював їхні будинки. Тільки

він один особисто розстріляв тисячу двісті чоловік, за що йому достроково було присвоєно звання обер-єфрейтора і його було нагороджено східною медаллю. Він діяв відповідно до вказівок Кейтеля. Директива Кейтеля про військову підсудність у районі дії плану «Барбаросса» робила таких людей безкарними. На Кейтелі кров убитих Ле-Куртом і йому подібних.

Виконуючи директиву Кейтеля про те, що життя в східних країнах абсолютно нічого не варте, солдати і офіцери гітлерівської Німеччини здійснювали свої злочини.

Звинуваченням поданий документ СРСР-51 про те, як 28 серпня 1941 року німецькі війська перед своїми бойовими порядками, йдучи в атаку, гнали жінок, дітей і стариків. А в селі Колпіно примусили селян будувати для німців мости і бліндажі, а після цього всіх їх фашисти розстріляли.

В Югославії масові розстріли заложників стали повсякденною практикою військового командування і військової адміністрації.

У таємній доповіді від 15 лютого 1940 року на ім'я Герінга ОКВ виправдовує заложництво.

Я хочу закінчити документом СРСР-356 (ЕС-338). Ви пам'ятаєте, панове судді, цей документ. У ньому адмірал Канаріс повідомляв Кейтеля про свавілля в таборах військовополонених, голодовки, масові розстріли радянських військовополонених. Навіть закоренілий фашистський розвідник Канаріс, боячись відповідальності, не міг пройти повз кричущі факти свавілля і порушень всіх загальноприйнятих законів і звичаїв війни.

Ви пам'ятаєте також резолюцію Кейтеля на цьому документі: «Я схвалюю і покриваю ці заходи».

Я запитав підсудного Кейтеля під час перехресного допиту 6 квітня: «Ви, підсудний Кейтель, фельдмаршал, неодноразово тут, перед Трибуналом, іменували себе солдатом, ви своєю кривавою резолюцією у вересні 1941 року підтвердили і санкціонували вбивства тисяч беззбройних солдат, які потрапили до вас у полон. Це правильно?»

Кейтель змушений був визнати цей факт.

Уже одна така резолюція повністю розкриває справжнє обличчя фельдмаршала Кейтеля. Ніякі витончені доводи не зможуть зняти з Кейтеля відповідальність за кров і незліченні людські життя, обірвані рукою фашистської воєнщини на виконання наказів і директив, підписаних рукою підсудного Кейтеля.

Йодль

Підсудний Альфред Йодль несе таку ж відповідальність з підсудним Кейтелем, як його заступник і найближчий військовий радник Гітлера.

Все те, що стосується підготовки і здійснення агресивних планів гітлерівської Німеччини, нерозривно пов'язане з іменем Йодля, так само, як і з іменем Кейтеля.

Немає необхідності в тому, аби знову перераховувати всі ті агресивні акції Німеччини, які тепер достатньо добре відомі і кожна з яких була задумана і здійснена за безпосередньої участі підсудного Йодля.

Я хочу, як представник Союзу Радянських Соціалістичних Республік, підкреслити ще раз, що злочинний план віроломного нападу на Радянський Союз, названий гітлерівцями іменем горе-завойовника Фрідріха Барбаросса, поряд з підписами Гітлера й Кейтеля має підпис підсудного Йодля. Але це не лише підпис.

Ще влітку 1940 року в Рейхенгаллі Йодль провів першу нараду офіцерів свого штабу, на якій обговорювалося питання про можливість нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Не хто інший, як підсудний Йодль ще до нападу на СРСР видав відомі «Вказівки про застосування пропаганди в районі «Барбаросса». У цих «Вказівках» прямо указувалося, що «поки не слід вести пропаганди, спрямованої на розчленування Радянського Союзу».

Таким чином, підсудний Йодль наперед знав про дійсні цілі нападу Німеччини на СРСР, про грабіжницький характер війни, який передбачав розчленування Радянського Союзу.

Це він, Йодль, брав участь у підготовці й організації провокаційного інциденту на кордоні Чехословаччини з метою виправдання агресивної акції гітлерівської Німеччини проти цієї миролюбної країни. Це він, Йодль, підписав наказ від 28 вересня 1938 року щодо порядку використання так званого корпусу Генлейна на випадок реалізації «плану Грюн».

Блюзнірськи звучать слова підсудного Йодля про «солдатську честь», коли читаєш його наказ про знищення Ленінграда, Москви та інших міст Радянського Союзу.

Не хто інший, як той же Йодль, на нараді у Гітлера 1 грудня 1941 року з неповторним цинізмом стверджував, що радянських

патріотів німецькі війська можуть безкарно «вішати головою вниз, четвертувати».

Найближчий військовий радник Гітлера, безпосередній учасник підготовки і здійснення усіх кривавих агресивних планів гітлерівської Німеччини — підсудний Йодль по праву посідає місце на лаві головних німецьких військових злочинців.

Деніц і Редер

Мій англійський колега так переконливо і ґрунтовно доказав винуватість підсудних Карла Деніца і Еріха Редера, що я не бачу необхідності особливо зупинитися на цих гроссадміралах гітлерівської Німеччини, які заплямували ганьбою найтяжчих злочинів свої адміральські мундири.

Деніц під час допиту його радянським обвинувачем сказав, що йому не зрозумілі причини, через які саме Гітлер обрав його своїм наступником. Я не думаю, що Деніц був зовсім відвертим, коли говорив це. Варто лише звернутися до стенограми судового засідання від 8 травня і наступних днів, щоб і без зізнання Деніца зрозуміти, чому він виявився наступником Гітлера у той момент, коли корабель гітлерівського «рейху» пішов на дно. Не в тому справа, що вкрай потрібний був адмірал, а в тому, що тільки нацистський гросадмірал Деніц, на думку Гітлера, який сходив зі сцени, міг щось зробити для порятунку потоплюючого корабля.

При Гітлері Деніц був командуючим підводними силами Німецької імперії. Ми пам'ятаємо, яку роль у цій війні відігравав німецький підводний флот. У цьому зв'язку слід підкреслити, що сам Деніц пишався авторством так званої тактики вовчої зграї. Радянські люди не забули, як підводні човни Деніца топили в Балтійському і Чорному морях шпитальні судна і теплоходи, на яких евакуювалося мирне населення, жінки і діти.

Останній глава гітлерівської держави одним із перших повинен відповісти за всі ті злочини, які стали приводом до віддання Суду Міжнародного Військового Трибуналу головних військових злочинців.

З іменем Редера пов'язана блюзнірська директива про знищення Ленінграда.

На процесі Редер намагався розіграти роль «чесного військового». Але вже одне те, що саме він разом з Гітлером і Кейтелем задумав «стерти з лица землі» Ленінград і знищити більш

як тримільйонне населення великого міста, ім'я якого неподільно пов'язане з розвитком людської культури й історії, робить Редера одним із головних військових злочинців.

Редер брав участь у розробці всіх найважливіших планів агресії німецького фашизму. Цей учасник злочинної фашистської змови повинен, безсумнівно, нести покарання поряд з іншими його співучасниками.

Кальтенбруннер

Підсудний Ернст Кельтенбруннер був тим, кого Гітлер вважав найдостойнішим, щоб зайняти місце страченого чеськими патріотами ката Гейдріха.

30 січня 1943 року він був призначений начальником головного управління поліції безпеки і СД. Численними документальними даними, зокрема наказами за підписом Кальтенбруннера про його масові відправлення людей у концтабори, показаннями своїх підлеглих — колишнього начальника головного розвідувального управління (АМТ VI) Вальтера Шелленберга і начальника внутрішньої розвідки і СД (АМТ III) Отто Олендорфа — Кальтенбруннер повністю викритий у здійсненні найтяжчих злочинів.

На судовому засіданні 12 квітня 1946 року, під час допиту Кальтенбруннера, були оголошені показання Іоганна Кандутора, колишнього в'язня Маутхаузена. У своїх показаннях Кандутор розповідає про те, як проводив час Кальтенбруннер, відвідуючи табір: «Кальтенбруннер, сміючись, зайшов до газової камери; потім людей привели із бараку на страту, і потім були продемонстровані всі три страти — повішання, розстріл в потилицю і отруєння газом».

Я не зупинятимуся на численних доказах, які є у звинуваченні, вони достатньо висвітлені перед Судом. Але на одному із звинувачень, пред'явлених Кальтенбруннеру, я все ж вважаю за потрібне зупинитися.

Разом з іншими установами РСХА Кальтенбруннер прийняв після Гейдріха п'ять ейнзатцгруп. Громадяни Радянського Союзу добре пам'ятають ці злодійські організації німецького фашизму, які очолював Кальтенбруннер.

Ейнзатцгрупа «А» дійшла до стін Ленінграда. Це вона організувала «форт смерті» № 9 під Каунасом, таємний пункт масового умиротворення людей у Понарах, здійснювала розстріли в

Саласпільському і Бікерненському лісах під Ригою, ставила ряд шибенець у парках одного із передмість Ленінграда — Пушкіно.

Ейнзатцгрупа «В» зупинилася під Смоленськом. Це вона спалювала живцем селян Білорусії, розстрілювала людей у Пінську, топила тисячі білоруських жінок і дітей у Мозирських болотах, травила «душогубками» в Мінську, ліквідовувала гетто в районах Верхніх Садків у Смоленську.

Ейнзатцгрупа «С» дислокувалася в Києві. Вона здійснювала нечувані за жорстокістю масові акції німців у Бабиному яру під Києвом, де за один лише день було знищено сто тисяч радянських людей.

Ейнзатцгрупа «Д» терзала області із тимчасово окупованих районів Радянського Союзу. Ця група вперше випробувала на радянських громадянах «душогубки» в Ставропольському краї і Краснодарі.

Вирішуючи долю Кальтенбруннера, неможливо забути цих людей, отруєних у «душогубках» під Ставрополем, закопаних заживо у могилах під Києвом і Ригою, заживо спалених у селах Білорусії.

Ці невинні жертви — на його брудному сумлінні.

Наступник ката і сам кат Кальтенбруннер здійснював найганебнішу функцію у загальному плані гітлерівської зграї.

Розенберг

Переходжу до доказів вини і відповідальності підсудного Розенберга.

Як би не намагався Розенберг применшити свою роль і значення, як би він не підтасовував історичні факти й події, йому не втекти від того, що він був офіційним ідеологом нацистської партії, що він ще чверть віку тому заклав «теоретичні» основи фашистської гітлерівської держави і протягом цього періоду морально розбещував мільйони німців, «ідейно» підготував ті нечувані в історії потворні злочини гітлерівців, які складають предмет розгляду на даному процесі.

Коли на процесі Розенбергу було поставлено запитання: «Ви були найближчим сподвижником фюрера?», він навіть не відповів, а закричав: «Ні, це неправда, я ніколи не був». Але як би не відрікався Розенберг від свого «фюрера», йому не змити кайнову печатку «одного із найстаріших і найвідданіших товаришів Гітлера». Протягом двадцяти п'яти років Розенберг, спочат-

ку разом, а потім під керівництвом Гітлера, розробляв і сприяв здійсненню навіжених планів світового панування, обравши для виправдання цих злочинних планів людиноненависницьку расову теорію.

Чи може мати значення для вирішення питання про винуватість і відповідальність Розенберга те, що він використав у своїх цілях покидьків науки і запозичив дещо у Карла Люегера і Поля Легарда, графа Гобіно і Лапужа, Освальда Шпенглера і Артура Меллера?

Важливо те, що Розенберг, зібрав всіх цих «наукових» покидьків, довів їхні расові погляди до меж расового бузувірства і в цьому дусі виховував членів нацистської партії, німецьку молодь. І коли представники «вищої раси» розробляли і здійснювали акти агресії, коли німецькі окупанти поневолювали і знищували нації і народи, коли створювали комбінати смерті в Майданеку, Освенцімі, Треблінці і Хелмно, у всьому цьому велика доля відповідальності Розенберга.

У цьому відбився результат фашистської расової ідеології, суть якої полягає в тому, що «арійська», «північнонімецька» раса є «расою панів», а всі інші раси і нації — «нижчі породи».

Захисник Розенберга говорив: «Трибунал повинен розглядати злочини, а не світогляд». Цей аргумент стосовно Розенберга явно непереконливий, оскільки Розенберг не лише сповідав, але свідомо поширював і впроваджував у свідомість німецького народу фашистську расову теорію, яка стала прямою загрозою існуванню демократичних держав Європи. Носія бацил слід ізолювати, а того, хто свідомо розповсюджує бацили — судити.

Злочинна діяльність Розенберга не обмежувалася ідеологічною підготовкою агресії і проповідями людиноненависництва. Вона дуже багатогранна.

На процесі вже були достатньо висвітлені напрямки діяльності зовнішньополітичного відділу нацистської партії, який видав мережею напівлегальної нацистської агентури за кордоном і який багато років очолював підсудний Розенберг. Вплив цієї організації на зовнішньополітичні заходи гітлерівської Німеччини і на розв'язання агресивних воєн дуже великий.

В одному з поданих захисником Нейрата і прийнятих Судом документів прямо говориться: «Один час у Берліні навіть існувало три види міністерств закордонних справ: міністерство Ро-

зенберга, міністерство Ріббентропа і офіційне міністерство на Вільгельмштрассе».

Нарешті, про свій реальний вплив на зовнішню політику гітлерівської Німеччини і свої «заслуги» в цій галузі вказував сам Розенберг в листі до Гітлера від 6 лютого 1938 року, коли він просив призначити його членом таємної ради міністрів.

Я не бачу необхідності аналізувати всю злочинну діяльність Розенберга і маю намір лише коротко зупинитися на його діяльності на початку як «уповноваженого фюрера», а потім імперського міністра східних окупованих територій. На цьому терені Розенберг найактивніше проявив себе як учасник злочинної змови.

Розенберг заявляє, що він був проти війни з СРСР, що про підготовку збройного нападу на Радянський Союз він довідався від Гітлера тоді, як уже всі накази по військовій лінії були віддані, що він ніколи не мав реального впливу на зовнішню політику гітлерівської Німеччини. Я стверджую, панове судді, що всі ці заяви Розенберга нічого спільного не мають з дійсністю.

Загальновідомо, що зовнішня політика націонал-соціалістів, яка викладена в новорічному номері газети «Фелькишер Beobachter» за 1921 рік, починається з плану хрестового походу проти Радянської Росії і автор цієї політики Альфред Розенберг. Це він разом з Гітлером, будучи інспірований Людендорфом і Рехбергом, проповідував зовнішню політику, спрямовану на створення антисемітської, антибільшовицької і антибританської континентальної Європи.

Виступ Розенберга з планами «обміну» Польського коридору на Україну, його «дипломатичні» поїздки в деякі країни після приходу фашистів до влади, його неграбні наміри здійснювати зовнішньополітичну програму нацистів були широко висвітлені в пресі. Із представлених документів видно, яку бурхливу діяльність розвинув Розенберг у квітні 1941 року — в період, який безпосередньо передував нападу Німеччини на СРСР, коли він був призначений «уповноваженим фюрера з центрального контролю щодо питань, пов'язаних зі східноєвропейськими областями».

За два тижні до свого призначення Розенберг 7 квітня 1941 року направив Гітлеру свої пропозиції про розподіл Радянського Союзу на рейхскомісаріати і призначення фашистських правителів у кожній області. У пропозиціях Розенберга фігурують Бі-

лорусія і Україна, Мінськ і Київ, Ростов і Тбілісі, Ленінград і Москва. І як рейхскомісара Москви Розенберг рекомендував до-сить відомого Еріха Коха.

Ми чули про бесіди Розенберга з Браухичем і Редером, його наради з Функом, генералом Томасом, стат-секретарем Бекке та іншими з питань економічної експлуатації східних областей, його переговори з Ріббентропом, начальником штабу СП, керівником німецької контррозвідки Канарісом. Уже за півтора місяця до на-паду на СРСР він розробив інструкцію для всіх рейхскомісарів окупованих східних областей, з яких передбачав «рейхскоміса-ріат Росія», «рейхскомісаріат Кавказ», а Білоруську республіку включив до «рейхскомісаріату Остланд».

Розенберг намагався запевнити, що він не поділяє грабіж-ницьких цілей війни проти СРСР, і в чині міністра східних оку-пованих територій ледь не облагородив населення цих облас-тей. Це говорилося після того, як в інструкції рейхскомісаріату Прибалтики й Білорусії вказувалося, що його метою є «ство-рення німецького протекторату з тим, аби надалі перетворити ці області у складову частину великої Німецької імперії шля-хом онімечення тотожних у расовому відношенні елементів, ко-лонізації представниками німецької раси і знищення небажаних елементів».

Це говорилося після того, як в іншій директиві Розенбер-га про завдання німецького управління в окупованих східних областях приписувалося: «Першим завданням... є проведення інтересів імперії. Становище Гаазької конвенції про ведення су-хопутної війни не має дії, оскільки СРСР потрібно вважати зни-щеним... Тому допустимі також всі заходи, які німецька адміні-страція вважає необхідними і зручними».

Розенберг поспішив з оголошенням СРСР знищеним, він проговорився, видав свої таємні задуми. Але цей документ є не-заперечним доказом, відкидає всі намагання підсудного пере-класти відповідальність за страхітливі злочини, які творили ні-мецько-фашистські загарбники на окупованій території СРСР, на окремих чиновників і поліцейських, на Коха і Гімmlера.

Це Розенберг дозволив нехтувати рішеннями Гаазької кон-венції і застосувати всіх заходів, які здаватимуться «зручними». Коли Кох для своєї зручності знищив населення цілого району Цуман, то він діяв у дусі цієї директиви Розенберга.

Розенберг тут говорив про свої розбіжності з Кохом, про те, що він дотримувався гуманної політики і навіть ввозив сільськогосподарські машини. Якщо Розенберг і заперечував інколи проти дій Коха, то лише тому, що боявся передчасного розголосу, боявся, що безприкладне знущання Коха над українським народом викличе посилення руху Опору. Не гуманністю, а страхом керувався при цьому Розенберг.

Справжня політика Розенберга викладена в багатьох документах, які стали тепер відомими світовій громадськості і які є в справах Трибуналу.

В «Офіційних замітках для фюрера» від 16 березня 1942 року Розенберг писав про мету німецької політики на окупованих територіях СРСР і, передусім, на Україні. Це «використання корисних копалин, у певних областях створення німецької колонії, ніякого штучного інтелектуального розвитку населення, а збереження його як робочої сили».

У доповіді про цетворення Кавказу Розенберг писав: «Проблема Сходу полягає в тому, щоб перевести балтійські народи на ґрунт німецької культури і підготувати широко задумані військові кордони Німеччини. Завдання України в тому, аби забезпечити продуктами харчування Німеччину й Європу і постачати сировину на континент... Завдання Кавказу насамперед є політичним завданням і означає розширення континентальної Європи під керівництвом Німеччини від Кавказького перешийку на Близьній Схід».

Я хочу, зрештою, нагадати, що не хто інший, як Розенберг, виступаючи на засіданні «німецького трудового фронту» з питання про політику на окупованих територіях СРСР, говорив: «Очевидно, якщо підкорити собі ці народи, то сваволя і тиранія будуть надзвичайно підходящою формою управління».

Захист стверджує, що Розенберг і його ейзатцштаб займалися не пограбуванням культурних цінностей, а їх збереженням. Це також не має нічого спільного з правдою. Як встановлено оголошеними Судом численними документами, уже в квітні 1941 року, тобто за два з лишком місяці до нападу на СРСР, Розенберг готував спеціальні команди, створював штаби розробляв плани вивозу культурних цінностей із Радянського Союзу.

16 жовтня 1941 року в листі Гітлеру Розенберг указував: «Тепер я дав вказівку аналогічному оперативному штабу мого апарату провести виконану на заході роботу також в окупова-

них областях... Маючи створену таким чином могутню країну, можна було б задовольнити всі справедливі бажання і вимоги великої Німецької імперії. На цій підставі я взяв би на себе також гарантування того, щоб усі витвори мистецтва, які можуть бути використані для ваших особистих планів, відносно музею в Лінці та інших музеїв, дійсно було б використано з цією метою».

Розенберг 17 жовтня 1944 року писав Борману, що для транспортування «ввіреного» його організаціям майна знадобиться 1418 залізничних вагонів, а 427 тисяч тонн, крім того, буде перевезено водним шляхом. У цьому ж листі Розенберг писав, що із захоплених товарів відправлено до Німеччини дев'ять тисяч вагонів сільськогосподарських та інших машин. І після цього він сміє говорити про якісь машини, нібито ввезені на Україну!

І останнє: про сміховинну теорію так званого «благородного антисемітизму» Розенберга. Безглуздо полемізувати із захисником Розенберга, який стверджував, що існує «благородний антисемітизм», ні тим більше із самим Розенбергом.

У своїй заяві перед Трибуналом я звернув увагу на фашистську пропаганду, яка містилася в захисній промові. Зараз я хочу нагадати Суду зміст двох документів Розенберга.

У директиві від 29 квітня 1941 року він писав: «Загальне розв'язання єврейської проблеми повинно зараз проводитися методом тимчасового її розв'язання. Рабська праця для євреїв, створення гетто тощо повинні бути розв'язанням цієї проблеми.

Ще цинічніше, ще відвертіше Розенберг, будучи міністром східних окупованих областей, висловився в листопаді 1942 року на засіданні «німецького трудового фронту». «Ми не повинні, — говорив Розенберг, — задовольнятися тим, що євреї будуть виселені в іншу державу і, можливо, там чи тут знаходитимуться єврейські гетто. Ні, наша мета повинна залишатися тією ж самою. Єврейське питання буде вирішено в Європі і Німеччині лише в тому випадку, якщо на європейському континенті не залишиться більше євреїв».

І всі ці операції «Котбус», винищення євреїв у містах прибалтійських республік, в Україні і в Білорусії — все проводилося на основі установок Розенберга і за його згодою.

У 1937 році Розенберг отримав національну премію. У зв'язку з цим фашистська преса писала про нього: «Альфред Розенберг блискуче допоміг своїми книгами закласти наукові і духов-

ні основи, посилити й закріпити філософію націонал-соціалізму. Тільки майбутнє зможе сповна оцінити глибину впливу цього чоловіка на філософські основи націонал-соціалістської держави».

І це майбутнє стало теперішнім. І я впевнений, що Трибунал сповна дасть оцінку не лише впливу Розенберга на «філософські основи націонал-соціалістської держави», але і його активній ролі в усіх злочинах проти миру і людства, здійснених гітлерівцями.

Франк

Юрист за освітою, підсудний Ганс Франк був тим, хто любив говорити про рецепції «старонімецького» права для німців, про «принципи справедливості» для «обраних» і про «право обраних» на знищення народів і держав.

У 1939 році саме цій людині, яка тривалий час розбещувала німецьку юридичну думку, Гітлер довірив долю поневоленої Польщі.

Франк прибув до Польщі для того, щоб практично здійснити на території країни з багатовіковою історією і самобутньою високою культурою програму поневолення і знищення народу, який гітлерівці вважали назавжди скореним.

Хочу нагадати Суду деякі висловлювання Франка, які стосуються перших днів його перебування у Польщі, взятими із його так званого щоденника. Навряд чи варто полемізувати із захисником про доказову силу його документа.

Сам Франк заявив слідчому, що «це документ історичного значення» і на питання, «чи є істинними твердження, які містяться в щоденнику», заявив: «Це повністю відповідає тому, що мені відомо».

19 січня 1940 року Франк з цинічною відвертістю заявив на нараді керівників відділів: «15 вересня 1939 року я отримав завдання взяти на себе управління завойованими східними областями і надзвичайний наказ розорити цю область, як територію війни і як трофейну країну, зробити її купою розвалюх з точки зору її економічної, соціальної, культурної і політичної структури». 31 жовтня 1939 року в присутності Геббельса на нараді керівних співробітників «генерал-губернаторства» він заявив: «Слід цілком чітко виділити різницю між німецьким народом — народом панів — і поляками».

Він говорив тоді ж про польську культуру, про яку, як згадував тут захисник Зейдль, Франк проявляв багато турбот. Він заявив:

«Полякам можна надати лише такі можливості освіти, які доводили б безнадійність долі їхнього народу. Мова може йти тому про погані фільми або про такі, які демонструють велич і міць німців».

Одним із перших розпоряджень Франка був наказ про розстріл заложників. Згодом подібних наказів стало сотні й тисячі, доки не закінчилося, нарешті, виданням «постанови» від 2 жовтня 1943 року.

10 листопада 1939 року Франку доповіли, що наближається день польської незалежності. На деяких будинках були вивішені плакати, які нагадували полякам про день їхнього національного свята. Тоді в щоденнику Франка з'явився запис: «Пан генерал-губернатор дав розпорядження про те, щоб із кожного будинку, на якому залишається висіти такий плакат, розстрілювати одного мешканця чоловічої статі. Поляк повинен відчувати, що ми для нього не маємо наміру будувати правову державу».

Наведений нами короткий витяг із промови Франка на нараді керівників відділів «генерал-губернаторства» характеризує цього гітлерівського «юриста» значно краще, ніж його просторі парадні промови, які ми вимушені були вислуховувати тут. Злочинна діяльність Франка в Польщі настільки багатогранна, що не має ніякої можливості в короткій промові відновити перед судом усі численні докази його винуватості, пред'явлені в цьому приміщенні і, вочевидь, ще свіжі в пам'яті суддів.

Але в злочинній діяльності Франка в Польщі необхідно виділити головне, і цим головним є його злочинна діяльність як убивці мільйонів людей. Звичайно, він грабував, він був уповноваженим Герінга з чотирирічного плану і грабував, так би мовити, «за посадою».

Він відправив понад два мільйони поляків на каторгу в Німеччину. Тільки на припущеннях про те, що крім адвоката ніхто не вивчав щоденників Франка, можуть базуватися намагання захисту представити Франка «ворогом насильницьких методів вербування», оскільки Франк нікуди не може подітися від таких документів, як протокол засідання керівників відділів від 12 квітня 1940 року, запис наради з гаулейтером Заукелем від

12 серпня 1942 року, стенограми наради з Бюлером, Крюгером та іншими від 21 квітня 1940 року.

Але він відправляв людей на каторгу для того, щоб «вижати» з них все можливе в інтересах рейху до того, як приректи їх на смерть. Режим, установлений Гансом Франком у Польщі на всіх стадіях тимчасового німецького панування в цій країні, був нелюдським режимом умертвіння мільйонів людей різними, але однаково злочинними методами.

Не випадково (як переконався в цьому Суд із недавніх показань заступника бургомистра Смоленського професора Базилевського) на режим, установлений Франком у Польщі, як на приклад для своїх дій посилаються ті німецько-фашистські убивці, які знищили одинадцять тисяч полонених польських офіцерів у Катинському лісі.

Я вважаю особливо важливим підкреслити тут, якою уявлялася Франку політика щодо польського народу після війни. «Я настійливо звертаю увагу на те, — говорив Франк, — що у випадку укладення миру в цьому плані нічого не зміниться. Цей мир буде означати, що ми тоді як світова держава будемо ще інтенсивніше, ніж досі, провадити в життя нашу політичну лінію. Він буде означати, що ми повинні будемо проводити колонізацію у ще більш грандіозних масштабах, але нічого в принципі не змінить».

Це говорилося в 1940 році, коли Франк задумав перше масове вбивство польської інтелігенції, так звану операцію «АВ».

У 1944 році на нараді у Закопане Франк сказав: «Якщо б ми виграли війну, то тоді, на мою думку, поляків і українців і все те, що крутиться довкола генерал-губернаторства, можна перетворити в січене м'ясо. Тільки б утримати їх під час війни в підлеглості. Хай буде, що буде».

Уже не від Франка залежало те, що в 1944 році він, мріючи про те, як перетворити поляків і українців на січене м'ясо, повинен був додати невизначену форму: «якби ми виграли війну». Водночас він не міг бути настільки впевненим у своїх висловлюваннях, як 2 серпня 1943 року, коли на прийомі функціонерів націонал-соціалістичної партії в королівському залі Краківського палацу заявив про долю знищених польських євреїв: «Тут ми почали з трьох з половиною мільйонів євреїв, зараз від них залишилися лише декілька робочих рук. Всі інші, скажемо ми коли-небудь, емігрували».

Як сам Франк, так і його захисники, намагалися стверджувати, що підсудний нічого не знав про те, що творилося в концентраційних таборах «генерал-губернаторства». Однак у тому ж «таємному рапорті» Франка на ім'я Гітлера, який намагалася використати в інтересах Франка сторона захисту, можна знайти підтвердження того, що Франк був цілком інформований про те, що творилося в концтаборах. Там говорилося: «Більша частина польської інтелігенції не піддається впливові повідомлень з Катині і протиставляє німцям схожі злочини в Освенцімі».

Потім Франк наводить вищого ступеня характерну фразу, описуючи реакцію польських робітників на провокаційні повідомлення німців про Катинь: «Але ж є концентраційні табори в Освенцімі і Майданеку, де масові вбивства поляків проводилися по конвеєру». І далі: «Сьогодні, на жаль, польська громадськість, і не лише інтелігенція, порівнює Катинь з масовою смертністю в німецьких концентраційних таборах і розстрілами чоловіків, жінок і навіть дітей та стариків при проведенні кумулятивних покарань в районах».

Після «таємного рапорту» на ім'я Гітлера не було ніякого «нового курсу» Франка. Навпаки, Франк видав ту свою постанову від 2 жовтня 1943 року, яку сам підсудний при допиті його захисником назвав «страшною». Після введення в дію цієї постанови жертвами її стало багато тисяч безневинних людей. Рахунок страчених збільшувався, доки у Варшаві не досягнув двохсот чоловік, розстрілюваних одночасно. Те ж саме відбувалося на вулицях усіх польських міст, де так звані поліцейські суди здійснювали страту, як сказано в тексті самої постанови, негайно за вироком. Приречених на смерть привозили на місце страти одягненими в паперовий одяг, із заклеєними пластиром губами або наповненим алебастром ротом, обезкровлених у в'язницях.

На урядовому засіданні в Кракові 16 грудня 1943 року, де Франк із задоволенням констатував, що страти мали «сприятливі наслідки», одночасно обговорювалося інше питання. В протоколі цієї наради сказано: «Необхідно обговорити, чи можлива організація особливих місць для страти, оскільки встановлено, що польське населення сходиться до доступних місць страти, набирає в посудини змочену кров'ю землю і несе її до церкви».

Захист намагався тут говорити про нескінченні суперечності Франка з поліцією, який нібито не погоджувався з її діями. Подивимося, що це за суперечності?

Перша ж «зондер-акція», проведена в Польщі, зокрема операція «АВ» — фізичне знищення декількох тисяч польських інтелігентів — була проведена не з ініціативи поліції, а самого Франка. Згідно з декретом Гітлера від 2 травня 1942 року керівник поліції був підпорядкований генерал-губернатору. Коли ж між Франком і начальником поліції Крюгером справді почалися деякі суперечності, то з посади начальника поліції змушений був піти Крюгер, а Франк залишився генерал-губернатором Польщі. Щодо обергрупенфюрера, який замінив Крюгера, то Франк 16 грудня 1943 року виніс йому подяку за розстріл заложників, і з задоволенням відзначив, що «на чолі поліції в генерал-губернаторстві стоїть видатний спеціаліст». Незрозуміло, про які суперечності Франка з поліцією говорив адвокат Зейдль.

Захист намагався навіть змалювати Франка «своєрідним мирним антисемітом», який хоча і негативно ставився до єврейського народу, але не лише не організовував сам убивств євреїв, але навіть не підбурював до них.

Незбагненно, як у такому випадку можуть бути витлумачені захисником наступні слова Франка: «Євреї — це раса, яка повинна бути знищеною. Де б ми не спіймали хоча б одного, з ним буде покінчено».

Або його заява на урядовому засіданні від 24 серпня 1942 року, коли він говорив: «Те, що ми присуджуємо до голодної смерті 1,2 мільйона євреїв, само собою зрозуміле. Якщо ці євреї не помруть від голоду, то це, напевне, викличе, як наслідок, прискорення, активізацію заходів, спрямованих проти євреїв».

Злочинна діяльність ката польського народу Франка призвела до загибелі мільйонів людей.

«Ви бачите, як працюють державні органи, ви бачите, що вони ні перед чим не зупиняються і ставлять дюжини людей до стіни», — так сам Франк характеризував запроваджений ним у Польщі режим кривавого терору на нараді штандартенфюрерів 18 березня 1942 року.

«Я не посоромлюсь заявити, що за одного убитого німця буде розстріляно до ста поляків», — ці слова були проголошені Франком 15 січня 1944 року на засіданні політичних керівників нацистської партії.

«Якщо б я прийшов до фюрера і сказав йому: «Мій фюрер, я доповідаю, що я знову знищив сто п'ятдесят тисяч поляків», то він би сказав: «Чудово, якщо це було необхідно», — заявив 18 березня 1944 року, проголошуючи промову в Рейхсгофі, той самий Франк, який нині намагається переконати Суд у тому, що мав якісь «принципові розбіжності» з Гітлером і Гімлером.

Ті заяви, які робив Франк у перші місяці свого перебування в Польщі, були справжньою програмою убивств, які здійснював підсудний планомірно, методично і немилосердно.

Франк, звичайно, добре розумів, що коли війна не принесе перемоги, то доведеться нести відповідальність за злочини, здійснені в Польщі, і за участь у фашистській змові. Ще в 1943 році на засіданні зі співучасниками Франк говорив про це. І слід віддати належне, він як юрист набагато реальніше уявляв і формулював поняття злочинної змови, ніж деякі адвокати на цьому процесі, які, спираючись на застарілі поняття, намагаються заперечувати обґрунтованість обвинувачення у змові.

На цьому урядовому засіданні разом з поліцією 25 січня 1943 року тодішній генерал-губернатор заявив «гієнам Гімлера»: «...Я хотів би підкреслити одне: ми не повинні манірнічати, коли чуємо про сімнадцять тисяч розстріляних. Ці розстріляні також є жертвами війни. Давайте згадаємо зараз, що всі ми, які зібралися тут, фігуруємо в списку злочинців пана Рузвельта. Я маю честь бути номером першим. Ми стали, так би мовити, співниками в масштабах світової історії. Саме тому ми повинні триматися разом і поділяти загальні ідеї, і було б просто смішно, якби ми стали вимітати сміття із хати щодо суперечок про методи».

Цей заклик до вбивства дуже далекий від «безкінечних суперечок із поліцією», про які говорив тут захисник Франка.

Підсудний помилився в одному — він неправильно визначив своє місце на лаві підсудних. Але він не помилився в основному — як злочинець «в масштабах світової історії» він сів на лаву підсудних.

Фрік

З іменем підсудного Вільгельма Фріка неподільно пов'язана історія розвитку нацистського руху в Німеччині і численні злочини гітлерівців.

Як міністр внутрішніх справ гітлерівського уряду Фрік брав участь у виданні численних законів, указів та інших актів, спря-

мованих на знищення в Німеччині демократії, переслідування церкви, дискримінацію євреїв тощо. У цій ролі Фрік активно сприяв створенню в Німеччині гітлерівської тоталітарної держави.

Протягом кількох років у підпорядкуванні підсудного Фріка була сумнозвісна німецька таємна поліція (гестапо).

Не хто інший, як підсудний Фрік у 1940 році видав наказ про знищення душевнохворих і стариків.

Як міністр внутрішніх справ гітлерівської Німеччини, на чому наголосив у Суді і свідок Гізевіус, був повністю інформований про широко розгалужену в третій імперії систему концентраційних таборів і про існуючий у них бузувірський режим.

Значну роль відіграв підсудний Фрік у підготовці і здійсненні агресивних планів гітлерівського уряду. Він був членом ради міністрів з оборони імперії і генеральним уповноваженим з питань адміністрації.

Всі документи, якими гітлерівські змовники «узаконювали» приєднання до Німеччини захоплених територій, одним з-поміж інших гітлерівських посіпак підписував також Фрік. Особисто Фрік як протектор Богемії і Моравії несе відповідальність за всі злочини, які здійснені гітлерівцями на цій території.

Очолюване Фріком міністерство внутрішніх справ після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз брало найактивнішу участь у створенні адміністрації на захоплених територіях СРСР. Із числа службовців міністерства внутрішніх справ комплектувався в основному апарат німецької окупаційної влади на Сході.

Немає необхідності повторювати, яку роль у знищенні, вигнанні у рабство і деяких нелюдських діях щодо мирного населення окупованих територій відіграв цей апарат, створений за найактивнішої участі підсудного Фріка.

За всі ці злочини Фрік як активний учасник фашистської змови несе пряму і повну відповідальність.

Штрейхер

Незважаючи на те, що в роки війни підсудний Юліус Штрейхер формально не обіймав посад, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням убивств і масових страт, — важко переоцінити злочини, здійснені цією людиною.

Поряд з Гімлером, Кальтенбруннером, Полем, тими, хто планував, конструював і приводив у дію газові камери, «душогубки», поряд з тими, хто безпосередньо здійснював масові акції, Штрейхер повинен нести відповідальність за найжорстокіші злочини німецького фашизму.

Розпалювання національної й расової ворожнечі, виховання розбещеної жорстокості і заклик до вбивств були не тільки багаторічним партійним обов'язком, але й прибутковою статтею цієї людини. І не випадково так високо оцінив заслуги «Дерштюрмер» і його головного редактора Гімлер у своєму відомому вже Судові привітанні Штрейхеру, датованому квітнем 1937 року.

Штрейхера можна вважати справжнім «духовним батьком» тих, хто розривав надвоє дітей у Треблінці. Без «Штюрмера» і його редактора німецький фашизм не зміг би так швидко виховати ті масові кадри вбивць, які безпосередньо здійснювали злочинні плани Гітлера і його зграї, знищивши більше шести мільйонів євреїв Європи.

Протягом довгих років Штрейхер духовно розбещував дітей і молодь Німеччини. Суду були надані огидні «дитячі видання» «Штюрмера». І тому разом з Бальдуrom фон Ширахом Штрейхер повинен нести відповідальність за те, що морально створена ним «гітлерюгенд» використовувала як мішені єврейських дітей, взятих із Львівського гетто. Не випадково фон Шірах так високо цінував «історичні заслуги» Штрейхера.

Бузувірські нюрнберзькі закони були для нього — «юдофоба № 1», як він сам називав себе, і організатора перших єврейських погромів лише «початком боротьби». Як пам'ятає Суд, після видання цих законів Штрейхер, закликаючи до фізичного знищення євреїв Європи, писав: «...тільки тоді, коли світове єврейство буде знищено, ця проблема буде вирішена».

Я не стану повертатися також і до брехливих і ганебних «ритуальних номерів «Штюрмера», які повинні були нацькувати есесівців на вбивство мільйонів беззахисних людей і виправдати будь-яке звірство щодо євреїв. Ці докази вини Штрейхера, пред'явлені Суду поряд з іншими, загальноповідомі і незаперечні. В 1939 році він, передчуваючи Майданек і Треблінку, писав: «Можливо, лише могили євреїв заявлять про те, що вони існували в Європі».

У 1943 році, коли газові камери Треблінки і Освенціма уже приймали мільйони жертв, в «Штюрмері» були опубліковані статті, які підбурювали до ліквідації гетто, статті, повні брехні і зловтіхи, і, нарешті, «Штюрмер» із садистським задоволенням констатував: «Євреї в Європі зникли».

Штрейхер брехав усе своє життя. Він намагався брехати і тут під час Суду. Я не знаю, чи розраховував він обдурити когось цією неправдою, чи брехав за звичкою і від страху.

Але мені здається, що самому підсудному повинно бути зрозуміло: його остання брехня уже нікого не обдурить і не принесе йому спасіння.

Шахт

Підсудний Гельмар Шахт відігравав видатну роль у підготовці і здійсненні злочинних планів фашистської змови, виконуючи велику і складну роботу.

Захисна позиція Шахта надзвичайно простакувата. Якщо йому повірити, він прийшов до гітлеризму винятково із патріотичних спонукань, він був проти агресивних воєн, але за озброєння Німеччини з метою збереження миру. Він був за повернення Німеччині колоній з метою установаження економічної рівноваги в Європі.

Переконавшись у тому, що політика гітлерівського уряду переслідує надмірне озброєння і таким чином загрожує розв'язанню другої світової війни, Шахт перейшов у опозицію до Гітлера, саботував заходи гітлерівського уряду і в результаті як учасник змови проти Гітлера був репресований.

Свої захоплені листи, адресовані Гітлеру і повні висловлювань відданості, підсудний Шахт намагався подати як метод маскування його справжніх опозиційних настроїв до гітлерівського режиму.

Насправді ж Шахт у 1930 році зійшовся з нацистським рухом. Шахт почував потяг до націонал-соціалістів, а Гітлер і Герінг добивалися підтримки Шахта, який мав великі зв'язки в промислових і фінансових колах Німеччини і, як ніхто інший, міг надати і насправді надавав неоціненні послуги гітлеризму.

Уже 29 серпня 1932 року в листі Гітлеру Шахт запевняв його у своїй відданості. Ці запевняння не залишилися словами. Не хто інший як підсудний Шахт, зіграв вирішальну роль у приході Гітлера до влади. Саме він, Шахт, був організатором

звернення промислових кіл Німеччини з вимогою призначення Гітлера рейхсканцлером. Саме він, Шахт, ще в 1932 році заявив тодішньому рейхсканцлеру Німеччини фон Папену: віддайте свою посаду Гітлеру. Саме він, Шахт, у 1933 році, напередодні виборів до рейхстагу, організував нараду промисловців, на якій був створений фонд для нацистської партії в декілька мільйонів марок.

Роль і значення Шахта у створенні гітлерівської Німеччини характеризує найближчий сподвижник Гітлера Геббельс. У своєму щоденнику він писав 21 листопада 1932 року: «В бесіді з доктором Шахтом я переконався, що він цілком поділяє нашу точку зору. Він один з небагатьох, хто повністю згоден з позицією фюрера».

Сам Шахт у виступі на весняному ярмарку в Лейпцигу 4 березня 1935 року так визначив свою роль у гітлерівській державі: «Я можу запевнити, що все, що я роблю і кажу, має певну згоду фюрера і що я нічого не буду робити і говорити, що не отримає схвалення фюрера. Таким чином, охоронцем економічного розуму є не я, а фюрер...»

Заслуги підсудного Шахта були, як цього й чекав сам Шахт, гідно оцінені Гітлером. Після приходу до влади в 1933 році Гітлер відразу ж призначив Шахта президентом рейхсбанку, а потім міністром економіки і, нарешті, генеральним уповноваженим з питань воєнної економіки.

Матеріалами обвинувачення і судовим слідством доведена виняткова роль підсудного Шахта в підготовці озброєння Німеччини і тим самим у розв'язуванні агресивних воєн. Колишній військовий міністр у своїх показаннях повідомив, що в 1937 році плани розвитку збройних сил були близькими до виконання і що Шахт був інформований про ці плани і необхідне фінансування.

Шахт був один із найбільших прибічників злочинних планів гітлерівців. У бесіді з послом США Фуллером 23 вересня 1936 року Шахт заявив йому, що «колонії необхідні Німеччині. Якщо можливо, ми здобудемо їх шляхом переговорів, якщо ні — ми захопимо їх...».

Виступаючи у Відні в березні 1938 року, Шахт заявив: «Слава богу, це не могло стати на заваді великому німецькому народові продовжити свій шлях тому, що Адольф Гітлер об'єднав німецьку волю і німецьку думку. Він підкріпив це знову поси-

леними збройними силами, і врешті-решт, він додав зовнішню форму внутрішній єдності між Німеччиною і Австрією».

Підсудний Шахт був наділений надзвичайними повноваженнями в галузі воєнної економіки. Протягом ряду років Шахт одночасно був президентом рейхсбанку, міністром економіки і генеральним уповноваженим з питань воєнної економіки.

Уже через одне своє становище підсудний Шахт відіграв величезну і вирішальну роль у створенні і відродженні воєнної економіки і збройних сил гітлерівської Німеччини. Ця роль Шахта достатньо висвітлена в неодноразових панегіричних листах Гітлера до Шахта.

Не хто інший, як Шахт був творцем авантюристичного методу «МЕФО», за допомогою якого в Німецьку економіку з метою озброєння було вкладено понад дванадцять мільярдів марок бюджетних асигнувань.

Як уже зазначалося, Шахт намагався в різні періоди своєї діяльності підкреслити свої нібито великі незгоди з гітлерівським режимом. Насправді ж Шахт проводив подвійну гру, застерігаючи себе від відповідальності за злочинну політику гітлерівського уряду заграванням з людьми, які намагалися повалити гітлерівський режим, і водночас зберігаючи, про всяк випадок, свою лояльність до цього режиму.

Тільки в 1943 році, коли для такого «загартованого» політика, як Шахт, став очевидний крах гітлерівської Німеччини, він установив зв'язок з опозиційними гітлерівському режиму колами, але, залишаючись вірним собі і страхуючи себе, в даному випадку нічого реального для повалення гітлерівського режиму особисто не зробив і саме тому був збережений Гітлером.

Така подоба підсудного Шахта, така його роль у загальній змові і воєнних злочинах — роль творця воєнної економіки гітлерівської Німеччини і підбурювача розв'язаної злочинним гітлерівським урядом другої світової війни.

Функ

Вальтер Функ став нацистом задовго до свого офіційного вступу в 1931 році в члени НСДАП (націонал-соціалістська німецька робітничка партія) і залишався нацистом до кінця. Свої економічні знання, свій досвід журналіста, свої широкі зв'язки з керівниками німецької промисловості, торгівлі і фінансів він поставив на службу гітлерівським змовникам.

В опублікованій у газеті «Дас рейх» від 13 серпня 1940 року статті під назвою «Вальтер Функ — піонер націонал-соціалістської думки» указувалося: «Вальтер Функ залишився вірним тому, що він був, є і буде націонал-соціалістським бійцем, який присвятив всю свою працю перемозі ідеалів фюрера».

Які були ідеали Гітлера, досить добре відомо. Цим ідеалам Функ присвятив півтора десятка років свого життя. Функ стверджував, що він нічого спільного не мав з СС, але ніхто інший, як Функ перетворив сховища рейхсбанку на місце збереження коштовностей, пограбованих есесівцями у східних та інших окупованих областях.

Особисто Функ після переговорів з Гімлером дав розпорядження приймати в рейхсбанки золоті зуби, коронки, оправы від окулярів та інші коштовності закатованих жертв численних концтаборів. Заступником Функа був групенфюрер СС Хойлер. Під керівництвом Функа працював Олендорф — убивця дев'яности тисяч чоловік.

Функ, продовжуючи заходи Шахта, поставив на службу планам гітлерівців усю економіку Німеччини, а згодом і економіку територій, окупованих Німеччиною. Ще в травні 1939 року Функ та його заступник Ландфрід розробили плани військового фінансування і використання для війни всіх економічних ресурсів Німеччини і захопленої німцями Чехословаччини. 23 червня 1939 року Функ брав участь у засіданні імперської ради оборони, на якій були прийняті детальні плани переведення всього народного господарства на воєнні рейки.

Уже тоді Функ не лише був інформований про напад Німеччини на Польщу, не лише сприяв здійсненню цих агресивних планів, але й економічно готував нові плани, захоплення нових областей. Це і були «великі політичні цілі фюрера», про які через кілька місяців потому Функ писав у своїй статті «Господарська і фінансова мобілізація».

Я нагадаю ще про один документ. 25 серпня 1939 року Функ писав Гітлеру: «Передана мені паном фельдмаршалом Герінгом звістка про те, що мій фюрер учора ввечері в основному схвалив підготовлені мною заходи щодо фінансування війни, створення цін, тарифікації заробітної платні і проведення передплати на примусові пожертвування, мене глибоко ошчасливила».

Задовго до віроломного нападу Німеччини на СРСР Функ узяв участь у розробці планів пограбування багатств Радянсько-

го Союзу. Функ відрядив до міністерства Розенберга і господарського штабу «Ост», цього грабіжницького центру, своїх співробітників. Люди Функа брали також участь у пограбуванні Чехословаччини, Югославії та інших окупованих країн.

Функ був президентом компанії «Континенталь Ойль», організованої для експлуатації німцями нафтових багатств східних окупованих територій, і особливо грозненської та бакинської нафти. Функ повністю поділяв грабіжницькі цілі війни гітлерівської Німеччини проти СРСР. Виступаючи 17 грудня 1944 року в Празі, він говорив, що схід є майбутньою колоніальною областю Німеччини.

Функ брав участь у нараді в Герінга 6 серпня 1942 року, на якій накреслювалися найбільш ефективні заходи економічного пограбування окупованих територій СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Франції, Норвегії та інших країн. На цій нараді, а також на засіданнях управління «центрального планування» Функ брав участь у розробці вигнання в рабство мільйонів людей з окупованих областей.

Такі основні етапи активної злочинної діяльності гітлерівського змовника підсудного Функа — особистого радника Гітлера з економічних питань ще в 1931 році, імперського міністра і генерального уповноваженого з питань економіки, президента рейхсбанку і члена імперської ради оборони — в період підготовки і здійснення загальної злочинної змови.

Винуватість Функа — активного учасника фашистської змови — у здійсненні злочинів проти миру, в участі у воєнних злочинах, злочинах проти людства повністю доведена, і він повинен понести відповідальність за здійснені ним злодіяння. (...)

Панове судді!

Перед вами пройшли всі підсудні — люди, позбавлені честі і совісті, які втягнули світ у безодню нещастя і страждань, які заподіяли величезне лихо власному народові.

Політичні авантюристи, які не зупинялися ні перед якими злодіяннями для досягнення своєї злочинної мети, підлі демагоги, які приховували свої розбійницькі плани брехливими ідеями, кати, які убили мільйони невинних, — вони об'єдналися у зграю змовників, захопили владу і перетворили апарат німецької держави на знаряддя своїх злочинів.

Нині настав час розплати.

Протягом дев'яти місяців ми спостерігали колишніх правителів фашистської Німеччини. Перед лицем Суду, на лаві підсудних, вони принишкли і присмирніли. Деякі з них навіть за-суджували Гітлера. Але вони картають зараз Гітлера не за про-вокацію війни, не за вбивство народів і пограбування держав. Єдине, чого вони не можуть вибачити, — це поразки.

Разом з Гітлером вони були готові знищити мільйони лю-дей, поневолити все передове людство для досягнення злочин-ної мети світового панування.

Але інакше судила історія: перемога не прийшла слідами злодіянь. Перемогли волелюбні народи, перемогла правда, і ми горді тим, що Суд Міжнародного Військового Трибуналу — це Суд волелюбних народів, які перемогли.

Захисники підсудних говорили про гуманність. Ми знаємо, що цивілізація і гуманність, демократія і гуманність, мир і гу-манність — нероздільні. Але як борці за цивілізацію, демократію і мир, ми рішуче відкидаємо нелюдський гуманізм, уважний до катів і байдужий до їх жертв. Захисник Кальтенбруннера навіть говорив тут про людинолюбство. В поєднанні з іменем і справа-ми Кальтенбруннера слова про любов до людини звучать блюз-нірськи.

Пан голова! Панове!

Виступаючи на цьому Суді від імені народів Союзу Радян-ських Соціалістичних Республік, я вважаю повністю доказа-ними всі обвинувачення, пред'явлені підсудним. І в ім'я істин-ної любові до людства, якою сповнені народи, які принесли ве-личезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я пам'яті мільйонів невинних людей, загублених бандою злочин-ців, які стали перед Судом передового людства; в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь — я закликаю Суд винести всім без винятку підсудним вищу міру покарання — смертну кару.

Такий вирок усе передове людство зустрине схвально.

Міжнародний Військовий Трибунал засудив підсудних Герін-га, Ріббентропа, Кейтеля, Йодля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Штрейхера, Заукеля, Зейсс-Інкварта, Бормана (заочно) до смертної кари через повішення. Вирок приведений до виконан-ня. Підсудний Герінг незадовго до страти вчинив самогубство.

Підсудні Гесс, Функ, Редер засуджені до довічного ув'язнення і відбували покарання у в'язниці Шпандау на території Берліну під охороною військ чотирьох держав.

Підсудні Шірах і Шнеєр засуджені до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років. Нейрат — на п'ятнадцять і Деніц — на десять років ув'язнення.

Підсудні Шахт, Папен і Фріче були Трибуналом виправдані, однак при окремій думці члена Трибуналу від СРСР, який вважав, що вина цих підсудних у пред'явлених їм обвинуваченнях повністю установлена і доказана.

7.3. Захисна промова С. Любітова у справі Л. Назаренка¹

Шановні судді!

Злочин справді мав місце: у власному будинку ножовим ударом у скроню, нанесеним з великою силою, було вбито літню жінку — Сенах Ганну Володимирівну.

Нам кажуть, що убив її Назаренко. При цьому визнають, що прямих доказів його винності немає, але твердять, що побічні докази настільки серйозні, що вони цілком і повністю викривають підсудного, безперечно доводять його винність.

Ми з вами двічі слухали перелік цих доказів. Перший раз на початку судового засідання, коли головуючий зачитував обвинувальний висновок. Вдруге — наприкінці судового засідання, коли прокурор виголошував обвинувальну промову.

Чи переконали вас ці докази? Чи досить вони серйозні, щоб ви могли сказати, що убивцю знайдено, що його прізвище — Назаренко, що звать його — Лазар Іванович?

Перевіримо ж іще раз ці побічні докази.

Перший полягає у тому, що Назаренко з 1930 по 1946 рік мешкав зі своєю дружиною Назаренко Мотрею і одного разу побив її, а потім, коли йому вже минуло п'ятдесят років, залишив її.

Отже, в одному цьому доводі зібрано одночасно два докази винності Назаренка у вбивстві Сенах. По-перше, Назаренко за

¹ Друкується в українському перекладі за виданням: Судові промови адвокатів Української РСР. — С. 91—101.

п'ять років до вбивства Сенах побив свою першу дружину Назаренко Мотрю; по-друге, він залишив свою колишню дружину Мотрю тоді, коли вже був літньою людиною, коли йому минуло п'ятдесят років.

Яка ж цінність цього побічного доказу?

Сам факт побиття Мотрі Назаренко підсудним Назаренко, нічим об'єктивно не стверджено. Але не будемо досліджувати це питання. Припустимо, що такий факт справді мав місце, що Назаренко Лазар справді побив Назаренко Мотрю в 1946 році. Як показала тут, у судовому засіданні, свідок Назаренко Мотря, такий випадок мав місце один раз за 16 років.

Виникає цілком законне питання: яке відношення має побиття Назаренко Мотрі до убивства Ганни Сенах? Чому, якщо навіть вважати, що він побив у 1946 році свою першу дружину, слід вважати, що в 1951 році він може убити свою дружину?

Невже ж представник обвинувачення цілком серйозно гадає, що той, хто один раз за 16 років наносить побої одній людині, може у наступні 5 років убити іншу людину?

Я певний, що таку точку зору не можна навіть обговорювати серйозно, її критикувати особливо не слід, бо неспроможність цієї думки цілком очевидна.

Щодо тези, що Назаренко у 50 років залишив свою колишню дружину Назаренко Мотрю, то в цьому побачити доказ винності підсудного в убивстві, побачити щось таке, що викриває його, просто неможливо. Хіба ж людина, яка у 50 років залишає дружину, обов'язково повинна у 62 вбити другу свою дружину?

Абсолютна безпорадність аргументації в цій частині, сподіваюсь, не викликає жодних сумнівів.

Покінчивши з першим побічним доказом, нас підводять до іншого, вірячи в його безгрішність. Назаренко, кажуть нам, перебував з 1946 року у фактичних шлюбних стосунках із Сенах, але вже через два роки — в 1948 році — він почав жити з Цецюрою. Саме через це між Назаренком і Сенах виникали сварки, які повторювалися майже щодня. Сенах не впускала Назаренка до хати, а він бив їй вікна. Це твердження прокурор обґрунтовував показаннями свідків Шкільної, Цецюри, Бикова Конона, Бикової Катерини.

Справді, Назаренко був у близьких стосунках з Цецюрою. Справді, на цьому ґрунті іноді виникали сварки між Назарен-

ком і Сенах. Але те, що відбувалося інколи, обвинувач у своїй промові перетворює на явище повсякденне.

Назаренко визнав, що він одного разу побив шибку, коли Сенах не впустила його до хати. Цей випадок в обвинувальній промові прокурора перетворився на систему.

Як же можна такими аргументами доводити вбивство?

Нам нагадують про існування третього доказу винності Назаренка, вважаючи, мабуть, що вже цей доказ цілком викриває тяжкий злочин, вчинений Назаренком. Цей доказ, як ви пам'ятаєте, полягає в тому, що Назаренко говорив Цецюрі, мовляв одружився б з нею, якби дозволяли матеріальні умови.

Але **яке** це має відношення до вбивства Сенах? Адже на будь-яке поліпшення матеріальних умов у зв'язку з убивством Сенах Назаренко розраховувати не міг. Він не був із Сенах у зареєстрованому шлюбі, він перебував з нею лише у фактичних шлюбних стосунках, які, як відомо, жодних юридичних прав не створюють.

Сенах мала власний будинок і фруктовий сад. Але всім цим добром Назаренко міг користуватися тільки за життя Сенах. Її смерть негайно позбавила б його всіх матеріальних благ, бо на сцені з'явилися би спадкоємці, як вони з'явилися насправді, і Назаренко мав негайно йти з чужої хати.

На думку прокурора, він убив Сенах з метою поліпшити свої матеріальні умови, а тверезий аналіз юридичних взаємовідносин приводить до висновку, що смерть Сенах була передусім невідгідна самому Назаренку. Як бачимо, цей побічний доказ не лише не доводить винності підсудного, а навпаки, свідчить на його користь.

Обвинувач навів четвертий побічний доказ винності Назаренка в убивстві Сенах: він ніби пропонував Сенах зареєструвати з нею шлюб, але вона не погодилась на це тому, що збиралася все своє майно залишити своїм родичам. Це твердження обгрунтовано показаннями сестри убитої Сенах — Бикової Катерини.

Для того, аби зареєструвати свій шлюб з Сенах, Назаренко мав розірвати шлюб зі своєю колишньою дружиною Назаренко Мотрею. А вона показала на суді, що підсудний навіть ніколи не просив її про розлучення.

Але припустимо, що Назаренко все ж пропонував Сенах зареєструвати з ним шлюб. Припустимо, що ця людина, — якій пі-

шов уже сьомий десяток, леліяла, виношувала одну мрію, одну жагучу пристрасть — заволодіти будинком Сенах. Але чому ж він убив її, не зареєструвавши шлюб? Чому убив тоді, коли вбивство було явно неvigідне йому?

Як же можна наводити цей мотив як доказ того, що Назаренко убив Сенах?

У розпорядженні прокурора є ще один доказ — не менш цінний, не менш важливий. Він полягає в тому, що, як це було дослівно сказано, «Назаренко збирався стати господарем будинку, про що він сам говорив Сенах». Твердячи це, прокурор послався на показання Людмили Бикової.

Отже, знову представник родини Бикових. Але забудемо про це на хвилину. Припустимо, що ці показання йдуть з чистого джерела. Бикова Людмила розповіла, що одного разу в її присутності Назаренко і Сенах пили горілку. Сенах попросила його налити їй ще одну чарку, але він відмовився це зробити. Тоді Сенах вилаяла Назаренка і сказала, що не буде давати йому грошей на горілку. А він нібито відповів, що коли стане господарем через місяць або два, то він їй покаже. Щоправда, не відомо, господарем чого збирався стати Назаренко. Але припустимо, що він збирався стати господарем її, Сенах, будинку. Припустимо, що він посварився з Сенах через чарку горілки, сказав їй, що коли він буде господарем будинку, то він їй покаже, або «тоді їй буде досить погано».

Припустимо, що Бикова, розповідаючи про цю розмову, нічого не вигадала і нічого не переплутала. Отже, він перш за все повинен стати господарем будинку, а вже потім щось «показувати» Сенах. Але хазяїном будинку він не став. Виходить, що основне, чого він прагнув, не сталося. В чому ж тоді доказовий сенс цього факту?

Зі свого арсеналу обвинувач черпає ще один доказ, і виявляється, що за кілька місяців до вбивства Сенах, у січні 1951 року, коли Сенах хворіла і знаходилася в ліжку, Назаренко намагався умертвити її за допомогою чаду, для чого він поклав у духовку печі шматок сала. Джерело інформації — Бикови Конон і Катерина, тобто рідна сестра покійної та чоловік цієї сестри, тобто спадкоємці Сенах, ті, хто негайно оволоділи б усім майном убитої, у тому числі будинком і садом.

Особливо цікаво те, що про цей замах на удушення Сенах Бикова Катерина забула розповісти під час свого першого до-

питу, 29 жовтня 1951 року, а згадала лише під час другого — 24 грудня 1951 року.

Про це саме тоді ж почав розповідати і її чоловік, Биков Конон.

Лише вони — і більше ніхто — знають про цю «чадну» історію. Але навіть їй, Биковій Катерині, яка живе тепер у будинку Сенах, тільки після ночі на 12 серпня стало зрозуміло, що сало було покладено у січні в духовку з метою удушити Сенах.

У справі було допитано багато свідків, багато сусідів покійної Сенах. І всі вони — Микитько, Підцерковна, Шкільна — показали, що ніколи Сенах нічого не розповідала їм про історію з салом і чадом, хоча вона була дуже відверта і не приховувала від знайомих і сусідів подробиць свого родинного життя.

Обивательські шепотіння, звичайна плітка, яку поширюють зацікавлені люди і яку не підтверджують люди сторонні, подається як безперечний доказ, що 11 серпня 1951 року Назаренко убив Сенах.

Але цього мало. Нам кажуть ще про один побічний доказ, який викриває Назаренка: доводять, що він, тільки він убив Сенах. Цей доказ полягає ось у чому: Назаренко прийшов додому, квартира була зачинена, а Людмила Бикова сиділа біля воріт, чекаючи тітку свою Сенах; він не пішов до квартири, не відчинив двері, а сидів на лаві і пригощав фруктами Людмилу Бикову.

Це, так би мовити, доказ підозрілої поведінки, від якої — прями́сінський шлях до формулювання тези про вчинення Назаренком убивства.

Абсолютно неможливо зрозуміти, чому саме така поведінка є доказом того, що Назаренко убив Сенах.

Якщо він насправді її убив, то йому вигідно було, заставши у дворі Людмилу Бикову, в її присутності відчинити двері квартири, разом з нею зайти до приміщення і «знайти» труп. Адже тоді Людмила Бикова була б свідком того, що разом з дядьком Назаренком, зайшовши до квартири, побачила мертву тітку Сенах.

Назаренко запевняє, що він не входив до квартири, бо у нього не було ключа. Він пояснює, що разом з Людмилою Биковою сидів на дворі, чекаючи на повернення Сенах. Пояснення цілком вірогідні, природні. Але йому не вірять.

Він сидить на лаві, склавши руки, потім рве траву, потім збирає фрукти і пригощає ними Людмилу Бикову, а прокурор вбачає в звичайній поведінці людини щось дуже підозріле, а цю підозру подає як ще один доказ провини.

Обвинувач посилається ще на одну підозрілу, на його погляд, обставину: Назаренко, знайшовши вночі труп Сенах, вчинив галас, але не повідомив органи влади, а спочатку закликав сусідку Шкільну і попросив її поворухити вбиту, і тільки після цього повідомив про вбивство іншого свого сусіда — міліціонера Журбу.

Тут все, буквально все вражає. Людина бачить труп своєї дружини і здійсмає галас — це здається підозримим. На цей галас прибігає сусідка Шкільна, і Назаренко просить її доторкнутися до Сенах — може, вона ще жива, може, її можна врятувати, — але й це повертається проти нього.

На галас Назаренка прибігає сусід — міліціонер Журба, який наказує нікого до квартири не пускати, а сам біжить у міліцію, щоб повідомити про цей жахливий випадок, але підсудному закидають навіть і те, що він не повідомив органи влади. Чудні доводи, годі й казати!

А втім, у справі вони не поодинокі. Адже за матеріалами попереднього слідства доказом винності підсудного в убивстві Сенах було те, що він, Назаренко, нібито плакав, а сліз не було видно. Ці глибокодумні спостереження свідка Журби були записані слідчим до протоколу допиту. Але в суді Журба ствердив, що Назаренко був дуже схвильований, а сліз не було видно на його обличчі, оскільки електричного світла на вулиці немає й там вночі темрява. В цій темряві не тільки сліз на обличчі людини не побачиш — часом і самої людини не помітиш.

Після судового слідства «підозрілий плач» і «сльози, яких не бачили» перестали бути доказом винності Назаренка. Але те, що він, побачивши труп, вчинив галас, попросив Шкільну поворухити труп і, убитий несподіваним горем, не побіг сам до міліції, а надав цю можливість молодому і здоровому міліціонеру Журбі, — це все, на думку прокурора, продовжує залишатися доказом винності Назаренка.

Але є ще інші, на думку обвинувача, докази винності підсудного в убивстві Сенах. Черговий доказ полягає в тому, що на правому передпліччі Назаренка знайдено кілька синців. Нам ка-

жуть, що ці синці, мабуть, є наслідком боротьби з Сенах під час убивства.

Відомо, що Назаренко робітник. Він займається виготовленням відер, на роботі весь час має справу з залізом та бляхою, вдома теж займається фізичною працею. Ці синці могли з'явитися від мільйона різних причин, але з них — необгрунтовано і штучно — вибирають тільки одну — передсмертну боротьбу Сенах із Назаренком.

Якість доказів, як бачимо, нікчемна, але кількість їх досить велика. Ось ще один: у Назаренка знайдено ніж, лезо якого за розміром підходить до рани, до отвору в черепі Сенах. Нам кажуть: ймовірно, що він убив Сенах цим ножом.

Але питання стоїть для юриста так: убито Сенах цим ножом чи подібним ножом?

Таких ножів — стандартних, складних, великого розміру — мільйони. Отже, кожний власник такого ножа може бути під підозрою.

Нарешті, якщо мова йде тільки про відповідність розміру леза ножа до розміру рани, то це взагалі нічого не доводить, бо всі існуючі на світі маленькі і середні ножі, не тільки складні, можуть увійти в рану на черепі, з тією лише різницею, що маленькі ввійдуть глибше, а великі — зупиняться ближче до входного отвору. А є одна, бодай одна індивідуальна ознака цього ножа у рані? Експертиза відповідає: ні!

Шановні судді! Ми з вами бачили цей ніж — старий, вищерблений. Легко зрозуміти, що на такому ножі обов'язково повинні були зберегтися сліди крові, якщо тільки ним, цим ножом, вчинено вбивство. Але другий акт експертизи стверджує, що саме на цьому ножі немає слідів крові.

Нам рекомендують ще один доказ — одинадцятий. Він полягає в тому, що на підвір'ї знайшли закривавлені шматки сорочки Назаренка.

На думку прокурора, подія відбувалася так: Назаренко під час убивства був одягнений у цю сорочку, у боротьбі з Сенах сорочку розірвали і кров убитої потрапила на неї, а потім Назаренко заховав шматки сорочки на своєму ж підвір'ї, мабуть, скажемо ми від себе, для того, щоб їх могли скоріше знайти.

Висновком експертизи встановлено, що рукав і комір сорочки загальних ліній розриву не мають. Це значить, що сорочку не було розірвано одним ривком, тобто під час боротьби.

Ми бачили що сорочку на вашому столі, шановні судді, серед інших речових доказів. Це — старе лахміття, яким вже давно не користуються.

Свідок Шкільна показала, що вона давно бачила на підсудному цю сорочку. Навіть Бикова Катерина показала, що бачила на ньому цю сорочку рік тому.

Слід поміркувати над таким питанням: якщо б Назаренко справді убив Сенах і на старих шматках його сорочки була кров, то чи став би він ховати ті шматки на своєму подвір'ї, де їх легко виявити?

І ще: кому вигідно було «заховати» сорочку Назаренка так, щоб, по-перше, її знайшли, а по-друге, щоб це можна було використати як доказ проти Назаренка!

Адже у справі встановлено, що шматки сорочки знайшли тільки 13 серпня. У справі також встановлено, що 12 і 13 серпня в будинку весь час знаходився, охороняючи майно своєї дружини, Биков Конон. Шматки сорочки легко можна було підсунути у перше-ліпше місце на подвір'ї, щоб потім на ці шматки звернути увагу слідчих, адже так було і насправді.

Те, що повністю реабілітує підсудного, в очах прокурора є доказом його винності.

І, нарешті, останній доказ — найнікчемніший і найжалюгідніший — він полягає в тому, що на подвір'ї є злі собаки, які хліба у сторонніх не беруть! Ідея! Сторонні люди не мали змоги зайти на подвір'я, а тому убивцею є Назаренко.

При цьому забувають, що крім Назаренка, були ще «свої». Адже свідок Підцерковна показала, що Биков Конон не боявся собаки і спокійно ходив по подвір'ю.

При цьому забувають і те, що в день убивства Сенах собаки взагалі не було на подвір'ї біля будинку, він охороняв садок.

Слідчий, який проводив слідство у справі, вважав навіть за потрібне провести спеціальний експеримент, присвячений з'ясуванню такого важливого й актуального питання: чи гавкають дворові собаки та чи беруть вони хліб від чужих людей.

Скільки зусиль витрачають на те, щоб перевірити, чи гавкають злі собаки (ніби без цього «дотепного» експерименту не відомо, що гавкають), а ось негайно провести обшук у тих, кому вигідна смерть Сенах, хто стає спадкоємцем і оволодіває всім її майном — на це, мабуть, часу не вистачило. За хвилюючими турботами про перевірку собачого гавкання недобачили головного.

Ось і все, ось і всі докази винності Назаренка. Ці докази нічого не доводять, вони ні в чому не викривають підсудного, нікчемність цих доказів є цілком очевидною.

Дозвольте поставити перед вами останнє питання — коли, саме в який час доби 11 серпня сталося убивство Сенах?

У цій справі питання про час убивства є вирішальним. Обвинувальний висновок вирішує його дуже просто: Назаренко убив Сенах між 12 годиною 20 хвилин і 12 годиною 40 хвилин.

Ідея така: під час обідньої перерви Назаренко йде додому, вбиває Сенах, а потім повертається на роботу і продовжує спокійнісінько працювати.

На думку автора обвинувального висновку, він міг за 20 хвилин дійти з роботи до будинку Сенах, убити її, навести порядок у своєму туалеті і повернутися знову до місця роботи. Легкість рухів у цієї літньої людини-вбивці повинна бути незвичайною!

В обвинувальному висновку написано: «Слідством встановлено, що за 20 хвилин Назаренко міг пройти відстань від приміщення артїлі до будинку Сенах. Після вчинення убивства Назаренко закрити приміщення на ключ і повернувся на роботу».

Але справа в тому, що робітник Тищенко бачив Назаренка в артїлі після перерви, о 12 годині 45 хвилин, значить, якщо він навіть був відсутній, то не більше 45 хвилин. На дорогу в обидва кінці йому потрібно, на думку автора обвинувального висновку, 40 хвилин. Отже, на вбивство Сенах, на туалет, на те, щоб заховати шматки сорочки, зачинити двоє дверей й інше йому відведено всього лише п'ять хвилин.

Скажемо відверто, що цього занадто мало навіть для професійного вбивці. А ці п'ять хвилин відведені літній людині, якій пішов сьомий десяток, якого ми з вами бачимо на лаві підсудних і тому не можемо зрозуміти твердження автора обвинувального висновку.

Вам, шановні судді, обвинувачення не надало жодного доказу винності Назаренка. Захист Назаренка надав ряд міркувань, які виключають його винність.

З самого початку, буквально з першої хвилини, слідство пішло помилковим, примітивним шляхом. Є у Сенах фактичний чоловік, у нього є коханка, він бажає заволодіти будинком, і з цією метою убиває Сенах. Щоправда, під час убивства Сенах Назаренко був на роботі, але цю перешкоду усувають надзвичай-

но легко, наділяючи підсудного якостями скорохода і заплічних справ майстра.

Щоправда, йому безглуздо убивати Сенах тому, що не він, а Бикови одержують у спадщину будинок, але й цю перешкоду легко усувають посиланням на те, що він мав намір, мав бажання зареєструвати свій шлюб з Сенах.

Щоправда, ні на ножі, ні на руках, ні на одязі підсудного немає слідів крові, але й цю перешкоду усувають дуже легко: мовчанням.

Потрібно було б перевірити всі можливі версії. Треба було негайно перевірити справжніх спадкоємців, не обмежуючись перевіркою вигаданого спадкоємця.

На жаль, цього не зробили. Ніякі інші версії — законні, розумні — не перевіряють. Обрали одну версію — найнесерйознішу — і за неї вперто, міцно тримаються. Їй все підкоряють, в неї все втискають.

Не наша з вами провина, що справжній убивця або вбивці не знайдені. На цій лаві, на лаві підсудних, ніхто нікого не заступає. Назаренко опинився на лаві підсудних без будь-яких підстав для цього. Ось чому він повинен бути виправданий.

7.4. Звинувачувальна промова О. Коляди у справі В. Губаєва¹

Шановні судді!

На підставі всього вислуханого і перевіреного у судовому засіданні було встановлено таке. Вранці 9 березня 1987 року в 73 номері готелю «Театральний» Валерій Губаєв викрав із «дипломата» гроші в сумі 3700 крб., що належали Плієву Валерію Султановичу, який мешкав у цьому номері разом з братом Германом.

Плієви запідозрили в крадіжці свого недавнього приятеля Губаєва. Останній ухилявся від слідства, але невдовзі був затриманий. Він повністю визнав свою вину і повернув викрадені гроші. Здійснення крадіжки він пояснює тим, що гроші йому потрібні були ніби для весілля і що він хотів їх швидко повернути.

¹ З промовою виступила під час навчальної гри в 1987 році студентка ІV курсу юридичного факультету Київського університету О. Коляда.

Взяв таємно, оскільки знав, що Плієви йому не дали б у борг. Це твердження спростовується показаннями свідка Ольги Слинсько, яка показала, що серйозної розмови про весілля у них не було, та іншими матеріалами справи.

Про мотиви крадіжки свідчать дії Губаєва, який у день крадіжки виїхав до Москви, купив там дорогу шубу, а повернувшись до Києва, знайомиться відразу з декількома дівчатами, ходить з ними в кіно, ресторани, продовжує витрачати гроші на себе.

Таким чином, мотивом здійснення крадіжки було не бажання Губаєва одружитися, а прагнення вести паразитичний образ життя. Намагання повернути гроші у Губаєва було відсутнє, оскільки своїх грошей у нього не було; на роботу він влаштовуватися не збирався, з батьками зв'язків не підтримував, уникав зустрічі з Плієвими. Лише після зустрічі з батьком, якого розшукав і привіз до Києва Валерій Плієв, і, довідавшись про початок слідства, Губаєв змушений був повернути частину грошей. Решту віддав його батько.

Свідок Герман Плієв підтвердив, що гроші, повернені Губаєвим, були тими ж купюрами і у тій самій упаковці, в якій лежали в «дипломаті», чим ще раз підтверджується вина підсудного.

Заява підсудного про те, що він хотів піти з повинною в міліцію, нічим не підтверджується. Навпаки, Губаєв ховався від правосуддя, у зв'язку з чим слідство у справі було зупинено й оголошено розшук.

Показаннями свідків і потерпілого, а також протоколом впізнання встановлений факт знайомства Плієва з підсудним. Вони познайомилися 3 березня в ресторані «Метро». При знайомстві Губаєв говорив, що живе в Кисловодську, а нині поселився в готелі «Славутич», працює в органах міліції. Насправді ж він проживав у місті Орджонікідзе, в готелі «Славутич» не оселявся. В органах міліції працював два роки тому (один місяць), звідки був звільнений за порушення трудової дисципліни. З грудня 1985 року він ніде не працював, але продовжував видавати себе за майора міліції чи КДБ. З часу знайомства Губаєв кілька разів був у номері в Плієвих, залишався там ночувати.

Одного разу після його візиту була виявлена пропажа золотого годинника і персня. Губаєв спочатку говорив, що не знає, де вони знаходяться, а потім віддав власнику цих речей гроші.

До того часу виявилось, що в готелі «Славутич» він не проживає, і Герман Плієв попередив Валерія про те, що не слід довіряти Губаєву.

І все ж увечері 8 березня Губаєв був у номері у Плієвих. Герман при свідках перерахував гроші, поклав їх до «дипломата». Губаєв бачив гроші, залишився ночувати, уранці здійснив крадіжку і зник.

Як пояснює Губаєв, своїх грошей у нього лишилося 85 крб., але цього йому було мало, і він викрав гроші у Плієва, які потрібні були йому ніби для весілля.

Отже, Губаєв заздалегідь передбачив можливість крадіжки й умисно здійснив злочин.

Потерпілий показав, що сума грошей, викрадених Губаєвим, є для нього значним збитком. Необхідно також врахувати той факт, що ці гроші були у Плієва останніми. Уявіть себе на місці людини, яка опинилася у чужому місті без грошей.

Таким чином, дії Губаєва підпадають під ознаки ч. 2 ст. 140 КК як здійснення крадіжки особистого майна громадян, що завдала значної шкоди потерпілому.

Що ж можна сказати про особу підсудного?

Останнім часом Губаєв ухиляється від суспільно корисної діяльності, кинув навчання і байдикує, живе на гроші, які взяв з дому. Про майбутнє не замислювався, на роботу влаштовуватися не намагався, а коли гроші стали закінчуватися, не знайшов нічого іншого, як піти на злочин. Пом'якшуючою його вину обставиною є те, що Губаєв раніше не судимий, вину свою визнав повністю.

У сім'ї Губаєв не обділений ласкою, любов'ю й увагою, однак сам поводить з батьками егоїстично: несподівано виїхав з дому і нічого нікому не сказав. За декілька місяців відсутності батьки навіть не отримали від нього листа.

За місцем минулої роботи Губаєв характеризується негативно. За місцем проживання підсудний характеризується як «зразковий мешканець, який користується любов'ю і повагою мешканців». Однак, зрозуміло, що краще людину знають на роботі, ніж за місцем проживання.

Тривала відсутність певних занять, легковажність, безпринципність, схильність до нечесних вчинків і прагнення до легкого життя стали причиною здійснення злочину.

Шановні судді!

Говорячи про умови здійснення злочину, слід звернути увагу на несумлінне ставлення до своїх обов'язків працівників готелю «Театральний». Стороння людина вільно входить до чужого номера, залишається там ночувати, здійснює злочин і непомітно виходить.

Я вважаю за доцільне просити суд винести окрему ухвалу на адресу адміністрації готелю «Театральний» з приводу порушення пропускового режиму.

Легковажно поводитися і Плієви. Будучи всього тиждень знайомими з Губаєвим, який уже дав привід сумніватися в його чесності, вони продовжують з ним зустрічатися, запрошують до себе в номер, перераховують гроші в його присутності, залишають їх на виду і дозволяють ночувати в номері.

Таким чином, було створено сприятливі умови для здійснення злочину.

Шановні судді!

Звинувачуючи Губаєва у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 140 КК України, враховуючи визнання ним своєї вини, відшкодування потерпілому викраденої суми грошей, а також те, що він раніше не притягався до кримінальної відповідальності, прошу присудити Губаєва Валерія Акимовича до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму з конфіскацією майна.

7.5. Захисна промова С. Ткаченка у справі В. Губаєва¹

Вельмишановні судді!

Моя думка і думка прокурора у даній справі діаметрально протилежні. Прокурор абсолютно впевнений, що підсудний вчинив злочин, а я впевнений у тому, що злочину не було. Де ж істина?

9 березня 1987 року до райвідділу Старокиївського району м. Києва надійшло повідомлення від Плієва Валерія про пропажу

¹ З промовою виступив під час навчальної гри в 1987 році студент IV курсу юридичного факультету Київського університету С. Ткаченко.

у нього грошей в сумі 3700 крб. Ці гроші взяв Губаєв Валерій, який знаходиться нині на лаві підсудних. Його звинувачують у крадіжці особистого майна громадянина Плієва, що завдала значної шкоди потерпілому, тобто у вчиненні злочину, відповідальність за який передбачено ч. 2 ст. 140 КК України.

Крадіжка — це корисливе посягання на особисте майно громадян. Винний керується при цьому корисним мотивом і переслідує корисну мету — збагатитися. Крадіжка передбачає таке вилучення речей, при якому винний намагався позбавити власника фактичної можливості володіння, користування або розпорядження річчю назавжди, а не на тимчасове позичання. Відсутність у діях особи корисливих спонукань і мети виключає визнання їх крадіжкою.

5 березня 1987 року в м. Києві на вулиці Хрещатик біля ресторану «Метро» брати Плієви Валерій і Герман познайомилися з Валерієм Губаєвим. Зав'язалася дружня бесіда, в ході якої з'ясувалося, що Валерій Губаєв проживає у тому ж місті, що й брати Плієви, в м. Орджонікідзе. Брати Плієви приїхали до Києва за покупками, Валерій Губаєв — до своєї знайомої дівчини Ольги Слинько, з якою мав намір одружитися. Того ж дня брати запросили Губаєва Валерія до себе в гості.

Наступного дня Губаєв знову був гостем Плієвих. Вони разом прогулювалися містом, відвідували ресторани. В ході цих зустрічей, дружніх бесід з'ясувалося, що у Плієвих і Губаєва є багато спільних друзів і знайомих.

8 березня Плієви і Губаєв знаходились у готелі. Цього ж дня Герман Плієв, перераховуючи гроші в присутності Губаєва, поклав їх у «дипломат», а останній — на шафу. Ввечері Герман Плієв пішов гуляти. Десь о 23 годині 30 хвилин він зателефонував до готелю і повідомив, що ночувати не прийде і Губаєв може лишитися в номері до ранку. Валерій Губаєв цю пропозицію прийняв.

Вранці 9 березня о 7 годині 30 хвилин, коли Плієв ще спав, Губаєв піднявся, взяв із «дипломата» пакунок з грішми і поїхав до Москви. При цьому Губаєв залишив записку, в якій було сказано: «Я взяв гроші. Поверну через місяць». У розписці були вказані його адреса і місце проживання батьків. Так, це були гроші, які належали Плієву Валерію, а не Герману, як про це думав Губаєв. Це були гроші, в яких Губаєв відчував гостру потребу: вони потрібні були йому для весілля.

Через тиждень Губаєв повернувся з Москви до Києва. Тут у нього залишилася кохана дівчина, залишилися друзі — брати Плієви. По приїзді до Києва він зателефонував Герману в готель, і вони домовилися про зустріч. Під час цієї зустрічі Губаєв віддав Герману 2500 крб.

Батько Губаєва повернув Валерію Плієву решту боргу.

Те, що саме Губаєв взяв у Плієва 3700 крб., є безспірним. Це підтверджується показаннями самого потерпілого Плієва Валерія і свідка Плієва Германа. Однак далеко не безспірним є мотив і мета, якими керувався Губаєв.

З показань свідка Богомолової Наталії видно, що Губаєв дійсно збирався одружитися з її подругою Слинько Ольгою. Таким чином, Губаєв не обманює, що гроші йому потрібні були для весілля.

Чи була насправді розписка?

Свідок Герман Плієв на це питання відповів у суді, що розписка була; потерпілий показав, що розписки він не бачив. Однак він не стверджує, що її не було.

Із змісту розписки, показань підсудного видно, що наміру позбавити Плієва цих грошей назавжди у Губаєва не було. Гроші він обіцяв повернути через місяць. І дійсно, вони були повернені в межах цього терміну. В справі є заява Плієва про те, що претензій матеріального характеру до Губаєва він не має. Цю заяву оголошено в суді.

Те, що подібного наміру у Губаєва не було, підтверджується характером його дій. Навіщо людині, яка вирішила збагатитися за рахунок іншої, залишати свої дані, розповідати про своїх батьків? Навіщо йому їхати із Москви знову до Києва і телефонувати тому, у кого він викрав гроші?

Вельмишановні судді!

Губаєв обвинувачується в тому, що хотів збагатитися за рахунок друзів, позбавити їх назавжди цих грошей. Однак весь хід судового слідства, показання підсудного, свідків, досліджені документи свідчать про інше. Такої мети у Губаєва не було, тобто відносини, які виникли між підсудним Губаєвим і потерпілим Плієвим Валерієм регулюються цивільним правом, а не кримінальним.

Закон вимагає, щоб у процесі кримінального судочинства кожен, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання, і

жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений, щоб у кожній справі була встановлена істина, а обвинувальний вирок ґрунтувався на переконливих і безспірних доказах.

Якщо ви, шановні судді, винесете із залу суду таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас ці переконання, то я думаю, що не далі, як через кілька годин підсудний почує з ваших уст виправдувальний вирок.

7.6. Звинувачувальна промова Ю. Апришко у справі А. Ігнатосяна¹

Шановний суд!

Ранком 6 грудня 1995 року мешканців мікрорайону «Північна Салтівка» схвилювало повідомлення про вбивство семирічного хлопчика Стародуба Славіка. Звістка про цю трагедію швидко поширилася по всьому м. Харкову.

Минуло кілька місяців з дня жорстокого вбивства, але це не послабило увагу людей до скоєного.

Події, які стали предметом судового розгляду, мали такий розвиток.

У 1992 році Столярова Ірина Юріївна познайомилася з молодим чоловіком Ігнатосяном Артуром. Разом вони перебували у секції релігійного товариства «Свідки Іегови». Незважаючи на те, що Ірина була старшою за віком і що в неї від першого браку був семирічний хлопчик Славик, ці обставини не завадили Артуру виразити почуття любові до Ірини, і в 1994 році вони зареєстрували шлюб.

Ще до вступу в шлюб Ірина почала помічати, що Артур почав часто та безпідставно робити зауваження її сину, а потім систематично й жорстоко бити його.

Так, 17 лютого, 8 квітня 1994 року та 26 травня 1995 року Ігнатосян Артур безпричинно побив Стародуба Славіка. Він наносив хлопчику удари кулаками по голові та інших частинах тіла. Кожен раз Ірина заступалася за свого сина, просила і вмовляла Артура не бити Славіка. У відповідь Ігнатосян свої дії виправ-

¹ Тут і далі друкуються за виданням: Бубир В. В., Брунь О. П., Корж В. П. Промова прокурора у судових дебатах / В. В. Бубир, О. П. Брунь, В. П. Корж. — Харків, 1997. — С. 37, 41, 101.

довував тим, що її дитина «неслухняна», «дебільна», «лицемірна». Природно, що материнське серце відчайдушно чинило опір чоловіку, який жорстоко поводився з її дитиною. Ігнатосян Артур на зауваження, прохання дружини не реагував, продовжував бити її малолітнього сина.

5 грудня 1995 року, близько 23 години, після вживання спиртного в квартирі № 103 по вул. Дружби, 233 в м. Харкові Ігнатосян Артур почав домагатись статевих стосунків зі своєю дружиною Столяровою Іриною. Отримавши відмову, він почав бити дружину руками і ногами, внаслідок чого заподіяв їй легкі тілесні ушкодження без короткочасного розладу здоров'я. Столярова Ірина вибігла з квартири і почала кликати сусідів на допомогу. Оскільки дружина не повернулась в квартиру, Ігнатосян Артур з метою помсти вирішив убити сина Столярової. З цією метою він узяв на кухні ніж, зайшов до кімнати, де спав малолітній Славик, увімкнув світло, відкинув з дитини ковдру, перевернув дитину з правого боку на спину і вдарив ножом у живіт. Коли хлопчик прокинувся і почав кричати від болю, Ігнатосян Артур, використовуючи безпорадний стан малолітньої дитини, маючи намір спричинити йому особливо сильний біль та фізичні страждання, ще тричі вдарив хлопчика ножом у живіт та груди. Після скоєння злочину Ігнатосян втік з квартири. Стародуб Славик від заподіяних тілесних ушкоджень помер на місці злочину.

Під час попереднього слідства та в судовому засіданні Ігнатосян не заперечував факт убивства і пояснив, що на ґрунті сварки з дружиною Столяровою з метою помсти вирішив убити сина дружини. Він взяв на кухні ножа, відкинув ковдру, під якою спав хлопчик, і наніс йому удар ножом в живіт. Хлопчик прокинувся і почав кричати від болю. Не звертаючи увагу на крики дитини, він наніс ще три удари ножом у живіт і груди та відразу вийшов з квартири, залишивши малюка, що стогнав і благав про допомогу.

Показання підсудного Ігнатосяна підтверджується даними, добутими при огляді місця події, відтворення обстановки і обставин події, висновками судово-медичних та криміналістичних експертиз, показаннями потерпілої Столярової, свідків у справі.

Потерпіла Столярова підтвердила, що її чоловік Ігнатосян неодноразово безпричинно та жорстоко бив сина кулаками по голові та інших частинах тіла, внаслідок чого у хлопчика були великі пухлини, а також пошкоджені вуха. Вона зверталась до

членів релігійного товариства «Свідки Ієгови». Поведінка її чоловіка розглядалась на правовому комітеті, і його позбавили права відвідувати збори. 5 грудня 1995 року ввечері Ігнатосян пив горілку. Близько 23 години, коли вони полягали спати, Ігнатосян почав домагатись статевих стосунків, а коли вона відмовила, піднявся з ліжка та наніс їй потужний удар у живіт, а потім почав бити кулаками по голові, розбив обличчя. Скориставшись тим, що чоловік пішов до ванної кімнати, вона вибігла з квартири і почала кликати сусідів на допомогу. Ігнатосян вискочив за нею і, погрожуючи розправою, вимагав негайно повернутись, інакше він щось зробить із Славіком. Вона побігла до подружжя Ніс та розповіла їм, що коїться, благала врятувати дитину. Про те, що Ігнатосян убив її дитину, вона дізналась, коли повернулась з сусідами до квартири. Потерпіла характеризувала Ігнатосяна як особу деспотичну, жорстоку.

Свідки Ніс Олександр та Ніс Юлія показали, що близько 23 години 5 грудня 1995 року в квартиру прийшла Столярова і повідомила, що вона втекла з дому тому, що її побив Ігнатосян, який залишився в квартирі і погрожував вбити її дитину. Коли свідок Ніс Олександр зайшов до квартири, то побачив у ліжку закривавленого хлопчика. Малюк ще був живий і ледь прошепотів «Мамо». Він одразу викликав швидку медичну допомогу та наряд міліції.

Свідок Юдин Євген підтвердив у судовому засіданні, що до нього прибігли Столярова Ірина та Ніс Юлія. У Столярової обличчя було закривавлене. Вона плакала і вмовляла піти з нею, оскільки її чоловік уб'є сина. У квартирі Столярової він побачив, що Славик лежав закривавлений у ліжку. Хлопчик був ще живий, але ледь помітно дихав. Сусід Герагуля перев'язував рани. Славик помер до приїзду швидкої допомоги.

Свідки — члени релігійного товариства «Свідки Ієгови» — Стороженко, Габеля показали, що потерпіла неодноразово скаржилася на Ігнатосяна, який бив її, а також її сина Славіка. Згідно з рішенням правового комітету Ігнатосян був позбавлений привілеїв зборів, права бути керівником з вивчення Біблії.

З висновків судово-медичних експертиз видно, що Стародуб Святослав помер від тілесних ушкоджень, які супроводжувались значною втратою крові. З часу причинення поранень до настання смерті пройшло близько десяти хвилин. Враховуючи анатомічні області організму, куди були заподіяні поранення,

Стародуб Святослав відчував особливо сильний біль та фізичні страждання.

Серед злочинів проти особи вбивство являє собою особливу небезпеку для суспільства. Будь-яке умисне вбивство є злочином. Найбільш небезпечним видом убивства є умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, передбачених ст. 93 Кримінального кодексу України, тобто вчинене з особливою жорстокістю.

Згідно з роз'ясненнями, які містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, коли винний усвідомлював, що завдає потерпілому особливих страждань. Ця обтяжуюча відповідальність ознака пов'язується законом не тільки із засобом убивства, але й з іншими обставинами, які свідчать про намір винного на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

Такі обставини, як вибір об'єктом помсти малолітньої дитини в безпорадному стані, а також те, що поранений хлопчик протягом певного часу відчував особливо сильний біль та страждання від пошкоджень, а також те, що Ігнатосян залишив закривавлену дитину помирати, свідчать про те, що підсудний виявив особливу жорстокість при позбавленні потерпілого життя.

У зв'язку з викладеним вважаю, що дії Ігнатосяна А. Г. правильно кваліфіковані органами слідства за п. «е» ст. 93 Кримінального кодексу України.

Шановний суд!

Кожна людина має невід'ємне право на життя. Перше слово Славик промовив: «Ма-мо». І коли умирав від жорстоких ран, заподіяних йому Ігнатосяном, слабкими вустами прошепотів: «Ма-мо». Це було останнє слово в житті померлої дитини. Непомірне горе потерпілої, вона втратила найдорожче — дитину.

Допитані у судовому засіданні потерпіла Столярова Ірина, представник потерпілої Столярова Оксана, свідки Ніс, Юдини, Чередниченко та інші пояснили, що Славик був слухняний, обдарований хлопчик. Він не заслуговував на жорстоке ставлення Ігнатосяна. Потерпіла Столярова Ірина постійно займалась вихованням Славика, і для неї син був найдорожчою людиною. Ігнатосян, усвідомлюючи це, жорстоко бив хлопчика. 5 грудня 1995 року близько 23 години вбив сина своєї дружини.

Потерпіла Столярова Ірина та її малолітній син Славик характеризуються позитивно.

Підсудний Ігнатосян також позитивно характеризується за місцем роботи та мешкання, широ розкався у скоєнні злочину. Згідно з висновком судово-психіатричної експертизи Ігнатосян скоїв злочин у стані осудності.

При призначенні міри покарання Ігнатосяну суду необхідно врахувати характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого ним злочину з особливою жорстокістю, дані про особу підсудного, вчинення злочину в стані сп'яніння, а також щодо малолітнього, який перебував у безпорадному стані, що згідно з пп. 6, 11 ст. 41 Кримінального кодексу України є обставинами, які обтяжують відповідальність.

З урахуванням обставин вчинення злочину, засобу вбивства, заподіяння тяжких наслідків — смерті людини, а також вчинення злочину щодо малолітнього, який перебував у безпорадному стані, вважаю, що підсудний Ігнатосян становить виняткову небезпеку для суспільства і до нього необхідно застосувати міру покарання, передбачену ст. 24 Кримінального кодексу України.

Вважаю, що позовні вимоги потерпілих Столярової Ірини та Столярової Оксани підлягають задоволенню у повному обсязі, оскільки злочинними діями Ігнатосяна їм заподіяна моральна шкода.

Шановний суд!

Вважаю, що суд має всі підстави визнати Ігнатосяна Артура Гургеновича винним у скоєному злочині, передбаченого п. «е» ст. 93 Кримінального кодексу України, і призначити йому виняткову міру покарання — смертну кару.

Питання щодо речових доказів слід вирішити відповідно до вимог ст. 81 Кримінально-процесуального кодексу України.

7.7. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі С. І. Мельника

Завершується розгляд складної кримінальної справи щодо обвинувачення підсудного Сергія Мельника у вчиненні умисного вбивства громадянки Лелюк Тетяни при обтяжуючих обставинах. Трагедія цієї справи подвійна: по-перше, обірвалося

життя молодій жінці, матері двох малолітніх дітей, дочки сивих немолодих батьків, коханої дружини Ігоря Степановича Лелюка; по-друге, органи попереднього слідства звинувачують у вчиненні цього найнебезпечнішого злочину молодшу людину, Мельника Сергія Івановича, який також має сім'ю, батьків, хорошу репутацію на роботі, за місцем проживання і він заперечує свою причетність до цього злочину. Ще на початку XVII століття французький письменник Жан-Жак Руссо писав: «Тисяча шляхів веде до помилки, а до істини — тільки один».

Сьогодні у мене складне завдання — допомогти суду знайти істину. Вона одна у справі: або підсудний Мельник винний у вчиненні умисного вбивства гр-ки Лелюк при обтяжуючих обставинах, або — невинний. Вийти на шлях істини мені допоможе ретельний аналіз доказів, зібраних на попередньому і судовому слідствах.

Органи попереднього слідства звинувачують Сергія Мельника в учиненні умисного вбивства гр-ки Тетяни Лелюк біля її будинку № 4 по вул. Рівненській, 22 лютого 1996 року близько 20 години за таких обставин: Мельник зустрів Лелюк і запропонував вступити з ним у статевий зв'язок. Лелюк відмовила, тоді Мельник узяв із землі камінь і наніс удар потерпілій з метою подолати її опір. Коли Лелюк знепритомніла, він відтягнув її на город біля будинку № 6, двічі згвалтував, а потім з метою приховати вчинений злочин убив її.

Кримінальна справа за фактом убивства гр-ки Тетяни Лелюк була порушена 24 лютого 1996 року слідчим прокуратури за ознаками злочину, передбаченого ст. 94 Кримінального кодексу України.

20 березня 1996 року в районному відділі внутрішніх справ свідок Мельник зізнався у вчиненні згвалтування та вбивства гр-ки Лелюк. І з ним, як свідком у справі, було проведено відтворення обстановки та обставин події.

20 березня Мельник був затриманий як підозрюваний у вчиненні злочину, передбаченого п. «ж» ст. 93 КК, і допитаний прокурором району без участі захисника. 21 березня слідчий пред'явив Мельнику обвинувачення і допитав його без участі захисника.

На думку органу попереднього слідства, винність Мельника у вчиненому злочині доведена такими доказами:

- показаннями Мельника як свідка, підозрюваного, обвинуваченого;

- протоколом відтворення обстановки та обставин події;
- висновком експертизи речових доказів, згідно з якими кров на одязі підсудного не виключає походження від потерпілої;
- висновком судово-медичної експертизи.

У судовому слідстві ці докази були ретельно перевірені. Так, підсудний Сергій Мельник в суді своєї вини не визнав і пояснив, що на попередньому слідстві його змусили зізнатися у вчиненні звалтування та вбивства Тетяни Лелюк працівники міліції, але після арешту він відмовився від показань, даних на початковому етапі слідства. 22 лютого 1996 року він закінчив роботу о 19 годині і разом із співпрацівником Доденком пішов на автобусну зупинку. Довго чекали автобуса. На своїй зупинці «Рівненська» вийшов і пішов додому, в будинок № 12. Він проходив біля будинку № 4, але нікого не зустрічав. Вдома він був, як завжди, після 20 години, а точніше, десь о 20 годині 20 хвилин. Потерпілу він не знав. Місце події йому показали працівники міліції. Спочатку йому розповідали, що сталося і як, а потім допитали його як свідка злочину. Але він категорично відмовлявся від попередніх показань на слідстві і заявляв суду про свою не причетність до цього злочину.

Свідок Доденко підтвердив суду, що він з Мельником закінчили роботу о 19 годині і разом пішли на автобусну зупинку, довгенько, десь хвилин 30—35, чекали транспорту, разом сіли в автобус і поїхали. Мельник зійшов на зупинці «Рівненська», а він поїхав далі, додому.

Свідок Мельник Тамара суду пояснила, що 22 лютого 1996 року її чоловік Мельник Сергій прийшов з роботи, як завжди, після 20 години, і вони ще разом дивилися «Новини» ОРТ. Сергій завжди приходить з роботи і спочатку дивиться «Новини» ОРТ, а потім вечеряє. Він рідко встигає на початок новин, тому що працює до 19 години, а транспорт ввечері працює погано.

21 березня 1996 р. Сергія затримала міліція за вбивство, якого він не вчиняв і не міг вчинити. Як вважає Мельник Тамара, її чоловіка затримали тільки тому, що він завжди повертається з роботи десь близько або після 20 години і виходить на зупинці «Рівненська», в районі якої і було вбито жінку 22 лютого.

У судовому засіданні були допитані експерти, які проводили експертизи у цій справі.

Експерт Івашко Василь у суді підтвердив висновки експертизи речових доказів. Відповідно до висновку «на майці, шта-

нах Мельника встановлена кров людини, яка може походити як від потерпілої, так і від підсудного, чи іншої людини з групою крові ОХВ. І в підсудного, і в потерпілої однакова група крові. Статеву належність крові встановити неможливо».

Підсудний Мельник суду пояснив, що за день до його арешту, тобто десь 19 березня, він вранці голився і порізався, декілька плям крові залишилися на майці та штанах.

У цій частині показання підсудного підтверджує свідок Мельник Тамара, вона бачила плями від крові на майці Мельника Сергія, котрий пояснив, що голився і порізався, і запропонувала йому переодягти майку, але Сергій відмовився, бо запізнився на роботу.

Під час судового слідства були досліджені акт та висновки медичної експертизи. З висновків вбачається, що сперма, виявлена у Лелюк, не є наслідком згвалтування потерпілої підсудним за обставин, які були покладені органом попереднього слідства в основу обвинувачення Мельника. Вона може походити або від декількох осіб, або від однієї особи з групою крові АВО. У Мельника група крові ОХВ. Чи є Мельник так званим парадоксальним виділювачем, встановити експертам не вдалося.

Всупереч вимогам статей 21, 45, 46 Кримінально-процесуального кодексу після затримання як підозрюваного у вчиненні вбивства при обтяжуючих обставинах Мельнику не роз'яснили його права мати захисника, побачення з ним до першого допиту. Не роз'яснили обвинуваченому Мельнику його право на захисника і побачення з ним перед пред'явленням обвинувачення за п. «ж» ст. 93 Кримінального кодексу і допитом його як обвинуваченого.

Шановні судді!

Аналіз та оцінка доказів, зібраних органом попереднього слідства, ретельне їх дослідження в суді дають підстави вважати, що обвинувачення Мельника у вчиненні умисного вбивства гр-ки Лелюк при обтяжуючих обставинах даними судового слідства не підтверджується. Викладене дозволяє зробити висновок: участь підсудного Мельника у вчиненні даного злочину не доведена. У зв'язку з цим я відмовляюся від обвинувачення, висунутого органом попереднього слідства стосовно Мельника Сергія Івановича за п. «ж» ст. 93 Кримінально-процесуального кодексу, і

пропоную суду його виправдати за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину.

Шановні судді!

Вважаю, що виправдувальний вирок у даній кримінальній справі сприятиме встановленню істини. Шлях до істини єдиний — виправдати невинного, реабілітувати його чесне ім'я, репутацію.

7.8. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі В. І. Чечка

Шановний суд!

Згідно з вимогами ст. 36 Закону України «Про прокуратуру», ст. 264 Кримінально-процесуального кодексу України прокурор підтримує обвинувачення в судових дебатах, коли винність підсудного у вчиненні злочину доведена судовим слідством, і відмовляється від обвинувачення, коли дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення.

Всебічне, повне, об'єктивне дослідження кримінальної справи щодо обвинувачення Чечка за ч. 3 ст. 140 Кримінального кодексу України свідчить, що дані судового слідства не підтверджують висунутого органом попереднього слідства обвинувачення. У зв'язку з цим вважаю, що сьогодні обов'язок прокурора в інтересах держави, суспільства, особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, сприяти встановленню законності і справедливості, запобігти засудженню невинного і допомогти суду прийняти правильне рішення у справі.

Органи попереднього слідства обвинувачують Чечка Віктора Івановича у крадіжці індивідуального майна гр-ки Лучини Степаніди Іванівни з квартири 12 будинку № 4 по вул. Шевченка, яку підсудний скоїв 20 травня 1997 року близько 14 години, тобто у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 140 Кримінального кодексу, — викрадення індивідуального майна громадян, що завдало значної шкоди потерпілому, із проникненням у житло.

Підсудний у судовому засіданні, як і на попередньому слідстві, своєї вини не визнав, заперечував докази, зібрані по справі, і виклав версію про свою непричетність до крадіжки.

Органи попереднього слідства вважали, що винність Чечка у крадіжці доведена зібраними у справі доказами:

- речовим доказом — золотою каблучкою, яка належала потерпілій, була викрадена разом з іншим майном і речами 20 травня 1997 р., а вилучена у Чечка при затриманні 20 липня;

- явкою з повинною Чечка, в якій він виклав обставини вчинення крадіжки майна з квартири Лучини;

- протоколом впізнання особи. Свідок Мовчан серед чоловіків, пред'явлених для впізнання, вказала на Чечка, як на чоловіка, якого вона бачила біля квартири Лучини 20 травня 1997 року, після обіду, з валізою.

У ході судового слідства Чечко стверджував, що він не вчиняв злочину. Гр-ку Лучину раніше не знав і не має уявлення, де вона проживає. Явку з повинною написав за вказівкою робітника міліції, який затримав його і обіцяв відпустити, якщо він напише явку про крадіжку. Він написав про обставини крадіжки, як запропонував працівник міліції. Але його з міліції не відпустили і затримали. Він на попередньому слідстві заперечував свою причетність до крадіжки майна з квартири Лучини. Золоту каблучку він придбав десь 3 місяці тому, тобто у квітні, на базарі у незнайомого чоловіка за 300 грн.

Потерпіла Лучина суду пояснила, що вона 20 травня 1997 року після 18 години повернулась з роботи додому, двері в квартиру були відчинені. Вона побачила, що в квартирі відсутні речі: відеомагнітофон, музичний центр, золота каблучка та інші речі, всього на суму близько 3000 грн. 25 липня її викликав слідчий і показав каблучку, яка дуже схожа з тією, яку викрали у неї 20 травня 1997 р. Слідчий сказав, що чоловік на прізвище Чечко вчинив у її квартирі крадіжку. Вона Чечка не знала і ніколи не бачила біля свого будинку.

Свідок Мовчан Василина суду пояснила, що 20 травня 1997 року близько 14 години вона піднімалася східцями на свій поверх, біля дверей квартири 12, в якій мешкає Лучина, побачила незнайомого чоловіка, років 30, чорнявого, одягненого у спортивний костюм. У нього була валіза. Наступного дня сусіди розповіли, що квартиру Лучини пограбували. 21 липня 1997 року її запросив слідчий і показав через вікно чергової частини на чоловіка, який вчинив крадіжку речей у Лучини. Чоловік був чорнявий, років 30, але вона не зовсім була впевнена, що це саме той, якого вона бачила 20 травня з валізою. Слідчий сказав, що

це він, у нього навіть вилучили золоту каблучку, яка була викрадена разом з іншими речами з квартири Лучини. Потім слідчий запропонував Мовчан впізнати цього чоловіка серед інших, що вона і зробила. Назвав його прізвище — Чечко. У судовому засіданні свідок Мовчан не стверджувала, що Чечко і чоловік, якого вона бачила 20 травня з валізою в руці біля дверей квартири Лучини, є однією і тією ж особою.

Таким чином, судовим слідством встановлено, що при проведенні впізнання слідчий порушив вимоги Кримінально-процесуального кодексу України і до провадження даної процесуальної дії показав свідку особу, тобто Чечка, яку необхідно було впізнати серед інших чоловіків, який вчинив крадіжку речей з квартири Лучини і якого свідок бачила з валізою біля дверей потерпілої 20 травня 1997 р.

При проведенні перехресного допиту у судовому засіданні підсудного Чечка і свідка Мовчан підсудний стверджував, що його не могла бачити Мовчан біля квартири Лучини, тому що він крадіжку не скоював. Свідок Мовчан не заперечила показанням підсудного в суді, не може впевнено стверджувати, що Чечко і чоловік, якого вона бачила 20 травня біля дверей квартири Лучини з валізою в руці, одна й та сама особа. Протокол очної ставки писав слідчий, вона була без окулярів і не читала протокол вголос, а тільки його підписала. Мовчан підтвердила показання Чечка на попередньому слідстві, зокрема при проведенні очної ставки Чечко заперечував вчинення крадіжки з квартири Лучини.

Шановний суд!

Обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях. Аналізуючи докази, які були зібрані на попередньому слідстві і ретельно досліджені в суді, вважаю, що висунуте Чечку обвинувачення не підтверджується даними судового слідства. В основу обвинувачення не можуть бути покладені недостовірні та сумнівні докази. Усі сумніви щодо доведеності вини підсудного тлумачаться на його користь. Викладене дозволяє зробити висновок, що судовим слідством не доведена участь підсудного Чечка у вчиненні крадіжки індивідуального майна з квартири гр-ки Лучини, оскільки не зібрано достатніх доказів його вини у скоєнні злочину.

Шановний суд!

Вважаю, що дані судового слідства дають підстави для винесення виправдувального вироку за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину.

У зв'язку з цим прошу виправдати Чечка Віктора Івановича, обвинуваченого за ч. 3 ст. 140 КК України, на підставі ст. 213 п. 2 КПК України за недоведеністю його вини у скоєнні цього злочину.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Як С. Андрієвський у своїй захисній промові у справі Андреєва добивається ясності й точності викладу?
2. Порівняйте вступні частини заключних промов головних обвинувачів від СРСР і США на Нюрнберзькому процесі і дайте їм характеристику (стор. 68, 145).
3. Який обсяг окремих частин, порядок і розташування в обвинувальних промовах Р. Руденка і О. Коляди?
4. Проаналізуйте процес доказування дванадцяти побічних доказів у захисній промові С. Любітова у справі Назаренка.
5. Який обсяг окремих частин і порядок їх розташування в захисних промовах С. Андрієвського, С. Любітова, С. Ткаченка?
6. Зробіть критичний аналіз надрукованих судових промов.
7. Проаналізуйте порушення норм КПК України, допущених слідчими в наведених промовах прокурорів при відмові від обвинувачення.

Глава 8

ФАБУЛИ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СУДОВИХ ПРОМОВ¹

Глава подає фабули для складання судових промов, апеляцій, процесуальних документів та судові промови для практичного опрацювання. Виконані роботи мають показати рівень знань студентів з теорії і практики судової риторики, кримінального процесу.

Пам'ятаймо, промова має бути грамотна, чітка, аргументована, переконлива, зрозуміла; відзначатися ґрунтовним розбором доказів, правильністю тлумачень; відобразити повноту, всебічність, об'єктивність досліджень; відповідати моральним принципам та психологічним, логічним і етичним засадам. Це є ті головні функції, що впливають на зміст та спосіб побудови судових промов.

«Найкращі виступи прості, зрозумілі, наповнені глибинним змістом», — пише відомий ритор А. Коні.

Викладач розподіляє фабули для складання апеляцій, процесуальних документів, обвинувальних та захисних промов. Потім викладач разом зі студентами розглядає складені судові промови, відзначає позитивні моменти і недоліки. За вдало підготовлену апеляцію, судову промову: професійно, стилістично, граматично та добре прочитану ураховуючи інтонування, рухи, жестикуляцію, — студент може отримати до 10 балів.

8.1. Граф Дракула — король вампірів обвинувачується у завданні численних збитків (ст. 115 КК) та інших тяжких злочинах. Харчується лише кров'ю, не вбиває своїх донорів. Працював на станції переливання крові, м'ясокомбінаті, на бойні, в ресторані корейської кухні, але його всюди звільняли через шкідливі звички.

¹ Для підготовки процесуальних документів, судових промов можна використовувати також судові промови подані у главі 9 (після опрацювання).

Вдень спить у труні, вночі працює, харчується. Має страх перед дзеркалом. Його друзі: криси, павуки, сови та інша нечисть. Переслідує його професор Ван Хелсінга (мисливець за вампірами з осиновим кілком, вінком часнику, пістолетом із срібними кулями).

Справу розглядає суд присяжних.

8.2. Сірий вовк обвинувачується у замаху на вбивство шляхом з'їдання Червоної Шапочки та її бабусі (ст. 15 + 115 КК). Мисливці розповідають, що вони напали на вовка через те, що той проковтнув живцем Червону Шапочку і бабусю. Розпорили йому живіт і витягли живими Червону Шапочку та її бабусю.

Перед судом присяжних виступають: потерпілі — Червона Шапочка і бабуся, мисливці (свідки). Є висновок незалежних експертів, що бабуся і Червона Шапочка ніяк не могли вміститися в череві та пролізти через пащу вовка.

Справу розглядає суд присяжних.

8.3. Порушено справу проти будівельної фірми «Контакт», котра розпочала спорудження 27-поверхового будинку на дитячому майданчику, що належить будинку 6 по вул. Дегтярівській. В результаті інциденту представників фірми та мешканців будинку п'ятеро людей зазнали тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості.

8.4. 100 осіб, котрі були запрошені на фуршет у кафе «ВЛІС», скаржилися на недугу, що виявлялася нудотою і головокружінням. Люди вживали тістечка виготовлені приватним підприємцем, що були попередньо поставлені у кафе «АЛЛА».

8.5. Звинувачується фірма «Білий Мерс», котра надає автомобільні послуги на весілля. Для шлюбної церемонії наречений замовив два авто «Мерседес» білого кольору. Фірма ж прислала два автомобілі «Мерседес» чорного кольору. Наречені відмовилися слугуватися автомобілями чорного кольору. В результаті — реєстрація шлюбу не відбулася. Наречена звернулася до суду.

8.6. Катя Азаріна вимагає від свого колишнього нареченого Миколи Гарячки відшкодування моральних збитків. Катя про-

живала в гуртожитку. За кілька днів до весілля Микола запропонував Каті оселитися у квартирі його знайомої Марини, де й мало відбутися весілля. У день весілля виявляється, що зникла весільна сукня. Реєстрація шлюбу не відбулася. А через місяць Микола одружився з Мариною. Наречена була у сукні, що купувася для Каті.

8.7. Підсудний звинувачується у підробленні розписки на 90 тисяч грн. Але підсудний не мав у своєму розпорядженні 90 тисяч грн, які нібито позичав потерпілому. Ніхто інший, окрім потерпілого, не міг підробити розписку. Розписка може бути підроблена й іншою особою.

8.8. Фірма «Вікторія» (м. Київ) відвантажила фірмі «Реалізатор» (м. Кременчук) дві партії швейної продукції, що надійшла від виробника ТОВ «Одеса» з м. Одеси (загальною вартістю 100 тисяч грн). При прийомці продукції виявлено велику кількість бракованих виробів. Продукцію повернуто виробнику. Виник спір між фірмами щодо збитків.

8.9. Неповнолітніх Денисюка, Стаса та малолітнього Стрільника доставлено до лікарні з ознаками наркотичного отруєння в результаті паління «косячка», придбаного у непрацюючого 30-річного сусіда С. Кінолога. Батьки потерпілих звернулися до суду. Звинувачений С. Кінолог заперечує свої дії.

8.10. Цибік Валентина поверталася пізно з роботи. Поки відкривала кодовий замок у дверях під'їзду, з'явився невідомий чоловік, вихопив у Цибік сумку (у ній знаходився паспорт і гроші). Через 8 місяців потому Цибік звинувачено у реєстрації фіктивної фірми, про яку, за словами потерпілої, вона чує вперше.

8.11. Впізнавши свою норкову шубу (що була викрадена 2 роки тому під час пограбування квартири) на жінці з сусідньої установи, пані Жданова звернулася до суду. Підозрювана заявила, що шубу вона придбала на розпродажі у ломбарді.

8.12. Юнак купив наручники у Київському магазині приколів. Жартома одів їх на свою руку і руку коханої дівчини. Жарт скінчився, але наручники зняти не вдавалося. Було викликано

службу надзвичайних ситуацій, котра і вивільнила молодих людей від наручників. Позивач вимагає від магазину приколів компенсацію за моральні збитки 1 млн грн.

8.13. Власник автомобіля Олександров О. О. звернувся до суду з тим, що сусід (за свідченням очевидців) неодноразово завдавав шкоди його автомобілю: відламував дзеркало, знімав емблеми, щітки. Дільничний не реагував на заяви власника автомобіля.

8.14. Обвинувачується капітан Київського інституту міліції Бойко А. І. за вчинення опору працівникам міліції Шевченківського райвідділу м. Києва, за застосування насильства до них при виконанні обов'язків громадського порядку (ч. 2 ст. 133 КК). Бойко А. І. свою вину не визнає. В судових дебатах прокурор просить покарання — 3 роки ув'язнення.

8.15. Службовий підлог. Обвинувачується головний бухгалтер фірми «ЄВГЕНІЯ» Фещенко К. В. у зловживанні службовим становищем з метою задоволення власних матеріальних потреб. У результаті — завдано значних матеріальних збитків фірмі та моральних збитків її працівникам.

8.16. З метою прикриття фіктивного підприємництва у м. Києві створено мережу ЗАТ, що діяли протягом 5 років. У результаті — державі завдано матеріальних збитків, що становлять близько 200 млн грн.

8.17. Піпу О. В. відраховано з університету через те, що батьки не змогли вчасно заплатити за навчання. Його мати вважає це незаконним. Ректор стверджує, що хлопець сам залишив навчання.

8.18. Черненко К. К. віддав у хімчистку куртку. Там її зіпсували. Потерпілий вимагає відшкодувати за куртку 2 тис. грн. Директор хімчистки відмовляється платити таку суму, оцінюючи куртку у 800 грн, котрі погоджується сплатити.

8.19. Акт вандалізму вчинили школярі с. В. Долина, розгромивши пам'ятник невідомому солдату. Односельці вимага-

ють відшкодування збитків та публічного розкаяння школярів на сільських зборах. Батьки цих підлітків відмовляються відшкодувати збитки, посилаючись на недостатню виховну роботу школи. Директор школи переконує, що вчителі досвідчені фахівці.

8.20. Представник рекламної агенції «Професіонал» звинувачує конкурента — компанію «Профіль», яка створює негативний імідж його рекламі. Обурений представник вимагає відшкодування збитків, нанесених агенції протягом десяти місяців.

8.21. Приватний підприємець Хорошун Н. Є. отримав ліцензію на право займатися трудовою діяльністю. Через місяць до нього прийшов дільничний и. Катруша, і запропонував «кришу», вимагаючи 1 тис. грн. Підприємець відмовився давати хабар. Після цього невідомі почали постійно шантажувати підприємця по телефону, потім — розгромили майстерню і спалюжили вироби.

8.22. Касира-контролера банку «Обрій» Тимошенко Л. П. звільнено з роботи, їй інкримінується розголошення службової таємниці. Жінка вважає звільнення незаконним і вимагає поновити її на роботі та захистити чесне ім'я.

8.23. У вікно квартири Полтавець І. О. здійснено постріл. Куля пробила віконне скло і вп'ялася у шафу. На місце події прибув дільничний п. Катруша, але він відмовся складати протокол з місця події, мотивуючи, що йому не потрібні зайві «глухарі», і порадив поскоріше замінити віконне скло. Позивач звернувся до суду.

8.24. Бізнесмен Кальченко Б. Ю. звільнив фінансового директора Бочкарьову К. І. з роботи, вважаючи її потенційною фінансовою шпигункою. Бочкарьова вимагає поновлення її на посаді та компенсації моральної шкоди — виявлення недовіри. Бізнесмен відмовляється.

8.25. Обвинувачується анаконда Ненсі у поглинанні доктора Біна, ушибі лівої руки та захопленні його наручного золотого годинника. Під час проведення наукових досліджень на

р. Амазонка несподівано з'явилася анаконда, вдарила човен. Човен схитнувся і декілька членів екіпажу впали в річку. Тут анаконда й проковтнула доктора Біна. Невдовзі вона підпливла до берега і виплюхнула зі своєї пащі доктора Біна. А годинник, зіслизнувши з його руки, залишився у пащі анаконди. Знепритомнілий доктор Бін упав на пришвартований човен. Отямившись, відчув біль у лівій руці і побачив, що відсутній золотий годинник.

Справу розглядає суд присяжних.

8.26. Обвинувачується Лисиця у шахрайстві та вбивстві шляхом з'їдання Колобка (ст. 115, 190 КК). Перед судом виступають: дід Іван, баба Маруся. Свідки: Зайчик-побігайчик, Вовчик-братик і Ведмідь-гордій (див. казку «Колобок»).

Справу розглядає суд присяжних.

8.27. Обвинувачуються сестри цариці Горпина і Мокрина у замаху на вбивство цариці та її сина (ст. 155 + 115 КК).

Перед судом виступають: потерпілі — цар Салтан, цариця Горлиця, князь Гвідон, царівна Лебідь. Свідки — баба Бабаруха, гонець Момарига і дядько Чорномор (див. «Казку про царя Салтана»).

Справу розглядає суд присяжних.

8.28. Обвинувачується лис Микита у захопленні державної влади у Лісовому царстві (ст. 109 КК). Перед судом виступають свідки: Вовчик-братик, мавпа Фрузя, Кабан-іклан, Олень-красень, Ведмідь-гордій (див. казку «Лис Микита»).

Справу розглядає суд присяжних.

СУДОВІ ПРОМОВИ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Кажуть, добре вчитися на чужих помилках, щоб не робити своїх. Та це лише дотепна давня приказка. Звісно ж, на помилках вчитися аж ніяк не можна. Їх треба уникати, а якщо й допущені — виправляти. На це й орієнтовані завдання даної глави. У ній містяться обвинувальні та захисні промови, що друкуються мовою оригіналу із збереженням стилістики. Мова оригіналу поданих промов, звичайно ж, повністю не відповідає нормам української літературної мови.

Виправляючи недоліки у структурі побудови судових промов та граматичні й стилістичні помилки, студенти слугують відповідними рекомендаціями (що даються у розділі 1 цього посібника); користуються правилами українського правопису, вчать правильно будувати речення, вживати юридичні терміни, усталені слова й словосполучення, лексичні звороти тощо.

Так методом практичного опрацювання поданих судових промов студенти набувають професійних і мовних навичок. А відтак вже опрацьовані судові промови можуть слугувати взірцем для складання процесуальних документів.

Тож треба підготувати і переписати подані судові промови відповідно до завдання.

Завдання. Уважно прочитайте запропоновану викладачем промову:

а) відзначте недоліки у побудові промови, усуньте їх; проаналізуйте та доведіть, що Ви робите це правильно;

б) зверніть увагу на особливості українського правопису, словотворення, слововживання¹. Відредагуйте текст промови та виправте граматичні помилки і прокоментуйте це явище.

¹ Для довідок слугуйте підручником «Мова у професії юриста» авторів Р. С. Кацавець, Г. М. Кацавець (К., 2005), і Ви зможете навчитись грамотно писати, правильно підбирати слова та складати речення.

9.1. Обвинувальні промови

9.1.1. Промова у справі Іванова, Коваленка, Рудого

Шановні панове судді!

Справа, яка Вам подана на розгляд — це справа пограбування складського приміщення магазину групою злодіїв.

Обвинувачення стверджує, що підсудні: неповнолітні Іванов, Коваленко, Рудий, та повнолітній Рудченко діяли свідомо, за завчасно складеним планом дій, з метою збуту викраденого товару.

Досудовим слідством було встановлено, що приблизно о десятій годині вечора троє підлітків: Іванов, Коваленко та Рудий опинилися на складі, виламавши вхідні двері. Вони перевантажили товар у мікроавтобус, водієм якого був Рудченко, і намагалися виїхати з міста їх було затримано службою ДАІ за перевищення швидкості. При огляді машини було виявлено товар на 20 тис. гривень без документів, які б свідчили про приналежність товару. Справу було передано на розгляд у міліцію.

Під час розслідування справи було встановлено, що Іванов, Коваленко та Рудий вчать у школі № 128. Показання підлітків збігаються і свідчать про те, що вони діяли під керівництвом та за наказами Рудченка. Рудченко працював водієм у пограбованому магазині. Звідти він був звільнений за недотримання розпорядку робочого дня. Також було встановлено, що Рудченко раніше був притягнутий до відповідальності за дрібне хуліганство. Рудченко заперечує, що примушував підлітків до скоєння злочину, стверджує, що вони робили все за власною волею.

Робітники магазину підтвердили факт викрадення товару з складського приміщення та дали перелік зниклого товару.

Причиною, що сприяла вчиненню злочину була погана охорона магазину та його приміщень. Бездоглядність зі сторони школи та батьків привела до вчинення правопорушення неповнолітніми.

Надані самі собі діти, які не могли знайти цікавих та корисних занять, потрапили під вплив вулиці, де крадіжка та шахрайство не є протиправними діями. Передумання у неконтрольованому середовищі врешті решт повинно було привести до право-

порушення — скоєння злочину. Зазнали шкоди не тільки люди, що працюють у магазині, понесло втрату й суспільство.

При призначенні міри покарання було враховано характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину та обставин вчинення злочину.

Тому, вважаю, що підсудні винні у скоєнні злочину і повинні понести покарання. Згідно зі статтею 82 Кримінального кодексу України «Розкрадання державного або колективного майна шляхом грабежу» за грабіж із проникненням у приміщення позбавити волі Рудченка на строк чотири роки з відбуванням у колонії загального режиму з конфіскацією майна. Іванова, Коваленка, Рудого згідно до статті 25 Кримінального кодексу України як засудженим уперше неповнолітнім чоловічої статі призначити відбування покарання у виховно-трудоцій колонії строком до одного року.

9.1.2. Промова у справі Бабіна

Пане головуючій! Шановні судді та учасники процесу!

Саме зараз розпочинається кульмінаційна завершальна частина судового розгляду справи Бабіна Сергія Леонідовича, звинуваченого в умисному вбивстві Полтавського Петра Несторовича за частиною 1 статті 115 КК України, яка передбачає санкцію позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років.

Ця справа є показовою, як невірною обрано життєва стежина призвела до деградації особистості й стала першопричиною скоєння цього жорстокого злочину.

Ні в кого не виникне сумнів, що факт позбавлення людини життя, це та вага, яку неможливо нічим зважити. Ніхто і ніщо, навіть справедливий вирок суду не поверне Полтавській Ірині Михайлівні коханого чоловіка, а двом малолітнім діточкам — турботливого батька.

Як представник державного обвинувачення, докладно проаналізувавши всі обставини справи, зібрані докази та, власне, зізнання самого підсудного Бабіна, я остаточно впевнилась у його причетності та винності, і гадаю, зможу переконати в цьому і шановний суд.

* * *

З дня цієї гучної справи минуло вже чимало часу, тому давайте разом прослідкуємо, як розгорталися події, які стали предметом судового розгляду.

18 травня 2001 року, приблизно о першій годині ночі Бабін С. Л. на службовій автомашині «таксі», водієм якої він був, приїхав до будинку № 10 по вул. Г. Сталінграда, у м. Києві. Він піднявся у квартиру № 33, де проживав Полтавський П. В процесі слідства виявилось, що вони були давні знайомі. Полтавський попросив відвести його на вул. Булгакова. Під час слідування по проспекту Перемоги Полтавський, щось згадавши, схотів змінити маршрут. Бабін С. Л. не погодився, бо в нього закінчилася зміна і зажадав повернутись в таксопарк. На цьому ґрунті виникла сварка, що переросла в особисті образи та пропозиції вийти з машини «по-доброму».

Обіцяючи щедро заплатити за труди, Полтавський П. Н. з машини так і не вийшов, і це рішення стало в його житті останнім.

Ввірвавшись, Бабін С. Л. став насильно виштовхувати потерпілого з автомобіля, наносячи йому сильні удари кулаками в обличчя, грудну клітину, живіт. Як потім показала експертиза, Бабін С. Л. діяв точними рухами, знаючи місця, що можна найлегше уразити.

Полтавський П. Н. намагався вирватися, але Бабін С. Л. став його душити, і після декількох влучних ударів Полтавський П. Н. помер.

На допиті цю частину показань підсудний не підтверджував, але свідок Мельниченко М. В. бачив, як Бабін С. Л. бив та душив Полтавського П. Н. (а. с. 70).

18 травня 2001 року, о 4 годині свідок повертався додому з роботи. Біля будинку 20, по пр. Перемоги, він побачив автомобіль, в якому знаходилось двоє осіб.

Підійшовши ближче до автомобіля він почув крики про допомогу та побачив як водій руками наносить удари в обличчя пасажиру. Щоб захистити пасажира він впритул підійшов до автомашини, але в цей момент вона раптово зрушила. Через 20 метрів автомобіль зупинився і з салону випав чоловік. Підійшовши до цього чоловіка свідок Мельниченко М. В. побачив, що все обличчя у пасажира суцільна кровава рана і ознаки життя відсутні. Мельниченко викликав швидку допомогу та міліцію.

* * *

На думку державного обвинувачення, винність Бабіна С. Л. у вчиненому злочині підтверджується такими доказами:

— протоколом огляду місці події;

- показаннями обвинуваченого та свідків;
- висновками судово-медичної та судово-психіатричної експертизи;
- речовими доказами;
- протоколом відтворення обстановки та обставин події;
- протоколом впізнання.

Протягом судового слідства всі ці докази були ретельно досліджені та перевірені.

Підсудний в залі суду своєї вини не визнав, пояснюючи це тим, що попередні показання давав під психологічним тиском.

Незрозумілими є й заяви Бабіна про те, що будучи затриманим як підозрюваний у вчиненні вбивства, йому не роз'яснили права мати захисника та побачення з ним до першого допиту.

Але ж Шановні Судді!

В матеріалах кримінальної справи на сторінці № 60 є ордер захисника юридичної контори «Шаг» Чудновського М. М., а також заява підсудного Бабіна С. Л. (а. с. 65), де він просить дозвіл на побачення зі своїм захисником. Також в матеріалах є протоколи про роз'яснення прав підозрюваного та обвинуваченого, з якими особисто були ознайомлені підсудний та його захисник Чудновський М. М.

За моїми клопотаннями, які є в справі, у судовому засіданні були допитані експерти.

Відповідно до їх висновку «на сорочці, штанах Бабіна С. Л. встановлена кров людини, яка може походити від потерпілого». Підсудний, вводячи суддів в оману пояснював сьогодні нам це тим, що голився вранці 19 травня та порізався. Як бачимо, в цій частині показання підсудного не підтверджуються.

Також в машині, де відбулася ця трагедія, слідчим Громовим були знайдені клаптики одягу, гудзики сорочки, які відірвались під час бійки від одягу потерпілого Полтавського П. Н.

Допитані у судовому засіданні дружина потерпілого, свідки Томенко С. О., Скоробогатий Р. В. засвідчили, що вбитий Полтавський П. Н. був доброю, порядною, хоча й дещо запальною людиною. Завжди сумлінно працював, за місцем роботи та проживання характеризувався виключно позитивно.

* * *

Життєвий шлях Бабіна С. Л. підтверджує правильність вислову, що «до злочину ідуть сходинками». Людина, у якої відсут-

ня самоповага, культура поступово але вірно опиняється на дні суспільства. Пияцтво, сварки, крадіжки, хуліганство, і врешті, убивство!

Проходячи службу в армії, підсудний грубо нехтуючи дисципліною, пиячив, здійснював крадіжки з єдиною метою: купити спиртне. Військовий суд присудив направити його до дисциплінарного батальйону.

Повернувшись в м. Київ після армії, він невдовзі скоїв хуліганство. До нього були застосовані заходи громадського впливу по місцю роботи.

Свідок Мельник С. І., який працює начальником ЖЕК № 71 також надав негативну характеристику. Після армії Бабін довгий час не працював, після чого влаштувався до нього на роботу слюсарем. Були випадки, коли він не виходив на роботу більше 10 діб, нерідко заявлявся на роботі в нетверезому стані, коли керівник та робітники стали його соромити, грубив їм.

Після чого Бабін працював водієм в АТП-0620, де також були непоодинокі випадки, коли він не виходив на роботу без поважної причини.

Позитивно підсудного характеризують лише його родина та сусіди, але чи відвертими були їх свідчення?

Висновок судово-психіатричної експертизи виявив, що Бабін скоїв злочин у стані осудності, і його пояснення щодо перебування в стані афекту, для того, щоб уникнути відповідальності були спростовані.

Таким чином, судовим слідством встановлено, що вимоги, зазначені в КПК України щодо проведення слідчих дій не були порушені.

Вважаю, що позовні вимоги потерпілої Полтавської Ірини підлягають задоволенню у повному обсязі, оскільки злочинними діями Бабіна сім'ї була заподіяна моральна та матеріальна шкода.

А також прошу суд винести окрему ухвалу в адресу керівника АТП-0678, який не врегулював проблему з кадрами.

Отже, вина підсудного беззаперечно доведена, його дії за частиною 1 статті 115 КК України кваліфіковано вірно.

На боці правосуддя слугують і положення Європейської конвенції з прав людини, де в статті 2 говориться про те, що право кожної людини на життя захищається законом. Жодна людина

не може бути умисно позбавлена життя інакше, як на виконання вироку суду. Тому діям Бабіна нема виправдання!

Шановні судді!

Вважаю, що дані судового слідства дають вам усі підстави для винесення обвинувального вироку.

Жорстокість злочинних дій Бабіна С. Л., характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, дані про особу підсудного змушують мене просити суд відреагувати відповідним покаранням з урахуванням наявності обставин, які обтяжують відповідальність за статтею 67 КК України.

Вважаю, що не помилюсь, вказавши на те, що суд тепер має достатньо підстав визнати Бабіна Сергія Леонідовича винним у скоєнні злочину, передбаченого частиною 1 статті 115 КК України, і призначивши йому покарання 15 років позбавлення волі з відбуттям у колонії посиленого режиму.

Шановні судді! Будьте гуманні, але й будьте справедливі!

9.1.3. Промова у справі Григоровича

Шановний Суд!

Закінчилось судове слідство по кримінальній справі про злочин передбачений статтею 94 КК України (навмисне вбивство).

Підводячи його підсумки, я хочу насамперед зосередити Вашу увагу та увагу всіх присутніх на наступних обставинах.

Така кримінальна статистика Мінського району, що кожен рік скоюється до 30 навмисних вбивств, в тому числі і на замовлення, з користі та інших обтяжуючих обставин.

Однак, 75 вбивств — це злочини за однією і тією ж схемою: спільне розпиття спиртних напоїв, далі сварка з незначного приводу, бійка і вбивство.

Знову приходиться констатувати, що причиною найтяжчого злочину стало пияцтво.

При цьому одна особливість цієї справи, що згідно висновку експертів підсудний Григорович Олексій Миколайович, в 27 років вже хронічний алкоголік; потребує примусового лікування.

Як нами встановлено, органами влади, правоохоронними органами не вживались належні заходи, щоб запобігти зібранню п'яниць за місцем проживання Григоровича, забезпечити лікування його в умовах ЛТП і цим запобігти злочину.

Вважаю, що ці обставини повинні знайти своє місце не лише у вирокі, але і в окремій ухвалі суду про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, на ім'я начальника РУВС та начальника управління житлового господарства райдержадміністрації.

Під час судового слідства встановлено: з 14 на 15 липня 1998 року по місцю свого проживання в квартирі 200 по Оболонському проспекту, 30, Григорович Олексій, його брат Дмитро, спільно з гр-нами Титаренко та Загоняйло розпивали спиртні напої.

Залишившись близько 2 години ночі на кухні з Титаренко Вікторією, Григоренко Олексій Миколайович продовжував розпивати з нею спиртні напої. Між ними виникла сварка, під час якої вони ображали один одного.

Григорович О. М., під час сварки, на ґрунті помсти за образи почав бити Титаренко руками та ногами по її обличчю та тулубу, приставляти до її підборіддя ніж, який тримав в руках, заподіявши потерпілій крововиливи на губі, колоту рану в центрі підборіддя і перелом 9 ребра.

Після цього з метою вбивства Титаренко Вікторії, він накинув їй на шию пасок і задушив.

Смерть Титаренко Вікторії настала від механічної асфіксії в результаті задушення петлею.

Вказані обставини повністю підтверджені під час судового слідства.

В тому числі: показами підсудного, який суду показав, що 15.07.1998 року він проснувся біля 19 годин за місцем свого проживання і побачив, що на кухні його брат Дмитро, його знайомі Загоняйло і Титаренко Вікторія з чоловіком Ігорем розпивали спиртні напої. Він приєднався до них. Біля першої години ночі його брат, Титаренко Ігор і Загоняйло пішли відпочивати, а він залишився разом з Титаренко Вікторією і продовжували розпивати спиртне.

Під час розпиття горілки після його пропозиції Титаренко Вікторії про інтимний зв'язок, остання почала його ображати, виникла сварка. Під час сварки за образи він наніс їй декілька ударів по обличчю та тулубу, приставляв до її підборіддя ніж.

Далі він показує, що йому «голос» наказав вбити Вікторію. Він взяв пасок, який лежав на стільці, накинув його на шию Титаренко і, розтягуючи кінці паска, задушив її.

У вчиненому розкаюється, однак, настоює що злочин вчинив під впливом «голосів», які йому чути, коли вип'є спиртне. Аналогічні покази Григорович давав і під час попереднього слідства в якості підозрюваного та обвинуваченого, що зафіксовано в матеріалах справи (а. с. 76–78, 97–98). Доводи Григоровича про те, що він вчинив вбивство під впливом «голосів» підлягають критичній оцінці, про що свідчить і висновок психолого-психіатричної експертизи (а. с. 57–60), що така позиція підсудного має «установочний» характер, т. я. після затримання, він давав детальні, логічні покази про те, що сталося, пояснював події об'єктивними причинами і його поведінка не відображала будь-якої психічної симптоматики.

В період часу, до якого відноситься інкриміноване діяння, він був у стані простого алкогольного сп'яніння, однак правильно орієнтувався, у нього відсутні ознаки галюцинацій.

За своїм станом він був і є осудним.

Згідно висновку наркологічної експертизи він лише є хронічним алкоголіком і потребує примусового лікування (а. с. 62). Обставини скоєння злочину, підтверджуються також показами потерпілого Титаренка Ігоря, який пояснив, що 14 липня 1998 року близько 10 годин, він прийшов у гості в квартиру свого знайомого Григоровича Дмитра, де розпивали спиртні напої.

Близько 12 години до них приєдналась його дружина Титаренко Вікторія.

Коли вже стемніло, проснувся Григорович Олексій, який спав в кімнаті, і всі разом вони розпивали спиртне. Біля опівночі, він з Дмитром Григоровичем пішли відпочивати в кімнату, а на кухні залишились його дружина Вікторія і Олексій Григорович.

Проснувся ніччю від того, що його розбудили працівники міліції і повідомили, що його дружина на кухні і мертва, а також те, що за підозрою у вбивстві затримано Григоровича Олексія, який зізнався, що задушив Вікторію.

Аналогічні покази потерпілий Титаренко давав і на попередньому слідстві (а. с. 20–21).

Підтвердили покази потерпілого і свідки Григорович Дмитро і Загоняйло Сергій, в тому числі і ті обставини, що Григорович Олексій залишився разом з Вікторією Титаренко на кухні один.

Крім цих свідчень, факт вчинення Григоровичем Олексієм вбивства підтверджується і дослідженими і перевіреними в судовому засіданні матеріалами справи.

Зокрема:

— протоколом огляду місця злочину від 16.07.1998 року, де було виявлено труп потерпілої Вікторії Титаренко. Під час огляду на шиї трупа було виявлено чорного кольору пасок.

— протоколом впізнання заказаного ремня Григоровичем Олексієм в числі інших і поясненнями його при цьому, що саме цим паском він задушив потерпілу (а. с. 29).

— під час відтворення обстановки і обставин події Григорович Олексій, в присутності понятих відтворив обставини скоєння злочину, що закріплено в протоколі від 17.07.1998 року (а. с. 79—87).

При цьому покази Григоровича повністю співпадають з обстановкою місця події, яка зафіксована протоколом огляду.

Покази Григоровича також співпадають і з висновками судово-медичної експертизи трупа Титаренко, характеру тілесних ушкоджень, які були виявлені на її тілі в тому числі странгуляційна борозна. Смерть потерпілої настала за 1—2 години до моменту огляду трупа, тобто в проміжок часу між 1 та 2 годинами 15.07.1998 року (а. с. 37—43).

Григорович також вказав, що повідомлення про вбивство він передав по телефону в органи міліції і його зміст повністю відповідає стенограмі повідомлення по спецлінії «02», яка знаходиться на аркушах справи 31—33.

Таким чином, досліджені докази дають підстави стверджувати, що Григорович Олексій Миколайович своїми навмисними діями вчинив вбивство гр-ки Титаренко Вікторії.

Я обвинувачую його за статтею 94 КК України і пропоную визнати його винним у вчиненні цього злочину.

Обираючи міру покарання Григоровичу О. М., пропоную, виходячи з вимог статті 39 КК України, врахувати характер і ступінь суспільної небезпеки скоєного злочину.

Згідно ст. 7 КК України злочини, передбачені статтею 94 КК України відносяться до категорії тяжких.

Врахувати обставини справи, що вбивство було скоєно на ґрунті пияцтва, спільного розпиття спиртних напоїв.

Взяти до уваги дані про особу потерпілої — жінки, 1964 року народження, яка має неповнолітню дитину.

Дані про особу підсудного, страждаючого хронічним алкоголізмом, який не працював, потребує примусового лікування від алкоголізму, його характеристик як особи, за місцем проживання якої постійно збирались особи для вжиття спиртних напоїв, порушуючи при цьому спокій сусідів.

Обтяжуючою відповідальність обставиною пропоную визнати передбаченою п. 2 ст. 41 КК України — вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння і на ґрунті зловживання спиртними напоями.

Пом'якшуючою відповідальність обставиною пропоную визнати передбачену п. 8 ст. 40 КК України — розкаяння у вчиненому та допомогу слідству об'єктивні обставини злочину.

З урахуванням викладеного пропоную засудити Григоровича Олексія Миколайовича за статтею 94 КК України до 11 років позбавлення волі.

Як особі, що вчинила тяжкий злочин, згідно ст. 25 КК України відбувати покарання йому визначити виправно-трудова колонія посиленого режиму.

Застосувати щодо Григоровича Олексія Миколайовича примусове лікування від алкоголізму відповідно до вимог ст. 14 КК України.

В повному обсязі задовольнити цивільний позов потерпілого в сумі 3 тисяч гривень, як витрати, понесені на захоронення потерпілої, розмір яких підтверджується показами потерпілого, поданими ним документами про витрати.

Крім цього, пропоную винести окрему ухвалу на адресу начальника Мінського РУВС та начальника Управління житлового господарства Мінської райдержадміністрації, в якій звернути увагу на неналежну організацію роботи щодо координації дій по виявленню та попередженню фактів зловживань спиртними напоями, забезпечення примусового лікування хронічних алкоголіків та зажадати від вказаних посадових осіб вжити заходів по запобіганню порушень законодавства по боротьбі з пияцтвом та про проведену роботу повідомити суд.

9.1.4. Промова у справі Галаса

Шановний суд.

Щойно завершилося судове слідство в кримінальній справі по обвинуваченню Галаса М. І. за ст. 148² ч. 2 КК України (ухилення від сплати податків) та ст. 86¹ КК України, тобто розкра-

дання колективного майна в особливо великих розмірах. Провадження по даній кримінальній справі в силу тих чи інших, не завжди об'єктивних причин затягнулося. Однак настав момент, коли суду необхідно прийняти рішення по суті справи.

Органами досудового слідства підсудному було пред'явлено обвинувачення у вчинені, на мій погляд, тяжкого злочину потерпілим від якого стала наша Держава. Висновок про те, чи знайшло своє підтвердження пред'явлене підсудному обвинувачення можна зробити, проаналізувавши зібрані по справі докази.

При цьому, перш за все хотів би звернути увагу суду на те, що будучи допитаним в ході судових засідань, підсудний своєї вини у вчиненні злочинів за таких обставин, які були викладені в обвинувальному висновку, положення якого я зараз повторювати не буду, фактично не визнав.

Підсудний Галас І. М. являється директором приватного підприємства «Геліос», який має сою печатку і розрахунковий рахунок. Основний вид діяльності торгівля продовольчими і непродовольчими товарами. В 1997 року підприємство здійснило продаж пиломатеріалів на 6000 грн. Пиломатеріали зберігались на власних складах, а вивозив автотранспортом, тобто тимчасово наймав водіїв з автомобілями. Бухгалтерський облік він вів особисто. Декларації подані в ДПА складались особисто, заповнені і підписані власноручно. Водночас Галас стверджує, що мав затрати на закупку лісу і його транспортування та розпилювання в сумі 4000 грн. Таким чином підтверджує, що мав умисел на ухилення від сплати податків з усіх 6000 грн. Водночас Галас визнає обвинувачення в цій частині з посиланням на те, що такий висновок дав експерт.

На запитання захисту і експерт, і представник податкової служби пояснили. «Якщо немає належно оформлених документів, які б підтверджували затрати, то незалежно від фактичних затрат їх у підприємства не було»

Таким чином, у випадку донарахувань податковою службою на тій підставі, що документи неналежно оформлені, вона виходить на те, що витрат не було.

Таким чином для потреб оподаткування такий крок виправданий. Державу, в якій живеш, потрібно поважати і своєчасно сплачувати податки. Таким чином слід визнати, що Галас винен в ухиленні від сплати податку з суми 6000 грн.

Наступний епізод: операція з «Дубноцукор». Підприємство «Геліос» одержало цукор на суму 15000 грн., у зв'язку з чим донараховано податків на суму 6600 грн. Однак у цьому податковому періоді були затрати, які не підтвердилися накладною та під час перевірки ревізора податкової служби не були надані.

Таким чином його дії підлягають кваліфікації за ч. 2. ст. 148² КК України з кваліфікуючою ознакою ухилення від сплати податків у значних розмірах (сума складає 12600 грн.), тобто таких, що в 100 і більше разів перевищують встановлений законодавством неоподаткований мінімум доходів громадян.

Також Галасу пред'являється обвинувачення й у скоєнні тяжкого злочину, передбаченого ст. 86¹ КК України, тобто розкрадання колективного майна в особливо великих розмірах. Галас підписав договори на поставку угорського м'яса в Україну. Але для закупки такого м'яса у підприємства «Геліос» валюти не було. Тому Галас вирішив на кошти (аванси), які одержані від підприємств, закупив пиломатеріали і продав їх в Угорщину, щоб на одержану за них валюту закупити м'ясо. Закупки м'яса в Угорщині так і не відбулося. Гроші від пиломатеріалів були привласнені. Слідство документи про продаж пиломатеріалів виділило в окреме провадження (т. 2, а. с. 288). Вже в ході судового засідання розглянуті матеріали на 135 аркушах, які підтверджують поставку лісу в Угорщину вказують — на що були використані аванси, одержані від підприємств «Дубноцукор» та «Допітсервіс».

Шановний суд. Ваша честь.

З огляду на викладене пропоную визнати Галаса І. М. винним у вчиненні злочинів, передбачених ст. 148² ч. 2 КК України та ст. 86¹ КК України і призначити йому покарання:

- за ст. 148² ч. 2 КК України 1960 року — 4 роки;
- за ст. 86¹ КК України 1960 року — 10 років.

У відповідності із ст. 42 КК України 1960 року призначити остаточне покарання за сукупністю вчинених злочинів шляхом часткового складання призначених покарань у вигляді 7 років позбавлення волі.

Галасу І. М. запобіжний захід до набрання вироком законної сили під вартою залишити.

Шановний суд.

Вважаю, що лише обвинувальний вирок по даній кримінальній справі може в подальшому послужити виправленню та пе-

ревихованню засудженого а також стати пересторогою усім, хто умисно відхиляється від сплати податків та розкраданню колективного майна підприємств.

9.1.5. Промова у справі Безсмертного та Герасименка

Ваша честь!

Нами в судовому засіданні прослухана кримінальна справа по звинуваченню громадянина Безсмертного Леоніда Петровича та громадянина Герасименка Олексія Вікторовича в скоєні злочину, передбаченого статтею 296 ч. 2 КК України — хуліганство.

Суспільна небезпечність хуліганства полягає в тому, що це один з небезпечних і найпоширеніших злочинів проти громадського порядку. Тобто комплексу суспільних відносин, які забезпечують нормальні умови життя людей у різних сферах суспільно-корисної діяльності, а також спокійний відпочинок і дотримання правил поведінки в суспільному житті і побуті. Крім цього, хуліганство часто завдає шкоди особистим інтересам громадян, їх здоров'ю, власності та навколишньому середовищу.

Підсудні Безсмертний Л. П. та Герасименко О. В. звинувачуються в тому, що 12.11.2003 р. близько 4.00, перебуваючи на вокзалі станції Петровське, після спільного вживання алкогольних напоїв, в барі «Бест» розташованому на Завокзальній площі м. Петровське, підійшли до громадянина Шевченка С. М., який в цей час стояв поблизу приміщення приміських кас продажу залізничних квитків разом з дружиною — громадянкою Черкесовою В. І. та палив цигарки. Підсудні Безсмертний Л. П. та Герасименко О. В. попросили в нього запалити. Гр. Шевченко С. М. витяг з кишені пачку цигарок «Прима» та простягнув підсудним. Безсмертний Л. П., взявши декілька цигарок, в присутності дружини Шевченка С. В. Черкесової В. І., з явної неповаги до суспільства, до існуючих правил та норм поведінки, з метою самоутвердитись за рахунок приниження іншої особи, протиставити себе іншим громадянам і суспільству, вважаючи, що гр. Шевченко С. М. є особою без відповідного місця проживання та роду діяльності (тобто Бомжем), кинув на асфальт взяті в нього цигарки, сказавши при цьому, що таких дешевих не палить. Коли ж Шевченко С. М. спробував нахилитись, щоб

підняти цигарки, Безсмертний наніс рукою в обличчя Шевченку удар, завдавши фізичного болю. Від удару постраждалий впав на асфальт. В цей час Герасименко О. В., який стояв поруч, наблизився до Шевченка, котрий намагався підвестися з асфальту і також з явної неповаги до суспільства та прагнучи показати свою зневагу до існуючих норм і правил поведінки в суспільстві, самоствердитись за рахунок приниження іншої особи, протиставити себе іншим громадянам та суспільству, наніс удар ногою гр. Шевченку С. М. в область грудей, завдавши останньому фізичного болю. При цьому підсудні ображали Шевченка С. М., висловлюючись на його адресу нецензурно та брутально.

Шевченко С. М. крикнув дружині Черкесовій В. І., щоб вона тікала і спробувала покликати на допомогу. Коли ж Шевченку вдалося підвестися з асфальту Герасименко О. В. наніс йому удар ногою в спину, заподіявши фізичного болю. Після цього постраждалому вдалося втекти з місця споєння злочину та звернутися до працівників міліції за допомогою, які і затримали підсудних.

Допитані в судовому засіданні підсудні провину визнали частково. Вони вважають, що в їх діях є склад дрібного хуліганства, і в відповідності до цього вони повинні понести покарання, хоча і розкаються у скоєному.

Незважаючи на те, що підсудні винними себе визнали частково, провинна їх доведена зібраними у справі доказами.

Так самі підсудні дали в судовому засіданні покази, які повністю відповідають їхнім показам на досудовому слідстві. Вони ґрунтовно розповіли, як ними було скоєно злочин.

Потерпілий Шевченко С. М. суду показав, що повертався з дружиною з дня народження доньки. О 4.00 чекав на електропотяг на вокзалі ст. Петровське. В цей час до нього підійшли підсудні та попросили запалити. Він простягнув їм цигарки. Безсмертний кинув цигарки на асфальт та наніс удар кулаком в обличчя, від чого потерпілий упав. В цей час Герасименко наніс ногою удар в груди, а потім ногою в спину. При цьому підсудні нецензурно висловлювалися на адресу потерпілого. Коли гр. Шевченко звернувся до лікарні, то при попередньому огляді йому був поставлений діагноз — перелом ребра. Але після проведення рентгенографії, цей діагноз не підтвердився. Підсудними йому було відшкодовано 150 грн моральної шкоди в ході слідства. Потерпілий вважає, що підсудних не слід суворо карати.

Свідчення потерпілого підтвердила і його дружина — свідок у справі гр. Черкесова, що дала аналогічні свідчення.

Допитаний в судовому засіданні судмедексперт пояснив, що в потерпілого не виявлено тілесних ушкоджень, оскільки він був одягнений в зимовий одяг, але йому було заподіяного фізичний біль.

Вина підсудних доводиться і письмовими матеріалами справи. А саме: заявою потерпілого про споєння злочину (а. с. 2), протоколом медичного обстеження, згідно з яким встановлено, що гр. Герасименко вживав алкоголь, але не встановлено ступінь алкогольного сп'яніння (а. с. 8), явками з повинною підсудних Безсмертного та Герасименка, де вони показали, як ними було скоєно злочин (а. с. 9, 10), протоколом медичного обстеження, згідно з яким встановлено, що гр. Безсмертний вживав алкоголь, але не встановлено ступінь алкогольного сп'яніння (а. с. 14), довідкою Петровської ЦРЛ про те, що Шевченко С. М. звертався за допомогою (первинний діагноз — перелом 8-го ребра зправа (а. с. 16), довідкою про склад сім'ї Безсмертного (а. с. 40), характеристикою (позитивною) з місця проживання на Безсмертного (а. с. 41), довідкою з Петровської ЦЛР, про те, що Безсмертний на обліку у нарколога та психіатра не перебуває (а. с. 52), довідкою про стан сім'ї Герасименка (а. с. 54), характеристикою з місця роботи Герасименка (позитивною) (а. с. 55), повідомленням інформаційного центру МВС України, про те, що Безсмертний раніше був засуджений (а. с. 61–62), висновком судово-медичної експертизи, згідно якого потерпілому не завдано тілесних ушкоджень (а. с. 65), копією вироку Оболонського райсуду м. Києва від 26.05.2003 р., яким Безсмертний був засуджений за скоєння злочину, передбаченого ст. 309 ч. 1 КК України до 1 року позбавлення волі, з застосуванням ст. 75 КК України. Був звільнений від відбуття покарання з випробуванням на 1 рік (а. с. 69).

Повідомлення інформаційного центру МВС України, про те, що Герасименко до кримінальної відповідальності не притягався (а. с. 83), довідкою з Петровського МВВС про те, що Безсмертний покарання, призначене вироком Оболонського райсуду м. Києва від 26.05.2003 року не відбував (а. с. 86), розпискою потерпілого Шевченка С. М. про те, що він отримав 150 грн у відшкодування моральної шкоди з підсудних (а. с. 121).

Докази по справі зібрані з дотриманням норм КПК України. Вони є об'єктивними, правдивими, не протирічать одне одному, та повністю доводять вину підсудних.

Органами досудового слідства дії підсудних кваліфікуються за ст. 296 КК України — хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю, вчиненою групою осіб.

Така кваліфікуюча ознака, як особлива зухвалість, передбачає нанесення тілесних ушкоджень потерпілому. В ході судового слідства було встановлено, що потерпілому не заподіяно тілесних ушкоджень. За таких обставин кваліфікуюча ознака — особлива зухвалість — потребує більш розширеного тлумачення, а саме — яке виразилося в знущанні над особою похилого віку, в діях, що відзначаються нахабством, грубістю, нездатністю потерпілого протистояти хуліганським діям підсудних. Що відповідає п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 р № 3 «Про судову практику в справах про хуліганство».

Закінченим цей злочин визнається з моменту вчинення дії, що грубо порушує громадський порядок, що нами і було встановлено в ході судового слідства.

Під явною неповагою до суспільства слід вважати нахабно виявлене, очевидне для потерпілого та інших осіб, зневажливе ставлення винного до громадського порядку та існуючих у суспільстві загально визнаних правил поведінки і моральності. Ознака ця однаково характеризує як об'єктивну сторону хуліганства — грубе порушення громадського порядку, так і його суб'єктивну сторону — хуліганські мотиви вчинення.

При обранні судом покарання підсудним, слід врахувати як обтяжуючі так і пом'якшуючі провини підсудних обставини.

А саме: до обтяжуючих обставин слід віднести те, що злочин скоєно після вживання алкогольних напоїв, в групі, а також те, що злочин Безсмертний скоїв, будучи засудженим вироком Оболонського райсуду від 26.05.2003 року, покарання за яким не відбув.

До пом'якшуючих обставин слід віднести те, що гр. Безсмертний позитивно характеризується з місця проживання, має хвору матір похилого віку, гр. Герасименко раніше не притягався

до кримінальної відповідальності, позитивно характеризується як за місцем проживання так і за місцем роботи.

Незважаючи на те, що підсудні провину визнали лише частково, слід зауважити, що своєю поведінкою вони допомогли слідству в розкритті злочину, розкаялись у суді, відшкодували потерпілому моральну шкоду та просять у нього вибачення.

Тому прошу суд визнати винними гр. Безсмертного Леоніда Петровича та гр. Герасименка Олексія Вікторовича в скоєнні злочину передбаченого ст. 296 ч. 2 КК України та обрати міру покарання:

Безсмертному Леоніду Петровичу 3 роки обмеження волі на підставі ст. 70 ч. 4, 71 КК України. Приєднати покарання, призначене вироком Оболонського райсуду м. Києва від 26.05.2003 року, та остаточно до відбуття визначити 4 роки обмеження волі.

Герасименку Олексію Вікторовичу визначити 3 роки обмеження волі. На підставі ст. 75 КК України звільнити від відбуття покарання з випробуванням на 2 роки. На підставі ст. 76 КК України зобов'язати під час відбуття покарання не змінювати місце проживання та роботи без дозволу органів, що видають виконанням покарань. Регулярно з'являтися на реєстрацію до органу, що видає виконанням покарань.

Запобіжний захід засудженим до вступу вироку в законну силу залишити попередню підписку про невиїзд з постійного місця проживання.

Строк відбуття покарання рахувати Безсмертному Л. В. з дня прибуття до відповідної установи де відбувають обмеження волі. А Герасименку О. В. з дня проголошення вироку, зарахувавши обом в час відбуття покарання час перебування під вартою з 22 по 24.11.2003 року.

9.1.6. Промова у справі Буркова

Шановний суд!

Закінчилось судове слідство по кримінальній справі про злочин, передбачений частиною 3 статті 168 КК України (одержання хабара).

Підводячи його підсумки, я хочу, насамперед, зосередити Вашу увагу та увагу всіх присутніх на наступних обставинах.

Керівні органи нашої держави відзначають, що небезпечність цього явища в умовах поширення корупції і проникнення її в усі сфери життя суспільства зростає.

Хабарництво, особливо кваліфіковані його форми, підриває авторитет демократичних інститутів держави, дезорганізує нормальну роботу органів влади і управління, дискредитує їх діяльність негативно впливає на моральний стан суспільства, загрожує процесам реформування економіки і відродження української державності.

Статистичні дані вказують, що у більшості випадків, людина, у якої посадова особа вимагає хабара, не звертається до правоохоронних органів за допомогою у викритті цього злочину. Таким чином, на сьогоднішній день наша держава має великий відсоток латентної (скритої) злочинності по цій категорії справ.

Таким чином, підриваючи довіру громадянина в силу законів, хабарник підриває самі основи діяльності взаємовідносин держави та її громадян, тобто хабарник своїми діями посягає на охорону суспільного ладу України та її економічну систему.

Під час судового слідства встановлено:

Підсудний Бурков Юрій Федорович, працюючи директором державного підприємства «Львівський пивоварний завод», державним службовцем — посадовою особою, з використанням свого посадового становища, під загрозою невчинення дій, які можуть завдати шкоди законним інтересам громадянина Гриценко Олександр Олександрович, а також шляхом умисного створення умов, за яких Гриценко О. О. вимушений дати хабара підсудному Буркову Ю. Ф. з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів — продовження своєї господарської діяльності.

19 квітня 1997 року посадова особа Бурков Ю. Ф. в робочому кабінеті, що розташований в адміністративному приміщенні державного підприємства «Львівський пивоварний завод», за передачу і підпис додатку № 1 до Договору оренди не житлового приміщення по вул. Квітневій у м. Львові одержав від свідка Гриценка О. О. хабар у сумі 1000 доларів США, що по курсу НБУ становить 2800 гривень і більше ніж у 7,5 разів перевищує неподатковий мінімум доходів громадян, що по кримінальним справам цієї категорії визнано законодавцем особливо великим розміром.

Таким чином, підсудний Бурков Юрій Федорович своїми злочинними діями скоїв злочин, передбачений частиною 3 статті 168 КК України за ознаками: одержання хабара в особливо

великих розмірах, посадовою особою під загрозою не вчинення дій, які можуть завдати шкоди інтересам того, хто дає хабара, а також умисного створення умов, за яких особа вимушена дати хабара з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів.

Цей злочин, скоєно підсудним Бурковим Ю. Ф. умисно, тобто він усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачав їх суспільно небезпечні наслідки, але діючи спрямовано для досягнення мети свого діяння — отримання незаконної грошової винагороди.

Таким чином Бурков Ю. Ф. будучи посадовою особою, порушив обумовлені своїм посадовим становищем обов'язку в результаті яких було заподіяно істотної шкоди інтересам держави а також інтересам приватного підприємця Гриценко О. О. як суб'єкта підприємницької діяльності.

Підсудний Бурков Ю. Ф. своєї вини у скоєні інкримінованого йому діяння під час досудового і судового слідства не визнав, з метою ухилення від відповідальності за скоєний злочин і давав показання, які суперечать один одному.

Але його вина повністю підтверджена матеріалами справи та доказана під час судового слідства.

Допитаний у судовому засіданні свідок Гриценко О. О. показав, що в 1994 році між ТОВ «Яна», яке він очолював і ДП «Львівський пивоварний завод» в особі його директора було укладено договір про оренду не житлового підвального приміщення у м. Львові.

У січні 1997 року, у зв'язку із змінами форми власності — утворенням приватного підприємства (далі ПП), зміною юридичної адреси та банківських реквізитів, свідок Гриценко О. О. звернувся до підсудного для переоформлення договору оренди із ТОВ «Яна» на ПП «Дім». При цьому підсудний зазначив свідку, що сам договір переукладати не потрібно, а лише необхідно внести зміни до договору оренди.

Під час бесіди в кафе «Явір», підсудний запропонував свідку внести додаткову плату за оформлення такого додатку особисто йому — Буркову Ю. Ф. і назвав конкретну суму — 1000 доларів США.

Протягом лютого — березня місяця 1997 року свідок неодноразово звертався до підсудного з проханням передати йому додатки до договору оренди, на що підсудний посилався на те,

що не може це зробити, при цьому відмовляв свідку по різноманітним обставинам.

Приблизно на початку квітня 1997 року підсудний зателефонував свідку і нагадав йому, що збитки ПП «Дім» від нарахування пені, штрафів з боку контролюючих органів, а також нарахування штрафів і пені за несвоєчасно внесену орендну плату ПП «Дім» мають тільки з вини самого свідка — невнесення плати за додаток.

Зрозумівши, що підсудний, зловживаючи своїм службовим положенням створює умови для того, щоб він дав Буркову Ю. Ф. хабара, свідок в робочому кабінеті підсудного, на його вимогу, передав Буркову Ю. Ф. 1000 доларів США, після чого останній дав вказівку відповідним працівникам передати свідку примірники додатку до договору оренди.

Свідок на попередньому розслідуванні та у судовому слідстві особливо підкреслював, що підсудний ніколи не пропонував йому передати будь-якої суми в борг, боргових розписок не давав, договорів позики між свідком і підсудним не укладалося.

Слід зазначити, що Гриценко О. О. на підставі ч. 3 ст. 170 КК України та п. 2 ст. 6 КПК України звільнений від кримінальної відповідальності у зв'язку з тим, що відносно нього мало місце вимагательство хабара і після дачі хабара свідок добровільно заявив про це до порушення кримінальної справи щодо нього відповідним правоохоронним органам.

Показання свідка Гриценка О. О. повністю підтверджуються іншими доказами по справі:

— протоколом заяви Гриценка О. О. про вимагательство у нього хабара Бурковим Ю. Ф.;

— протоколом вилучення грошових цінностей (валюти) у розмірі 1000 доларів США у Буркова Ю. Ф.

— протоколом огляду вилучених у Буркова Ю. Ф. 10 банкнот доларів США по 100 доларів США кожна, із зазначенням понять у тому, що при спеціальному освітленні банкнот на кожній банкноті було чітко видно надпис «хабар»;

— протоколом перепису та маркування 10 банкнот доларів США спеціальним написом «хабар»;

— протоколом звукозапису бесіди між Бурковим Ю. Ф. та Гриценко О. О.;

— висновком експертизи звукозапису;

- протоколом явки з повинною Буркова Ю. Ф.;
- іншими доказами по справі.

Тому показання підсудного Буркова Ю. Ф. про те, що він не скоював злочину у якому його обвинувачують, а гроші він отримав шляхом надання йому позики з боку Гриценка О. О. на думку обвинувачення є формою захисту з боку підсудного і не підтверджується доказами, що зібрані по справі.

Хочу особливо звернути увагу на той факт, що згідно протоколу звукозапису бесіди між свідком і підсудним, саме свідок звертається до підсудного з проханням зменшити суму його виплати грошової винагороди підсудного. На запитання слідства чому саме таке прохання було звернуто з боку позикодавця до позичальника а не навпаки.

Таким чином, досліджені в судовому слідстві докази дають підставу стверджувати, що Бурков Юрій Федорович своїми навмисними діями скоїв злочин, який йому інкримінується — одержав хабара в особливо великому розмірі.

На підставі вищенаведеного я обвинувачую Буркова Юрія Федоровича у скоєні злочину, передбаченого частиною третьою статті 168 КК України і пропоную визнати його винним у вчиненні цього злочину.

При обиранні міри справедливого покарання Буркову Ю. Ф. пропоную врахувати вимоги статті 39 КК України, тобто призначити йому покарання враховуючи характер і ступінь суспільної небезпеки скоєного підсудним злочину.

Згідно зі ст. 7¹ КК України злочини, що передбачені частиною 3 статті 168 КК України відносяться до категорії тяжких.

При призначенні покарання на думку обвинувачення слід звернути увагу на дані про особу підсудного Буркова Ю. Ф., який працював на державному підприємстві і мав статус державного службовця, по місцю роботи та проживання характеризувався позитивно, раніше до кримінальної відповідальності не притягувався, під слідством та судом не був.

Обтяжуючими відповідальність обставинами пропоную визнати передбаченим статтею 41 КК України пункт 4 — вчинення злочину з корисливих або інших низьких мотивів.

Обставин, що пом'якшують відповідальність підсудного немає.

З врахуванням вищевикладеного, пропоную призначити Буркову Юрію Федоровичу покарання за скоєння злочину, перед-

баченого частиною 3 статті 168 КК України у вигляді 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, що належить підсудному особисто і позбавленням його права займати відповідні посади керівників підприємств або посади заступників таких підприємств на строк 5 років.

Як особі, що вчинила тяжкий злочин, згідно вимог статті 25 КК України, прошу визначити підсудному Буракову Ю. Ф. відбування покарання у виправно-трудовій колонії посиленого режиму. Дякую за увагу.

9.1.7. Промова у справі Дормідонтова

Шановний суд.

На перший погляд справа яка підлягає нашому розгляду виглядає достатньо простою, оскільки підсудний Дормідонтов О. Є. зізнався у вбивстві громадянина Свіридова Н. І. Здається, що залишається застосувати до підсудного міру покарання яку він заслуговує згідно закону. Але ви, представники суду в даній справі, не можете бути зняряддям в чийхось руках і вирішувати справу, ґрунтуючись тільки на зізнанні підсудного, йдучи тим шляхом, яким він хоче вас повести. Отже, на деякий час забудемо про свідчення підсудного і розглянемо факти, що отримані незалежно від його зізнання. 20 березня 1988 р. у дворі будинку № 24 по вул. Володимирській 24 було знайдено відокремлену частину правої руки людини і голову невідомого чоловіка з кулею у лівій скроні. Громадянка Свіридова Н. Н., яка 23 березня 1988 року звернулася до Подільського РВВС з приводу зникнення її чоловіка Свіридова Миколи Івановича, громадянка Свіридова Н. Н. впізнала що рештки свого чоловіка який біля 18 години 19 березня 1988 р. пішов з дому і більше не повернувся. Отже особу вбитого встановлено. Тепер треба встановити ким і з якою метою було вбито громадянина Свіридова. Із свідчень його дружини, Свіридової Н. Н. можна зробити висновок, що вбитий був людиною спокійною, миролюбною, на роботі користувався повагою співробітників, ворогів не мав. Але в день вбивства він пішов з дому з метою купити машину марки «Жигулі» маючи при собі 6 тисяч карбованців. Отже допускається що вбивство було скоєно з метою заволодіння його грошима.

Далі розглянемо результати проведених експертиз: балістичної, дактилоскопічної, трасологічної.

Балістична експертиза підтверджує, що куля знайдена в голіві вбитого громадянина Свіридова була вистрілена з пістолета Макарова, що вилучено у Дормідонтова О. Є.

Дактилоскопічна експертиза підтверджує, що сліди пальців рук, що виявлені на поліетиленових пакетах, в яких знаходяться частки розчленованого трупа, належать Дормідонтову О. Є. і, нарешті, трасологічна експертиза, підтверджує що шматок бавовняної тканини сірого кольору, в якій було завернуто рештки людини шматок тканини анологічного кольору та виду є частинами єдиного шматка тканини. Під час обшуку із схованки в квартирі підсудного Дормідонтова О. Є. також було вилучено гроші в розмірі 5 тисяч карбованців.

Крім того ми маємо показання свідків.

1) Краснінової Олени Миколаївни, яка показала що о 8 годині ранку у дворі свого будинку біля смітника вона зустріла невідомого чоловіка із сумкою в руках, громадянка Краснінова О. М., признала що Дормідонтов О. Є. і є той чоловік, якого вона бачила у своєму дворі за дві години до того, як двірник Назаров знайшов рештки тіла Свіридова (протокол впізнання а. с. 36).

Також в справі фігурують показання сусіда Дормідонтова по квартирі Ковалю, який 19.03.1988 року чув в квартирі Дормідонтова розмову двох чоловіків, а через сорок хвилин відсутності, повернувшись додому, почув в коридорі запах порошу та смаженого м'яса.

Отже ми маємо чіткі та ясні факти, які не підлягають сумніву та вказують на вину підсудного. А тепер порівняємо ці факти з показаннями підсудного, якщо вони співпадають із свідченнями підсудного ми можемо йому повірити, а якщо розходяться а факти є очевидними, то зізнання викликає сумніви. Підсудний дає свідчення чотири рази (протоколи від 24.03, 28.03, 5.04, 14.05.) Цими свідченнями підтверджується загальновідоме правило, сформульоване А. Ф. Коні, яке полягає в тому що зізнання яке відбувається під тиском доказів проходить 3 стадії:

1) Підозрюваний сподівається уникнути відповідальності через відсутність доказів і дає неправдиві свідчення (два перші протоколи -- все заперечує), але факти свідчать проти нього. Сусід Ковальов о 19 годині чув два чоловічі голоси, Дормідонтов стверджує, що був один, навіщо йому відмовлятися від алібі, чому він не просить залучити до справи свідка?

Не може, бо мертві не дають свідчень.

2) Обвинувачений зізнається найбільш повно, оскільки докази зосереджуються навколо нього, їх сила зростає з кожним кроком слідчого і обвинуваченому здається що його повністю викрито і шляху до порятунку він вже не має.

3) Підсудний маючи час на роздуми, а також, можливо, поради своїх співкамерників, знову відкидає зі свого зізнання все що можна відкинути, що твердо не засвідчується фактами, зізнається тільки в тому, в чому не можна не зізнатися, сподіваючись уникнути вже не суду а покарання.

Під час допиту в якості обвинуваченого Дормідонтов зізнався, що у нього був намір вбити потерпілого, а під час судового засідання підсудний вже стверджує, що умислу вбити потерпілого в нього не було, пістолет, який за його словами підсудний знайшов декілька років назад в Голосіївському лісі він використовував тільки з метою залякування Свіридова і не знав, що його заряджено. Але кожна нормальна людина перевірить чи заряджено пістолет який знаходиться в неї протягом декількох років, крім того протокол обшуку (від 26.03.1988) свідчить, що пістолет знаходиться робочому стані, отже за його робочим станом підсудний, мав його чистити і не міг не знати, що його не заряджено. По-друге, підсудний Дормідонтов стверджує що не збирався вбивати громадянина Свіридова, навіть тоді після їх знайомства 10 березня він запросив потерпілого до себе до дому з грошима і обіцяв продати машину якої насправді не мав. Підсудний каже, що це був «жарт», можливо спочатку він сам не вірив у реальність свого наміру, але думка про вбивство, що з'явилася можливо дійсно випадково поступово закріплювалася в його свідомості і настає такий день коли вона може перетворитися на реальність. Свіридов приходить додому до Дормідонтова один з великою сумою грошей, свідків немає, а гроші конче потрібні на наркотики. Підсудний Дормідонтов добре усвідомлює, що навіть якщо під загрозою вбивства Свіридов віддасть йому гроші, то одразу ж заявить до міліції про пограбування (прізвище та адресу він знає, може детально описати зовнішність Дормідонтова). Отже щоб заволодіти грошима шлях один — вбити а не залякати. Хочу звернути увагу суду, що вбивця який випадково скоїв би вбивство, не зміг б діяти так обмірковано і розсудливо, як діяв Дормідонтов, його б охопив жах від скоєного і він би не зміг обшукувати труп у пошуках грошей і різати труп тільки що

вбитої людини на шматки з метою приховати злочин. Підсудний Дормідонтов оцінює всі наслідки своїх дій. Його вчинки вказують, що це була не випадковість, а умисне вбивство з корисливих мотивів. Підсудний Дормідонтов вбив Свіридова щоб заволодіти його грошима і самому вести безтурботне життя. Таким чином дії Дормідонтова підлягають під ознаки п. «а» ст. 93 КК України: умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (з корисливих мотивів). Цивільний позов громадянки Свіридової на суму 6 тис. крб. підлягає задоволенню в повному обсязі (ч. 5 ст. 264 КК).

Що можна сказати про особу підсудного? Підсудний за місцем роботи та проживання характеризується негативно, протягом значного часу вживає наркотичні засоби, являється наркоманом і потребує лікування від наркоманії в примусовому порядку, про що свідчать результати судово-психіатричної експертизи (ст. 13 ЦК). Згідно висновку психологічної експертизи за № 13 від 11 квітня 88 року підсудний Дормідонтов О. Є. скоїв злочин у стані осудності. Хочу додати, що я не бачу щоб підсудний Дормідонтов щиро розкався у скоєному злочині. Він намагається торгуватися із судом і зізнається у вбивстві під тиском безсумнівних доказів, але хоче виграти для себе раптовість умислу і цим полегшити покарання. Не думаю, що якщо він досягне успіху в своєму намірі, це позитивно вплине на моральні якості підсудного Дормідонтова і його поведінку в майбутньому.

Шановний суд, я звинувачую підсудного Дормідонтова О. Є. в тому, що він здійснив умисне вбивство громадянина Свіридова М. І. при обтяжуючих обставинах. Вважаю що суд має всі підстави визнати Дормідонтова Олександра Євгеновича винним у скоєному злочині, передбаченому п. «а» ст. 93 КК України, що передбачає позбавлення волі на строк від 8–15 років в колонії посиленого режиму (ст. 25 КК), з конфіскацією всього майна, що є особистою власністю підсудного.

9.1.8. Промова у справі Бойка

Шановний суд!

Кримінальним законодавством нашої держави передбачена відповідальність за службовий підлог. Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що особа, якій державою або колек-

тивом (як у даній справі) надані певні повноваження, використовує їх у цілях задоволення власних матеріальних потреб і тим самим не лише завдає матеріальну шкоду але й зневажливо ставиться до виказаного суспільством довір'я.

Гр-н Бойко Л. Й. скоїв цей злочин і повинен понести справедливе покарання.

Гр-н Бойко Л. Й. скоїв злочин будучи службовою особою і наділеною виконавчо-розпорядчими функціями, вносив в офіційну бухгалтерську і звітну документацію свідомо неправдиві відомості. Бойко Л. Й. підробляв документи щоб приховати даний злочин та з метою розкрадання грошових коштів шляхом неоприбуткування і недооприбуткування державних сум, які належали профспілковій організації Мінського РГТ м. Києва.

Вина підсудного у скоєнні службового підлогу з метою розкрадання підтверджується дослідженими в судовому засіданні доказами і показаннями свідків.

Гр-н Бойко Л. Й. з'явився до прокуратури з повинною і повністю визнав свою вину, але ж це сталося вже після того як до прокуратури звернувся із заявою про скоєння злочину, голова профкому Мінського РГТ м. Києва.

Свої дії обвинувачений пояснює своєю матеріальною незабезпеченістю. Гр-н Бойко Л. Й. проживає з малолітнім сином. Гр-ка Бойко, жінка підсудного зникла безвісти.

Обирати позицію по справі, наводити любі доводи в свій захист — законом надано таке право підсудному. Але чи спроможні такі доводи зменшити ступінь вини та міру відповідальності це належить визначити суду. Працюючи скарбником профкому і бухгалтером Мінського РГТ м. Києва гр-н Бойко систематично розкрадав грошові кошти профспілкової організації. З метою приховування розкрадання Бойко Л. Й. підробляв квитанцію про одержання із Мінського районного відділення Ощадбанку м. Києва профспілкових марок. Крім того, при наявності чекової книжки з невикористаним чеками, він 2 вересня 1998 року склав свідомо неправдиву заяву у назване відділення Ощадбанку про одержання нової чекової книжки. Гр-н Бойко Л. Й. підробив підпис голови профкому Сен'якіна В. А.

Всього 2, 5 млн грн, заподіявши матеріальні збитки и особливо великих розмірах профспілковій організації Мінського РГТ м. Києва.

Винуватість підсудного у скоєнні службового підлогу підтверджується такими матеріалами справи;

- протокол обшуку від 29.06.1998 р. — стор. 21 справи;
- протокол обшуку від 29.06.1998 р. — стор. 22 справи;
- протокол огляду документу — речового доказу від 01.07.1998 р. — стор. 28 справи;
- висновками бухгалтерської експертизи від 02.07.1998 р. — стор. 30, якою підтверджена дійсність висновків документальної ревізії по визнанню суми недостачі грошей у громадянина Бойко Л. Й., факт приховування гр-ном Бойко Л. Й. нестачі коштів, та виявлені грубі порушення при проведенні обліку приходу та витрат членських профспілкових внесків у Мінському РГТ;
- висновками судово-психіатричної експертизи від 02.07.1998 р. стор. 35, якою визнано, що гр-н Бойко Л. Й. душевною хворобою не страждав і не є душевнохворим в даний момент.

Вище перераховані докази повною мірою підтверджують винність гр-на Бойко Л. Й. у вчиненні злочину. Органами досудового слідства його дії кваліфіковані за ст. 33 ККУ. Така кваліфікація вбачається вірною, оскільки гр-н Бойко Л. Й., який, як бухгалтер і скарбник, був службовою особою, вносив в офіційні документи завідомо неправдиві відомості, складав завідомо неправдиві документи, а також підробив підпис у документах. Все це вчинялось їм з метою одержання матеріальної вигоди.

Шановний суд!

З урахуванням досліджених у судовому засіданні доказів прошу вас визнати гр-на Бойко Л. Й. винним у вчиненні злочину передбаченого ст. 336 КК України, та призначити йому покарання згідно чинному законодавству.

9.1.9. Промова у справі Іваненка

Шановні панове судді!

Я вважаю, що немає потреби нагадувати, яким скрутним у всіх відношеннях стало сьогодні життя більшості населення. На даний момент Україна переживає складний період переходу до ринкової економіки, а отже пониження у матеріальному плані життя певних категорій громадян є неминучим. Так, постійне зростання інфляції, постійний процес підвищення цін привели частину громадян на межу зневіри. Але ж якщо кожний грома-

дянин намагатиметься виправити своє матеріальне становище шляхом крадіжки гаманців з чужих кишень, як це зробив підсудний Іваненко Вячеслав Романович, ми ніколи не побудуємо цивілізованої держави.

Панове судді, дозвольте звернути вашу увагу на слідуючі обставини.

25 грудня 2003 року підсудний Іваненко Вячеслав Романович зі своєю нареченою — громадянкою Чумак Наталією Михайлівною, перебував у приміщенні Київського центрального універмагу, який розташований по вулиці Богдана Хмельницького.

Приблизно о 16 год. 15 хв. у відділі «Кухонні приналежності», що знаходиться на першому поверсі універмагу, підсудний Іваненко В. Р. таємно вилучив гаманець із кишені потерпілої Любимцевої Оксани В'ячеславівни, яка стояла у черзі до каси. У гаманці коричневого кольору із шкірозамінника, який підсудний Іваненко В. Р., викрав у потерпілої Любимцевої О. В., знаходилися гроші в сумі 5 тис. грн та проїзний квиток вартістю 20 грн, вартість самого гаманця 50 грн. Підсудний Іваненко В. Р. здійснив крадіжку на загальну суму 5 тис. 70 грн. При спробі вийти з універмагу Іваненко В. Р. був затриманий співробітниками міліції.

Аналіз і оцінка доказів

При допиті як підозрюваного Іваненко В. Р. свою вину визнав повністю і засвідчив, що 25 грудня 2003 р. — приблизно о 16 год. 15 хв. В ЦУМі він викрав у громадянки Любимцевої О. В. гаманець (а. с. 7). Вина підсудного Іваненка В. Р. у вчиненні ним таємного викрадення гаманця гр-ки Любимцевої О. В. підтверджується також слідуючими доказами: Любимцева О. В. засвідчила, що 25 грудня 2003 р. вона знаходилася у ЦУМі. Коли вона стояла у черзі до каси відділу «Кухонні приналежності», то помітила, що до неї щільно притиснувся молодик, який зі слів потерпілої «Чомусь тремтів від хвилювання». Коли він підійшов то відразу підійшли працівники міліції і запропонували Любимцевій О. В. оглянути власну кишеню пальто. В кишені був відсутній гаманець вартістю 50 грн, в якому знаходились гроші в сумі 5 тис. грн., та проїзний квиток на метро вартістю 20 грн (а. с. 3, 8, 10). Хоча потерпіла Любимцева О. В. і заявила, що матеріальна шкода є незначною (а. с.12), це не зменшує

суспільної небезпечності вчиненого Іваненком В. Р. злочину. Адже Іваненко В. Р. не знав, яка сума грошей там знаходиться і не зважив на те, що потерпіла теж можливо перебуває в скрутному матеріальному становищі і має на утриманні неповнолітніх дітей.

Свідок Танькевич В. В. засвідчив, що 25 грудня 2003 року у відділі «Кухонні приналежності», що розташований на першому поверсі ЦУМу, він спільно з молодшим інспектором Черненком Валерієм Миколайовичем помітили Іваненко В. Р., лівою рукою поник до лівої кишені потерпілої Любимцевої О. В. і викрав звідти гаманець коричневого кольору, який Іваненко В. Р. поклав до себе у ліву кишеню (а. с. 8, протокол допиту свідка Танькевич В. В.). Гаманець був вилучений у Шевченківському райвідділі м. Києва (а. с. 4).

Аналогічні свідчення дав свідок Черненко Валерій Миколайович (а. с. 9, протокол допиту свідка Черненка В. М.).

Згідно протоколу вилучення від 25 грудня 2003 р., у громадянина Іваненка В. Р., доставлений у чергову частину Шевченківського райвідділу м. Києва, із лівої кишені було вилучено гаманець коричневого кольору із шкірозамінника в якому знаходились гроші і проїзний квиток, загальна вартість викраденого 5 тис. 70 грн. Цей гаманець було приєднано до справи, як речовий доказ і повернено під розписку гр-ці Любимцевій О. В. (а. с. 14).

Свідок Чумак Наталя Михайлівна, засвідчила, що 25 грудня 2005 р. вона спільно з Іваненком В. Р. їхали до м. Кременчук, погостювати до матері Іваненка В. Р. Грошей у них було мало і на зворотній шлях не вистачало. В ЦУМі м. Києва Іваненко В. Р. притулився до якоїсь жінки, яка стояла в черзі каси відділу «Кухонні приналежності», а потім старався швидко вийти з універмагу, але його затримали працівники міліції (а. с. 10).

Підсудний Іваненко В. Р. засвідчив, що своїй нареченій Чумак Н. В., з якою їхали до м. Кременчука нічого не говорив про те, що грошей на зворотній шлях не вистачає (а. с. 18). Чумак Н. В. в своїх свідченнях заявила, що Іваненко В. Р. повідомив її про те, що грошей на зворотній шлях не вистачає (а. с. 10). Така суперечність у свідченнях підсудного Іваненка В. Р. і його нареченої Чумак Н. М. свідчить про те, що план здобути гроші злочинним шляхом визрів у підсудного Іваненка В. Р. не раптово, коли він побачив, що жінка в черзі недбало поклала до своєї кишені

гаманець, а Іваненко В. Р. вже зарані «решил пойти в какой-нибудь магазин и похитить деньги». Отже, підсудний готувався до вчинення крадіжки, продумав намір викрасти гроші, що підкреслює суспільну небезпечність вчиненого діяння Іваненком В. Р.

Враховуючи доцільність всіх перерахованих доказів шановні панове судді, дозвольте зробити висновок що вина громадянина Іваненка В. Р., у таємному викраденні гаманця громадянки Любимцевої О. В. є доведеною.

Обґрунтування кваліфікації злочину

Вилучаючи гаманець з кишені громадянки Любимцевої О. В., підсудний Іваненко В. Р. намагався зробити це непомітно для потерпілої та третіх осіб, а отже здійснив протиправне таємне вилучення чужого індивідуального майна, що і становить об'єктивну сторону такого злочину як крадіжка.

Підсудний Іваненко В. Р. вилучив гаманець з кишені потерпілої Любимцевої О. В. і до того часу, коли його затримали співробітники органів міліції мав реальну початкову можливість розпоряджатися чи користуватися викраденим гаманцем, а отже в даному випадку крадіжку можна вважати закінченим злочином.

Зі суб'єктивної сторони підсудний Іваненко В. Р., здійснюючи злочин, усвідомлював, що він не маючи на те права, неправомірно вилучає чуже для нього майно з метою обернути його на свою користь.

Оскільки відповідальність за крадіжку настає з 14 років, підсудний Іваненко В. Р. 1960 року народження, за віковим цензом може нести кримінальну відповідальність за вчинений ним злочин. В момент вчинення крадіжки Іваненко В. Р. був здатний усвідомлювати свої дії та керувати ними, а отже є осудною особою. Ці два моменти — відповідність за віковим цензом і осудність — дають підстави визнати Іваненко В. Р. суб'єктом такого злочину як крадіжка. Отже, дії підсудного Іваненка В'ячеслава Романовича слід розцінювати як таємне викрадення індивідуального майна, що кваліфікується за ч. 1 ст. 140 ККУ. В ході судового слідства діяння підсудного кваліфіковано вірно.

Характеристика особи підсудного

Шановні панове судді, дозвольте звернути вашу увагу на моменти, які стосуються особи підсудного.

Підсудний Іваненко В. Р. за місцем роботи характеризується позитивно (а. с. 26, характеристика на слюсаря Київського мотозаводу). Але поряд з цим Іваненко В. Р. вів невпорядкований спосіб життя, не хотів долати перешкоди чесним шляхом, в гуртожитку № 3, в якому жив, часто пиячив.

В розмові підсудний замкнутий, різкий на запитання, відповідає короткими фразами.

Але я прошу суд звернути увагу і на ті обставини, що Іваненко В. Р. раніше не притягувався до кримінальної відповідальності, свою вину визнає повністю, слідством обтяжуючих вину обставин не встановлено (а. с. 37).

Обґрунтування пропозицій про міру покарання

Виходячи із свідчень потерпілої, злочин, вчинений підсудним Іваненко В. Р. не заподіяв потерпілій Любимцевій О. В. великої майнової шкоди (а. с. 12).

Але враховуючи ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, я прошу суд звернути увагу на виховну роль даного процесу і призначити підсудному Іваненко В. Р. покарання у вигляді позбавлення волі строком на 1 рік.

Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину

Чому Іваненко В. Р. вчинив злочин? Зі слів підсудного, причиною вчинення ним крадіжки було «важке матеріальне становище», у яке він потрапив. Але про яке важке матеріальне становище як причину злочину говорить неодружений, самостійний чоловік, у якого «важке матеріальне становище» виявляється в тому, що немає грошей на подарок — прогулянку з нареченою, з якою знайомий два тижні, то тут таке пояснення злочину не приймається.

Звичайно в тому, що Іваненко В. Р. опустився до скоєння злочину, винний не лише підсудний. Тут є і частка вини трудового колективу підприємства, яке не виховало правосвідомості у свого колеги, є частка вини суспільства і середовища, в якому живе і спілкується Іваненко В. Р.

Шановні панове судді! Я прошу вас звернути увагу на всі суттєві моменти, мною перераховані і призначити підсудному Іваненко В. Р. покарання по справедливості і у відповідності з кримінальним законом України.

9.2. Захисні промови

9.2.1. Промова у справі Іванова, Коваленка, Рудого

Шановні судді!

Так, викрадення товару з складу магазину є злочином. Крадіжка завжди не схвалювалась і суворо каралась. Вкрав — відрубали руку. У наш час до кражі більш гуманне ставлення, але воно також суворо карається законом.

Мої підзахисні неповнолітні Іванов, Коваленко та Рудий скоїли злочин — проникли на склад і винесли звідти речі, що їм не належали. Але чому вони це зробили, що примушувало їх робити протиправні дії?

Іванов живе з матір'ю та старенькою бабусею. Кожен день після школи він мусить йти заробляти гроші.

Коваленко живе у багатодітній сім'ї — п'ятеро дітей. Його життя з боку завжди заклопотаних батьків контролювалося мало, у школі він теж не досягав великих успіхів, тому й реалізовував себе на вулиці, де таких як він, як з'ясувалося, у наш час дуже багато.

У Рудого теж не взірцева сім'я: батько п'є, мати працює на заводі у нічну зміну — дитині зовсім не приділялося часу, чого можна очікувати від таких батьків?

Не з доброї волі вони пішли на скоєння злочину. Обставини склалися проти них. У їх малий вік вони повинні були вирішувати складні проблеми виживання, які не могли вирішити їхні батьки.

Правопорушення підлітками було скоєне вперше внаслідок збігу тяжких особистих і сімейних обставин. До того ж вони діяли за наказом Рудченка, який примушував їх і раніше робити дрібні крадіжки.

При затриманні вони не чинили опору, чистосердечно в усьому зізналися та повернули викрадене майно.

Враховуючи усі ці пом'якшувальні обставини, що враховані в статті 40 Кримінального кодексу України про «Обставини, що пом'якшують відповідальність», а саме: 1) відведення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди; 2) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сі-

мсйних обставин; 3) вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності; 4) вчинення злочину неповнолітнім; 5) щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину.

Враховуючи можливість виправлення та перевиховання без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ним нагляду, відповідно до статті 25¹ Кримінального кодексу України, прощу призначити міру покарання відбування у виховно-трудоxвй колонії строком один рік умовно з призначенням наглядача.

9.2.2. Промова у справі Петренка

Шановний суд!

Сьогодні нам треба дати остаточну кваліфікацію діям підсудної особи та призначити їй покарання, яке, як передбачено ст. 22 КК, буде сприяти виправленню підсудного, та його перевихованню.

З огляду на те, що нам відомо про дії підсудного, в тому числі з його власних добровільних показань, я не буду заперечувати, що його дії являються протиправними. Дійсно, дії підсудного посягають на правопорядок, та передбачені відповідним статтями КК.

Але, як вам відомо, наявності цих факторів замало для того, щоб винести проти особи вирок та правильно призначити покарання. Що ж являють собою діяння Петренка при глибшому розгляді, та яких заходів вони заслуговують з боку держави?

Розглянемо перше інкриміноване йому діяння.

З обставин справи нам відомо, що до вчинення злочинного діяння Петренко проживав зі своєю матір'ю, та, через збіг тяжких особистих обставин, що були викликані сімейним конфліктом з нею, він був вимушений прийняти рішення переїхати жити в інше місто.

Ніхто не може заперечити того факту, що особа, приймаючи будь-яке рішення, та визначаючи для себе засоби реалізації такого рішення, повинна діяти в межах закону, не порушуючи прав інших громадян.

Однак, чи завжди, і чи кожна особа, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, яка перенесла конфлікт з членами сім'ї, може давати вичерпну характеристику своїм діям, та розрізнати ту тонку грань, що відмежовує злочин від діяння,

яке просто завдає клопоту іншим особам, і яке не варто кримінального покарання? Звісно ні.

З обставин справи ми бачимо, що, привласнюючи чужі речі, Петренко діяв імпульсивно, під впливом того психічного стану, який був викликаний сімейною сваркою та необхідністю обирати собі нове місце проживання, в той час, коли матеріальне ставище було вкрай скрутне.

В оселю Логінова Петренко потрапив не із злочинними намірами, а на запрошення самого Логінова, з яким у Петренка були добрі довірливі стосунки. Наявність цих стосунків підтверджується вже самим тим фактом, що Логінов запросив Петренка переночувати у себе вдома. Знаходячись під впливом збігу тяжких обставин, Петренко вчинив протиправне діяння — привласнив собі речі іншої особи.

Зауважую на те, що привласнення цих речей не вимагало від Петренка обдумування своїх дій, їх планування, готування до вчинення привласнення, пристосування яких-небудь засобів.

Раптово побачивши, що взявши речі, які просто лежали перед ним, і які його друг може міг би сам віддати, він може вирішити ту складну життєву ситуацію, в який він опинився, він не знайшов в собі сил утриматись від протиправних дій. За це Петренка треба осудити та призначити йому покарання.

Але покарання в даному випадку не повинно бути самометою. Воно має бути засобом, за допомогою якого суспільство може досягти перевиховання підсудного, запобігти вчиненню ним нових злочинів, що спричинені моральною слабкістю Петренка, його низькою спроможністю протистояти складним життєвим ситуаціям.

Призначене покарання має підняти в ньому моральні якості, вселити в нього віру в суспільство, в себе, та в можливість вирішувати життєві ускладнення законними засобами.

При призначенні покарання за розглядуване діяння, прошу суд врахувати велику кількість суттєвих обставин, що пом'якшують відповідальність Петренка, а саме:

- діяння було вчинено внаслідок збігу тяжких особистих та сімейних обставин, що виражалось в необхідності переїжджати в нове місце проживання, та відсутністю для цього коштів;
- діяння було вчинено під впливом сильного душевного хвилювання, спричиненого сваркою з матір'ю підсудного;

- Петренко раніше не судимий, що підтверджує той висновок, що діяння було скоєно ним необдумано, імпульсивно;
- Петренко повністю визнає вину у скоєному діянні, та щиро розкаюється у вчиненому.

Враховуючи вищевикладене, прошу суд, кваліфікувати розглядуване діяння як крадіжку, передбачену ч. 1 ст. 140 КК та, призначенні покарання, обмежитись застосуванням до підсудного покарання у вигляді виправних робіт на строк в один рік.

Що ж до другого діяння, яке є предметом нашого розгляду, то прошу суд врахувати наступне. З того часу, як Петренко вчинив крадіжку індивідуального майна громадянина до того часу, коли ним було скоєне наступне протиправне діяння, він не зазнав виховного впливу збоку правозастосовчих органів.

Таким чином, ми можемо казати про те, що суспільство в особі компетентних органів, виявилось не спроможним своєчасно відреагувати на прояви антисуспільної поведінки Петренка, зробивши його заручником його — ж власних пороків.

Те, що Петренко не є природженим злочинцем видно з того, що в його протиправних діях не просліджується системність, а також осмислений підхід до вчинюваних діянь.

Адже, наступне протиправне діяння було вчинено ним майже через рік після першого. Крім того, це діяння було вчинено в стані алкогольного сп'яніння, що виключає розважливе та цілеспрямоване відношення Петренка до власних дій.

Фізична недоторканність особи та громадський порядок є дуже значними цінностями суспільства. Але це ще не означає що будь-яка дія, спрямована на порушення цих цінностей є порівняно значним злочином.

Адже ступінь порушення недоторканності особи та громадського порядку, а також засіб цього порушення, мають відігравати вирішальну роль при кваліфікації дій особи та назначенні покарання.

Що ж ми бачимо в діях Петренка? Чи є в його діях елементи цілеспрямованості? Чи бачимо ми в діях підсудного бажання проявити нехтування інтересами конкретної особи та суспільства в цілому? На мій погляд, такі прояви в діянні підсудного відсутні.

В діяннях Петренка ми бачимо неконтрольованість вчинків, низький рівень правосвідомості. Але ці явища є продуктом нашого часу, вони мають масовий характер. Чи варто нам валити

на плечі однієї особи тягар відповідальності за недоліки всього суспільства? Вбачається, що ні.

Якщо б я був людиною сторонньою щодо правосуддя, я б сказав, що Петренко взагалі не заслуговує на кримінальне покарання за це діяння. Чого він заслуговує — так це систематичного виховного впливу та розуміння зі сторони суспільства. Але, його діяння передбачені КК, а отже мають бути відповідним чином кваліфіковані.

Петренко заподівав господарю квартири — громадянину Тимчуку, легке тілесне ушкодження. Крім того, своїми діями Петренко порушив громадський порядок, звернувши увагу сусідів Тимченка, та завдавши їм клопоту своїм грубим поведженням.

Прошу врахувати те, що стан сп'яніння не може в даному випадку розглядатись як обтяжуюча відповідальність обставина (як це і передбачено п. 11 ст. 41 КК). Адже, ми повинні визнати, що особа, яка незаконно проникає в житло іншої особи в тверезому стані, являє собою значно більшу суспільну небезпечність. Така особа діє обдумано, а не під впливом помилки, як це було з Петренком.

Заслуговують на увагу також пом'якшуючі відповідальність обставини, а саме:

- Петренко раніше не судимий, що підтверджує той висновок, що діяння було скоєно ним необдумано, імпульсивно;
- Петренко повністю визнає вину у скоєному діянні, та щиро розкаюється у вчиненому;
- протиправне діяння було вчинено Петренком під впливом помилки.

Враховуючи вищесказане, прошу кваліфікувати дії підсудного за ч. 2 ст. 106, як умисне легке тілесне ушкодження, та обмежитись призначенням йому за ці дії покарання у вигляді громадської догани, а також за ч. 1 ст. 206, як хуліганство, та обмежитись призначенням йому за ці дії покарання у вигляді виправних робіт на строк в один рік.

Оскільки розглядувана справа передбачає застосування ст. 42 КК, прошу суд призначити підсудному покарання шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим та, таким чином, обмежитись призначенням підсудному покарання у вигляді виправних робіт строком в один рік. Я впевнений, що саме таке покарання, в даному випадку, буде сприяти досягненню мети покарання, як вона визначена в ст. 22 КК.

9.2.3. Промова у справі Мурченка

Шановний суд, роблячи висновок по даній справі, як захисник я хочу для забезпечення повного та всебічного розгляду, проаналізувати матеріали та обставини, що досліджені в судовому засіданні.

По перше, давайте з'ясуємо що сталося в ту ніч, які конкретно дії вчинив підсудний і що саме він зробив.

Восьмого липня о 23 годині 30 хвилин, мій підзахисний, Мурченко Володимир Романович, повертався в гуртожиток по вулиці Грушевського, 7, де він проживає. Приблизно за десять метрів, не доходячи до дверей гуртожитку, Мурченко в кущах побачив та підняв пакет, як пізніше з'ясувалося з наркотичним засобом — маріхуаною. Я повторюю, як з'ясувалося пізніше, через декілька днів тільки після проведення експертизи. Тобто будь хто з присутніх в цьому залі міг знайти цей пакет і бути на місці Мурченка. Після того, як підсудний підняв пакет, і з метою лише розібратися що саме там знаходиться забрав до себе в гуртожиток, де було набагато світліше в нічний час ніж на вулиці. З'ясувавши, що нічого цікавого для нього в пакеті немає, мій підзахисний вирішив повернути його на те місце, де його знайшов, і зробив це. Лише коли Мурченко залишив пакет в кущах, і повертався знов до гуртожитку його і затримали працівники міліції. Тобто в момент затримання наркотиків у підсудного не було, вони знаходились на землі в декількох метрах від нього. Цей факт підтвердили і самі працівники міліції: Кравчук, Марчук та Онопечук, що були допитані як свідки в судовому засіданні. Твердження прокурора Ведмедчука про те, що пакет з марихуаною був знайдений і вилучений у підсудного в Печерському районному управлінні міліції спростовуються показаннями свідків і не мають під собою ніякого підґрунтя.

Причиною того, що Мурченко підняв з землі пакет з наркотиком була звичайна зацікавленість в тому, щоб лише з'ясувати що там знаходиться. А що там був наркотик, підсудний навіть не здогадувався. Також до цього треба додати той факт, що Мурченко не являється наркоманом, це видно з акту медичного освідування, що свідчить про те, що наркотики йому не потрібні. Також хочу додати: як з'ясувалося в судовому засіданні та видно з протоколу затримання, час між тим коли підсудний входив з пакетом до гуртожитку та повертався на двір становить лише

п'ятнадцять хвилин. Цього часу достатньо тільки для того щоби зайти до гуртожитку, піднятися на п'ятий поверх, вийти в кімнату і повернутися знову на двір. Отже, шановний прокурор, для зберігання наркотиків, часу в даному випадку не залишається. Де саме, як довго, яким чином та для чого «зберігав» підсудний наркотики, Ви так і не змогли пояснити. Таким чином, я погоджуюсь, що в діях мого підзахисного була лише помилка, що він підняв цей пакет з землі, і в цій помилці він і розкався з самого початку, але вона не може вважатися злочином, що передбачений статтею 229^б, це незаконне зберігання наркотичних засобів. У будь-якому разі, те що Мурченко знаходиться сьогодні на лаві підсудних не є закономірністю, а лише збігом обставин, який, з рештою, може трапитись з кожним присутнім сьогодні в залі. Підсудний зробив з усього належні висновки і все правильно усвідомив.

Тепер я хочу зупинитись на характеристиці особи підсудного. На цей момент Мурченко Володимир Романович є студентом юридичного факультету Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Тараса Шевченка. За місцем навчання він виявив себе сумлінним студентом, хорошим товаришем і національно свідомим громадянином. У навчанні він настійливо опановує професію, показує чималі здібності у творчих дисциплінах, завжди виявляє живий інтерес не тільки до обов'язкових, а й до добровільних навчальних та організаційних заходів; у колективі виявив себе хорошим організатором, є заступником старости курсу; серед своїх товаришів користується незмінною повагою, завжди готовий допомогти, підтримати, виступити. За місцем проживання у гуртожитку № 1, Володимир Романович зарекомендував себе, як людину чемну, охайну, порядну та виховану. Жодних нарікань з боку коменданта гуртожитку не поступало. Під час проходження строкової служби у лавах Збройних сил України мій підзахисний має також виключно позитивну характеристику. Крім того, підсудний добре характеризується за місцем попередньої роботи, на посаді старшого помічника головного вантажника бакалійного відділу гастроному № 13 нашого міста, де також сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків і не мав жодних нарікань з боку керівництва та колег по роботі. Okремо я хочу відзначити, що мій підзахисний займається громадською діяльністю. Зарекомендував себе як порядну, чесну та принципову людину. Сумлінно

виконує покладені на нього обов'язки, та доручення. Є чуйним та уважним до оточуючих, завжди готовий прийти на допомогу тим, хто її потребує. Про нього можна з певністю стверджувати, що він ставить святі принципи та цінності прогресивно-соціалістичної моралі понад усе. Також хочу звернути увагу суду на те, що Мурченко притягується до кримінальної відповідальності вперше, та злочин, у вчиненні якого він звинувачується, не є тяжким.

Це все, на мою думку, свідчить про те, що мій підзахисний не є суспільно небезпечною особою і що його виправлення та перевиховання, у будь якому випадку, буде можливим без ізоляції від суспільства.

До цього хочу додати той факт, що Мурченко Володимир Романович подав заяву до ЗАГСу про реєстрацію шлюбу зі своєю коханою дівчиною. За декілька днів має відбутися їх весілля.

Зараз, шановний суд, Вам належить вирішити долю цієї молодой особи. Людини, що тільки починає свій життєвий шлях, в якій всі важливі події попереду, як-то: кохання та одруження, виховання дітей та онуків. Прошу Вас не ставитись з прокурорською пристрасстю до його вчинку, а проявити принцип гуманності та терпимості; вникнути в суть подій, що трапилися, не залишити жодного нез'ясованого та неосмисленого моменту та аспекту справи; особливо приділити увагу особі підсудного.

Враховуючи все мною сказане, керуючись статтею 18 Кримінального кодексу України, якою передбачається звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка добровільно відмовилась від вчинення злочину, прошу Суд мого підзахисного, з таких підстав виправдати.

Дякую за увагу.

9.2.4. Промова у справі Бурка

Вельмишановні судді!

Моя думка і думка прокурора у даній справі діаметрально протилежні. Прокурор абсолютно впевнений, що підсудний вчинив злочин, а я впевнена у тому, що злочину не було.

Де ж істина?

27 вересня 1999 р. о 21 годині на головній вулиці с. Олива Іванківського району, проти сільської крамниці двома ударами ножа було вбито молоду людину — шофера автомашини фер-

мерського господарства Баранова К. Г. В спокійне, трудове життя села ця подія ввірвалася як жахлива подія, яка глибоко схвилювала громадськість.

Людина — творець нового суспільства, найдорожчий, найбільший капітал у нашій молодій незалежній країні. Немає жахливішого злочину, ніж: замах на її життя.

Але не гомін схвалення супроводив слова прокурора, який виніс підсудному позбавлення волі на 15 років, а висловлення жаху. І це не випадково. Занадто хиткі ті докази, на яких побудовано обвинувачення.

Бурко Л. Д. обвинувачується в умисному вбивстві Баранова, за ч. 1 ст. 115 КК України.

Це обвинувачення побудоване на показаннях свідків, які бачили бійку між Бурком Л. Д. і Барановим К. Г., на тому, що ніж — знаряддя вбивства — належить Бурку Л. Д., і, нарешті, на тому, що після вбивства Бурко Л. Д. зник з села.

Перед тим, як перейти до оцінки доказів, до питань про винність або невинність Бурка Л. Д., я хочу зупинитися на одному моменті, який зовсім не був висвітленим в обвинувальній промові, але який має дуже істотне значення — це на мотиви вбивства.

Мотив злочину має дуже істотне значення в кожній кримінальній справі, а в справі про умисне вбивство він має першочергове значення. Проте це важливе питання навіть не підіймалося в процесі досудового слідства. Не робилось ніякої спроби пояснити, чому молода людина, якій недавно минуло 19 років, могла вчинити такий тяжкий злочин.

Що спільного між: Бурком Л. Д. і Барановим К. Г., де і коли схрещувались їхні життєві шляхи, у чому зіткнулися їхні інтереси, що в їх стосунках могло призвести до такої трагічної розв'язки? Відповідь на ці питання, до певної міри, допоможе встановити, чи могли бути у підсудного мотиви для скоєння умисного вбивства Баранова К. Г.

Бурку Л. Д. 19 років, а Баранову К. Г. 37. Бурко Л. Д. працював помічником комбайнера, а Баранов Л. Д. водієм на автомашині. Ні на роботі ні в побуті вони не зустрічались. У кожного були свої друзі, своє коло інтересів. Баранов К. Г. був прив'язаний до сім'ї, до дітей, весь вільний час він проводив вдома, тоді як Бурко Л. Д., не маючи сім'ї, був із своїми молодшими товаришами. Свідки кажуть, що відносини у них були нормальні, не

було між ними до 27 вересня 1999 року ні сварок, ні непорозумінь. З'ясування взаємин Бурка Л. Д. і Баранова К. Г. може привести лише до одного висновку, — ні, не крилося в цих відносинах ніякої ворожнечі, яка могла б призвести до кривавої розв'язки, до вчинення злочину. Ніколи Бурко Л. Д. не виказував наміру позбавити Баранова К. Г. життя.

Убивство Баранова К. Г. не переслідувало корисливої мети. З протоколу огляду місця події видно, що на руці небіжчика був ручний годинник, у кишенях його були знайдені гроші, мобільний телефон.

Мотиви вбивства органами досудового слідства не встановлені. Всебічне, глибоке дослідження цього злочину в судовому засіданні теж не дало відповіді на це важливе питання. Важко зараз сказати, чим керувався злочинець, коли наносив смертельні рани Баранову К. Г., бо очевидців убивства немає, навіть нема впевненості в тому, хто вчинив цей злочин.

Тому не може не викликати здивування позиція, яку зайняло слідство в питанні про кваліфікацію. Слідчий, який прийняв до свого провадження справу, відразу опинився в полоні однієї обвинувальної версії — Баранова К. Г. умисно позбавили життя.

Те, що злочинця не встановлено, не було для слідчого істотною обставиною для визнання мотивів убивства. Він упевнено складає постанову про порушення кримінальної справи, а чи доведено, що Баранова К. Г. убив Бурко Л. Д.?

Безпосередньо перед убивством Баранов К. Г., Бурко Л. Д. і більшість із допитаних сьогодні свідків пиячили в сільській крамниці і вийшли з неї лише в зв'язку з її закриттям. П'яні Бурко Л. Д. і Баранов К. Г. побились. Розпочав бійку Баранов К. Г., який вдарив Бурка Л. Д., про що досить детально розповідали свідки. Свідки Тесленко, Мазур, Чорний, Калина та Деркач були поруч із Барановим К. Г. та Бурком Л. Д., але ніхто з них не бачив у руках Бурко Л. Д. ножа, не бачив щоб він цим ножом або якимось предметом наносив удари Баранову К. Г.

Деркач, який розбороняв учасників бійки, говорив, що Баранов К. Г. двічі вдарив Бурка Л. Д. Бурко Л. Д. впав, потім піднявся, вдарив Баранова К. Г. головою, намагався зробити це вдруге, але Деркач його відштовхнув, тут же Баранов К. Г. впав на землю і більш не підіймався.

Очевидці, що детально розповідають про бійку, ні слова не говорять про ніж. Всі в один голос категорично стверджують, що в руках у Бурка Л. Д. нічого не було, що він вдарив тільки головою.

З місця події зникло чотири чоловіки: Тесленко, Мазур, Чорний і Бурко Л. Д. Чорний, посилаючись на крайнє сп'яніння, каже, що він прокинувся біля своєї хати і більш нічого не пам'ятає. Бурко Л. Д., Тесленко і Мазур пішли до клубу, по дорозі останні порадили Бурко втекти. Вони переконали Бурка Л. Д., що Баранов К. Г. помер від його удару головою в сонячне сплетіння. В цю ж ніч Бурко Л. Д. втік із села.

Найважливіший доказ проти Бурка Л. Д. — це належність йому ножа — можливо знаряддя вбивства. Ніж було знайдено на другу добу після убивства недалеко від місця, де лежав труп Баранова К. Г. З протоколу додаткового огляду місця події, видно, що ніж: був у засохлій темній рідині, яка нагадує людську кров. Із змісту протоколу ми бачимо, що походження рідини викликало у слідчого сумнів.

Знайдений ніж не було направлено до криміналістичної лабораторії, отже не було доказано, що це була людська кров, а тим паче кров вбитого Баранова К. Г. Ця можливість втрачена, бо ніж; після прилучення до справи хтось ретельно витер.

Є ще одне важливе питання — це питання, у кого був ніж в вечір вбивства, під час бійки? З цього приводу у нас є тільки показання свідків Чорного і Ньюпенка. Вони говорять про те, що, Чорний ніж відібрав у Бурка Л. Д. безпосередньо перед бійкою.

Отже, це виключає нанесення Бурком Л. Д. ножем удару Баранову К. Г. Тому і факт знаходження недалеко від місця злочину ножа, який належав підсудному Бурку Л. Д., не є доказом проти нього. Логічний ланцюг міркувань приводить до висновку, що Бурко Л. Д. не вбивав Баранова К. Г.

Але ж чому в ніч убивства Бурко Л. Д. втік із села? Це питання задавалося йому неодноразово під час досудового слідства. Не можна не задати цього питання, бо необхідно пояснити, чому людина, яка почуває себе невинною тікає за 150 кілометрів від місця вчинення злочину і переховується там більше місяця. На ці питання Бурко Л. Д. дав одну відповідь: «Тесленко і Мазур сказали мені, що я вбив Баранова К. Г., вдаривши його головою, я злякався відповідальності і втік». Він перелякався,

уявлення малює йому жах його становища. Все це підігривається алкоголем, він втрачає спроможність логічно мислити, порівнювати факти, робити висновки.

В цей час він гадав, що тільки виїхавши з села він врятується від гніву родичів загиблого, сховається від слідства, суду і відповідальності за вбивство. Він дзвонив родичам в село, і в своїх розмовах казав, що ніколи не бажав смерті Баранову К. Г. і не міг припустити, що можна убити людину ударом голови.

В одній з телефонних розмов родичі йому розповіли про подробиці смерті Баранова К. Г. І тут з ним відбувається приблизно те, що і в день трагедії. І якщо важко пояснити його втечу, то не важко пояснити його повернення. Він приходить до районного відділенні міліції і дає пояснення, в яких він заперечує убивство ним Баранова К. Г. Повернення Бурка Л. Д. — це не явка з повинною, це прагнення зняти з себе обвинувачення за злочин, якого він не вчиняв.

Заперечуючи і спростовуючи докази, зібрані проти Бурка Л. Д., я прагну довести невинність підсудного в нанесенні ним смертельних ран Баранову К. Г. Але я не можу і не хочу заперечувати його вини взагалі. Бурко Л. Д. винен, але винен у вчиненні іншого злочину. Він лихословив у громадському місці, побився з племінником Баранова, а потім і самим Барановим К. Г. Його бійка з Барановим К. Г. пов'язана з цим убивством лише часом і місцем. Але цей зв'язок — не зв'язок співучасника. Той, хто наніс удари ножем, діяв сам, без будь-якої змови з Бурком Л. Д., його бійка з Барановим К. Г. є самостійний злочин.

Ці дії Бурка Л. Д. повинні бути кваліфіковані за ч. 1 ст. 296 КК України.

Вирішуючи питання про міру покарання, згадайте життя підсудного, життя юнака, який добре навчався в школі, був чуйним товаришем, добросовісно працював, добре піклувався про своїх непрацюючих, песійного віку батьків. Його злочин — це не логічне завершення безшабашного життя людини, яка розважається пияцтвом і бійками, а прикрий і трагічний виняток, що ніяк не характеризує його.

Проаналізувавши все викладене і враховуючи ступінь вини Бурка Л. Д., я вважаю, що ви знайдете підстави для обрання більш м'якої міри покарання в межах ч. 1 ст. 296 КК України.

9.2.5. Промава у справі Буцка

Шановний головуючий, Ваша Честь, Високий суд!

Високий не стільки за тієї причини, що Ви знаходитесь на подіумі, а тому, що волею держави Вам довірено правосуддя: право шукати та знайти істину, право високим іменем держави виносити вердикт.

Стіни цього залу бачили та чули багато. Одних приводили сюди під конвоєм — озлоблених та непримиренних, інші з каяттям просили у суда поблажливості та милості. Буцко ж прийшов в цей зал в пошуку істини. Прийшов з надією знайти її та острахом не відшукати.

Справа в тому, що людину схопили серед ночі, побили, завдавши тілесні ушкодження середньої тяжкості і це тільки тому, що він як міг захищав свою честь та гідність, його ж (щоб самим не нести відповідальність) садять на лаву підсудних. Благо ж — 74 роки на цьому спеціалізувались. Ось очевидний факт: нічний напад продовжується і сьогодні. Такий спосіб захисту власного беззаконня обрали працівники міліції перед острахом нести відповідальність за побиття Буцка. Чи кращий це спосіб?! Слово за Високим судом.

Шановний суддя, захист виражає впевненість, що претензій до поведінки Буцка з боку сержантів Мельника та Попова не могло бути, так як він не був у стані сп'яніння (від 150 грамів не п'яніють), одягнений був по-домашньому і нецензурно на вулиці не лаявся. А взагалі, він проводжав до автобусної зупинки свого друга Гасанова С. С., щоб нічого по дорозі не трапилось. Сержантам же необхідно було виконувати план по наведенню громадського порядку і вони вирішили їх затримати. Тут з дозволу суду, я хотів би звернутись до показань трьох свідків, щоб дати оцінку цьому моменту.

А. с. 13, том 1 — майор Зорков В. В.: «...при мені на вулиці Буцко не лаявся, працівників міліції не зневажав».

А. с. 24, том 2 — Куліков Л. М.: «...поведінка зухвалою не була. Йшли ледь хитаючись, розмовляли. Нецензурної брані я не чув».

А. с. 32, том 2 — Сєдов Т. А.: «...я не бачив, щоб вони падали, вчиняли якісь дебоші. У Гасанова ледь заплітався язик. Нецензурні слова поодинокі були, як у розмові двох звичайних чоловіків. Але причин для затримання не було».

Тобто висновок з цього може бути зроблений лише єдиний — причин для затримання не було.

Далі події розгортались наступним чином. Налетівши з-за спину на Буцка цитую «...сержанти заломили руки перехожому за спину та вели в напрямку РВВС» — Куліков (а. с. 42, том 1).

Яка може бути реакція у людини, на яку напали ззаду, заломили руки за спину, неочікувано, болісно, нахабно, двоє, в чію професійну діяльність входить цей прийом.

Буцко розгубився. Від болю подав корпус вперед, зігнувся в напрямку заламаних рук. Природнім був також рух піг, також вперед, інакше просто впав би на асфальт головою вперед.

Тим ж рухом корпусу Буцко випадково штовхає плечем Мельника, який знаходився збоку. Нога Буцка опиняється за правою ногою міліціонера (потерпілого). Від випадкового поштовху плечем в корпус Мельника його тіло рухається назад у напрямку руху тіла Буцка. Мельник не встигає перенести свою ногу за ногу Буцка, спотикається об неї, переносить центр ваги на свою праву ногу, його тіло одержує обертальний рух і...звернемось до висновку експерта № 16 від 02.06.2000 р. (а. с. 56—57, том 2): «спіралевидні переломи кісток правої голени — на межі середньої третини та нижньої третини великоберцової кістки та малоберцової у верхній третині — у Мельника виникли не від прямого травматичного впливу (удару), а від обертального руху тіла при фіксованій правій стопі, про що свідчить наявність спіралевидних переломів голени на різних рівнях».

Вони не могли виникнути внаслідок удару ногою, як показують Мельник та Попов. Вони виникли при фіксованій правій стопі (опорній), що могло бути при вказаних Буцком обставинах.

Висновок категоричний.

Тобто, можна встановити з усією впевненістю, що:

1) Буцко не порушував громадського порядку.

2) Працівники міліції Мельник та Попов по відношенню до Буцка, так як він нічого не порушував, діяли не відповідності із своїми повноваженнями.

3) Працівники міліції діяли не з дотриманням, а з порушенням встановленого порядку. Тобто їх дії були незаконними.

Відповідальність за ч. 2 ст. 133¹ КК України наступає лише тоді, коли була протидія законній діяльності працівників міліції по охороні громадського порядку.

Але, як встановив суд, працівники міліції налетіли на Буцка зі спини, почали заламувати йому руки, не виражаючи будь-яких вимог або розпоряджень, які повинен був би виконати, але не виконав мій підзахисний, то необхідно визнати, що за цих обставин він правомірно захищався від нападу.

Пленум Верховного Суду вимагає при встановленні, що якщо правопорушення було викликано неправомірними діями окремих посадових осіб, щоб суди притягували винних до відповідальності.

Висновок тут єдиний: злочинне діяння згідно ст. 7 КК відсутнє. Дії Буцка не можуть бути визнані протиправними та підлягати покаранню. Згідно ст. 3 КК України він не може нести кримінальну відповідальність. Опір явно незаконним діям міліції слід розглядати за правилами необхідної оборони.

Нанесення при перевищенні необхідної оборони тілесних ушкоджень середньої тяжкості за КК України не тягне покарання. І це при тому, коли ушкодження наноситься навмисно. В даному ж випадку це відбулось випадково. В наявності є казус, за який Буцка поставили перед судом.

Шановний головуючий, з почуттям виконаного обов'язку захист на цьому закінчує і просить Вас винести виправдувальний вирок.

Дякую за увагу!

9.2.6. Промова у справі Каграманяна

Процесуальна фігура Каграманяна А. Г. є в цій справі дещо особливою в порівнянні з іншими хабародавцями. Однак специфіка цієї фігури може бути з'ясована лише тоді, коли буде викрита особливість його умислу при здійсненні злочину, характер дій та намірів тих, хто залучив його до цієї справи та допоміг все це здійснити. Адже не випадково Гавор на досудовому слідстві та в суді так охарактеризував своє ставлення до злочину Каграманяна: «Я відчуваю свою велику моральну провину перед Каграманяном», «У мене немає потрібних слів, щоб висловити свою провину перед Аркадієм», «Те, що сидить Каграманян, — цілком моя провина».

В чому ця провина, чому такий нещадний до себе Гавор в оцінці своєї причетності до злочину Каграманяна, чому у нього навіть «не вистачає потрібних слів», щоб висловити свою велику моральну провину перед ним?

Для відповіді на це запитання необхідно з'ясувати, які обставини штовхнули Каграманяна на злочинний шлях та як були використані вони тими, хто, як виявилось, особисто був у цьому зацікавлений.

Перед усім, особливим чином склалися обставини вступу Каграманяна до інституту. Він, як відомо, не збирався вступати до Дрогобицького ВНЗ, у нього не було таких намірів та планів. Після закінчення у Львові школи та педагогічного технікуму Каграманян вирішив спочатку поступити у Львівський державний університет, який відповідав його середній технічній спеціальності і вже деякому досвіду практичної роботи. В цей університет він надав документи, готувався до вступних іспитів та почав їх здавати. Здавав без будь-якої протекції, без будь-яких знайомств, без недостойних намірів.

Але тут Каграманяна спіткала невдача: отримавши позитивні оцінки з української мови та літератури, він отримав незадовільну оцінку з англійської мови та втратив у зв'язку з цим будь-які шанси вступити до вузу.

Що робить Каграманян, яким чином він намагається вийти із становища, що склалося? Він просить дозволу на перездачу англійської мови, другий раз з цього предмету його проекзамнувати. Однак в цьому проханні йому відмовляють і ніякого перекзаменування не дозволяють. Тоді Каграманян вирішив попроситися зі своїм старим знайомим — Ігорем Гавором, зі своїм земляком, людиною, досить досвідченою та авторитетною, до того ж, очевидно, і впливовою, оскільки батько його на той час був народним депутатом місцевої Ради народних депутатів. Про що просив Каграманян свого старшого друга? Він просив допомогти йому перездати англійську мову, предмет, який несподівано йому не вдалося благополучно пройти. Гавор показав з цього приводу так: «Каграманян прийшов до мене, розповів, як складав іспити у Львівський університет, розповів, що отримав двійку з англійської мови, та просив допомогти перездати цей предмет. Я пообіцяв зробити все можливе, пішов до університету, однак у приймальній комісії мені сказали, що всі іспити закінчені і перездача предмету неможлива».

Так склалися обставини, спроба вступити до університету закінчилась для Каграманяна невдачею. Однак цілеспрямованість наміру та характер дій Каграманяна на цьому етапі визначаються тут досить чітко: він шукає легальних шляхів для всту-

пу до інституту, намагається отримати офіційний дозвіл на перездачу англійської мови. Але тут з боку Гавора виникає зовсім несподівана для Каграманяна пропозиція — поїхати у Дрогобич до якоїсь людини, котра посприє йому у вступі до інституту за гроші, за хабар... Я звертаю вашу увагу на те, що з боку самого Каграманяна такої ініціативи не проявлялося, він такого не припускав, він не з цим прийшов до Гавора. Більше того, сам Гавор показав, що спочатку він не хотів навіть розповідати Каграманяну про свої можливості та зв'язки. «Я, — показав Гавор, — спочатку не збирався говорити про це Каграманяну, але коли він мені став розповідати про свої невдачі та переживання, я ненароком натякнув про це та запропонував йому поїхати до Дрогобича.

Гавор розповів далі про той психологічний стан, в якому перебував Каграманян у той час, що, в кінці кінців, і стало, очевидно, причиною дачі ним згоди на зроблену йому пропозицію: «Бажання потрапити до інституту було у Каграманяна ідеєю «фікс», він був прямо-таки несамовитий».

Величезне бажання потрапити до інституту, почуття гіркої образи від несправедливої, як йому здавалося, оцінки його знань, відсутність можливості перездати іспит і стали, очевидно, тою силою, яка в кінці кінців штовхнула Каграманяна на злочинний шлях.

Гадаю, що слід мати на увазі і ряд інших факторів, які провокували протиправну поведінку Каграманяна.

Коли Гавор говорить, що «відчуває перед Каграманяном свою велику моральну провину», то він мав на увазі перед усім ту обставину, що саме він — людина значно старша його за віком, яка має вищу освіту і до того ж вже сумний досвід власного судового процесу, саме він не тільки не мав морального права сприяти Каграманяну в пошуку злочинних шляхів вступу до інституту, але, навіть навпаки, повинен був всіляко перешкоджати цьому. Однак Гавор повів себе інакше, він скористався ситуацією, що виникла, дезорієнтував Каграманяна, став запевняти його вдатися до нелегального шляху. Більше того, Гавор не заперечував, що був в цьому особисто зацікавлений.

Справа в тому, що Гавор в цей час опинився у скрутному матеріальному становищі: він стояв перед необхідністю термінового погашення свого карточного боргу.

Гавор показав з цього приводу: «На жаль, у день приходу до мене Каграманяна обставини склалися так, що я повинен був терміново віддати свій карточний борг у розмірі 1000 доларів. Я запропонував Каграманяну залишити у мене гроші,...він погодився і залишив у мене 4000 доларів. З цих грошей я віддав борг 1000 доларів».

Аналогічні показання дав Гавор і в суді: «На час звернення до мене Каграманяна я програв у карти 1000 доларів. Коли Каграманян прийшов з грошима, я попросив, щоб гроші він залишив у мене. Якщо б не ця обставина, я б у цю історію не втрутився».

Ось у чому реальна причина виникнення цієї справи, обставини, які спровокували протиправний інцидент.

Гавор був зацікавлений у терміновому вишукуванні грошей для виплати боргу, він дивився на Каграманяна в той момент як на свого «спасителя», людину, яка забезпечить йому щасливу можливість отримати гроші для погашення карточного боргу. Ось чому всі дії Гавора були направлені на те, щоб спровокувати Каграманяна на дачу хабара. Я думаю, що саме тому Каграманян пішов на злочин, саме тому сума видалася настільки великою і, може бути, тому вона і не дійшла до реальних або уявних отримувачів.

Я далека від того, щоб взяти на себе вирішення питання про правоту у спорі між Гавором та Гнатюком — були чи не були останньому передані гроші. Мені здається, що питання це виходить за межі моєї компетенції — захисника Каграманяна. Але за всіх обставин представляється очевидним, що Каграманян був жертвою обману та інтриг, що він був спровокований на здійснення злочину!

Якщо повірити Гавору в його версії про передачу грошей Гнатюку, то за його ж власним зізнанням він передав останньому лише 2600 доларів, однак просив його сказати Каграманяну, що отримав від нього всю суму. Ось показання Гавора з цього приводу: «Гнатюк погодився не говорити Каграманяну, що я повинен віддати йому ще 1400 доларів, Аркадію я сказав, що гроші віддав повністю і просив Гнатюка підтвердити це».

Знову Каграманяна ввели в оману, знову його обдурили та приховали від нього дійсний стан речей.

Зовсім неймовірна історія відбувається між Гавором та Гнатюком з грошима, які Гавор винен останньому: Гавор здійснює,

як відомо, аферу з ощадними книжками на пред'явителя, він власноручно переправляє у книжках внесені ним до ощадкаси 5 і 9 грн на «500» та «900», обманює таким чином, Гнатюка, приховуючи все це від Каграманяна. який не має ніякого поняття про те, що за його спиною здійснюється афера. Ось чому Гавор заявив у суді: «В тому, що сидить Каграманян, — цілком моя провина», «я його жалію як людину, якій завдано такої великої матеріальної шкоди.

Отже, Каграманян за всіх обставин жертва обману: його спровокували на злочин з метою отримання грошей для виплати боргу, від нього приховали дійсне положення справ, його використали для злочинної наживи...

Все це, само по собі, не виключає, зрозуміло, наявності у діях Каграманяна складу злочину, як у частині дачі ним хабара, так і у частині використання ним явно фальшивого документу. Але не виключаючи формально наявності у діях Каграманяна складів названих злочинів, все це в значній мірі пояснює природу його дій, показує його дійсну роль, дає можливість об'єктивно підійти до оцінки ступеню його соціальної небезпеки та справедливому вирішенню його долі.

Каграманян пішов на злочин не за своєю ініціативою, він був спровокований на це, став жертвою обману, виявився вимушеним посібником чужих інтересів та інтриг!

За своїм людським та суспільним виглядом Каграманян не злочинець, цей інцидент у його житті є випадковим, він не типовий, нехарактерний для нього.

Вся його попередня біографія та життя, атмосфера, у якій він виховувався та ріс, досить переконливо свідчить про це. Його батько, Каграманян Григорій Миколайович — офіцер запасу, мати — Лалі Гурамівна — вчителька, яка все життя пропрацювала у школі. Педагогом у школі працює і його сестра Лія, яка здобула вищу педагогічну освіту.

Життєвий шлях Аркадія Каграманяна був до цього часу бездоганний. Закінчивши школу, він поступив до педагогічного технікуму, який закінчив у 1995 році. Працював слюсарем на заводі ім. Кагановича, потім — у школі. Всюди він характеризується «чесним трудівником, добросовісною людиною, яка користується довірою, авторитетом, повагою».

Вся сім'я Каграманяна глибоко страждає за Аркадія — цього тихого, скромного та працелюбного юнака, який так невдало

розпочав свій життєвий шлях, так серйозно оступився на самому його початку.

Каграманян глибоко розкався у здійсненому, щиросердно визнав свою провину.

Каграманян заслуговує полегкості, милосердя та співчуття, він заслуговує на те, щоб вирок у відношенні до нього був справедливим та гуманним!

9.2.7. Промова у справі Князева

Шановний суд!

У мене є всі підстави вважати, що матеріали справи досліджені настільки повно і об'єктивно, що суд має всі можливості для об'єктивного вирішення долі мого підзахисного, Князева Олександра, уникнувши при цьому помилки під час винесення вироку. Шановний суд не припуститься помилки, якщо суворо виходитиме із засад Конституції України, як головного Закону, в ст. 62 якої записано: «Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину... Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.»

Підходить до свого логічного завершення кримінальна справа щодо обвинувачення підсудного Олександра Князева у вчиненні умисного вбивства громадянки Гайтини Марини при обтяжуючих обставинах. Трагедія цієї справи подвійна: по-перше обірвалося життя молодої жінки, доньки, сестри; по-друге зараз вирішується доля також молодої людини, сина, брата, який має добру репутацію за місцем навчання, проживання, серед своїх друзів і який звинувачується у вчиненні цього найнебезпечнішого злочину, причетність до якого мій підзахисний заперечує.

Моїм завданням сьогодні є допомога суду знайти істину, а істина як ми знаємо є одна: або підсудний винний у вчиненні злочину, або ж ні. Встановити цю істину мені допоможе аналіз доказів, зібраний на досудовому і судовому слідствах.

Князев Олександр звинувачується у вчиненні умисного вбивства громадянки Гайтини Марини в підвалі її будинку № 8, по вул. Бучми, 7 березня 2003 року близько 23 години за таких обставин: Князев і Гайтина познайомились на день народження, куди мій підзахисний прийшов зі своєю дівчиною, але посварившись з нею, запропонував потерпілій провести її, так як вона збиралась до дому. Дійшовши до дому потерпілої, Князев за-

пропонував їй вступити у статевий зв'язок. Гайтина відмовила, тоді Князев наніс їй кілька ударів з метою подолати опір. Коли Гайтина знепритомніла, він відтягнув її в підвал, згвалтував, а потім з метою приховати вчинений злочин убив її.

Кримінальна справа за фактом убивства громадянки Гайтини була порушена 9 березня 2003 року слідчим прокуратури за ознаками злочину, передбаченого ст. 115 п. 9 КК.

5 квітня 2003 року в районному відділі внутрішніх справ свідок Князев зізнався у вчиненні вбивства і згвалтування Гайтини, і з ним, як свідком по справі було проведено відтворення обстановки та обставин події.

5 квітня 2003 року Князева було затримано як підозрюваного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 п. 9 КК, і допитано прокурором району без участі захисника. 6 квітня слідчий пред'явив Князеву обвинувачення і допитав його без участі захисника.

Як вважають органи досудового слідства, винність Князева у вчиненому злочині доведена такими доказами:

- показаннями Князева як свідка, підозрюваного та обвинуваченого;
- протоколом відтворення обстановки та обставин події;
- висновком експертизи речових доказів, згідно з якими кров на одязі підсудного не виключає походження від потерпілої;

Протягом судового слідства ці докази були ретельно перевірені.

Так мій підзахисний своєї вини в суді не визнав і пояснив, що на досудовому слідстві його змусили зізнатися у вчиненні згвалтування і вбивства Гайтини Марини працівники міліції, але після арешту відмовився від своїх показань, які дав на початку слідства. 7 березня він прийшов на день народження знайомої зі своєю дівчиною, але посварився з нею і щоб визвати в неї ревню вирішив провести до дому потерпілу, Гайтину Марину. Дійшовши до її дому, він запропонував провести її до квартири, дівчина відмовилась, посилаючись на те, що не хотіла щоб її батьки бачили її разом з хлопцем. Потім вони трохи поспілкувалися, приблизно хвилин 15—20, і потерпіла пішла до дому. А мій підзахисний вирішив повернутися на день народження. Він прийшов туди близько 23. 30. Про те що потім сталося з дівчиною він дізнався лише наступного дня від працівників міліції. Спочатку йому розповіли про те що сталося і як, а потім допи-

тали як свідка злочину. Але він категорично відмовився від попередніх показань на слідстві і заявив суду про свою непричетність до цього злочину.

Свідки Велекоконь Юлія, Ляшенко Олександр та Бобирева Наталія підтвердили суду, що він пішов проводити потерпілу близько 23 години і повернувся через півгодини. Близько 23.30. Від будинку Велекоконь, в якій саме і був день народження, до будинку Гайтини Марини приблизно 5 хвилин, так чи можна було скоїти цей страшний злочин за 20 хвилин, якщо ми підрахуємо час.

У судовому засіданні були допитані експерти, які проводили експертизи по цій справі.

Експерт Лавріненко Наталія у суді підтвердила висновки експертизи речових доказів. Відповідно до висновку: «на светрі та штанах Князева встановлена група крові людини, яка може походити як від потерпілої, так і від підсудного, чи іншої людини з такою групою крові.

Таким чином і в підсудного і в потерпілої однакова група крові. Статеву належність крові встановити не можливо.

Підсудний Князев пояснив. Що в цей день 7.03 він поголився і порізався, і декілька плям крові залишилося на светрі.

У цій частині показання підсудного підтверджує свідок Князева Ольга Петрівна, його мати, яка стверджує що бачила плями від крові на светрі підсудного після гоління. І запропонувала йому переодягтися, але Олександр поспішав.

Під час судового слідства було досліджено акт висновку медичної експертизи. З висновків можна побачити, що сперма, виявлена у Гайтини, не є наслідком згвалтування її підсудним за обставин, які було викладено органом досудового слідства в основу обвинувачення Князева.

Шановний суд!

Оцінка та аналіз доказів, ретельне їх дослідження в суді дають нам підстави вважати, що обвинувачення Князева у вчиненні злочину не підтверджуються. Із раніше викладеного можна зробити висновок, що участь підсудного Князева у вчиненні даного злочину не доведена. І я, шановний суд, відмовляюся від обвинувачення, яке висунуто органом досудового слідства відносно Князева Олександра Володимировича за ст. 115 п. 9 ККУ, і пропоную суду його виправдати за недоведеністю участі мого підзахисного у вчиненні злочину.

9.2.8. Промова у справі Наконечної

Прослухавши промову пана прокурора, можна зробити висновок, що моя підзахисна — заклятий ворог суспільного та правового ладу України. Але давайте ще раз згадаємо всі обставини справи та уважно придивимось до особи молодого людини, яка опинилася в центрі її.

Наконечна Інна Григорівна — студентка Львівського торговельно-економічного інституту, факультету міжнародних економічних відносин, скромна, добросовісна, порядна дівчина, як характеризують її викладачі інституту. Такою ж її знали і в школі, в якій вона навчалася. Директор школи Прокопенко І. І. та класний керівник Коваль І. К. стверджують, що Інна за роки навчання зарекомендувала себе як здібна учениця, з відмінною поведінкою. Вчилася вона лише на «4» і «5», завжди була акуратною, старанною, ввічливою.

Батьки розповідають, що Інна завжди була слухняною, уважною дочкою, багато часу проводила вдома, допомагала по господарству, серйозно ставилася до навчання. Сім'я у Інни забезпечена, в неї ніколи не було проблем з грошима, оскільки батьки ніколи не відмовляли своїй єдиній дитині.

Що ж спонукало дівчину із благополучної, забезпеченої сім'ї, скромну, добросовісну, порядну, вдатися до крадіжки?

Як видно з матеріалів справи, ініціатором цієї ідеї був знайомий Інни — Ламонін Андрій. Він розповів Інні про свої матеріальні труднощі, пов'язані з необхідністю повернути борг. Інна знала про тяжкі матеріальні умови, в яких живе Андрій і розуміла, що грошей щоб повернути борг йому взяти ніде. Отож вона й вирішила допомогти Андрію. Інна — дівчина освічена, і, звичайно ж усвідомлювала протиправність свого вчинку, проте вона не надала цьому належного значення. Недостатній життєвий досвід, бажання пригод, що притаманне її віку, мабуть також зіграли свою роль. На допиті, Інна й сама визнала, що вчинила це, не подумавши. Дівчина визнає свою вину і щиро розкаюється у вчиненому.

До того ж, прошу вас звернути увагу на те, що вкрали Андрій і Інна: пачка цигарок, кілька предметів косметики і невелика сума грошей. Все це свідчить про те, що вони не мають досвіду у крадіжці і не становлять великої суспільної небезпеки.

Для цих двох молодих людей суд вже й так став справжнім випробуванням. Розголос цієї справи серед друзів, знайомих, в інституті — це справжня трагедія для людини, що лише розпочинає свій життєвий шлях.

Вельмишановний пане суддя! Чи маємо ми право не дати їй можливості виправитися і розпочати все спочатку, тим більше, що вона усвідомлює свою помилку і дуже жалкує про те, що сталося. Чи можемо ми відібрати у дівчини шанс повернутися до нормального життя!? Адже все, що сталося, ніколи не зітреться з її пам'яті і навряд чи їй захочеться пережити все знову.

Отже, прошу вас, вельмишановний пане суддя, ще раз зважити всі обставини справи і прийняти справедливе і зважене рішення.

9.2.9. Промова у справі Морозова

Шановний Суд! Шановні Панове!

При винесенні вироку по даній справі, я хочу звернути вашу увагу на те, що один і той самий злочин, одна і та сама людина має право на представлення як з боку обвинувачення (прокурора), так і з боку захисту (адвоката). Таким чином при винесенні рішення по даній справі прошу вас зважити всі «за» і «проти», всі міркування та застереження з боку обвинувачення та захисту, і лише після логічного аналізу всього вищенаведеного зробити певні висновки і винести вирок.

15 листопада 1999 року приблизно о 20 годині Морозов та Підпригора причепилися до громадянина Соколовського, який повертався додому. Підпригора ударив Соколовського у груди і вихопив у нього сумку з особистими речами. Морозов у цей момент підставив потерпілому ногу і той упав. Грабіжники з викраденою сумкою зникли.

Як видно з матеріалів справи наступного ж дня Морозов з'явився з повинною і щиро сердно розкався у вчиненому. Крім того, він вказав на свого співучасника — Підпригору, який як стало відомо, був ініціатором злочину, і допоміг затримати останнього. Органами досудового слідства дії Морозова кваліфіковано за ч. 2 ст. 186 КК України як відкрите викрадення приватного майна, поєднане з насильством.

До вчинення злочину Морозов ні в чому негідному помічений не був. А навпаки, сам ростив двох дітей без дружини, яка

кинула його і дітей, віддавав все, що заробляв дітям, працював на двох роботах, щоб заробити більше грошей для своїх синів, щоб вони не були голодними. У період ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС допомагав ліквідувати наслідки катастрофи, чим дуже підірвав своє здоров'я, але знав, що це потрібно для його батьківщини.

Вважаю, що стосовно Морозова недоречно застосовувати покарання у вигляді позбавлення волі. Оскільки маємо і обставину, що пом'якшує відповідальність: шире розкаяння людини, яка зробила необачний крок і просить прощення. Він допомагає розкриттю злочину: вказує на співучасника, який є ініціатором злочину.

Тому прошу призначити покарання Морозову, не пов'язане з позбавленням волі — виправні роботи.

Причини злочину — відчай батька, діти якого голодують, це відзвук безвихідності, відображення душевного стану Морозова. Це був необачний крок людини. Причини цього злочину усунені самим же підсудним, який не міг змиритися з тим, що порушив закон, і прийшов з повинною на наступний день, розкавшись у вчиненому. Жодний з нас не може знати що б він зробив у даному випадку, який би шлях вибрав, як би захищав своїх дітей від пригнічення...

Шановний Суд! Шановні громадяни! Морозов зрозумів свою помилку. Тому дайте йому руку допомоги! Невже за одну помилку, та й ту одразу ж виправлену, ви своїм вироком перекреслите все те, що він зробив для свого народу, коли рятував його від ядерного вогню Чорнобиля. Невже це варто страждань дітей, які залишаться без єдиної рідної людини в цьому світі, без єдиного годувальника...

Шановний Суд! Шановні громадяни! Прошу вас перед винесенням вироку прийміть до уваги все вищенаведене, зрозумійте душею та серцем стан Морозова, допоможіть йому стати на шлях виправлення.

Дякую за увагу.

9.2.10. Промова у справі Петрунька

Шановний суд!

Моя думка і думка прокурора у даній справі протилежні. Прокурор абсолютно впевнений, що підсудний вчинив злочин, а я впевнений у тому, що злочину не було. Де ж істина?

В десятих числах липня 2002 року Іванова подала документи до вступу в університет. В ході розмови, яка відбулась на початку липня 2002 року за адресою: м. Київ, пр-т Миру, 1, Петрунько не отримував грошові кошти від Іванової. Той конверт, на який вона посилається, в якому нібито були кошти, насправді був пустим, на ньому вона записала свій номер телефону. Іванова звернулася до Петрунька, щоб той порекомендував їй репетитора із вступних іспитів. На дану вимогу Петрунько пояснив, що наймати репетитора на даний період є занадто пізно, оскільки вже через два дні перший іспит. Після даної розмови Іванова ще декілька разів телефонувала Петруньку з приводу репетиторства, на що останній відповідав, що нічим не зможе допомогти.

З приводу того, що Петрунька було затримано за заявою Іванової 25 липня 2002 р. та на сьогоднішній день він знаходиться в СІЗО, можна пояснити наступне. Насправді 25 липня 2002 року Петрунька було затримано як адмінзатриманого (доказом є адміністративні матеріали, які були витребувані із Дніпровського районного суду). В судовому порядку на нього було накладено адміністративний штраф. Після розгляду справи, Петрунька повинні були відпустити, чого не було зроблено. Петрунька насильно відвезли в СІЗО та під тиском працівників правоохоронних органів витребувано пояснення, в яких він визнає свою вину у скоєному злочині. Під час судового розгляду Петрунько дав показання, які відрізняються від тих, що є в матеріалах справи. В судовому засіданні Петрунько не визнає своєї вини у скоєному злочині та повідомляє суд, що його показання, які в матеріалах були отримані в результаті фізичного та психологічного тиску співробітників міліції. Таким чином, вищезазначена обставина дає підстави вважати, що показання, які є в матеріалах справи дійсно були витребувані під тиском працівників правоохоронних органів.

Тобто в даному випадку письмові пояснення Петрунька не можуть братись до уваги, оскільки вони були витребувані під тиском працівників правоохоронних органів.

Відповідно до коментованої ст. 369 КК України, предметом хабара є матеріальні грошові цінності. В матеріалах справи відсутні грошові кошти, які є предметом хабара та могли бути речовим доказом. Тобто даному випадку відсутній склад злочину (передбаченого ст. ст. 369, 190 КК України)

Закон вимагає, щоб у процесі кримінального судочинства кожен, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений, щоб у кожній справі була встановлена істина, а обвинувальний вирок ґрунтувався на переконливих і безспірних доказах. Якщо ви, шановний суд, винесете із залу суду таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас ці переконання, то, я думаю, що це далі як через кілька годин підсудний почує з ваших уст виправдувальний вирок.

9.3. Промови представника позивача

9.3.1. Промова у справі «Авіалінії України»

Шановний суд!

Судовий процес про незаконне звільнення Павлюка Юрія Степановича з посади виконуючого обов'язки Голови правління Відкритого акціонерного товариства «Авіакомпанія «Авіалінії України» підходить до кінця. Всі обставини цієї справи вже були детально досліджені.

В ході судового розгляду Позивач та його представник, Відповідач та його представник дали пояснення щодо обставин справи, були допитані свідки по справі, а також досліджені й інші письмові докази по справі і таким чином були встановлені наступні обставини:

20 вересня 2001 року наказом № 633 Позивач був призначений на посаду виконуючого обов'язки Голови правління ВАТ «Авіакомпанія «Авіалінії України». Протягом тривалого періоду часу Позивач сумлінно виконував обов'язки керівника Авіакомпанії. 18 січня 2002 року Позивач подав заяву про звільнення за власним бажанням в якій обґрунтував підставу звільнення як неможливість виконувати функції керівника Авіакомпанії через важкий стан здоров'я. 24 січня 2002 року в Міністерстві транспорту України відбулася робоча нарада за участю посадових осіб Міністерства транспорту та представників Авіакомпаній України, на якій Позивач відкликав свою заяву про звільнення і погодився й надалі виконувати функції керівника «Авіакомпанії «Авіалінії України».

З 25 січня 2002 року по 23 лютого 2002 року позивач важко хворів, що підтверджується листками непрацездатності, виданими позивачеві на цей період. Крім того в період з 19 по 27 лютого 2002 року Позивач літав до Китайської народної республіки для проходження курсу мануальної терапії з метою закріплення курсу лікування, отриманого в Україні. Відразу ж після повернення позивач належним чином оформив свій вихід на роботу і 28 лютого 2002 року з'явився на роботу для виконання своїх трудових обов'язків, справедливо вважаючи, що все ще являється керівником ВАТ «Авіакомпанія «Авіалінії України».

Однак під час перебування позивача на лікарняному Міністерство транспорту України видає наказ № 58 від 31 січня 2002 року про звільнення позивача з займаної посади за власним бажанням з 4 лютого 2002 року, керуючись заявою позивача про звільнення від 18 січня 2002 року. В судовому засіданні представник відповідача не визнав факт відкликання заяви позивачем, наполягаючи на письмовій формі відкликання. Проте шановний суд, чинним законодавством про працю, зокрема Кодексом законів про працю України не встановлено обов'язкової письмової форми відкликання заяви про звільнення. Крім того, відповідач видав наказ про звільнення позивача в період тимчасової непрацездатності останнього, що безперечно забороняється чинним законодавством про працю.

Усвідомлюючи допущені ним порушення чинного законодавства відповідач 14 березня 2002 року видає новий наказ про звільнення № 165, яким звільняє позивача з 25 березня 2002 року. Проте і цей наказ виданий в порушення вимог чинного законодавства про працю, зокрема частини 2 статті 38 Кодексу законів про працю, згідно з якою, якщо працівник після закінчення строку попередження не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити працівника за поданою раніше заявою.

Навіть якщо брати до уваги факт, що заява позивача не була відкликана належним чином, то строк попередження про звільнення, згідно зазначеної заяви закінчився 1 лютого 2002 року. В судовому засіданні представник відповідача не зміг дати належного пояснення чому позивач був звільнений з посади через місяць після закінчення строку попередження. Натомість

вже під час судового розгляду відповідач видає третій наказ про звільнення позивача від 15 травня 2002 року, яким звільняє позивача з посади керівника Авіакомпанії з 25 лютого 2002 року.

Видаючи численні накази про звільнення позивача, відповідач не вважав за потрібне ознайомити позивача з жодним з них, крім того відповідач продовжував табелювати позивача як працівника ВАТ «Авіакомпанія авіалінії України» протягом лютого — березня 2002 року.

Таким чином ситуація склалася наступним чином: з одного боку позивач після закінчення періоду тимчасової непрацездатності виходить на роботу для продовження виконання своїх трудових обов'язків, не підозрюючи про те, що його вже було звільнено з займаної посади і на його місце був призначений новий працівник. З іншого боку відповідач фактично визнаючи позивача дійсним працівником, не допускає його до виконання ним своїх посадових обов'язків, так як позивач не має свого робочого місця, його підпис не є дійсним, його розпорядження як керівника не забезпечені виконанням з боку підлеглих. Цей факт підтверджується всіма свідками, які були викликані в судові засідання. Отже відповідач створив всі умови, які унеможлилювали виконання позивачем своїх обов'язків, а потім на підставі цього невиконання звільнили його з посади. Чи є це чесним і порядним по відношенню до працівника, який має більше 20 років загального трудового стажу, який сумлінно виконував свої посадові обов'язки в якості керівника ВАТ.

Крім того, що такий вчинок відповідача є аморальним, він є ще абсолютно незаконним, оскільки Кодекс законів про працю чітко передбачає, що звільнення за раніше поданою заявою є незаконним і працівник, звільнений у такий спосіб має бути негайно поновлений на роботі.

Вищезазначені обставини підтверджуються долученими до справи копіями наказів про звільнення, копією листків непрацездатності, показаннями свідків Петрова В. П., Іванової О. О., Сидорова К. К., в той час були працівниками

Авіакомпанії і які підтвердили той факт, що позивача не було допущено до роботи після закінчення періоду тимчасової непрацездатності.

Таким чином, шановний суд!

На підставі досліджених доказів вважаю:

Що звільнення Павлюка Юрія Степановича з посади в. о. Голови правління ВАТ «Авіакомпанія «Авіалінії України» відбулося без законних підстав і на підставі статті 235 Кодексу законів про працю Павлюк Ю. С. має бути поновлений на роботі.

Крім того прошу суд вирішити питання щодо сплати позивачеві його середнього заробітку за час вимушеного прогулу на підставі частини 2 статті 235 Кодексу законів про працю, згідно з довідкою про заробітну плату позивача та з розрахунком заборгованості, наданим позивачем в судові засідання.

9.3.2. Промова у справі журналу «Обрій»

Шановний суд!

Редакцією газети «Обрій» та Ощадним банком в номері 1 за січень 1995 року, матеріали до друку якого були підписані 24.03.1995 р., на сторінці 10 під рубрикою «Лобне місце» опубліковано таку інформацію:

«Настав час розповісти про цікаве спільне підприємство «Альфа», де генеральним директором працює добродій Іван Іванович Іванов. На підставі рішення господарського суду спільне підприємство отримало можливість стягнути з банку 3,73 млн грн.

Ощадний банк нагадує, що безпрецедентні прояви використання судової системи в протизаконних інтересах вже зацікавили компетентні органи держави.

Вердикт: «Не копай яму сусіду...»

З цього приводу Іванов І. І., інтереси якого мені доручено представляти, змушений був звернутися до суду в якості позивача і повідомив, що розповсюджена відносно нього інформація в журналі «Обрій» — не відповідає дійсності, а поширення такої інформації порушує його конституційні права, принижує і ганьбить його честь, людську гідність та ділову репутацію. Всі ті обурливо неправдиві та ганьбліві слова з'явилися на сторінці журналу лише тому, що Ощадбанк затаїв образу на «Альфу» в особі його директора Іванова І. І. за те, що згідно рішення господарського суду м. Києва від 20.01.1994 р. за позовом АТ «Альфа» стягнуто з Ощадбанку 3 млн грн штрафних санкцій за невиконання платіжної вимоги позивача.

Звичайно, Ощадбанку довелося позбутися немалої суми грошей, але витрата коштів не надає права принижувати честь та

гідність особи, підривати заслужений роками престиж та авторитет як самої фірми, так і її керівника, використовуючи засоби масової інформації. Законність рішення арбітражного суду було перевірено в порядку ст. 92 АПК України головою арбітражного суду м. Києва і підстав для його скасування не знайдено.

Ощадбанк вдався до такого легкого, але принизливого методу розправи з «Альфою» через свій друкований орган — журнал «Обрій». Більше того, словами образи зачеплено всю судову систему і кожного судді зокрема.

Представники відповідачів у своїх виступах в судових засіданнях намагалися доказати суду про непричетність Ощадбанку до даної публікації. Мовляв, банк сам по собі, а редакція журналу «Обрій» сама по собі, оскільки має самостійний статус і що вона забажає надрукувати на сторінках журналу — то її право, її незалежний вибір. Однак, їм це не вдалося зробити, оскільки докази по справі свідчать навпаки про повну залежність редакції журналу від банку. Це, зокрема пояснюється тим, що засновниками журналу є Ощадбанк, головою Правління якого є пан Петрук та Центральна Рада профспілки працівників Ощадбанку. А шеф-редактором журналу «Обрій» є ніхто інший як пан Петрук. Отже, все зрозуміло: журнал «Обрій» є суто Ощадбанку, аналіз друкованих інформаційних даних усіх номерів журналу, що були надані суду, свідчать про їх походження лише з Ощадбанку.

Крім того, доказом служить і той факт, що журнал «Обрій» не поширюється через Укрпошту, а видається для працівників банку, які є одночасно членами профспілки банку, та серед своїх клієнтів. Сама назва журналу, логотип журналу з обов'язковим зазначенням «Ощадбанк», тематика та зміст публікацій, які стосуються лише інтересів банку. Слід зазначити також про те, що в оспорюваній публікації не зазначено автора-журналіста, але є ссилка, що саме Ощадбанк нагадує і робить вердикт. Тобто, це є підтвердженням, що інформація надійшла не з банку «Аваль» чи прокуратури або суду, а саме з Ощадбанку. І це закономірно, адже згідно ст. 26 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» журналіст зобов'язаний надати для публікації об'єктивну і достовірну інформацію, а редакція журналу, яка здійснює підготовку і випуск у

світ друкованого засобу масової інформації за дорученням засновників (співзасновників) (ст. 20 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», зобов'язані здійснювати перевірку наданої журналістом інформації на предмет її об'єктивності і достовірності.

І вже незаперечним доказом служить той лист-замовлення на друк оспорюваного номера журналу «Обрій», який був наданий видавництвом «Преса України» згідно запиту суду. Лист-замовлення на друк журналу до видавництва оформлений на фірмовому бланку не редакції журналу, а Ощадбанку і підписаний він не редактором журналу, а заступником голови Правління Ощадбанку паном Ситом. Тому й не дивно, що представники відповідачів не змогли назвати прізвищ ні відповідального секретаря, ні штатних журналістів, оскільки редакційна колегія складається суто з банківських працівників, а точніше, сама редакційна колегія носить суто формальний характер.

Більше того, суду надано докази про те, що редакція взагалі не є самостійним органом — юридичною особою. Невже ще й після цих безперечних фактів відповідач — Ощадний банк намагатиметься через своїх представників демонструвати непричетність до даної публікації?

Таким чином, доказана пряма залежність редакції від Ощадбанку, а також необхідність нести відповідальність Ощадбанку за друк відомостей, що не відповідають дійсності, оскільки відповідачем як засновником друкованого органу грубо порушено ст.37, 49 Законів України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про Інформацію» і т. ін.

Крім того, дана публікація, окрім сарказму та приниження містить ще й точні дані з цифровими показниками, які пересічному журналісту журналу не могли бути відомі без надання їх Ощадбанком, оскільки участі в арбітражному суді за позовом «Альфа» до Ощадбанку ніхто з редакції журналу не брав. (Про це також підтвердив представник редакції та банку). Тому саме банк міг надати до друку дані про те, що *«на підставі рішення арбітражного суду спільне підприємство отримало можливість стягнути з банку 3 млн грн»*.

Хочу звернути увагу суду на те, що представники відповідачів не змогли також доказати, (оскільки це просто взагалі не можливо було зробити), що відомості публікації про викорис-

тання Івановим та його фірмою «Альфа» судової системи в протизаконних інтересах, а також про те, що ним зацікавилися компетентні органи — хоч якимось чином відповідають дійсності. Ці грубо образливі слова дійсно не відповідають дійсності, і саме тому через поширення в журналі вони Іванову нанесли моральної шкоди. І саме тому він звернувся до суду за захистом від протиправних посягань на його честь, гідність та ділову репутацію.

Представники відповідачів з Ощадбанку переконували суд, що «Альфа» незаконно добився виграшу в господарському суді, де відповідачем був Ощадний банк, оскільки (зі слів представників відповідачів) суддя Семенюк допустила порушення господарського судочинства. Проте, суд переконався, що це лише слова, які не мають за собою ніяких підстав. Адже відносно судді Семенюк дисциплінарного провадження не було застосовано, скарги Банк на дії судді офіційно не заявляв, більше того, — законність рішення по справі перевірено в порядку ст. 92 АПК України і підстав для його скасування не знайдено.

Проте, чомусь в публікації не згадується суддя Семенюк, а незаконно обвинувачується позивач по справі Іванов І. І. у використанні судової системи в протизаконних інтересах, так і не зрозуміло яким же чином чи яким методом Іванов І. І. судову систему використав і в яких саме протизаконних інтересах він її використав. Дане обвинувачення можна цілком розцінити як відвертий наклеп.

Представники відповідача переконують суд, що з моменту підписання позовної заяви АТ «Альфа» до господарського суду м. Києва про стягнення з Ощадбанку пені у розмірі 3 млн грн. Іванов І. І. вчинив протизаконні дії. Але ж це повний абсурд, адже право громадян і юридичних осіб на звернення до суду передбачено Конституцією України і кодексами України. Рішення ж по справі виносять судді від імені України і за нього позивач не несе відповідальності. Дивна позиція у відповідача: якщо суд виносить рішення на його користь, то рішення законне, а якщо не на користь Ощадбанку, то таке рішення незаконне і той, хто судиться з Ощадбанком — використовує судову систему в протизаконних інтересах... Знову повне протиріччя у відповідача і вже точно не на його користь.

Про так зване зацікавлення компетентними органами, про яке впевнено заявив Ощадний банк через журнал «Обрій», від-

повідачі також не довели, що дана заява має під собою певне підґрунтя. Можливо, що на підставі скарги Ощадбанку певна посадова особа прокуратури, виконала свої звичайні посадові обов'язки і здійснила запит по справі, оскільки вона зобов'язана прийняту заяву чи скаргу перевірити і дати відповідь заявнику або вжити заходів впливу чи методів реагування у випадку, якщо в скарзі чи заяві мають місце чиїсь протиправні дії. До речі, суду так і не надано відповідачем доказів про те, що саме Ощадбанк подавав скаргу до Генеральної прокуратури на керівництво АТ «Альфа» і його керівника Іванова І. І. Якщо така скарга й була, то, мабуть, заявник (Банк) керувався з тих міркувань, що в наш час прокуратурі тільки дай сигнал, а вже розпочавши перевірку, в спільного підприємства з іноземними інвестиціями знайдуться порушення законодавства, за які слід притягнути до відповідальності. І вже так треба бути переконаним у своїй ідеї, що швиденько, видавши бажане за дійсне, здійснили своє власне Ощадбанківське судочинство на «Лобному місці» свого журналу, оголосивши злочинцем І. І. Іванова, який нібито використав судову владу в протизаконних інтересах.

Але... не так сталося, як бажалося. Широкий розголос недійсної інформації, яку «розсурмив» Ощадний банк через свій журнал дійсно наробив проблем, завдав глибокої душевної рани та значної моральної шкоди Іванову І. І. Недаремно ж відомі письменники силу слова називають сильнішою від сили меча. І цю силу може відчути сповна лише той, по кому цим словесним мечем пройдуться незаслужено.

Але це негативний для Іванова І. І. результат публікації, чого не можна сказати про результат скарги Ощадбанку до Генеральної прокуратури, яка не стала підставою для неприємностей для Іванова особисто чи діяльності його фірми, оскільки І. І. Іванов в своїй роботі завжди керується в першу чергу Законом та власною совістю. Адже не послідувало будь-яких перевірок, не було порушено кримінальних справ, не було застосовано арештів на майно, виїмки документів, затримань, арештів, не було накладено адміністративних стягнень і т. ін. Тобто, ніяких «зацікавлень компетентними органами» в дійсності не було. Отже, ще один доказ того, що поширена інформація не відповідає дійсності.

Крім того, прошу суд звернути увагу не лише на зміст оспорюваної публікації, а й на художнє оформлення та на викорис-

тані вразливі прийоми журналістики, які привертають увагу і несуть потрійне негативне навантаження для осмислення читача. Це і виділення шрифту на словах негативного характеру; це і «щедре» виділення окремої сторінки для двох абзаців тексту; це і потвора в масці зліва від тексту; і назва сторінки «Лобне місце», а «лобним місцем» називалося на Русі місце страти злочинців, яке видне з усіх сторін; це і використання в кінці публікації вердикту: «Не копай яму сусіду», яке само по собі означає рішення присяжних засідателів, тобто Ощадний банк та редакція журналу взяли на себе повноваження суду, винесли вердикт і таким чином оголосили на лобному місці, що і Іванов, і його фірма підлягають страті як злочинці, оскільки (згідно слів публікації) використовують судову систему в протизаконних інтересах.

І після всього цього відповідачі через своїх представників ще можуть стверджувати, що оспорювана публікація нібито відповідає дійсності та не могла нанести моральної шкоди Іванову! Таку позицію відповідачів можна лише розцінити як звичайне намагання ухилитися від відповідальності.

Більше того, в діях Банку і редакції вбачається умисел на настання негативних для Іванова І. І. наслідків, які полягають в опороченні його честі та гідності. Умисел пояснюється не лише самим фактом друкування недійсної інформації, а ще й тим, що довгий час відповідачі ігнорували суд і не з'являлися на засідання. Крім того, на вимогу позивачів спростувати інформацію — ніякої реакції не послідувало, хоча за рік редакція разом зі своїм засновником Ощадним банком могла спростувати інформацію, але не зробила цього умисно.

Представник відповідача — редакції журналу «Обрій» Сергій Медведчук, в одному з судових засідань заявив, що, мовляв, вимогу Іванова та АТ «Альфа» редакція задовольнила і спростувала відомості в наступному ж номері журналу після виходу оспорюваної публікації. Очевидно, пан Медведчук не розрізняє такі зовсім не схожі за формою та змістом поняття як спростування неправдивих відомостей друкованого органу і звичайний коментар юриста Ощадбанку, хоч він і є його власним своєрідним творчим доробком. Крім того, ніяких повідомлень про спростування автори вимоги — Іванов І. І. чи АТ «Альфа» — не отримували.

Про те, що Ощадний банк бажав настання моральної шкоди Іванову І. І. свідчать і ті жорстокі журналістські прийоми викладки інформації, про які я вже згадувала.

Впевнена, що суд об'єктивно підійде до прийняття рішення по справі і врахує усі неправомірні дії відповідачів, внаслідок яких моєму довірителю нанесено глибокої душевної рани, понижено його честь і гідність як громадянина, як керівника, як діяча, врешті, як батька — в громадській думці та думці окремих громадян з точки зору додержання ним законів, загально-визнаних правил співжиття та принципів людської моралі, а також завдано значної моральної шкоди. Важко будь-кому передати словами чи виміряти якимись чинниками ті моральні страждання та душевні переживання, які завдано відповідачами Іванову І. І.

При визначенні розміру моральної шкоди, яку повинні відшкодувати відповідачі солідарно, враховано такі фактори:

— надзвичайно об'ємний простір поширення недостовірної інформації, адже філіали і клієнти одного з найбільших банків є по всій Україні, тираж того помера журналу «Обрій», в якому надруковано ганебну публікацію відносно Іванова І. І., складає 10 тисяч примірників, які мають вільний доступ до читачів — працівників банку, їхніх сімей, відвідувачів банку, також передаються з рук в руки;

— ті значні зусилля, які докладалися і необхідно ще докласти для відновлення того рівня престижу і авторитету в Україні і за рубежом, який вдалося заслужити своєю чесною працею Іванову І. І. і всьому колективу АТ «Альфа»;

— те, що й понині (до речі, вже рік) довірителю доводиться особисто відстоювати свою честь, гідність, відповідати на численні запити та дзвінки його колег, журналістів, товаришів, підлеглих, які були переконані в його чесності, сподівалися в його особі знайти справедливість та впевненість у своєму майбутньому.

Іванову І. І. доводиться пояснювати з приводу обурливо неправдивої інформації, своїм друзям, знайомим, діловим партнерам, як в Україні, так і за кордоном, доводити кожному про непричетність його до використання судової системи в протизаконних інтересах, запевняти кожного, що ділове партнерство з його фірмою і надалі підтримувати можливо без ризику, оскільки

ки слова в газеті про «зацікавлення ним компетентними органами» не варто розцінювати як переслідування, затримання, виїмку документів, арешти чи інші небажані для бізнесу дії з боку правоохоронних органів.

Одразу після публікації в газеті недостовірної і принижуючої інформації, Іванов І. І. був фактично виведений з активного суспільно-комерційного життя і власної душевної рівноваги.

Доводилося неодноразово звертатися за медичною допомогою до лікарів невропатолога та кардіолога через серйозний розлад здоров'я, отримуючи направлення на стаціонарне лікування. Однак, усвідомлення того, що саме після цієї публікації він опинився в неприємній ситуації особливої уваги і тому що після такої «слави», якої удостоїв його Ощадний банк через свій друкований орган, — не кращий час для лікування, а навпаки з подвійними зусиллями слід доказувати на прикладі своїх конкретних для оточення дій про невідповідність дійсності надрукованої про нього негативної інформації.

Подібних страждань та неймовірних переживань, що спричиняють розлад здоров'я та відносин, зазнала і сім'я мого довірителя, оскільки дана публікація поставила під сумнів його моральні якості, принижено гідність і нанесено непоправної шкоди усьому тому, що було пов'язано з його життям. Зокрема, виникли складні стосунки з дітьми-підлітками, які в своєму складному віці особливо загострено сприймають події. Їхнє оточення (сусіди, однокласники, родичі, товариші) сіяло сумніви в дітях відносно чесності та порядності їхнього батька, який завжди був прикладом і взірцем та непохитним авторитетом для них.

Представники відповідачів у своїх виступах лише змогли зайвий раз підтвердити суду, що поширена в журналі публікація про громадянина Іванова І. І. не відповідає дійсності, що відповідачами ще й порушено, ст. 37, 49 Законів України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформацію», хоч їхні намагання, звичайно, були прямо протилежні.

Представники відповідачів не змогли надати доказів суду про те, що дійсно якимось чином Іванов І. І. використав суд в протизаконних інтересах, оскільки він діяв лише по закону.

Відносно запитань представника Ощадбанку щодо наявності в Іванова І. І. касових чеків з аптеки, які нібито можуть доказати факт купівлі і вживання ним виписаних лікарями ліків, то я можу пояснити наступне. Якби у Іванова І. І. не погіршився стан здоров'я, то він, звичайно ж, і не звертався б за допомогою до лікарів, яка виразилася в рекомендаціях і рецептах ліків. А чи збереглися у Іванова І. І. касові чеки, які він рік тому отримував в аптеці при купівлі ліків по рецепту, — я точно запевнити не можу суд, але дякую представнику відповідача за це запитання, оскільки воно наштовхує на ідею про подання позову до Ощадбанку про відшкодування Іванову І. І. окрім моральної шкоди ще й матеріальної. Більше того, якщо у Іванова І. І. не збереглися ці чеки, то це цілком природно, адже він рік тому на момент виходу образливої публікації і гадки не мав, що ця публікація буде настільки вразлива для нього, що погіршиться стан здоров'я, що доведеться звернутися до суду за захистом честі, гідності та ділової репутації і доведеться надавати докази у вигляді чеків.

Саме тому прошу шановний суд задовольнити позовні вимоги громадянина Іванова І. І., врахувати всі обставини справи і винести справедливе рішення.

9.3.3. Промова у справі «Торговий дім»

Ваша честь!

Позивач СП «Торговий Дім «Зварювання» звернувся до суду із позовною заявою про витребування майна із чужого незаконного володіння. При цьому позивач мотивує свої вимоги такими обставинами: між позивачем і відповідачем укладений договір про відповідальний схов від 20.08.2004 р., згідно до якого позивач передав відповідачу для схову 95 тон кормової добавки «Ліпрот». Позивач зважає, що той факт, що належний йому «Ліпрот» знаходиться у відповідача на умовах схову підтверджується «Складською довідкою» виданою ВАТ «Трипільський біохімзавод» за № 557 від 21.08.04 р.

Як вбачається з матеріалів справи в березні 2005 р. між позивачем і відповідачем був заключений договір поставки тієї ж самої продукції — кормової добавки «Ліпрот» в кількості 43/86 тони. Вказаний ліпрот позивач одержав від відповідача за накладною б/н від 09.03.05 р. В жовтні 2005 р. позивач одержав

від відповідача вимогу про сплату одержаного ліпроту і у відповідь направив відповідачу повідомлення з заявою про повернення з відпидального схову 43/86 тон ліпроту а також про залік вимоги відповідача про оплату поставленого ліпроту цією вимогою про повернення зі схову.

Виходячи з того, що відповідач одночасно з претензією про оплату поставленого ліпроту, відмовився від факту схову, позивач направив відповідачу претензію про витребування з чужого незаконного володіння.

Відповідач ВАТ «Трипільський Біохімзавод» позов не визнав мотивуючи тим, що позивач кормової добавки ліпрот на зберігання відповідачу не передавав, акт приймання-передачі майна — відсутній, тобто, незважаючи на укладений договір відпидального схову, жодна із сторін до виконання зобов'язання не приступила. Керуючись тим, що договір схову є реальним договором та вважається здійсненим тільки після передачі речі, відповідач вважає, що ніяких зобов'язань він перед позивачем не має. Крім того, відповідач не відображав в своєму бухгалтерському обліку операції схову майна позивача» Що стосується складської довідки, відповідач вважає, що вона не може братися до уваги, бо по-перше, не підписана головним бухгалтером, а по-друге, відізнана особою, що її підписала з поясненнями, що була видана тільки на прохання представників СП «Зварювання», які мали на меті пошук покупців.

В судовому засіданні представник позивача пояснив, що спірну продукцію — кормову добавку «Ліпрот» у кількості 95 тон позивач одержав від третьої особи — ТОВ «Геліос» належним чином по накладній. Останній в свою чергу одержав ліпрот від відповідача по справі — ВАТ «Трипільський БХЗ». Кожного разу коли здійснювався перехід права власності, ліпрот фактично залишався на складі відповідача, тому акт приймання-передачі спірної продукції не складався. Коли позивач прийняв право власності на ліпрот від ТОВ «Геліос» відповідач видав позивачу «Складську довідку» яка свідчить про право власності позивача і є згідно до ст. 128 Цивільного Кодексу України розпорядчим документом на речі. При цьому оскільки кормова добавка ліпрот є продукцією нетривалого зберігання позивач передав відповідачу на схов майно, визначене родовими ознаками і відповідач повинен повернути позивачу кормову добавку «Широт» марки СТ-9 у кількості 51,14 тон. Заперечуючи проти аргумен-

тів відповідача позивач пояснив, що ніяким законодавчим актом не передбачено якогось конкретного порядку передачі майна на схов, тому саме «Складська довідка» служить належним доказом знаходження спірної продукції на схові у відповідача. Також, позивач вважає, що відсутність підпису головного бухгалтера на складській довідці не тягне за собою недійсність зобов'язань, що визначені у цій довідці, бо вона підписана першим керівником і його підпис завірено круглою печаткою.

Представники відповідача в судовому засіданні пояснили, що передачі спірної продукції на схов не було, а складська довідка № 557 від 21.08.2004 р. є недійсною, бо відсутній підпис головного бухгалтера і позивачу був направлений відзив довідки.

Заслухавши пояснення сторін, вивчивши представлені письмові докази і розглянувши матеріали справи, я вважаю, що позов підлягає задоволенню виходячи із таких обставин.

В складській довідці № 557 від 21.08.2004 р. вказано, що на зберіганні на складі ВАТ «Трипільський біохімза завод» знаходиться продукція лізінпротеїнова кормова добавка «Ліпрот СГ-9» у кількості 95 тон, вказана продукція знаходиться у нормальному стані, зберігається згідно вимог Держстандарту і буде відпущена володарю СП «Торговий Дім «Зварювання» за першою вимогою в робочий день згідно графіку відпуску продукції. Виходячи з такого змісту дана складська довідка дійсно є розпорядчим документом на речі і свідчить про те, що СП «Торговий Дім «Зварювання» є власником спірної продукції і відповідач визнавав за ним право власності принаймі на серпень 1998 року.

Проаналізувавши обставини при яких позивач став власником спірної продукції і виходячи із суттєвого змісту «Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в Україні», затв. Постановою Кабінету Міністрів України № 250 від 03.04.2003 р., я прихожу до висновку, що вказана складська довідка не є документом що є підставою для приймання і видачі товарно-матеріальних цінностей, бо позивач одержав у власність спірну продукцію від третьої особи, при цьому належним чином з одержанням накладної, а відповідачу спірну продукцію було залишено лише для зберігання, тобто повернення зі схову не буде видачею товарно-матеріальних цінностей в змісті вказаного «Положення про організацію бухгалтерського обліку».

Також складська довідка не є розрахунковим, кредитним або фінансовим зобов'язанням. Тому оспорювана відповідачем складська довідка не підпадає під пункт 23 вказаного «Положення про організацію бухобліку». Крім того, відсутність підпису головного бухгалтера на складській довідці, не може автоматично тягти за собою такі наслідки для третіх осіб, як недійсність зобов'язання, вираженого видавником довідки перед третіми особами. В законі нема прямого натяку на такі наслідки.

Я вважаю що суд не може брати до уваги той факт, що довідка була відізвана з поясненнями, що була видана тільки на прохання представників позивача, які мали на меті пошук покупців, тому що таке ствердження прямо суперечить змісту довідки, яка могла бути видана тільки дійсному власнику продукції.

Ретельно дослідивши наповнення діючого законодавства про документальне забезпечення записів в бухгалтерському обліку, а саме: «Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в Україні», затв. постановою КМ України № 250 від 03.04.2003 р. «Положення про документальне забезпечення записів в бухгалтерському обліку», затв. Наказом Міністерства фінансів № 88 від 24.05.2005 р., зареєстр. в Міністерстві юстиції 05.06.2005 р. за № 168/704, а також «Інструкції про порядок реєстрації виданих, повернених та використаних довіреностей на одержання цінностей», затв. Наказом Міністерства фінансів України № 99 від 16.05.19996 р., зареєстр. в Міністерстві юстиції 13.06.2005 г. за № 293/1318. В жодному з вказаних нормативних актах не передбачений порядок що регламентує передачу майна на відповідальний схов. Отже складська довідка може служити належним документом, що відображає господарську операцію — відповідальний схов.

Позивач не заперечує, що 43,86 тон кормової добавки «Ліпрот» із належних йому 95 тон, він вже одержав, а дії позивача щодо односторонньої заяви про залік зустрічної однорідної вимоги є цілком законними. Таким чином вимоги позивача про повернення зі схову кормової добавки ліпрот у кількості 51,14 тон є обґрунтованими і підлягають задоволенню.

На підставі вище викладеного керуючись ст. 50 Закону України «Про власність», статтями 128, 413—419, 423, 161, 162 Цивільного Кодексу України, статтями 82—84, 49 Господарського процесуального Кодексу України, я прошу Суд:

1. Задовольнити позов.

2. Зобов'язати ВАТ «Трипільський біохімічний завод» передати СП «Торговий дім «Зварювання» 51,14 тон кормової добавки «Ліпрот» марки СГ-9, яка знаходиться в чужому незаконному володінні у ВАТ «Трипільський біохімічний завод» за адресою: Київська обл., м. Обухів, вул. Київська. 127, в термін до 23.03.2006 р.

9.3.4. Промова у справі Пшеничного

Шановний суд, шановні сторони!

Я в повному обсязі підтримую позовні вимоги Пшеничного Ф. Ф. з підстав, викладених його представником в цьому судовому засіданні. Одночасно я підтримую заперечення представника Пшеничного проти позову Барбу Помпіліу виходячи з наступного.

Позов Барбу Помпіліу до Пшеничного Ф. Ф. та Мінського РУ ГУМВС України в м. Києві про витребування майна від добросовісного набувача носить суто віндикаційний характер.

За цим позовом можна витребувати індивідуально визначені речі. Речі, визначені за родовими ознаками, можуть бути витребувані лише за наявності достатніх ознак їх індивідуалізації, що дозволяють встановити, що це саме та річ, яка вибула з володіння власника.

В позовній заяві Барбу Помпіліу зазначив:

1) У квітні 1994 р. в м. Бухарест (Румунія) на фірмі «Нісан» він придбав автомобіль «Нісан Патрол», 1992 р. випуску, сірого кольору, номер двигуна Д28Т055907Х, номер кузова У8К\УО260Ш577017.

2) У встановленому законом порядку вищевказаний автомобіль 15.04.1994 року був зареєстрований в м. Бухаресті на його ім'я, у зв'язку з чим йому було видано реєстраційне свідоцтво (копія свідоцтва приєднується) і реєстраційні номери В-11-М.

На підтвердження цієї обставини позивач надав суду переклад з румунської на російську мову несповідченої ксерокопії якогось іноземного тексту. Оригінал документа, з якого робився переклад, суду не надано. З перекладу вбачається, що Управлінням поліції м. Будапешт з реєстраційним номером В-П-КМК. (у позові В-11-М), 15.04.1994 зареєстровано автомобіль «Нісан

Патрол», рік виготовлення 1993 (у позові — 1992); мотор — 055907 X (у позові — Д28Т055907Х); колір — сріблястий (у позові — сірий); об'єм двигуна — 2326 кв. см, але за Рахунком, який позивач надав суду, він набув автомобіль з об'ємом двигуна 2,8 л. У перекладі зазначено, що автомобіль Барбу Помпіліу має технічний паспорт серії А 784890, проте цей документ суду надано не було. Таким чином, позивач, його представник та адвокат в судовому засіданні не довели, що викрадений у Барбу Помпіліу автомобіль є саме тим, що знаходиться у володінні Пшеничного Ф. Ф.

3) В позові Барбу Помпіліу, стверджує, що 09.11.1994 р. належний йому автомобіль угнаний в м. Бухаресті, вул. Бузешт, сектор 1. На підтвердження цієї обставини, він надав суду переклад з румунської на російську мову якогось тексту, з чого робився переклад нам не відомо, оскільки до перекладу не підшито текст з якого його робили, але на його (позивача) думку текст з № 292270/11.02.2000, має підтвердити, що в кримінальній справі № 163758/94 (справа № АК 086/95) за фактом крадіжки автомобіля «Нісан Патрол» сріблястого кольору, з реєстраційним номером В-И-КМК, серія шасі У8ЮМГС260Ш577017, здійсненої 08.09.11.1994 в м. Бухаресті не було ідентифіковано автора (організатора?) крадіжки, а тому у справі немає обвинуваченого, або засудженого (виконавців?). У той же час, жодних належних доказів, що за фактом викрадення автомобіля порушено кримінальну справу № 163758/94 або справу № АН 086/95 Барбу Помпіліу суду не надав.

4) У січні 2000 року в ГУ поліції м. Бухареста, зазначає у позові Барбу Помпіліу, йому повідомили, що його викрадений автомобіль знаходиться в Україні і йому слід звертатися в Мінський районний суд м. Києва із заявою про витребування автомобіля з чужого незаконного володіння. Належних доказів на підтвердження цієї обставини Барбу Помпіліу суду не надав.

5) Як мені стало відомо, пише позивач, останнім володарем викраденого у мене автомобіля є Пшеничний Федір Федорович — відповідач у цій справі, який в свою чергу 22.09.1999 у відповідності з договором купівлі-продажу набув даний автомобіль в приватну власність за 2000 гривень. Таким чином, відповідач є добросовісним набувачем. Жодних належних доказів на підтвердження таких тверджень суду надано не було.

Свої позовні вимоги Барбу Помпіліу обґрунтує положеннями ст. 145 ЦК України, стверджуючи, що зазначена норма Закону передбачає, що власник, тобто він, має право витребувати своє майно, у даному випадку автомобіль «Нісан Патрол» від добросовісного набувача тоді, коли річ була викрадена безпосередньо у власника. Погодитися з таким вільним тлумаченням Закону не можна, оскільки згідно положень ст. 145 ЦК України:

«Якщо майно за плату придбане у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не повинен був знати (добросовісний набувач), то власник вправі витребувати це майно від набувача лише в разі, коли майно загублене власником або особою, якій майно було передане власником у володіння, або викрадено у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волю».

Ця норма Закону визначає конкретні випадки коли власник може витребувати майно від добросовісного набувача, обмежуючи право власника на витребування майна від добросовісного набувача. Ці обмеження, в інтересах добросовісного набувача, стосуються лише випадків, коли майно було набуто за плату.

Шановний Суд, в позовній заяві Барбу Помпіліу зазначає, що Пшеничний Ф. Ф. є добросовісним набувачем належного йому майна. В процесі розгляду справи представник Барбу Помпіліу також підтвердив, що вважає Пшеничного Ф. Ф. добросовісним набувачем, проте доказів цієї обставини справи, яка має суттєве значення у вирішенні спору, крім своїх плутаних пояснень суду не надав і належним чином не довів:

а) що спірний автомобіль вибув з володіння Помпіліу в наслідок крадіжки;

б) що Михальченко В. В. не мав права відчужувати спірний автомобіль;

в) що автомобіль який набув Пшеничний Ф. Ф. є саме тим, що належить Помпіліу.

Тому, в даному випадку при вирішенні спору ст. 145 ЦК України не може бути застосована.

У власноручно підписаному (але без дати) зверненні, доданому до позовної заяви Барбу Помпіліу, офіційно зазначив, що надав суду усі необхідні документи, які доводять те, що саме він є власником спірного автомобіля. Проте, це далеко не так, і видавати бажане за дійсне передчасно.

У відповідності до вимог ст. 27 ЦПК України: доказами у цивільній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються визначеними ч. 2 ст. 27 ЦПК засобами доказування: поясненнями сторін і третіх осіб; показаннями свідків; письмовими доказами; речовими доказами; висновками експертів. Інші засоби доказування, які можливо допускаються в іноземному праві в ЦПК України не передбачені.

Відповідно до вимог ст. 28 ЦПК: «Суд приймає до розгляду лише ті докази, які мають значення для справи».

Стаття 29 ЦПК встановлює: «Обставини справи, які за законом повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись ніякими іншими засобами доказування».

Відповідно до вимог ст. 30 ЦПК України: «Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх позовних вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі».

У той же час, як стверджує представник Барбу Помпіліу, у нього немає потреби звертатися до суду з клопотаннями про сприяння у витребування доказів. Від адвоката Барбу Помпіліу також жодних клопотань з цього приводу суду надано не було.

Розглянемо 12 документів, які Барбу Помпіліу надав в Мінський РУ ГУМВС України в м. Києві та в суд, з точки зору вимог Закону щодо їх допустимості та належності, як доказів у цій справі.

1. Переклад тексту повідомлення (вих. 292270/10.01.2000 р. ГУ поліції м. Бухареста, Служба автокрадіжок). Підпис перекладача посвідчено за № 603 від 12.01.2000 р. У документі зазначено, що він посвідчений публічним нотаріусом Вледіка Раціу Георге. Проте, на ньому документі виконані відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна (а. с. 28). Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим.

2. Переклад тексту довідки (вих. № 292279/10.01.2000 р. ГУ поліції м. Бухареста, Служба автокрадіжок). Підпис переклада-

ча посвідчено нотаріально № 604 від 12.01.2000 р., як вказано в документі, — публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге, але на документі виконані відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна (а. с. 28). Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим.

Оригінали наведених документів суду надані не були. За дві самостійні нотаріальні дії по посвідченню підпису перекладача, які зареєстровані за різними номерами (603 та 604), стягнуто мито і гонорар нотаріуса за квитанціями, які чомусь мають один і той же номер: за стягнення мита — № 63; за стягнення гонорару нотаріуса — № 229. На обох документах відсутні судові марки за сплату мита у розмірі 1500 лей.

3. Ксерокопія якогось документа на іноземній мові. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду надана не була і в судовому засіданні не досліджувався (а. с. 22).

4. Переклад тексту реєстраційного свідоцтва РХУ 164 (а. с. 26). Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися. Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 912 від 14.01.2000 р. Як вказано в документі, за нотаріальне посвідчення підпису перекладача стягнуто мито (квит. № 89 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 лей квитанція № 374). Судова марка на документі відсутня. В тексті документа зазначено, що він посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге, але на ньому маютья відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим.

5. Переклад тексту розрахункової накладної № 321 від 10.10.1994 про оренду гаража на автомобіль «Нісан Патрол» В-11-КМК за жовтень та листопад місяці 1994 року.

Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 4454 від 11.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 383 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 + НДС 4750 лей квитанція № 1586). Судова марка на документі відсутня. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися. Дійсність підписів нотаріуса та відбитків його печаток не посвідчено посадовими особами

Міністерства юстиції Румунії. Документ не пройшов консульської легалізації.

6. Переклад тексту розрахункової накладної № 1122 від 06.09.1994 про те, що магазин АНА КОРИНА Импекс СРЛ продав на автомобіль «Нісан Патрол» В-11-КМК радіо антenu.

Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 4458 від 11.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 383 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 + НДС 4750 лей квитанція № 1586). Судова марка на документі відсутня. Дійсність підписів нотаріуса та відбитків його печаток не посвідчено посадовими особами Міністерства юстиції Румунії. Документ не пройшов консульської легалізації. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

За ці дві самостійні нотаріальні дії, зареєстровані за різними номерами (4453 та 4457), стягнуто мито і гонорар нотаріуса за квитанціями, які мають один і той же номер: за стягнення мита — № 383; за стягнення гонорару нотаріуса — № 1986.

7. Переклад тексту довідки ГУ поліції м. Бухареста, Служба автокрадіжок № 29.22.70/11.02.2000 р., що у кримінальній справі № 163758/94 (справа АН 086/95) за фактом крадіжки автомобіля «Нісан Патрол» сріблястого кольору, реєстраційний номер В-11-КМИ, серія шасі У5К\УО2601і0577017, здійсненої 08/09.11.1994 в Бухаресті, вул. Бузешт, сектор 1 не було встановлено особу яка здійснила крадіжку, а тому у справі немає обвинуваченого або засудженого. Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 5205/5206 від 16.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 428 на 10000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 + НДС 4750 лей квитанція № 1866). Судова марка на документі відсутня. Як вказано в тексті документа, він був посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге. У той же час на документі маються відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

8. Переклад тексту декларації (заява про те, що автомобіль не був застрахований від крадіжки). Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 52К) від 16.02.2000 р. (стягнуто мито квит.

№ 428 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000+НДС 4750 лей квитанція № 1866). Судова марка на документі відсутня. Як засіб доказування, такого роду документи можливо й допускаються у Румунському праві, але не передбачені в Україні як засіб доказування (ст. 27 ЦПК України). Як вказано в тексті документа, він був посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге. У той же час, на документі маються відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим.

Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

За ці дві самостійні нотаріальні дії, зареєстровані одночасно одним і тим самим нотаріусом, за трьома номерами (5205—5206 та 5210), стягнуто мито і гонорар нотаріуса за квитанціями, які чомусь мають один і той же номер: за стягнення мита — № 428; за стягнення гонорару нотаріуса — № 1866.

9. Переклад тексту відповіді ГУ поліції м. Бухарест Бригада автошляхової поліції, VIII Служба № А/375104 від 14.02.2000 р. про те, що автомобіль був знятий з обліку 26.01.1999. Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 5597 від 21.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 482 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 + НДС 4750 лей квитанція № 1948). Судова марка на документі відсутня. Як вказано в тексті документа, він був посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге. У той же час на документі маються відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

10. Переклад тексту № 23 від 16.02.2000 р. свідоцтво про те, що автомобіль марки Нісан зареєстрований під номером В-11-КМК, серія шасі У8К2600577017 знаходився в фірмі «ВАЗІ 8.Р.Г.» для проведення ремонтних робіт за заявкою-сметою 262922/28.07.1994. 263440/09.09.1994, квитанція 4117/28.07.1994 Підпис перекладача посвідчено нотаріально № 16111 від 21.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 482 на 5000 лей, 1500 лей — судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000 + НДС 4750 лей квитанція № 1948).

Судова марка на документі відсутня. Як вказано в тексті документа, він був посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге. У той же час на документі маються відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим. Оригінал, або посвідчена копія цього документу суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

11. Переклад тексту рахунку № ВХГ УУ 940070 від 31.03.94. Підпис перекладача посвідчені нотаріально № 5М1 від 21.02.2000 р. (стягнуто мито квит. № 482 на 5000 лей, 1500 лей судовою маркою, гонорар нотаріуса — 25000+НДС 4750 лей квитанція № 1948). Судова марка на документі відсутня. Як вказано в тексті документа, він був посвідчений публічним нотаріусом Владіка Раціу Георге. У той же час на документі маються відбитки факсиміле та круглої гербової печатки іншого публічного нотаріуса — Владіка Ратіу Яніна. Таким чином, документ містить в собі відомості, які не відповідають дійсності, і є підробленим. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

За ці три самостійні нотаріальні дії, зареєстровані одночасно одним і тим самим нотаріусом, за трьома різними номерами (5597, 5560, 5601), стягнуто мито і гонорар нотаріуса за квитанціями, які чомусь мають один і той же номер: за стягнення мита — № 482; за стягнення гонорару нотаріуса — № 1948.

12. Переклад тексту дозвіл серії В № 1105 вих. 4455 від 27.07.1994 про те що автомобіль Нісан, сріблястого кольору реєстраційний номер В-П-КМК, власність Барбу Помпілу, керований Мурат Абіл Терін, в наслідок аварії від 26.07.1994, о 22.00, підлягає наступному ремонту: — ремонт задньої лівої двері, ремонт порогу задньої лівої двері. Переклад нотаріально не посвідчено. Оригінал, або посвідчена копія цього документа суду не надавалися і в судовому засіданні не досліджувалися.

Загальні зауваження: всі документи носять суто інформаційний характер і не відповідають вимогам ст. 28—29 ЦПК України щодо належності і допустимості як засобів доказування.

На всіх документах зазначено, що за їх посвідчення стягнуто мито 1500, сплачене судовою маркою, проте на жодному з них судових марок немає.

Документи посвідчені нотаріусом Вледіка Раціу Георге за № 603 від 12.01.2000 р., № 604 від 12.01.2000 р., № 912 від 14.01.2000 р., № 5205-5206 від 16.02.2000 р., № 5210 від 16.02.2000 р., № 5597 від 21.02.2000 р., № 5600 від 21.02.2000 р., № 5601 від 21.02.2000 р., як вказувалося вище мають відбитки факсиміле та круглої печатки іншої особи, але більш того відбитки круглих печаток нотаріуса суттєво відрізняються. Так, на документах, зареєстрованих за № 602 та № 604, відбитки печатки нотаріуса мають дві зірки, а на документах, зареєстрованих за № 912, № 5205-5206, № 5210, № 5597, № 5600, № 5601 відбитки печатки того ж нотаріуса — три зірки. Підписи нотаріуса Вледіка Раціу Георге та відбитки його печатки на документах зареєстрованих за № 4458 від 11.02.2000 р. та 4454 від 11.02.2000 р. мають суттєву різницю між собою.

Викладене ставить під сумнів відповідність підпису нотаріуса та дійсності його печатки, а також належність наведених документів, як належних і допустимих доказів, на підтвердження зустрічних позовних вимог Барбу Помпіліу.

Більш того, всі документи виготовлені за кордоном, але жоден з них не легалізований органами МЗС України.

Документи органів іноземних держав набувають сили письмових доказів за умови їх легалізації (засвідчення) консульськими посадовими особами МЗС України. Останні засвідчують документи, що видаються органом влади або офіційними особами держави, а також копії, переклади цих документів.

При оформленні документів, призначених для використання за кордоном, зацікавлена особа повинна надати ці документи до відділу нотаріату Міністерства юстиції або уповноваженому на те органу держави для посвідчення дійсності підпису нотаріуса, який посвідчив ці документи, а потім до МЗС для подальшої консульської легалізації. У цих випадках дійсність підпису і печатки нотаріуса повинна бути посвідчена органом юстиції або іншим уповноваженим на це органом держави де складено документ. У той же час, на документах, наданих Барбу Помпіліу дійсність підпису і печатки нотаріуса не посвідчена, що дає обґрунтовані підстави для сумніву щодо самого існування на території Румунії таких нотаріусів, а самі документи не легалізовані.

Таким чином, надані Барбу Помпіліу документи не відповідають вимогам Закону щодо допустимості та належності письмо-

вих доказів (ст. 28–29 ЦПК України). Їх не можна розглядати як докази у цивільній справі. Саме тому позовні вимоги Барбу Помпіліу задоволенню не підлягають, оскільки він, як позивач, його представник та адвокат в судовому засіданні належним чином не довели обставин справи, на які вони посилалися, як на підставу позовних вимог.

З урахуванням наведеного, керуючись статтями 15, 30, 62, 202 ЦПК України, на підставі ст. 14 Конституції України, статтями 2–4, 11, 12, 19, 48, 49, 56 Закону України «Про власність», статтями 86, 128, 224, 225 ЦК України, — прошу: позов Пшеничного Федора Федоровича до Мінського РУ ГУ МВС України в м. Києві, УДАІ ГУМВС України в м. Києві про визнання права власності на автомобіль, усунення перешкод у здійсненні цього права, — задовольнити у повному обсязі.

Стягнути з Барбу Помпіліу на користь Пшеничного В. Ф. судові витрати, пов'язані з наданням юридичної допомоги адвокатом — у сумі 1000 гривень, а також з урахуванням вартості спірного майна, вирішити питання про стягнення державного мита за розгляд справи в суді.

У задоволенні позову Барбу Помпіліу до Пшеничного Федора Федоровича, Мінського РУ ГУ МВС України в м. Києві про витребування майна від добросовісного набувача, — відмовити, оскільки, позивач в судовому засіданні належним чином не довів тих обставин, на які посилався як на підставу своїх позовних вимог.

З повагою!

9.3.5. Промова у справі ТОВ «А»

Шановний суд!

Предметом сьогоднішнього слухання є відповідність діючому законодавству податкової вимоги ДПІ в Печерському районі м. Києва, що грубо порушує охоронювані законом права та інтереси ТОВ «А».

10.06.2003 року товариство з обмеженою відповідальністю «А» отримало першу податкову вимогу ДПІ в Печерському районі м. Києва від 26.05.2003 р. № 1/4496, відповідно до якої сума податкового боргу ТОВ «А» за узгодженими податковими зобов'язаннями (податок на прибуток) станом на 22.05.2003 року склала 4 751,96 грн. Згідно податкової вимоги ТОВ «А» по-

трібно терміново сплатити суму податкового боргу — податок на прибуток в сумі 4 751,96 грн.

Потрібно зазначити, що ТОВ «А» ніяких повідомлень з цього питання від ДПІ в Печерському районі м. Києва не отримувало, акти звірок з податковою інспекцією нашим підприємством не підписувались, перевірки результатів діяльності підприємства не проводились. Перший отриманий документ — податкова вимога ДПІ в Печерському районі м. Києва від 26.05.2003 р. № 1/4496, в якій податковий орган самостійно визначив податкове зобов'язання підприємства.

Законом України від 21.12.2000 року Хе 2181-III «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», а саме пунктом 4.2.2 статті 4 названі чотири підстави, при наявності яких контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податків, у разі якщо:

а) платник податків не подає у встановлені строки податкову декларацію;

б) дані документальних перевірок результатів діяльності платника податків свідчать про заниження або завищення суми його податкових зобов'язань, заявлених у податкових деклараціях;

в) контролюючий орган, внаслідок проведення камеральної перевірки виявляє арифметичні або методологічні помилки у поданій платником податків податковій декларації, які призвели до заниження або завищення суми податкового зобов'язання;

г) згідно з законами з питань оподаткування особою, відповідальною за нарахування окремого податку або збору (обов'язкового платежу), є контролюючий орган.

ТОВ «А» у встановлені законом строки подано декларації про прибуток підприємства: за 2002 рік, за січень 2003 року та за 1 квартал 2003 року.

Документальні перевірки результатів діяльності нашого підприємства не проводились. ТОВ «А» не повідомлено про допущені арифметичні або методологічні помилки у поданих деклараціях. Контролюючий орган в нашому випадку не є особою, відповідальною за нарахування окремого податку або збору (обов'язкового платежу). Отже, згідно з Законом України від 21.12.2000 року № 2181-III немає жодних підстав, при на-

явності яких контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податків.

Статтею 3 «Порядку направлення органами державної податкової служби України податкових вимог платникам податків», затвердженого наказом Державної податкової адміністрації України від 3 липня 2001 р. № 266, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 16 липня 2001 р. за № 595/5786, передбачені умови формування податковими органами податкових вимог. Згідно з п. 3.1 Порядку, податкові вимоги формуються виключно за узгодженими сумами податкових зобов'язань, несплачених платником податків в установлені строки. П. 3.3 передбачає, що податкові вимоги формуються також у випадках, коли платник податків самостійно подав декларацію, але не погасив суму податкових зобов'язань у встановлені строки, без попереднього направлення (вручення) податкового повідомлення.

Але ТОВ «А» відповідно до діючого законодавства належним чином визначило та в повному обсязі сплатило податкове зобов'язання — податок на прибуток за 2002 рік в сумі 7600 грн, що підтверджується декларацією про прибуток підприємства за 2002 р., платіжними дорученнями № 289 від 11.02.03 р. на суму 100 грн, № 76 від 29.10.02 р. на суму 6500 тис. грн повідомленнями про результати розрахунку авансового внеску податку на прибуток за травень, липень, серпень, жовтень, листопад 2002 р. (копії додаються). Підприємством також сплачено податок на дивіденди за 2002 рік, що підтверджується платіжним дорученням № 375 від 25 березня 2003 року.

З огляду на це вважаємо першу податкову вимогу ДПІ в Печерському районі м. Києва від 26.05.2003 р. № 1/4496 безпідставною та такою, що протирічить фактичним обставинам справи і чинному законодавству України та грубо порушує охоронювані законом права та інтереси ТОВ «А».

Враховуючи вищенаведене, керуючись статтями 12, 64, 65, 66, 67, 82 Господарського процесуального кодексу, просимо:

1. Визнати недійсною першу податкову вимогу ДПІ в Печерському районі м. Києва від 26.05.2003 р. № 1/4496.
2. Судові витрати, в тому числі витрати по сплаті держмита покласти на відповідача.

9.4. Промови представника відповідача

9.4.1. Промова у справі Ниркіна

Ваша честь!

10.02.2000 р. Солом'янським районним судом м. Києва було постановлено рішення про стягнення з гр. Ниркіна на користь гр. Реброва 50000 гривень. Відповідно до ЗУ «Про виконавчу службу» виконавчий лист по зазначеному рішенню було направлено на виконання до Залізничного Відділу Державної Виконавчої Служби.

03.10.00 було винесено постанову про відкриття виконавчого провадження, в якій боржнику було запропоновано добровільно виконати рішення суду, в строк до 10.10.2000 р. Одночасно зроблено запити до відповідних органів, з метою з'ясування матеріального стану боржника. Копію постанови, у визначений законом строк було направлено сторонам. Також, за вказаною у виконавчому листі адресою, боржниці було направлено виклик.

По закінченні строку на добровільне виконання рішення жодних відомостей від боржника не надходило, на виклик до відділу ДВС останній не заявлявся. В зв'язку з цим та відповідно до ст. 55 ЗУ «Про виконавче провадження « державним виконавцем було накладено арешт на нерухоме майно (оспорювана квартира) та легкові автомобілі FORD MONDEO, ВАЗ-2109. Копії постанов також було направлено сторонам. Крім того, в подальшому, копії всіх процесуальних документів відповідно до ст. 5 ЗУ «Про виконавче провадження» надсилалися сторонам. Так саме 07.11.2000 р., відповідно до ст. 7 ЗУ «Про виконавче провадження» боржнику було направлено повідомлення про можливу реалізацію належного їй майна, а саме кв. № 4XX в буд. № X по вул. Тростянецькій в м. Києві. В повідомленні було запропоновано погасити суму заборгованості за виконавчим листом, і тим самим виконати рішення суду. Відповідей від боржника до державного виконавця не надходило.

В період провадження по виконанню судового рішення, державний виконавець виходом за місцем проживання боржника неодноразово намагався отримати пояснення від боржника особисто, проте застати дома останнього не вдалось.

Враховуючи вищевикладене, твердження позивача, щодо позбавлення його права брати участь у виконавчому провадженні

не відповідають дійсності, оскільки державним виконавцем було зроблено все можливе для повного, всебічного і своєчасного виконання рішення, забезпечення процесуальних прав сторін.

Таким чином, позивач не скористався наданими йому ЗУ «Про виконавче провадження» правами щодо своєї участі у виконавчому провадженні та оскарженні дій державного виконавця чи виконавчих документів, а не був позбавлений них, як стверджує.

Щодо посилань позивача на необхідність у додатковому рішенні чи уточненні (роз'ясненні) державним виконавцем порядку виконання рішення суду: статтею 28 ЗУ «Про виконавче провадження» державному виконавцю надається право звернутися до суду або до іншого органу (посадової особи), який видав виконавчий документ, із заявою про роз'яснення відповідного рішення чи змісту документа. В даному випадку, виконавчий документ (виконавчий лист) відповідав вимогам ст. 19 ЗУ «Про виконавче провадження» і додаткового не потребував.

Твердження позивача стосовно порушення черговості стягнення на належне йому майно так само не відповідають дійсності, оскільки черговість стягнення визначена ст. 50 ЗУ «Про виконавче провадження» в якій зазначено, що остаточно черговість стягнення на кошти та інше майно боржника визначається державним виконавцем.

Як свідчать матеріали справи (виконавчого провадження), на момент виконання рішення іншого майна, за рахунок якого існувала реальна можливість погасити заборгованість гр. Ниркіна, окрім спірної квартири, державним виконавцем встановлено не було.

Відповідно до ст. 25 ЗУ «Про виконавче провадження» державний виконавець зобов'язаний провести виконавчі дії та виконати рішення суду не пізніше, ніж в двомісячний строк з дня надходження виконавчого документа.

Статті 34–35 ЗУ «Про виконавче провадження» визначають виключний перелік обставин, що зумовлюють обов'язкове зупинення та надають право державному виконавцю зупинити виконавче провадження. В даному випадку жодних законних підстав для зупинення виконавчого провадження не було. В процесі розгляду даної справи позивачем не було надано жодних доказів, які свідчать про порушення Відділом виконавчої служби

законних прав сторін. Показання свідків також свідчать про дотримання закону на всіх етапах виконання рішення.

Таким чином, вважаю, що всі позовні вимоги позивача ґрунтуються виключно на емоціях, та не мають жодних законних підстав, отже не можуть бути задоволені.

9.4.2. Промова у справі ТОВ «Експрес»

Я, юрисконсульт Державної податкової інспекції у Радянському районі м. Києва Тарасенко О. М. (далі – Відповідач), отримав позовну заяву ТОВ «Експрес ЕМ-93» (код 21531351) про визнання недійсним рішення ДПІ у Радянському районі м. Києва № 1531-23/2-21531351/1501 про застосування та стягнення фінансових санкцій за порушення законодавства про оподаткування. Відповідач не може погодитись з викладеними в позовній заяві обставинами з наступних підстав.

В позовній заяві ТОВ «Експрес Псі-93» (далі – Позивач) стверджує, що операції з обігу валютних цінностей відповідно до підпункту 3.2.4 пункту 3.2 ст. 3 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97 ВР не є об'єктом оподаткування, отже, операція щодо переказного векселя номінальною вартістю 10 000 грн в погашення заборгованості за поставлену продукцію звільнена від оподаткування податком на додану вартість.

На думку Відповідача твердження Позивача є помилковими, оскільки дійсно, відповідно до підпункту 3.2.4 пункту 3.2 ст. 3 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97 ВР операції з обігу валютних цінностей не є об'єктом оподаткування. Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 № 15-93 під терміном «валютні цінності», що використовуються в даному Декреті, розуміють валюту України, а також платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (трати), боргові розписки, акредитиви, чеки банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені в валюті України.

Проте, відповідно до п. 2 ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93, під терміном «валютні опе-

рації» розуміють операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за виключенням операцій, що здійснюються між резидентами в валюті України. Під валютою України розуміють власне валюту України, так і платіжні документи, а також інші цінні папери, в тому числі векселі (трати), виражені в валюті України.

Таким чином, передача права власності на переказний вексель, виражений в національній валюті України між резидентами України не є валютною операцією, а отже не може визначатись як операція з обігу валютних цінностей.

Згідно п. 1.1 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97 ВР терміни «кошти», «цінні папери», «деривативи», «товари», розуміються в значенні, визначеному Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 287/97-ВР.

Відповідно до п. 1.6 вищезазначеного Закону під терміном «товари» розуміють матеріальні та нематеріальні активи, а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення. Згідно п. 1.4 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 287/97-ВР ціні папери — це документи, що засвідчують право володіння або відносини позики та відповідають вимогам, установленим законодавством про цінні папери.

Так, ст. 1 Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.06.1991 р. № 1201-XXII визначає цінні папери, як грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини між особою, яка випустила їх власником і передбачають, як правило, виплату доходів у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, що впливають з цих документів, іншим особам. Вексель у відповідності до ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.06.1991 р. № 1201-XXII належить до цінних паперів.

Згідно ст. 21 Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.06.1997 р. № 1201-XII вексель — це цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

З урахуванням вимог п. 1.6 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997р. № 283/97-ВР,

ст. 21 Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.06.1997 р. № 1201-XII вексель виступає як цінний папір в операціях щодо випуску (емісії) та його погашення. Враховуючи, що господарська операція, за умови якої був виданий переказний вексель на суму 10000 грн ніяким чином не пов'язана з вчиненням дій щодо випуску (емісії) векселів, а також ніяким чином не пов'язана з погашенням векселя, зазначена операція, згідно п. 1.19 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 283/97-ВР вважається бартерною, тобто такою, яка передбачає проведення розрахунків за товари (роботи, послуги) у будь-якій формі, іншій ніж грошова, включаючи будь-які види заліку та погашення взаємної заборгованості, в результаті якої не передбачається зарахування коштів на рахунки продавця для компенсації вартості таких товарів (робіт, послуг).

Операції з продажу товарів (робіт, послуг) шляхом проведення товарообмінних операцій обкладаються податком на додану вартість у порядку, передбаченому підпунктом 7.3.4 ст. 7.3 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97-ВР, згідно з яким датою виникнення податкових зобов'язань вважається будь-яка з подій, що сталася раніше, — або дата відвантаження товару, або дата його оприбуткування, а для робіт — дата оформлення документа, що засвідчує факт виконання робіт (послуг) платником податку, або дата оформлення документа, що засвідчує факт отримання платником податку результатів робіт (послуг). Відповідно до Правил виготовлення і використання вексельних бланків, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 10.09.1992 р. № 528 векселі можуть видаватися лише для оплати за поставлену продукцію, виконані роботи та надані послуги.

Відповідно до п. 12 Указу Президента України від 07.08.1998 р. № 857/98 «Про деякі зміни в оподаткуванні» під час здійснення бартерних (товарообмінних) операцій на території України податок на додану вартість справляється за повною ставкою, у тому числі під час обміну товарами (роботами, послугами), операції з продажу яких звільняються від оподаткування або оподатковуються за нульовою ставкою.

Таким чином, враховуючи, що питання щодо встановлення нових податків, механізму сприяння, пільг щодо оподаткування,

визначення об'єкта оподаткування, а також: встановлення кола операцій, що не є об'єктом оподаткування згідно Закону України «Про систему оподаткування» від 18.02.1997 р. № 77/97-ВР повинні встановлюватись виключно Законами про оподаткування, посилення Позивача на Декрет КМУ «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15/93 є таким, що не відповідає вимогам Закону України «Про систему оподаткування» від 18.02.1997 р. № 77/97-ВР та загальним положенням теорії права, відповідно до яких, оподаткування операцій з векселями, які виражені в валюті України і які застосовуються при розрахунках за поставлену продукцію, надані послуги резидентами України повинні ґрунтуватись саме на законах про оподаткування, якими є: Закон України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97-ВР та Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 283/97-ВР.

Що стосується Декрету КМУ «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93, то він встановлює режим здійснення валютних операцій на території України, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів та функції банків та інших фінансово-кредитних установ України в регулюванні валютних операцій, права та обов'язки валютних операцій, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства. Однак предмет правового регулювання зазначеного Декрету не має відношення до встановленого об'єкта оподаткування податком на додану вартість, оскільки ці відносини регулює безпосередньо Закон України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97-ВР, який є спеціальним нормативним актом порівняно з Декретом КМУ «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93.

З урахуванням вищевикладеного та керуючись підпунктом п. 1.11 ст. 1, 3.1.1 пункту 3.1 ст. 3, підпунктом 3.2.4 пункту 3.2 ст. 3 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 р. № 168/97-ВР; п. 1.6.1.19 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 р. № 283/97-ВР; ст. 1 Декрету Кабінету міністрів України «Про систему валютного ре-

гулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93; ст. 59 АПК України Відповідач,

Просить:

1. У задоволенні вимог ТОВ «Експрес» відмовити.

Визнати таким, що відповідає вимогам чинного законодавства про оподаткування та підлягає виконанню рішення ДПІ у Радянському районі м. Києва № 1531-23/2-21531351/1501 від 30.06.1999 р.

9.4.3. Промова у справі Шурхала

Ваша честь, 10.02.2000 року, Солом'янським районним судом м. Києва було постановлено рішення про стягнення з гр. Ігнатенко М. І. на користь гр. Шурхала Н. Ф. 50000 гривень. Відповідно до ЗУ «Про виконавчу службу» виконавчий лист по зазначеному рішенню було направлено на виконання до Залізничного Відділу Державної Виконавчої Служби.

03.10.2000 року було винесено постанову про відкриття виконавчого провадження, в якій боржнику було запропоновано добровільно виконати рішення суду, в строк до 10.10.2000 року. Одночасно зроблено запити до відповідних органів, з метою з'ясування матеріального стану боржника. Копію постанови у визначений законом строк було направлено сторонам. Також за вказаною у виконавчому листі адресою, боржнику було направлено виклик.

По закінченні строку на добровільне виконання рішення жодних відомостей від боржника не надходило, на виклик до відділу ДВС останній не з'являвся. В зв'язку з цим та відповідно до ст. 55 ЗУ «Про виконавче провадження» державним виконавцем було накладено арешт на нерухоме майно (оспорювана квартира) та легкові автомобілі ФОРД МОНДЕО, ВАЗ-2109. Копії постанов також було направлено сторонам. Так саме 07.11.2000 року відповідно до ст. 7 ЗУ «Про виконавче провадження» боржнику було направлено повідомлення про можливу реалізацію належного їй майна, а саме кв. № 45 в будинку № 9 по вул. Малишко в м. Києві. В повідомленні було запропоновано погасити суми заборгованості за виконавчим листом, і тим самим виконати рішення суду.

В період провадження по виконанню судового рішення, державний виконавець виходом за місцем проживання боржника

неодноразово намагався отримати пояснення від боржника особисто, проте застати дома останнього не вдалося.

Враховуючи вищевикладене, твердження позивача, щодо позбавлення її права брати участь у виконавчому провадженні не відповідають дійсності, оскільки державним виконавцем було зроблено все можливе для повного, всебічного і своєчасного виконання рішення, забезпечення процесуальних прав сторін.

Таким чином, позивач не скористався наданими йому ЗУ «Про виконавче провадження» правами щодо своєї участі у виконавчому провадженні та оскарженні дій державного виконавця чи виконавчих документів, а не був позбавлений них, як стверджує.

Щодо посилань позивача на необхідність у додатковому рішенні чи уточненні (роз'ясненні) державним виконавцем порядку виконання рішення суду: ст. 28 ЗУ «Про виконавче провадження» державному виконавцю надається право звернутися до суду або до іншого органу (посадової особи), який видав виконавчий документ, із заявою про роз'яснення відповідного рішення чи змісту документа. В даному випадку, виконавчий документ (виконавчий лист) відповідав вимогам ст. 19 ЗУ «Про виконавче провадження» і додаткового роз'яснення не потребував.

Твердження позивача стосовно порушення черговості стягнення на належне йому майно так само не відповідають дійсності, оскільки черговість стягнення визначена ст. 50 ЗУ «Про виконавче провадження» в якій зазначено, що остаточно черговість стягнення на кошти та інше майно боржника визначається державним виконавцем.

Як свідчать матеріали справи (виконавчого провадження), на момент виконання рішення іншого майна, за рахунок якого існувала реальна можливість погасити заборгованість 50000 грн, окрім спірної квартири державним виконавцем встановлено не було.

Відповідно до ст. 25 ЗУ «Про виконавче провадження» державний виконавець зобов'язаний провести виконавчі дії та виконати рішення суду не пізніше, ніж і двомісячний строк з дня надходження виконавчого документа.

Статті 34–35 ЗУ «Про виконавче провадження» визначають виключний перелік обставин, що зумовлюють обов'язкове зупинення та надають право державному виконавцю зупинити

виконавче провадження. В даному випадку жодних законних підстав для зупинення виконавчого провадження не було.

В процесі розгляду даної справи позивачем не було надано жодних доказів, які свідчать про порушення Відділом виконавчої служби законних прав сторін. Показання свідків також свідчать про дотримання закону на всіх етапах виконання рішення.

Таким чином, вважаю, що всі позовні вимоги позивача ґрунтуються виключно на емоціях, та не мають жодних законних підстав, отже не можуть бути задоволені.

9.4.4. Промова у справі «Агробудсистема»

Шановний суддя!

01.03.2000 року позивачем підписано Контракт з Вищим органом відкритого акціонерного товариства «Агробудсистема», а саме РВ ФДМ України по м. Києву в особі начальника.

Контрактом передбачено те, що позивач призначається на посаду голови правління ВАТ «Агробудсистема» на строк з 01.03.2000 року до моменту скликання перших загальних зборів акціонерів, але не далі 01.03.2002 року, а також Контрактом покладено цілий перелік зобов'язань на позивача.

Так наприклад:

— пунктом 2.2.4 покладено зобов'язання на позивача по поданню Вищому органу товариства звіту про результати роботи за звітний період, даний звіт повинен подаватися щокварталу.

Враховуючи те, що позивач вважає себе головою правління по теперішній час (доказ лист ВАТ «Агробудсистема» до ФДМ України від 14.11.2001 року № 01-154, який підписано позивачем де він, не зважаючи на те, що Контракт з ним розірвано, вказує про те, що він голова правління ВАТ «Агробудсистема»), позивачем не виконано вимог пункту 2.2.4 Контракту, а саме не подано звіту про результати роботи за 3 квартал 2001 року, також позивач не відзвітувався особисто перед органом приватизації про хід ліквідації кредиторської заборгованості ВАТ «Агробудсистема», як то передбачено 2 абзацом пункту 2.2.4 Контракту. Третій квартал 2001 року закінчився 30 жовтня 2001 року. Також, слід врахувати, що позивач дав відповідь на поставлене питання в судовому засіданні й підтвердив те, що особисто ніколи не звітував. Пунктом 2.2.5 покладено зобов'язання на по-

зивача подавати до РВ ФДМ України документи для проведення фінансово-економічного аналізу діяльності товариства, але станом на 20 листопада таких РВ ФДМ України не повідомляло ФДМ України про надходження таких документів від Позивача, отже можна вважати, що вимоги пункту 2.2.5 також порушено позивачем;

— в судовому засіданні позивач та представник позивача стверджували про те, що Позивач повинен подавати лише один раз на рік доповідь про фінансово-господарську діяльність товариства з пропозиціями щодо його поліпшення, а враховуючи те, що Контракт укладено 01.03.2000 року то вони стверджували, що таку доповідь Позивач повинен подати по закінченні поточного року роботи на посаді голови правління.

Але в пункті 2.2.6 покладено зобов'язання на позивача по поданню доповіді про фінансово-господарську діяльність товариства один раз на рік, враховуючи те, що кожного календарного року будь-який суб'єкт господарювання звітується, то в даному випадку пунктом 2.2.6 Контракту покладено зобов'язання на Позивача подати доповідь про фінансово — господарську діяльність товариства один раз на протязі календарного року. Отже, позивачем станом на 28.11.2001 року не виконано зобов'язання, передбачене пунктом 2.2.6 Контракту, а враховуючи його пояснення в судовому засіданні можна взагалі зробити висновок про те, що Позивач мав бажання вчинити дію по поданню доповіді про фінансово-господарську діяльність лише в 2002 році.

— В судовому засіданні позивачу було поставлено питання — чи видавав накази по ВАТ «Агробудсистема» позивач? Позивач відповів, що видавав накази, але не сказав про що то були накази, та взагалі не згадав про те, що на нього покладено зобов'язання передавати Спостережній раді ВАТ по одному примірнику виданих позивачем наказів і розпоряджень, передбачено пунктом 2.2.7 Контракту.

— В судовому засіданні позивачу було поставлено питання — який посадовий оклад у голови правління ВАТ «Агробудсистема», позивач відповів, що його посадовий оклад 370 гривень. Але пунктом 3.1 Контракту чітко визначено, що посадовий оклад голови правління ВАТ «Агробудсистема» встановлено в 250 гривень, що вираховано відповідно до нормативів КМ України від 19 травня 1999 року № 859.

Все вище перелічене є не що інше, як доказ того, що позивачем не тільки не виконувалися й не виконуються покладені на нього зобов'язання, а й взагалі позивач не знає про що йдеться в самому Контракті, який він підписав 01.03.2000 року.

Також, на засіданні комісії з проведення фінансово — економічного аналізу господарської діяльності відкритих акціонерних товариств, 09.08.2001 року після заслухання інформації члена комісії В. Черноіванова щодо стану приватизації ВАТ «Агробудсистема», було визначено, що при визначенні розміру статутного фонду товариства в процесі приватизації Державної інформаційно-обчислювальної фірми «Агробудсистема» за даними бухгалтерського обліку, за достовірність якого несе відповідальність керівництво товариства, було завищено показник зносу будівель, що становить 88,6%. Таким чином відомості бухгалтерського обліку підприємства недостовірно відображали фактичний технічний стан будинку, розташованого за адресою м. Київ, вул. Рейтерська, 37, що позначилося на заниженні розміру статутного фонду ВАТ «Агробудсистема» та відповідному завищенні розміру частки акцій, які мали бути розміщені на пільгових умовах серед працівників підприємства.

На засіданні комісії з проведення фінансово — економічного аналізу господарської діяльності відкритих акціонерних товариств, 09.08.2001 року слухали інформацію члена комісії Є. Курінного, щодо фінансового стану підприємства за підсумками аналізу фінансової звітності ВАТ «Агробудсистема». Зокрема комісія відмітила рост кредиторської заборгованості товариства та великі операційні витрати.

За таких обставин комісія вирішила рекомендувати РВ ФДМ України розірвати контракт з позивачем з наступних підстав:

- погіршення фінансового стану ВАТ «Агробудсистема»;
- надання некоректної інформації при визначенні вартості цілісного майнового комплексу ВАТ «Агробудсистема»;
- порушення пункту 3.4 контракту з головою правління ВАТ «Агробудсистема».

В судовому засіданні позивач не зміг спростувати жодну з наведених комісією підстав, та не надав жодного доказу протилежного. Навпаки, представник позивача в судовому засіданні вказав, що на засіданні комісії надав членам комісії дві довіреності на представництво інтересів ВАТ «Агробудсистема» та представництва інтересів позивача та надав копії цих довірено-

стей суду, але в протоколі засідання чітко відображено, що представник позивача надав комісії довіреність на представництво інтересів ВАТ «Агробудсистема» від 07.05.2001 року № 01-72.

Враховуючи те, що представник позивача в судовому засіданні запевнив суд про те, що він особисто прийшов представляти інтереси позивача на засідання комісії з проведення фінансово-економічного аналізу господарської діяльності відкритих акціонерних товариств, можна також зробити висновок, що позивач не тільки не виконував свої обов'язки, а й взагалі ігнорував будь-які вимоги, встановлені чинним законодавством.

За таких обставин, та враховуючи те, що позивач безпідставно звернувся з позовною заявою до суду, в якій спочатку вимагав поновити його на роботі, потім змінив свою вимогу про поновлення на роботі на вимогу про визнання недійсним Наказу ФДМ України № 1626 від 07.09.2001 року, та поновлення дії контракту з ним, при цьому звертаю увагу суду на те, що позивачем не доведено та не надано жодного доказу порушення його права чи законного інтересу саме наказом ФДМ України від 07.09.2001 року за № 1626, також не доведено та не надано жодного з доказів того, чому саме повинно бути поновлено дію Контракту з ним, ФДМ України просить суд:

- в позові відмовити;
- постановити ухвалу про скасування заборони вчиняти будь-які дії щодо внесення змін до складу органів управління ВАТ «Агробудсистема»;
- вийти за межі позовних вимог позивача та враховуючи, що розірвання контракту відбулося, постановити, що позивача звільнено з посиланням на пункт 8 частини першої статті 36 Кодексу законів про працю України.

9.4.5. Промова у справі Жирного

У вересні 2000 р. Жирний В. Х. звернувся до Харківського районного суду м. Енськ до Великого С. П. про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою.

В своїх поясненнях Позивач намагався довести суду, що Відповідач незаконно користується земельною ділянкою, яка начебто йому належить. Позивач заявив про те, що тимчасово передав у користування діду Відповідача земельну ділянку розміром 73,96 кв. м, яку вимагає повернути. Відповідач заперечує

проти такої заяви, вважає її безпідставною та такою, що вигадана з метою запобігання відмові у прийнятті судом заяви до розгляду на підставі пропуску строку позовної давності. В судовому засіданні Позивач не надав жодного доказу, який би свідчив про факт передачі земельної ділянки Позивачем діду Відповідача а також доказів права користування ним землею з 1971 року (моменту, коли останній почав фактично користуватися земельною ділянкою що оспорується). Позивач отримав право користування землею на десять років пізніше, тобто 23.03.1981 р. (а. с. 111).

В своїх поясненнях Відповідач (а. с. 204—206) звернув увагу суду на те, що між земельними ділянками Сторін у спорі існує земельна смуга, яка належить Земельному фонду. Матеріали справи: висновок судової будівельно-технічної експертизи № 2152 від 24.07.2002 р. (а. с. 176) з додатком (а. с. 177), листи Головного архітектурно-планувального управління № 09-3649, № 09-4893 з додатками (а. с. 187, 78); також свідчать про те, що ліва межа земельної ділянки № 31 (якою користується Позивач) із сторони вулиці Садової № 136, знаходиться на відстані 4,34 м та тильна 3,4 м від ділянки № 29 (якою користується Відповідач), а земельна смуга між ділянками сторін у спорі (ділянка що оспорується) — є власністю земельного фонду міста.

В своїх поясненнях щодо розміру земельної ділянки Позивач заявив (додаток до позовної заяви) про те, що йому начебто належить право користування земельною ділянкою загальною площею 500 кв. м на підставі доручення райвиконкому на проведення певних робіт. Зрозуміло, що такий документ не може бути доказом права користування ділянкою, оскільки не є правовстановлюючим. На запитання головуючого Позивач відповів, що не може представити рішення про відвід йому земельної ділянки площею 500 кв. м та відповідний план Головного управління земельних ресурсів (а. с. 200). Матеріали справи свідчать про те, що Позивачу було відведено земельну ділянку площею 300 кв. м (пункт 58 додатку до рішення виконкому Дарницької районної ради народних депутатів № 236 від 23.03.1981 р. (л. с. 111), архівна виписка (а. с. 122)). Фактично Позивач займає та користується ділянкою розміром 430 кв. м без урахування розміру ділянки, що оспорується, про що свідчать п. 1 висновку № 2155 судової будівельно-технічної експертизи (а. с. 176) та додаток до нього (а. с. 177).

За таких обставин вимоги Позивача до Відповідача про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, яка йому не належить на праві власності та якою він не має права користуватися, є безпідставними. Позивач фактично користується земельною ділянкою, площа якої на 130 кв. м більша за відведену без урахування ділянки що оспорується. Позивач не довів суду добросовісність (із сплатою відповідних платежів) користування земельною ділянкою як розміром 430 кв. м, так і розміром 500 кв. м, умисно самовільно займає земельну ділянку розміром 130 кв. м, тому до нього може бути застосовано положення ст. 212 Земельного Кодексу України (звільнення самовільно зайнятої ділянки).

Щодо розміру його земельної ділянки площею 537 кв. м, Відповідач доводив суду наступне: правомірність користування земельною ділянкою площею 450 кв. м та добросовісне, відкрите, безперервне користування ділянкою що оспорується, розміром 87 кв. м. Матеріали справи: рішення Виконкому Енської міської ради народних депутатів № 2190 16.12.1969 року (а. с. 185), договір дарування садового будинку (а. с. 207), книжка члена садового товариства та квитанція про сплату вступного внеску (а. с. 208) свідчать про правомірність користування Відповідачем земельною ділянкою у межах згідно рішення Виконкому Енської міської ради народних депутатів, тобто — площею 450 кв. м. Рештою 87 кв. м. Відповідач, як і його дід, користується добросовісно із сплатою відповідних платежів (а. с. 238).

В своїх поясненнях Відповідач доводив суду, що починаючи з 1971 року саме він та його дідусь (раніше) фактично добросовісно, відкрито та безперервно користувався та користується земельною ділянкою що оспорується (а. с. 204—206, а. с. 218—219, л. с. 222—228, а. с. 238, показання свідків — а. с. 243, а. с. 250). Свідки Лисенко І. Д. та Лещенко В. М. свідчили про те, що вони знають фактичні розміри земельної ділянки Відповідача (якою він і його дідусь користувалися) та підтверджують, що права межа цієї ділянки із сторони вулиці Садової № 136 проходить вздовж та на відстані кількох сантиметрів від цоколю будинку та сараю Позивача, відстань від будинку Відповідача до межі складає приблизно 6 метрів, біля межі ростуть дерева Відповідача (горіх, яблуня), висаджений трав'яний газон, на якому грають діти Відповідача та громадянина Лещенка В. М. Позивач, який отримав право користуватися земельною ділянкою роз-

міром 300 кв. м на десять років пізніше, тобто 23.03.1981 р. (а. с. 111), взагалі ніколи не користувався цією ділянкою.

Відповідач визнавав та не приховував той факт, що право користування ділянкою, що оспорується, не було оформлене його дідом у встановленому законом порядку. Разом з тим, Відповідач вважає що користування ним цією ділянкою не підпадає під ознаки ст. 212 Земельного кодексу України, оскільки самовільно її він не займав. Відповідач ще з раннього дитинства вважав ділянку, що оспорується, невід'ємною частиною загальної земельної ділянки, якою користується сім'я Відповідача, і насамперед він сам. Впевненість Відповідача в цьому ґрунтувалось не тільки на документальному підтвердженні права користування (план земельної ділянки міського БТІ від 14.06.1994 р., який йому передав дід після дарування будинку, а. с. 229), а і на фактичному тривалому (понад 30 років), безперервному та відкритому користуванні цією землею його родичами та ним самим: на цій землі ростуть тридцятирічні плодові дерева, фруктові кущі, з яких він збирав врожай, знаходиться хвіртка та доріжка до будинку, паркан що збудував його дід та який з правого краю по вулиці Садовій № 136 межує із цоколем будинку Жирного В. Х. Як стало відомо пізніше, Відповідач добросовісно помилявся (а. с. 229—230), а коли дізнався про невідповідність плану БТІ, який йому передав дід фактичним межам ділянки, звернувся до відповідних установ (а. с. 222—228) та отримав згоду Енської міської ради на передачу у приватну власність ділянки що оспорується. Такі обставини свідчать про відсутність вини Відповідача при користуванні зайвою земельною ділянкою як у формі умислу, так і у формі недбалості.

За таких обставин Відповідач вважає за неможливе застосування до нього положення ст. 212 Земельного Кодексу України у формі повернення ділянки власнику — Земельному фонду міста в особі відповідної територіальної громади, оскільки Відповідач:

1) не займав ділянку що оспорується самовільно та умисно. Він деякий час добросовісно помилявся стосовно юридичних меж його ділянки, а коли дізнався про таку невідповідність — почав вживати заходи з метою приведення користування земельною ділянкою у відповідність до чинного законодавства;

2) має право на передачу йому у приватну власність земельної ділянки, що оспорується, за набувальною давністю у відпо-

відності до ст. 119 Земельного Кодексу України, оскільки впродовж більш ніж п'ятнадцять років разом із своїми родичами відкрито, безперервно та добросовісно нею користувався;

3) вже скористався таким правом та отримав згоду Ради народних депутатів відповідної територіальної громади на передачу йому у приватну власність ділянки що оспорується (а. с. 228).

Цілком Відповідач вважає позов Жирного В. Х. безпідставним, необґрунтованим, та, враховуючи всі наявні у справі матеріали та докази, просить суд у позові відмовити та не застосовувати до Відповідача ст. 212 Земельного Кодексу України.

На думку Відповідача суд уважно, об'єктивно та всебічно вивчив всі обставини спору, що підтверджується матеріалами справи, а тому сподівається на винесення об'єктивного та законного рішення.

Глава 10

МИСЛИТЕЛІ СТАРОДАВНЬОГО І СУЧАСНОГО СВІТУ ПРО ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО¹

10.1. Про якості оратора²

Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він повинен бути людиною справедливою і тямущою у справах справедливості.

Платон

* * *

Обов'язок оратора — говорити правду.

Платон

* * *

Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу, а той, хто не турбується, як буде сприйнята його промова, діє... як людина, яка більше спирається на силу, ніж на переконання.

Демосфен

* * *

Ну а хто ж є обманник держави? Хіба це не той, хто говорить одне, а думає інше?.. А чи можна назвати ще інший злочин з боку оратора, який би заслуговував більш тяжкого звинувачення, ніж те, коли він для себе думає не те, що говорить на словах?

Демосфен

¹ Друкується за виданнями: Сагач Г. М. Золотослів / Г. М. Сагач. — К., 1993; Об ораторском искусстве. — М., 1980.

² Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. — К., 2000. — С. 448.

Ні, нічим не можна завдати більшої шкоди, ніж повідомляючи брехню. Саме так, якщо ті люди, в яких державна діяльність полягає у промовах, не казатимуть правду, тоді хіба можна надійно керувати державою?

Демосфен

* * *

Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у лаві, розв'язувати справи великої важливості і завжди прагнути перемоги.

Квінтіліан

* * *

Оратор є красномовним тільки тоді, коли здається всім, що він говорить правду.

Квінтіліан

* * *

Я щиро скажу, що там немає прямого красномовства, де не видно жодної ознаки, за якою можна було б пізнати людину мужню й добродійну.

Квінтіліан

* * *

Оратором є лише той, хто в змозі говорити з кожного питання гарно, вишукано і переконливо, відповідно до важливості предметів, на користь часові і для задоволення слухачів.

Тацит

* * *

Не може бути оратором і ніколи ним не був той, хто, наче воїн, який вступає у всеозброєнні в битву, не з'являвся на форумі, озброєний усіма знаннями.

Тацит

* * *

Найбільша цінність оратора — не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба.

Цицерон

* * *

Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження.

Вчити — обов'язок оратора, давати насолоду — честь, яка надається слухачу, справляти ж сильне враження — необхідність.

Цицерон

Балакучих людей знав я декількох, а красномовної людини — досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно й ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальноживаними поняттями, а красномовною — тільки ту, яка будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

Цицерон

* * *

Що стосується вправ для розвитку голосу, дихання, рухів тіла й, нарешті, язика, то для них потрібні не стільки правила науки, скільки праця. Тут необхідно з великою суворістю відбирати собі взірці для наслідування; причому приглядатися ми повинні не лише до ораторів, а й до акторів, щоб наша невправність не вилася в якусь огидну й шкідливу звичку.

Цицерон

* * *

...Він (Цезар) сказав: «Вчений це був муж, дитино, вчений, до того ж любив батьківщину».

Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини й добротності.

Ф. Фенелон

* * *

Оратор говорить не з тим єдино, щоб його розуміли. Головний його намір, щоб переконати й схвилювати, у чому він не зможе перемогти, якщо не відшукає насолоди. Він хоче увійти у розум і серце, а це він не інакше зможе зробити, як проходячи через уяву...

Ш. Роллен

* * *

Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано ознака дурня, говорити мало й погано є ознакою божевільного.

Ф. Ларошфуко

* * *

Гонористість — найбільша перешкода істинному красномовству.

К. Гільті

Нічого немає легшого, як відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре говорить і нічого не відчуває.

Д. Дідро

* * *

Оратор, проповідник також з'являються перед публікою власною персоною, подібно до актора... Але тут велика різниця. Оратор з'являється для того, щоб говорити, а не для того, щоб виставляти себе напоказ: він виступає у своєму власному вигляді, грає не когось іншого, а тільки самого себе, говорить від власного імені, висловлює чи повинен висловлювати тільки власні думки; оскільки людина і дійова особа тут єдині, він на своєму місці... Але актор на сцені, розігруючи чужі почуття, проголошуючи лише те, що йому вказано, зображуючи часто якусь фантастичну істоту, розчиняється і начебто щезає у своєму герої.

Жан-Жак Руссо

* * *

Без природних обдаровань оратором бути неможливо, але теорія покаже початківцю, як слід користуватися такими фізичними засобами, які дала йому природа, як слід впливати на розум і серце його слухачів.

А. Левенстім

* * *

Той, хто бажає гарно говорити або писати, повинен обов'язково добре мислити й хороший мати смак.

Зульцер

* * *

Красномовний софіст, який, проте, не любить логіки, порівняно з оратором-філософом — це те саме, що спритний фокусник порівняно з математиком.

С. Шанфор

* * *

Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схилив до себе серця і дух своїх слухачів не блюзнірством і хитрощами, але більше силою істини.

К. Віланд

Говори з переконанням — слова й вплив на слухачів прий-
дуть самі собою.

Гете

* * *

Джерело красномовства — у серці.

Дж. Мілль

* * *

Добре говорити — значить просто добре думати вголос.

Е. Ренан

* * *

Тільки забуваючи про самих себе, можемо ми захопитися якоюсь справою і зробити її апостолом. Політичний діяч захоплює маси, коли бореться за дорогу для нього справу; оратор, коли виступає з промовою і турбується тільки про успіх тієї ідеї, яку він хоче викласти перед своїми слухачами; чим глибше у ній переконаний, чим більше захоплений нею, тим менше він буде думати про власну особу, про те, як він увійде, як поклониться аудиторії, чи про ефектне заключення, яке він приготував для закінчення своєї промови.

П. Дюбуа

* * *

Не можна бути красномовним оратором без пристрасного прагнення добра й свободи.

Е. Ренан

ПЛУТАРХ

Про Демосфена і Цицерона¹

I

Божество з самого початку, як мені вбачається, створило Демосфена і Цицерона за однією подобою, бо не лише характером одного й другого надало сугубо схожих рис: і честолюбство, і вільнолюбство — це воно визначило їхню поведінку як державних діячів, і малодушність віч-на-віч з небезпеками та війнами,

¹ Друкується за виданням: Плутарх. Порівняльні життєписи / Плутарх. — К., 1991. — С. 312–318.

але додало ще й чимало випадкових збігів. Навряд чи можна знайти двох інших ораторів, які, будучи людьми незнатними і скромними, здобули б славу й могутність, вступили в бій з царями й тиранами, втратили дочок, були вигнаними з батьківщини, повернулися з пошаною, знову втікали і, спіймані ворогами, загинули саме тоді, коли вмерла свобода їхніх співвітчизників. І якби отак характер і випадок, немов художники, не влаштували між собою змагання, то важко було б вирішити питання, в чому полягає схожість цих двох мужів: чи в особистостях їхньої вдачі, чи в життєвих перипетіях.

...Демосфен обладнав собі в підземеллі приміщення для вправ, яке, до речі, збереглося й понині, і, заходячи туди щоденно, вчився прийомам акторського мистецтва та зміцнював свій голос. Часто проводив він там по два, а то й три місяці підряд, поголивши собі половину голови, аби було соромно показатися людям на очі, навіть якби дуже захотілося.

Але цим він не обмежився: будь-які зустрічі, бесіди, ділові переговори він використовував як привід і предмет для наполегливої роботи. Залишаючись наодинці, він чим скоріше спускався в свою кімнату для вправ і там відтворював увесь хід розмов, а також докази, висловлені в них.

Запам'ятовуючи промови, які йому довелося почути, він намагався відновити в пам'яті послідовність міркувань і мовні періоди. Крім того, придумував усілякі виправлення і способи іншого висловлення того, що сказав він сам або хтось інший. Звідси і взялася думка, начебто він був мало здібний від природи, і вся сила його вислову та майстерність здобуті тяжкою працею, а Пітей одного разу пожартував, що докази Демосфена тхнуть гнотом. «Тільки ж твоя й моя лампи знають не одне й те саме», — ущипливо зауважив йому Демосфен.

...Він доводив, що той, хто готується до виступу, — справжній друг народу, бо така підготовка свідчить про повагу до народу, а цілковито не дбати про те, як люди сприймають промову, — властивість прихильника олігархії, який більше розраховує на насильство, аніж на словесне переконання.

Свої тілесні вади Демосфен намагався усунути різними вправами, про що повідомляє Деметрій Фалерський, посилаючись на слово самого оратора, вже тоді літньої людини. Нечітку, шепеляву вимову він виправляв у той спосіб, що в рот вкладав камінці і так виголошував уривки з творів поетів. Голос свій він

зміцнював тим, що розмовляв на бігу чи підіймаючись на гору, або тим, що виголошував вірші чи якісь речення, не переводячи подиху. Вдома у нього було велике дзеркало, стоячи перед яким, він виконував свої вправи.

Демосфен обрав собі чудове поле діяльності державної — захист греків від посягань Філіпа на свободу Греції. Він з честю боровся проти Філіпа і скоро здобув гучну славу та привернув до себе увагу красномовством і відвагою, що ним захоплювалася вся Греція, цінував його сам великий цар, а при дворі Філіпа набагато більше було мови про нього, ніж про інших народних вождів. Навіть його противники визнавали, що мають справу з видатною людиною. Так відзивалися про Демосфена його обвинувачі Есхін і Гіперід.

...Відомо, що він у політичній діяльності від самого початку обстоював ті самі погляди, і не тільки в житті не змінював своїх переконань, а навіть не пошкодував свого життя, щоб не зрадити їх.

...Вся його державна діяльність була, якщо можна так висловитись, настроєна на один, незмінний лад, зберігаючи завжди той самий тон. За твердженням філософа Панетія, промови Демосфена переважно написані з тією думкою, що слід вибирати лише морально прекрасне і віддавати йому перевагу заради нього самого. Сюди належать такі промови, як «Про вінок», «Проти Аристократа», «Про звільнення від провинностей», «Філіппіки».

Демосфен загинув. Помер він так.

Дізнавшись, що Демосфен шукає захисту біля вівтаря храму Посейдона на острові Калаврії, Архій переправився туди з фракійськими списоносцями на невеликих суднах і почав намовляти Демосфена вийти з храму й разом поїхати до Антіпатра, запевняючи, що йому не зроблять нічого поганого. Демосфен якраз напередодні вночі бачив дивний сон. Йому снилося, що він як трагічний актор змагався у грі з Архієм, і, хоч грав чудово і глядачі не шкодували йому оплесків, через слабку й бідну постановку його не нагородили.

Отож, у відповідь на улесливу промову Архія Демосфен, не підводячись із землі, поглянув на нього і сказав: «Архію, як на мене не справляла враження твоя гра, так тепер не переконують твої обіцянки». Тоді розлючений Архій пустив у хід погрози. На це Демосфен зауважив: «Ось вони справжні віщування з маке-

донського триніжка.., а раніше ти просто грав роль. Підожди-но трохи, я хочу написати рідним пару слів». З цими словами він відійшов у глибину храму, взяв аркуш, немов бажаючи писати, підніс до рота очеретяне перо і прикусив кінчик, як робив звичайно, коли над чимось умислювався перед тим, як написати.

Деякий час він так сидів, потім закутався в плащ і похилив голову. Списоносці, які стояли за дверима, глузували з нього, гадаючи, що він дрижить від страху, обзивали його боягузом і нікчемою. Архій знову підійшов і переконував його встати, повторюючи попередні запевнення і обіцяючи помирити його з Антіпатром.

Демосфен, відчувши, що отрута вже почала діяти, відслонив обличчя, сміливо поглянув на Архія і сказав: «Ось тепер ти можеш зіграти роль Креонта з трагедії і кинути моє тіло без поховання. Я, добрий Посейдоне, виходжу з твого храму ще живим, але Антіпатр і македоняни не побоялися осквернити навіть твоє святилище».

Вимовивши ці слова, він попросив підтримати його, бо вже хитався і дрижав усім тілом. Ледве він устиг ступити кілька кроків і пройти вівтар, як упав і зі стогоном сконав.

...По якомусь часі афінський народ належно вшанував його пам'ять: він поставив бронзову статую Демосфена і відповідною постановою надав право найстарішому з його роду харчуватися в пританей. На п'єдесталі був викарбуваний усім відомий напис:

«Мав би ти силу таку, Демосфене, як розум, могутню, то македонський Арей влади в Елладі б не взяв».

II

...Маючи, як цього вимагає Платон, натуру жадібну до знань і схильну до філософствування, спроможний сприймати будь-яку науку й не гребувати ніяким видом знання чи освітнім предметом, Цицерон з особливою пристрасстю тягнувся до поезії.

Збереглася донині його невеличка поема «Главк Понтійський», яку він написав ще в дитячі роки тетрасетрами. З часом удосконаливши свій поетичний таланти і спробувавши свої сили у різноманітних видах поезії, Цицерон уславився не лише як найвидатніший оратор, а й як визначний поет. Щоправда, слава ораторського обдаровання Цицерона не поблякла понині, хоч у красномовстві з того часу відбулися чималі зміни, а поетична його творчість у зв'язку з появою багатьох талантів цілком утратила славу й пішла в забуття.

Голос він мав сильний і приємний, але різкий і не відшліфований. У промовах, які вимагали сили й пристрасті, голос його постійно підвищувався настільки, що здавалося, ось-ось зірветься.

...Тіло його, загартоване вправами, стало здоровим, як у справжнього юнака, а голос, тепер уже вироблений, набрав приємного звучання й сили і відповідав фізичному станові.

Лише Аполоній слухав його без виразного задоволення, а після закінчення промови довго сидів у задумі. Нарешті, помітивши, що Цицерон зникнув, сказав: «Я хвалю тебе, Цицероне, і дивуюсь твоєму обдарованню, але мені жаль нещасної Греції, коли я бачу, як те єдине з прекрасного, що нам залишилося, — освіченість і красномовство — завдяки тобі переходять до римлян».

...Та коли Цицерон, честолюбний від природи і надто захоочуваний батьком і друзями, почав виступати в суді як захисник, він вийшов на перше місце не поступово, а відразу прославився, випередивши далеко всіх ораторів, що суперничали між собою на форумі. Кажуть, що в нього, як і в Демосфена, слабким місцем була акторська виразність, через те він наполегливо вчився в комічного актора Росція і трагічного — Езопа.

Особливою заслугою Цицерона є те, що він зумів показати римлянам, скільки привабливого й прекрасного таїть в собі красномовство. Він довів їм, що справедлива справа непереможна, якщо й належно висловити, і що розумний державний діяч повинен завжди у своїх вчинках мати на оці істину, а не вдаватися до лестощів, уміти красномовством принести користь, не завдаючи болю.

...Йому вчинили небачені досі почесні і присвоїли звання «батька Вітчизни». На мою думку, Цицерону першому з-поміж римлян був присвоєний такий титул.

...Багато римлян недолюбляли його не через якийсь ганебний вчинок, а тому, що він відвертав від себе людей постійним самовихвалюванням і самозвеличанням.

...Цицерон дошкульно глузував з людей просто заради сміху, за що його недолюбляли.

Цицерон повернувся на шістнадцятому місяці вигнання. Міста зустрічали його з такою бурхливою радістю, що навіть слова самого Цицерона, котрий згодом описав ці дні, виявляються не

досить виразними. А сказав він, що вся Італія несла його на плечах і так внесла в Рим.

...Тим часом наспіли вбивці — центуріон Геренній і військовий трибун Попілій, якого Цицерон колись захищав, звинуваченого в батьковбивстві, а також їхні підручні. Знайшовши двері зачиненими, вони вдерлися в дім. Цицерона там не знайшли, а всі, хто був усередині, казали, що не знають, де він перебуває, лише якийсь молодик на ім'я Філолог, котрий одержав у Цицерона гарну освіту й виховання, вільновідпущених його брата Квінта, сказав трибуну, що Цицерона понесли на ношах глухими тісними стежками до моря.

Захопивши з собою кількох чоловік, трибун помчав до виходу з гаю кружною дорогою, а Геренній бігом гнав стежкою. Почувши тупіт, Цицерон наказав рабам зупинитися й покласти ноші на землю. Підперши, за звичкою, лівою рукою підборіддя, він безстрашно чекав на своїх катів, брудний, давно не голений, із змарнілим від журби обличчям.

Більшість присутніх заплющила очі, коли Геренній убивав його. Цицерон сам підставив шию під меч і Геренній перерізав йому горло. Так загинув Цицерон на шістдесят четвертому році життя. Відповідно до наказу Антонія, Геренній відрубав йому голову й руки, якими він написав «Філіппіки». Цицерон сам назвав промови проти Антонія «Філіппіками», так вони називаються й досьогодні.

10.2. Сила й краса красномовства¹

Красномовство є мистецтво управляти умами.

Платон

* * *

Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом... Адже воно зібрало й тримає у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв!

Платон

* * *

Заговори, щоб я тебе побачив.

Сократ

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 452.

Красномовству властиво захоплювати серця й хвилювати їх усякими способами. Воно то вривається в думки, то закрадається в них, сіє нове переконання, визволяє вкорінене.

Цицерон

* * *

Кінцева мета красномовства — переконувати людей.

Ф. Честерфілд

* * *

Красномовство необхідне таке, яке відкидало б усяку нещирість й манірність, але яке, однак, мало б здоровий блиск і переймало красу від сил своїх. Бо у промові повинно бути те саме, що буває у тілі людському, яке бере свої істинні прикраси від доброї своєї будови.

Ш. Роллен

* * *

Красномовство — це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми звертаємося, слухали не лише без труднощів, але із задоволенням, і щоб захоплені метою й підбурені самолюбством, вони захотіли глибше у неї проникнути.

Б. Паскаль

* * *

Істинне красномовство — це вміння сказати все, що треба, і не більш, ніж треба.

Ф. Ларошфуко

* * *

Істинне красномовство виникає самим природним способом із того, що говорять, про те, що думають і чим щоденно живуть, — з думок і уявлень, для нас цілком буденних.

К. Гільт

* * *

Красномовство — це дар, який дозволяє нам оволодіти розумом і серцем співрозмовника, здатність тлумачити чи нав'язати йому все, що нам потрібно.

Ж. Лайбрюйер

* * *

Завдяки красномовству нас може полонити людина, на яку ми звичайно не звертаємо уваги. Розум не лише одухотворяє ті-

ло, але певною мірою оновлює його; почуття й думки, які змінюють одне одного, оживляють обличчя й надають йому то одного, то іншого виразу; розумна промова надовго приковує увагу до однієї й тієї самої людини.

Жан-Жак Руссо

* * *

Красномовство давніх часів, тобто, красномовство високе й пристрасне більше відповідає правильному смаку, ніж красномовство сучасне; воно є розумнішим і досконалішим, якщо ним правильно користуватися, воно завжди матиме великий вплив на людство... Якщо я не помиляюсь, наше сучасне красномовство належить до такого роду красномовства, яке критики давніх часів іменували красномовством античним, тобто помірним, вишуканим і тонким, яке більш повчало розум, ніж торкалося почуттів, і при якому промова йшла у тоні простої розмови й розвитку аргументації.

Д. Юм

* * *

Красномовство — це не що інше, як уміння надати красу логічним побудовам.

Д. Дідро

* * *

Красномовство є вірний вираз істинного почуття.

Ж. Лагарп

* * *

Немає красномовства без думок... Але для красномовства недостатньо ще того, що заготовлений у вас достатній запас думок: вони надають тільки силу й служать основою. Відчуття становлять його чарівність. Вони лише надають творінню того цілющого теплотвору, який зігріває душу, полонить її й рухає нею... Стрімкість, яка є достоїнством красномовства, може бути плодом тільки душі полум'яної, чутливої й абсолютно прив'язаної до свого предмета.

А. Тома

* * *

Зброя красномовства вимагає мудрості й чесності. Красномовство має однаково як свої небезпеки, так і користь: все зале-

жити від використання; воно може бути й щитом невинності, й мечем мужності, й кинджалом зломовності.

Л. Сегюр

* * *

Ораторське мистецтво користується всіма вигодами поезії й усіма її правами...

І. Гете

* * *

Я не знаю, чому красномовство відносять до розряду мистецтв. Воно за своєю метою і значенням повинно стояти значно вище.

Ф. Вейсс

* * *

Справжнє красномовство полягає у сутності, але зовсім не у словах.

Ш. Сент-Бев

* * *

Одне слово, сказане від щирого серця діє на наш розум сильніше усіляких найважливіших доказів і переконливіше усіляких розмірковувань, а особливо, коли воно сказане саме тоді, коли треба...

А. Аміль

* * *

Слова — теж вчинки.

А. Франс

* * *

Красномовство — це теж вид мистецтва, і та обставина, що воно не розвивається саме як вид мистецтва, здавалося б, суперечить духові нашої епохи, епохи словесних битв... Можливо, слід передусім розширити коло людей, які виступають публічно, щоб красномовство знову змогло воскреснути як вид мистецтва. Тоді ми побачимо, що ораторське мистецтво може виявитися у різноманітних формах і, скажімо, поряд з промовою на зборах, надмогильним словом тощо і доповідь, і лекція можуть стати творами мистецтва.

І. Бехер

А. ЧЕХОВ

Добра новина¹

(фрагмент)

Ми, російські люди, любимо поговорити і послухати, але ораторське мистецтво у нас у повному занепаді. У земських і дворянських зібраннях, учених засіданнях, на парадних обідах та вечерях ми соромливо мовчимо, або ж говоримо мляво, беззвучно, «понутивши бороди», не знаючи, що не вміємо говорити коротко й незнайомі з тією грацією мовлення, коли при найменшій витраті сил досягається відомий ефект — небагато (за кількістю), але про багато що (за змістом). Лат.: *pop multum sed multa*.

У нас багато присяжних повірених, прокурорів, професорів, проповідників, у яких за сутністю їхніх професій слід було б передбачити ораторську жилку, у нас багато закладів, які називаються «говорильними», тому що в них за обов'язками служби багато й довго говорять, але в нас зовсім немає людей, які вміють висловлювати свої думки ясно, коротко і просто. В обох столицях нараховується всього-на-всього справжніх ораторів п'ять-шість, а про провінційних златоустів щось не чувати.

На кафедрах у нас сидять заїки й шептуни, яких можна слухати й розуміти, лише пристосувавшись до них, на літературних вечорах дозволяється читати навіть дуже погано, тому що публіка давно вже звикла до цього, і коли читає свої вірші який-небудь поет, то вона не слухає, а лише дивиться.

Ходить анекдот про якогось капітана, який начебто, коли його товариша опускали до могили, збирався прочитати довгу промову, але вимовив: «Бувай здоровий!», крякнув і більше нічого не сказав. Щось подібне розповідають про поважного В. В. Стасова, який кілька років тому у клубі художників, бажаючи прочитати лекцію, хвилин п'ять зображував із себе мовчазну, зніяковілу статую, постояв на естраді, пом'явся та з тим і пішов, не сказавши жодного слова.

А скільки анекдотів можна було б розповісти про адвокатів, які викликали своєю недорікуватістю сміх навіть у підсудного, про «жерців» науки, які мучили своїх слухачів і врешті породжували до науки повну відразу. Ми люди байдужі, нудні, у наших жилах давно уже запеклася кров від нудьги. Ми не ганяємося за

¹ Друкується в українському перекладі за виданням: Чехов А. П. Хорошая новость // Об ораторском искусстве. — М., 1959. — С. 131—133.

насолодою й не шукаємо її, і нас тому ніскільки не тривожить, що ми, байдужі до ораторського мистецтва, позбавляємо себе однієї з вищих і найблагородніших насолод, доступних людині. Але не хочеться насолоджуватися, то в усякому разі не завадило б згадати, що в усі часи багатство мови й ораторське мистецтво йшли поруч.

У суспільстві, де зневажається істинне красномовство, паує риторика, святенництво слова або банальна балаканина. І у давні часи, і в новіші часи ораторство було одним із найсильніших важелів культури. Немислимо, щоб проповідник нової релігії не був водночас і захоплюючим оратором.

Усі кращі державні люди в епоху процвітання держав, кращі філософи, поети, реформатори були водночас і кращими ораторами. «Квітами» красномовства був устелений шлях до всякої кар'єри, і мистецтво говорити вважалося обов'язковим.

Можливо, і ми колись дочекаємося, що наші юристи, професори й взагалі посадові особи, зобов'язані по службі говорити не тільки вчено, але й зрозуміло і гарно, не будуть виправдовуватися тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою ж непристойністю, як не вміти читати й писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим.

10.3. Про ораторське слово.

Гармонія думки й слова¹

Перш за все слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш чи пишеш.

Платон

* * *

Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага, вона ніколи не буде говорити навмання.

Платон

* * *

Тільки в промовах навчальних, які проголошуються заради навчання, у промовах про справедливість, красу й благо є ясність, досконалість, які варті старань.

Платон

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 455.

Не слова й не звук голосу становлять славу оратора, але спрямування його політики.

Демосфен

* * *

Не те добре, коли кричать великим голосом, але те є велике, коли говорять добре.

Демосфен

* * *

Усяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим.

Демосфен

* * *

Пі красномовне слово не може приховати поганства діяння, ні хороше діяння не може бути заплямоване огудним словом.

Демокрит

* * *

Все, про що маєш намір ти сказати, розглянь перше в умі своєму, бо у багатьох язик випереджає й саму думку.

Сократ

* * *

Достоїнство стилю полягає в ясності: доказом цього служить те, що якщо промова не є ясною, вона не досягає своєї мети. Стыль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення.

Арістотель

* * *

Загальний той промови слід обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а й насолоджує без пересичення... Хто в змозі довго пити чи їсти тільки солодке? А помірного смаку їжа й пиття легко позбавляють нас від перенасичення. Так у всіх випадках надмірна насолода межує з огидою.

Цицерон

* * *

Ми часто говоримо, що одне доречне, а друге недоречне — адже ми часто висловлюємось так про будь-які слова і вчинки,

малі й великі, і кожного разу буває видно, наскільки важливе це поняття. Адже «доречно» і «потрібно» — два різних поняття, і засади їхні різні. «Потрібно» означає обов'язковість безвідносно, якій слід наслідувати завжди і в усьому; «доречно» означає начебто відповідальність і згідність із обставинами та особами. Це стосується як вчинків, так і власне слів, а також виразу обличчя, рухів, ходи; усе протилежне буде недоречним.

Цицерон

* * *

Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і немудровою.

Сенека

* * *

Промова буває трьох родів: деякі відрізнялись якимось окремим родом, але дуже мало хто у всіх трьох однаково. Були оратори, так би мовити, балакучі, які мали однаково величну поважність думок і пишність слів; сильні, різноманітні, пишні, поважні, здатні й готові хвилювати й полонити душі, причому одні досягали цього промовою різкою, суворою, грубою, незавершеною й незаокругленою, а другі — гладкою, стрункою й завершеною.

Були, навпаки, оратори сухі, вишукані, здатні все подати ясно і без подробиць, промовою влучною, відточеною й стислою; промова цього роду у деяких була майстерною, але не обробленою і спеціально уподібнювалася ними до промови грубої і невмілої, а в інших при тій самій бідності досягала благозвучності й вишуканості і бувала навіть квітчастою і помірно пишною.

Але також розташований між ними середній і начебто помірний рід промови, який не має ні вишуканості інших, ні буремності перших, суміжний з обома, який входить до складу такого роду, як кажуть, тече єдиним потоком, нічим не виявляючись, крім легкості й рівномірності: хіба що щось вплете, як вінок, декілька бутонів, прикрашаючи промову скромним убором слів і думок.

Цицерон

* * *

Не повинно бути у промові оратора жодного слова, зараженого начебто іржею, жодного смислу, зробленого важко й не

плавно за прикладом наших літописців; нехай уникає оратор бридких і низьких жартів, нехай вводить у твір свій різноманітність.

Тацит

* * *

Якщо правда, що невинність і красномовство одне й те саме, то на цій підставі я прямо й відкрито заявлю, що нікому у красномовстві не поступлюся. Хто ж, справді, виявиться у цьому випадку красномовнішим за мене, коли я ніколи не роздумував ні про що таке, чого б не наважився сказати голосно?

Апулей

* * *

Багато говорити і багато сказати не є те саме.

Софокл

* * *

Монети, які найбільше цінуються, — ті, які мають найбільшу вартість при найменшому обсязі; так і сила промови полягає в умінні висловити багато чого кількома словами.

Плутарх

* * *

Або якомога коротше, або якомога приємніше.

Плутарх

* * *

Відчуйте передусім у собі ті пристрасті, які ви сподіваєтесь викликати в інших.

Горацій

* * *

Прекрасна справа — уміти в усіх випадках добре володіти словом, але найпрекраснішим уявляється мені таке уміння, коли того вимагає необхідність.

Дж. Боккаччо

* * *

Немає нічого красномовнішого, ніж глибокі роздуми.

Н. Трюбле

* * *

Красномовство повинно бути стрімким. Якщо воно таким не буде, тоді не стільки справить враження, та й не справить його взагалі, якщо надто довго буде зупинятися на довгих відчуттях і одних думках.

Н. Трюбле

* * *

Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він навіяти; він мислить, відчуває, і слова йдуть.

Людина, обдарована великою душею, з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів. Її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яких високомовні промовці не в змозі навіть наслідувати.

Ф. Фенелон

* * *

Істотне повинне поєднуватися з приємним, але приємне слід черпати тільки в істинному.

Б. Паскаль

* * *

Більша частина людей, які хочуть зробити гарні речі, шукає всюди без розбору пишні вирази; вона гадає, що все зробила, якщо назбирала купу чудових і пустих думок: вона прагне тільки обтяжити свої промови прикрасами, подібно до поганих кухарів, які не вміють нічого приправити як належить, і, думаючи, як надати кращого смаку стравам, кладуть у них багато солі й перцю.

Ф. Фенелон

* * *

Є стиль засліплюючий, який приваблює пустим блиском виразів чи який ганяється за маловживаними й дитячими думками, або який забрідас у загальні місця, позбавлені усякого смислу, або який сяє не знаю якими квіточками, які опадають, як тільки їх потрусять, або який, нарешті, підноситься до хмар, щоб ухопити високе. Усе це не є істинне красномовство, але смішні й пусті убори.

Ш. Роллен

* * *

Не такою вже малою є влада в галузі переконання, яке здійснюється силою красномовства. Адже якщо майстерна промова здатна голубити, запалювати, полонити у будь-який бік розум людей, то все це відбувається завдяки активній діяльності уяви.

Ф. Бекон

* * *

Там, де переконання було головним засобом спрямування суспільства, де людей перше переконували, а потім закликали до дії, — там значно зросло красномовство.

А. Шефстбері

* * *

Ніщо не є таким красномовним, як пристрасті наші, особливо коли йдеться про захист прав їхніх. Вони продовжують до теплості, прикрашену красномовністю... Легко розрізнити можна людину, яка захищає істину, і людину, яка захищає предмет пристрасті своєї. Перша говорить коротко, ясно, спокійно. Остання ж говорить широко й довго, хитросплетено, з таким жаром і полум'яністю, що не важко побачити джерело красномовності його. Присутність духу першого походу від упевненості, а надмірний жар останнього — від неспевненості, яка всередині його живе.

К. Юнг

* * *

Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме, як на папері, так і на вустах; мовлення соковите й гостре, стисле й щільне, не стільки тонке й пригладжене, скільки могутнє й суворе; швидше складне, ніж нудне; вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе; кожна частина його повинна виконувати свою справу.

М. Монтень

* * *

Але хіба не правда, що дзвінка цитата спокушає нас більше, ніж правдиве мовлення?

М. Монтень

* * *

Є галузі, в яких посередність нестерпна: поезія, музика, ораторське мистецтво.

Які тортури слухати, як оратор пихато виголошує нудну промову або поганий поет з пафосом читає посередні вірші!

Ж. Лабрюйєр

* * *

Є такі люди, які говорять раніше, ніж подумають, є й такі, котрі, навпаки, втомливо уважні до того, що вони говорять... Страждаєш від тяжкої роботи їхнього розуму. Вони начебто навантажені фразами й різними зворотами. У них все продумане, навіть жести й постава; вони не ризикують ні найменшим слівцем, хоча б воно могло справити найкращий ефект, в них не вирветься нічого несподіваного, мовлення їхнє не тече вільним потоком: вони говорять правильно й нудно.

Д. Дідро

* * *

Великі інтереси — великі пристрасті. Ось джерело великих слів, повновагомих слів.

Д. Дідро

* * *

Хвилююче питання несподівано пробуджує красномовство у людині.

Д. Дідро

* * *

Хоч би якою високою була майстерність, без ідеалу немає істинної краси. Краса ідеалу вражає всіх людей без винятку, краса майстерності приваблює лише знавця... Істинне красномовство буде непомітним. Якщо я помічаю вашу красномовність, значить, ви не достатньо красномовні. Різниця між достоїнством майстерності й достоїнством ідеалу в тому, що одне полонить зір, а друге полонить душу.

Д. Дідро

* * *

Уміння ненароком зробити фразу є одним із найважливіших секретів красномовства.

С. Шамфор

Філософія розпізнає добродієвності, корисні з точки зору моральної й громадянської, красномовство створює їм славу.

С. Шамфор

* * *

Промова, так само як і наші вчинки, створює сприятливе враження тільки тоді, коли вона сновнена невимушеності, простоти й щирості.

Ф. Вейсс

* * *

Дбай більше про істину слів, ніж про красу мовлення.

К. Еккартсгаузен

* * *

Сказати щось ґрунтовне і водночас дуже гарне — справа не легка; у крайньому випадку у той момент, коли відчуваєш красу, не завжди вловлюєш ґрунтовність.

Г. Ліхтенберг

* * *

Справжнє красномовство полягає у сутності, але зовсім не у словах.

Ш. Сент-Бев

* * *

Доки кожне слово вимовляється правдиво, доти і мистецтво слова удосконалюється.

Дж. Рескін

* * *

Тільки щиро висловлюючись, ви можете навчитися думати.

Дж. Рескін

* * *

Як часто неправильно вжите слово породжує помилкові судження!

Г. Спенсер

* * *

Що може бути кращим за красномовство вченого? Воно спирається на істинний стиль — рішучий, цілком відповідний до того, що треба висловити; швидше навіть він спирається на логіку — єдине і вічне підґрунтя доброго стилю. Це красномовство

цілком тотожне до красномовства оратора, якому слово служить тільки для вираження думки, а думка — для вираження істини.

Е. Ренан

* * *

Слово... є певною мірою стимулом розуму. Але коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю і стає сильним засобом сп'яніння розуму.

Перший симптом — це незмірно велика кількість слів для вираження пустого й короткого змісту. Скоро постає другий симптом: базікання, яке не виражає ніякого змісту. У цьому випадку набір голосних і приголосних вражає уяву письменника, оратора, слова ллються потоком, розум збуджує безперервною вібрацією слухових перетинок. За цим настає явне ослаблення розуму... Вживаються слова заради задоволення, яке дається їхнім звучанням, без усякої поваги до тої частини людської природи, яка називається інтелектом.

Г. Майореску

* * *

Якою великою є перевага живого слова перед написаним! Люди зачаровуються жестом, голосом, усією навколишньою обстановкою... Якщо вони хоч трохи прихильні до мовця, вони спочатку захоплюються, а потім уже прагнуть зрозуміти, що він говорить... У письменника немає таких палких прихильників: його твір читають у вільний час у селі чи в тиші кабінету; люди не збираються разом, щоб йому аплодувати... хоч би якою гарною була його книга, її читають із упередженою думкою, що вона є посередньою... це не звуки, які тануть у повітрі й забуваються: що написано, того не зітреш.

Ж. Лабрюйєр

* * *

Мабуть, в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне.

Ж. Лабрюйєр

* * *

Животворне слово людини справляє на нас таку дію, яку не справляють ні книги, ні роздуми; воно сильніше вражає душу, глибше вкорінює в неї враження.

С. Пелліко

Писемне слово... все ж більше абстрактне й обмежене, менш вільне ніж усне, якому всю його вагомість може надати безпосередньо присутня особа.

Л. Фейєрбах

* * *

Написане слово — це бідняк, який пробиває собі шлях у світ власними зусиллями, у той час як усне, живе слово досягає вищих посад завдяки рекомендаціям її світлості княгині фантазії та її камердинерів — очей та вух.

Л. Фейєрбах

* * *

Чимало скарбниць у світі відкривається, як Сезам казкового Алі-Баби, словесним ключем.

Ван-Дайк

* * *

Усне мовлення — одне з найсильніших знарядь людини... Між книгою прочитаною і книгою переказаною немає ніякої різниці в ідеях; але ці ідеї, які виходять із вуст натхненної ними людини, доходять до мозку натовпу за допомогою вуха, яке є широкою дорогою до чуття... Слово вимовлене має значення переважно апостоличне: його бачать, його відчувають, воно є животрепетним і схоплюється цілком, просякнуте враженнями й поступом людського духу.

П. Мантегацца

* * *

Слово — єдине, що буде жити вічно.

Гезлітт

* * *

Немає нічого сильнішого за слово.

Менандр

* * *

Ти постарайся знайти більше, ніж сказане в словах.

Овідій

* * *

Бесіда — мистецтво, в якому суперником людини виступає усе людство.

Емерсон

Гнучкий язик людини: промов у ньому — край непочатий.
Царство словесне невичерпне в усіх напрямках.

Гомер

10.4. Про побудову промови. Композиція виступу¹

У чому полягає мистецтво промов: вони не повинні бути ні довгими, ні короткими, але в міру.

Платон

* * *

Тільки розробка предмета робить промову захоплюючою: адже пізнати самі предмети зовсім не складно. Отже, що ж є надбанням мистецтва? Створити вступ до промови, причому повернути слухача, збудити його увагу й підготувати його до своїх повчань, викласти справу коротко та ясно, щоб усе в ній було зрозумілим; обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали із часткових доказів; нарешті, замкнути все це запальником або заспокійливим висновком.

Цицерон

* * *

Бо у промові повинне бути те саме, що буває у тілі людському, яке має свої істинні забарвлення від гарної своєї будови.

Ш. Роллен

* * *

Бійся одразу переходити до справи, якщо слухачі щось мають проти неї: щоб ліквідувати упередження, потрібні деякі непрямі шляхи, як потрібні зм'якшувальні припарки перед втиранням мазі.

Ф. Бекон

* * *

Форма, в яку одягнені думки оратора, збуджує увагу й захоплення натовпу.

Ф. Честерфілд

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 464.

Як правило, людина здатна сприймати таку промову, тривалість якої в середньому становить три чверті години, після цього сприйняття падає. Починаючи з цього моменту, плюс, якого домігся оратор, нестримно перетворюється у мінус, і оратор повинен радіти, якщо при перевищенні середньої тривалості промови плюс і мінус ще знаходяться у стані рівноваги.

Бехер

* * *

Вступ до ораторської промови є те саме, що для тіла людського голова. Вступ є найпомітнішою і найвідчутнішою частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає або відволікає увагу слухачів.

Часто, якщо вступ красномовний, слухачі у таке приходять засліплення, що огріхи в інших частинах промови ніким не бувають помічені; якщо ж він поганий, то хоч би якою решта твору була прекрасною, оратор приймається усіма без задоволення; настільки сильними є перші враження.

Вступ взагалі повинен бути скромним і простим; оратор, починаючи говорити шанобливо, може помалу закрадатися в розум своїх слухачів і після того зробитися абсолютним їхнім володарем.

Г. Гайар

* * *

...Звичайно приділяють більше уваги початку й вступній частині своїх промов, ніж їхньому висновку.

Потрібно не лише завчасно обдумувати заключення промови, яке стосується безпосередньо самої справи, але й подбати про ті слова, якими було б вишукано й дотепно завершити свою промову.

Ф. Бекон

* * *

Заклучення, або завершення промови, справедливо можна назвати ораторським пробним каменем; ось тут він повинен зовсім подолати впертість недовірливих і упередження переповнених слухачів.

Г. Гайар

* * *

Звичайно бояться вступу до промови, але я думаю, що ті, які вмело роблять відступи, подібні до довгоруких, — вони більше можуть захопити.

Ш. Монтеск'є

Лекція, переобтяжена фактами, нагадує вогнище, настільки завалене дровами, що воно починає загасати.

Д. Менделєєв

* * *

Коли стала ясною головна, основна думка, ідея усієї промови, тоді чи не стає вона принципом і джерелом решти? Частковості, не пов'язані ні між собою, ні з головною думкою промови, хоч би як багато їх було, не становлять іще багатства думки: без внутрішнього зв'язку промова не може бути складена з них, і живий організм промови не сформується.

Якщо знайдено ідею, сутність, то, хоча вона й проста, однак не тільки не виключає, але, навпаки, об'єднує й зв'язує усі частковості разом; тоді-то вони й цілком визначаються, вкладаючись і виступаючи у певному порядку.

Оле-Ляпрюн

* * *

Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів; оплески, які лунають у довгоочікуваному кінці, сприймаються як зітхання, як подяка за те, що нарешті прийшов кінець.

Є оратори, майстри публічних виступів, які завчасно точно намічають кінець, щоб потім не шукати його і не знищити цими пошуками ефекту всієї промови.

І. Бехер

* * *

Розвиваючи думку в промові, слід спочатку схему її вкласти в розум слухача, потім у наочному порівнянні показати її уяві і, нарешті, на м'якій ліричній підкладці обережно покласти її на слухаюче серце, і тоді слухач — Ваш військовополонений і сам не втече від Вас, навіть коли Ви відпустите його на волю, залишиться слухняним Вашим слухачем.

В. Ключевський

* * *

Кінець — розв'язання всієї промови. Кінець повинен бути таким, щоб слухачі відчули (не тільки у тоні лектора, це обов'язково), що далі говорити нема чого.

А. Коні

10.5. Оратор і аудиторія. Контакт оратора з аудиторією¹

Усякому, хто творить промову, годиться прилаштуватися до слухачів, хто не хоче слів на вітер кидати.

Сократ

* * *

Є три причини, які збуджують довір'я до мовця, тому що є рівно стільки речей, в які ми віримо без доказів, — це розум, доброчесність і благоприхильність... Крім цих (трьох причин) немає ніяких інших. Якщо таким чином слухачам здається, що оратор має усі ці якості, вони неодмінно проймаються до нього довір'ям.

Арістотель

* * *

Слухач завжди співчуває оратору, який говорить із почуттям якщо навіть він не говорить нічого ґрунтовного; ось таким способом багато ораторів за допомогою тільки шуму справляють сильне враження на слухачів.

Арістотель

* * *

Збуджувати сміх оратор має не тільки тому, що сама веселість, викликана оратором серед слухачів, робить їх доброзичливими до нього, не тільки тому, що всі дивуються дотепності, яка часто криється в одному слові, особливо коли вона сказана при суперечці чи нападі. Але це необхідно й тому, що, збуджуючи сміх, оратор або розбиває, або заплутує, або принижує, або страхає, або втихомирює супротивника.

Цицерон

* * *

Змагання вимагає великих зусиль від оратора. Тут корисніша поміркованість, а іноді й терплячість.

Квінтіліан

* * *

Занадто вільні оратори не знають, що ненависть творить більше дії, ніж лайка; бо збуджена нами ненависть робить нена-

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 468.

висними нашого супротивника, а наша лайка робить ненависними нас самих.

Квінтіліан

* * *

Красномовство полягає в умінні встановлювати зв'язок між умами й серцями наших слухачів і нашими власними думками і словами, а це означає, що передусім ми повинні добре вивчити людське серце, знати всі його пружини, лише тоді наша промова дійде до нього і його переконає.

Станемо самі на місце тих, хто нас слухає, і перевіримо на самих себе, чи є вірною обрана нами форма, чи гармонує вона з темою, чи справляє на тих, хто зібрався, таке враження, що вони не в змозі їй протистояти.

Слід за можливості зберегти простоту й природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою, але цього замало, вона повинна відповідати змістові й мати в собі усе необхідне, але тільки необхідне.

Б. Паскаль

* * *

Якби ми так само досконало говорили, як ми відчуваємо, тоді б оратори зустріли мало незговірних слухачів.

Г. Ліхтенберг

* * *

Відомо, що проголошуючи промову я повинен передусім потурбуватися про те, щоб переконати своїх слухачів... Найсильніше ж переконання — обіцянка сказати нові й дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії.

А. Данте

* * *

Одна справа земля на початку весни, готова до прийому в себе насіння трав і квітів, інша — взимку; різні пори року по-різному схильні до прийому насіння... Тому й слова, які начебто насіння дій, мають досить обережно вживатися, щоб добре були сприйняті й дали плоди. Тому час має бути передбачений як мовцем, так і тим, хто має слухати: справді, якщо перший висловлюється, будучи далеко не прихильним до цього, тоді слова його найбільше приносять шкоди, а якщо слухачі зовсім не при-

хильні до сприйняття, тоді слова сприймаються погано, хоч би якими хорошими вони не були.

А. Данте

* * *

Є люди, які говорять гарно, але пишуть далеко не так. Це буває тому, що місце, слухачі, тощо схвильовують їх і видобувають з їхнього розуму більше, ніж вони могли б дати без цього тепла.

Б. Паскаль

* * *

Якщо хочеш переконати, прагни насамперед сподобатися, прагни, щоб голос твій звучав гармонійно, щоб кожен склад твій був ясно відбитий, щоб головні пункти у твоїй промові та її висновках звучали сильно й голосно. Все повинно захоплювати. Якщо ти говориш не так, тоді краще не говорити зовсім.

Ф. Честерфілд

* * *

Краса стилю й заокругленість періодів справляють на слухачів надзвичайно сильне враження. Надай своїй промові хоча б два заокруглених благозвучних періоди, які вони могли б запам'ятати і повторити, і вони підуть додому настільки ж задоволені, як і ті, які повертаючись із опери, всю дорогу наспівують одну чи дві мелодії, що вразили їхній слух і втримались у пам'яті.

Ф. Честерфілд

* * *

Щоб стати переконливим оратором, головне правило, здається, полягає у тому, що людина повинна бути завжди впевнена у тому, в чому вона інших переконати наміряється.

Х. Блер

* * *

Оратор, який виступає на громадських зборах і який бажає привернути увагу слухачів, повинен говорити з чистим серцем і відкритою душею; він повинен бути завжди однаково налаштованим відносно своєї аудиторії. Він повинен показати, що усі, маючи хоча б якісь розбіжності в окремих питаннях, насправді переслідують одну мету — істину.

Е. Фукс

Якщо хочемо ми когось навчити чи розчулити, необхідно спочатку сподобатися: у цьому-то й криється найголовніша пружина, за допомогою якої приводиться в дію уся машина розуму й серця людського.

Г. Гайар

* * *

Це великий ораторський прийом — вміти іноді тільки вговорити людей, коли їх можна було б переконати. Потім вони часто думають, що їх переконали, однак як їх просто вмовили.

Г. Ліхтенберг

* * *

Оскільки оратор прагне до живого практичного впливу промови, він передусім повинен враховувати місце, де виголошується його промова, ступінь освіченості, рівень розуміння, характер слухачів, щоб не втратити бажаного практичного результату, помилившись у виборі тону, який підходить саме для цієї хвилини, людей і місця.

Г. Гегель

* * *

Учися подобатися... вдалим вибором слів і точною зміною голосу. Той, хто вміє приємно говорити, прихиляє до себе слухачів, і тому, коли прийде час спонукати їх до чогось доброго чи застерігати від будь-чого злого, він матиме на них більший вплив.

С. Пелліко

* * *

Якщо людина говорить дійсно те, що думає, то знайдуться слухачі, хоч би якими були перешкоди.

Т. Карлейль

* * *

Враження, які зберігаються в уяві слухачів після справжньої ораторської промови, являють собою ряд образів. Люди не стільки слухають велику промову, скільки бачать і відчувають її. Внаслідок цього слова, які не викликають образів, утомлюють їх. Дитина, яка гортає книгу без малюнків, — це абсолютно те саме, що слухач перед людиною, яка здатна тільки на слововиверження.

Р. Гарріс

Публіка — це той інструмент, на якому грає оратор, але це живий інструмент, який виявляє, зі свого боку, свою активність. Між тими, хто говорить, і тими, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями й настроями; хто не відчуває цього, не створений бути оратором для натовпу.

Е. Лабуле

* * *

Кожне слово має тільки те значення, в якому його може сприйняти слухач.

Дж. Рескін

* * *

Хто береться пояснити щось дуже складне людині, розум якої не досить розвинений, той помічає, що людина ця хоч і розуміє кожен окрему частину пояснення, їй не вдається проте зв'язати ці частини в струнку ціле, тому що перша з них вислизає з розуму раніше, ніж засвоюється остання. Це стосується не лише слухачів, але й багатьох читачів.

Г. Спенсер

* * *

Кращою похвалою ораторові буде, якщо кожний, хто чув його промову, скаже собі: «Але я сам так думав, він лише висловив те, що я відчув».

Віоле де Дюк

* * *

Неприйняття до уваги характеру слухачів зробить безплідними зусилля навіть великого таланту.

О. Бен

* * *

Будьте сміливими! Горе тому, в кого немає сміливості повторити, зустрічатися віч-на-віч з аудиторією, яка часто тим грізніша, коли вона спокійна й мовчазна.

Ф. Честерфілд

* * *

Оратор має бути ознайомлений з предметом промови до найменших дрібниць, тоді він зможе скористатися усіма сторонами для досягнення успіху.

За наявності двох умов — знання предмета і знання слухачів — успіх оратора залежить від сили і обсягу тих розумових здібностей, якими він володіє. Недостатньо навести лише декілька очевидних точок зіткнення предмета з поглядами слухачів; оратор повинен розкрити усі факти, які сюди належать, близько і віддалені, в усьому їх обсязі.

Для переконливості слід уміти урізноманітнювати вирази. Факт, який не залишив враження в одній формі може мати успіх при її зміні.

О. Бен

* * *

Поведінка самого оратора може відбитися на його успіхові. Під поведінкою оратора розуміється взагалі його тон і манери, а зокрема, вибір того чи іншого духу промови — примирливого чи суворого, смиренного чи зверхнього.

Поступливість необхідна за наявності сильної опозиції, але дія цієї м'якої манери посилюється, якщо відомо, що оратор має здібність нападати.

О. Бен

* * *

Якби усі люди були однаковими і перебували завжди у тому самому настрої, ораторові досить було б знати самого себе, щоб уміти впливати на інших. Але за наявності великого розуміння людських характерів потрібен важкий труд для вивчення значної кількості людей...

Безумовно, кожен оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди у всьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча і природно, але невірно...

Є ще важлива умова — інтелектуальне обличчя слухачів, тобто характер і розміри наявних у них знань, її практичний спосіб дій.

З розумовим запасом людини і з її здатністю сприйняття необхідно рахуватися, хоч би за чим ми зверталися до неї — навчити її чого-небудь, переконати у чомусь або дати їй насолоду. В ораторському мистецтві це знання дає точку опори доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови.

О. Бен

* * *

Елемент поезії може бути введений в ораторську промову для посилення її дії, якщо оратор має художню вдачу. Поетич-

ний ореол, яким оточений предмет промови, схиляє слухачів на користь думок оратора.

Закони, які керують дією на почуття у художньому творі, застосовують і до ораторської промови, коли треба посилити почуття або збудити інтерес.

О. Бен

* * *

Що стосується вияву почуттів самим оратором, то краще, якщо він буде стримувати себе доти, доки аудиторія не почне надихатися; тоді вона буде чекати натхнення і з його боку.

Виявлення своїх почуттів оратором є могутній засіб захоплювати інших, але часто споглядання того, як оратор стримує своє почуття, швидше захоплює аудиторію...

Зрозуміло, що при всякому способі переконання повинен, хоча б тільки зовні, лежати в основі якийсь аргумент, на якому і базується звернення до пристрастей переконуваного.

О. Бен

10.6. Про голос, жести, міміку, рухи тіла оратора¹

...Його вирази, його очі, голос, рухи тіла, сама пристрась є істинною. Оратор вражає почуття, а через це вражає душу, три-вожить її й торжествує...

А. Тома

* * *

Як у голосі людини відображаються різні ступені її віку, так людина виявляє тембром голосу свої внутрішні здібності і стан духу. Ясний і глухий, високий і низький, густий і рідкий, дзвінкий і приглушений тембр, швидкість і млявість, монотонність і різка зміна інтонацій, високий і дзвінкий дискант і низький гучний бас, одним словом, — уся гама звуків від першого, ледь чутного, до гучних гуркотань грому має певне значення, і ще з'явиться колись людина, яка буде здатна по голосу визначити людський характер...

К. Шубарт

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 474.

Тон голосу, очі і вираз обличчя мовця є не менш красномовними, ніж слова.

Ж. Лабрюйер

* * *

Модуляція голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення.

І хороші оратори, коли хочуть переконати у чомусь своїх слухачів, завжди супроводжують рухами свої слова, хоча деякі дурні не турбуються про таку окрасу і здаються на трибуні дерев'яними статуями.

Леонардо да Вінчі

* * *

...А чого ми тільки не виражаємо руками? Ми вимагаємо, обіцяємо, кличемо и проганяємо, погрожуємо, просимо, вимовляємо, захоплюємося, розкаюємося, лякаємося, наказуємо, підбадьорюємо, заохочуємо, звинувачуємо, прощаємо, зневажаємо, плещемо в долоні, благословляємо, принижуємо, звеличуємо, вшановуємо, радіємо, співчуваємо, сумуємо, дивуємося, вигукуємо.

Стільки ж найрізноманітніших речей, як і за допомогою язика! Кивком голови ми погоджуємося, відмовляємо, бігаємо, вшановуємо, величаємо, запитуємо, виряджаємо, тішимося, пестимо, підкоряємося, погрожуємо, запевняємо, повідомляємо. А чого тільки не виражаємо ми за допомогою брів чи за допомогою плечей. Немає руху, який не говорив би і причому мовою, зрозумілою усім без усякого навчання, цілком узвичаєною мовою.

М. Монтень

* * *

Коли промова складається з гарячих рухів, живих вигуків і різноманітних змін голосу, то уява має більше роботи, й пристрасті зрушуються швидше.

Х. Блер

* * *

Виразний погляд, доречно зроблений рух тіла варті значно більше усіх промов.

Г. Гайар

Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий порух руки, маленька зморшка на обличчі, погляд! З якою ясністю, з якою силою, з якою тонкістю й гнучкістю бувають від того видимі й найм'якші риси відчужань, найнепримітніші спорідненості. Ними і тільки ними можуть душі начебто безпосередньо бесідувати з душами, торкатися одна одну, проникати, оживлювати й полонити рвучкою силою. Ними часто робить оратор в одну мить такі дії, яких не зробила б поєднана сила діалектики й красномовства відбірними словами.

К. Віланд

* * *

Можна язиком говорити одне, а обличчям і жестами виражати прямо протилежне.

І. Ньєво

* * *

Жести й маневри повинні бути як мимовільний наслідок сердечних рухів, а не навпаки...

Ф. Вейсс

10.7. Про емоційність, ясність, стислість, простоту мовлення¹

Кожна промова, яка не творить у вас ніякого відчуття, яка служить тільки для звесеління вашого розуму і яка не зачіпає вашого серця, хоч би якою гарною вона здавалася, не може називатися красномовною... Вся сила слова повинна прагнути єдино до того, щоб надавати руху таємним пружинам, які натура вкладає у серце людське.

Ф. Фенелон

* * *

Пристрасті — це єдині оратори, докази яких є завжди переконливими, їхнє мистецтво народжене начебто самою природою і ґрунтується на незмінних законах. Тому людина безхитрісна, але захоплена пристрасстю, може переконати швидше, ніж красномовна, але байдужа.

Ф. Ларошфуко

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 474.

Природа робить людину красномовною, коли вона має великий стрес або велику пристрасть. Хто дійсно збуджений, той бачить речі в іншому світлі, ніж інші люди. Все дає для неї привід до швидкого порівняння і до метафори: без усякої умисності вона все одухотворяє і в своїх слухачів переносить частину свого ентузіазму.

Вольтер

* * *

Усі ефекти, що викликані красномовством, вищою мірою приємні, як і почуття, що викликані живописом і театром.

Д. Юм

* * *

Пристрасті — небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, якщо супроводжують його і служать йому. За допомогою пристрастей красномовство володарює і торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей...

Ш. Баттьо

* * *

Подбайте про те, щоб усі ваші слова були зрозумілими, пристойними і правильно розташованими, щоб кожне речення і кожний ваш період, вигадливий і повнозвучний, з найбільшою можливою і доступною вам простотою й жвавістю передавав те, що ви хочете сказати; висловлюйтесь ясніше, не затуманюючи і не заплутуючи смислу. Подбайте також про те, щоб слухаючи вашу промову, меланхолік — розсміявся, веселун став ще веселішим, простак не скучав, розумний прийшов у захоплення від вашої вигадки, поважний не засудив її, мудрий не міг не віддати їй хвалу.

М. Сервантес

* * *

Головна причина довгих речей — брак правоти у відстоюваній справі.

К. Гільті

* * *

І найблискучіша промова набридає, якщо її затягти...

Б. Паскаль

Часто оратори надолужують довжиною те, чого не вистачає в них у глибину.

Ш. Монтеск'є

* * *

Ясність — краса глибоких думок.

К. Вовенарг

* * *

Люди, обдаровані природним красномовством, говорять іноді з такою ясністю й стислістю про великі речі, що більшість людей не передбачає у словах їхніх глибини.

Уми важкі, софісти, не визнають філософію, коли красномовство робить її загальнодоступною і відважуються зображати істину рясами сильними і сміливими. Вони вважають поверховим і пустим балакучий виклад, який сприяє доказу великих думок. Вони хочуть визначень, розподілів, дріб'язковостей і аргументів. Якби Локк виклав жваво на небагатьох сторінках мудрі істини своїх писань, вони не насмілилися б зарахувати його до числа філософів століття.

К. Вовенарг

* * *

Ясний виклад думок — незмінний супутник розуму, краща його оздоба, і немає жодної великої думки, яка б не виграла від викладення толкового и доброго; влучність і доцільність сказаного слова мають часто вирішальне значення для того поняття, яке ним виражене.

Ф. Вейсс

* * *

Талант школи не говорить трьох слів там, де досить двох. Стислість корисна завжди і всюди, особливо ж у серйозних справах, в яких виграти час означає часто виграти саму справу.

Г. Ліхтенберг

* * *

Велике правило: якщо твоє небагато що не становить нічого оригінального, тоді вислови його у крайньому випадку оригінально.

П. Буаст

Коли не можуть злетіти думками, тоді звертаються до високопарного стилю.

Жан-Жак Руссо

* * *

Безумовно, що найпереконливіші промови ті, що сповнені найбільше образів.

К. Гельвецій

* * *

Чому... є потреба у різноманітності стилю й зворотах мовлення? Тому що одноманітні звороти мовлення притупляють увагу, а коли увага притуплена, ідеї й образи виступають перед нашим розумом менш ясно і справляють на нас слабке враження.

Т. Карлейль

* * *

У душі оратора повинна лежати істина й висловлюватися полум'яно, а інакше набагато краще, якщо він буде мовчати.

Г. Лансон

* * *

У багатьох людей є цілий словник, який позбавляє їх від думок: він складається зі слів, які мало що виражають, а тому додаються до чого завгодно. Це — наліпка на порожніх пляшках.

А. Шопенгауер

* * *

Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок — неспростовне свідчення для посередності; ознака видатної голови — багато думок у небагатьох словах.

А. Шопенгауер

* * *

Істина красивіша в голому вигляді і враження від неї тим глибше, чим простіше є вираження... Як у будівельному мистецтві слід уникати нагромодження прикрас, так у мистецтвах словесних слід застерігатися передусім від зайвих риторичних прикрас, непотрібних поширень і взагалі усіляких зайвих виразів.

Істинна стислість виразів полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойно бути сказаним і, навпаки, не говорити то-

го, що кожен сам може подумати. Але стислості ніколи не слід приносити в жертву ясність чи граматичну правильність мовлення.

А. Шопенгауер

* * *

Хто ясно мислить, той ясно викладає... Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. Навпаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази й найтемніші промови, щоб пишними фразами прикрити хирляві, нікчемні й буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом.

А. Шопенгауер

* * *

Хоч би що говорили дипломати й поети, головне достоїнство мови — в ясності.

Стендаль

* * *

Стислість надає сили мові. Є вирази, які мають властивості променів сонячних: чим більше вони згущені, тим сильніше вони.

Для ясності промови необхідно, щоб кожне слово вживалося в якомусь із добре відомих йому значень і щоб для думки добиралися найбільш доречні слова. Але цього не можуть навчити піякі правила стилістики; це залежить від загального розвитку розуму.

О. Бен

* * *

Ясність думки і ясність виразів звичайно зустрічаються разом.

Т. Маколей

* * *

Людина, яка засуджує і висміює помилкові думки й погані вчинки інших людей, повинна мата особливу силу переконання, а для цього, крім гострого ока, необхідно володіти і не менш цінним мистецтвом ясно викладати свої думки.

М. Ларра

Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати усе враження.

А. Міцкевич

10.8. Слово і музика. Музика слова¹

...Музика здатна певним чином впливати па етичну сторону душі; і якщо музика має такі властивості, тоді, очевидно, вона повинна бути включена в число предмета виховання молоді.

Арістотель

* * *

Музика — джерело радості мудрих людей, вона здатна викликати і в народі хороші думки.

Сюнь-Цзи

* * *

Хто бажає у музикальній творчості зберегти вимогу краси й вишуканого смаку, той повинен... доповнити свої музичні заняття іншими науковими предметами, зробивши своєю провісницею філософію, бо вона одна має змогу визначити для музики потрібну міру і ступінь корисності.

Плутарх

* * *

Музика жахлива, коли ні такту в ній, ні міри немає.

Шекспір

* * *

Музика навіть у найжахливіших ситуаціях повинна завжди чарувати слух, завжди залишатися музикою.

Моцарт

* * *

Почуття, іронія, пристрасть, навіть одноманітність, коли вона є характерною, — все доступне музиці, за винятком поганих віршів.

Гретрі

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 480.

Вам цікаво знати, чи сприйнятливий такий-то індивідуум до музики? Придивіться, чи простий і справедливий його розум; чи вільні від вигадливості його промови, манери, одяг; чи любить він квіти, дітей; чи владарює у ньому ніжне почуття любові... така істота пристрасно любить гармонію й закладену в ній мелодію.

Гретрі

* * *

Музика завжди змістовна. У кожного справжнього музикального твору є ідея.

Бетховен

* * *

Музика — народна потреба.

Бетховен

* * *

Ви спитаєте мене, звідки я беру свої ідеї? Я вловлюю їх на лоні природи, у лісі, на прогулянках, у тиші ночі, рано-вранці, збуджений настроями, які у поета виражаються словами, а в мене перетворюються в звуки, звучать, бушують, доки не стануть переді мною у вигляді нот.

Бетховен

* * *

Я вважаю неможливим складати музику, яка не відчутна мною достатньо: це здається мені брехнею, бо ноти мають такий самий визначений зміст, як і слова, — напевне, ще більш визначений.

Мендельсон

* * *

... Але і любов — мелодія...

О. Пушкін

* * *

Є хвилини, коли цілком відчуваєш брак земної мови, хотів би висловитися якоюсь гармонією, музикою. Музика — неречовинна донька речовинних звуків, вона одна може перенести тремтіння однієї душі в другу, перелити солодку, несвідому нудьгу.

О. Герцен

Хоч би яку промову почув, хоч би хто говорив (головне, щоб не говорив), вже в мене в мозкові виробляється музикальний виклад такої промови.

Мусоргський

* * *

Поєднання слова з музикою доповнює одне одного: слову музика дає незвичайну силу враження, музиці слово — повну ви-значеність. Поєднання поезії з музикою може посилити силу враження тієї чи іншої, довести її до вищого ступеня, а це і є завданням мистецтва.

Ц. Кюї

* * *

Щось в кожному слові од музики... І форма своя, і свій лад.

П. Мовчан

10.9. Про красномовство жартома і серйозно¹

У. БІН

Як не слухати оратора

Жоден оратор, хоч би якою була його енергія, не має шансів перемогти сонливість слухачів. Кожен знає, що сон під час довгого виступу є значно глибшим, ніж стан гіпнотичного заціпеніння, відомий під назвою «напівдрімота». Після такого сну ви прокидаєтесь посвіжілим. Ви добре відпочили. Ви твердо знаєте, що вечір не минув марно. Небагато хто з вас мають мужність спати відкрито і чесно під час офіційної промови. Після ретельного дослідження цього питання я можу винести на розгляд читача декілька оригінальних методів, які досі не друкувались.

Сядьте в крісло якомога глибше, голову схиліть дещо вперед (це звільняє язик, не утрудняє дихання). Гучне хропіння виводить із себе навіть найсмирнішого оратора, тому головне — уникайте хропіння, всі дихальні шляхи повинні бути вільними.

¹ Друкується за виданнями: Сагач Г. М. Золотослів; О красноречии в шутку и всерьез // Лекторское мастерство. — М., 1989. — № 2 (Переклад з російської).

Важко дати чіткі інструкції щодо збереження у сні рівноваги. Але щоб голова не теліпалася з боку в бік, влаштуйте з двох рук і тулуба міцну опору у формі триноги — ще Архімед знав, що це дуже стійкий прилад. Тим часом зменшується ризик падіння на підлогу (адже вилазити з-під стола звичайно доводиться під час досить неприємного пожвавлення публіки). Так у вас і голова не впаде на груди і щелепа не відвалиться.

Заплющені очі слід ховати в долонях, при цьому пальці повинні стискати лоба у зморшки. Це справляє враження напруженої роботи думки і дещо спантеличує оратора. Можливі вигуки під час жахів, але на цей ризик доводиться йти. Прокидайтеся повільно, оглядьтеся і не починайте аплодувати відразу. Це може виявитися недоречним. Краще почекайте, доки вас збудять заключні оплески.

* * *

В. ВЕРЕСАЄВ

Сила Плевако

Старенька вкрала бляшаний чайник, вартістю дешевше п'ятдесяти копійок. Вона... підлягала суду присяжних. За порядком, або так, з примхи, захисником старенької виступав Плевако.

Прокурор вирішив завчасно паралізувати вплив захисної промови Плевако і сам висловив усе, що можна було сказати на захист старенької: бідна старенька, тяжкі злидні, крадіжка незначна, підсудна викликає не обурення, а лише жаль. Але — власність є священною, весь наш громадський благоустрій тримається на власності якщо ми дозволимо людям хитати, тоді і країна загине.

Встав Плевако:

— Багато лиха, багато випробувань довелося вистраждати Росії за її більш як тисячоліття існування. Печеніги мордували її, половці, татари, поляки. Дванадцять мов звалилися на неї, захопили Москву. Усе витерпіла, все пододала Росія, лише міцніла і зростала від випробувань. Але тепер, тепер... Старенька вкрала старий чайник ціною у тридцять копійок. Цього Росія вже, звичайно, не витримає, від цього вона загине безповоротно.

Виправдали.

В. ЖИЛІНСКАЙТЕ

Поради промовцю

Виступ починається не зі слів, а з жертв. Надзвичайно важливо, якими рухами ви розкладете перед собою, витягнете окуляри, відкинете з лоба пасма волосся. Прийнятні лише такі рухи, як не видають, що у вас тремтять руки або по спині стікає піт. Не радимо навалюватися листами на край трибуни — можуть подумати, що ви не тримаєтесь на ногах. Рекомендується все, що свідчить про те, що ви і трибуна — не два автономних механізми, а єдине ціле, певний трибунотавр. Тому має сенс зняти з пуки й покласти на пюпітр трибуни годинник: створюється враження, начебто ви лише переклали їх з однієї ділянки на іншу.

Не слід виступати без папірця, говорити цікаво, і — особливо важливо — дотепно. Така промова може образити того, хто завжди говорить серйозно і лише по завчасно написаному. Ідеальну золоту середину намацали тут деякі оратори в окулярах: першу частину фрази вони вимовляють, витріщившись через окуляри у свої записи, а другу — знявши окуляри і дивлячись у зал. Уявляєте, скільки разів доводиться їм класти на носа й знімати окуляри? Сам Чарлі Чаплін не наздогнав би їх. Через ці маніпуляції з окулярами неможливо вловити, про що йдеться, зате у слухачів створюється таке п'янке відчуття діяльності, що коли виникає потреба в енергійному керівникові, ораторів в окулярах згадують у першу чергу.

Ораторам, які не мають окулярів, пропонується такий рецепт: час від часу, пробігши очима текст наступної фрази, підвести очі на зал, задумливо зморщити лоба і вимовити цю фразу як свіжу думку, яка тільки-но прийшла в голову. Однак не забудьте при цьому втикнути палець в кінець фрази, бо якщо, відшукуючи продовження промови, ви надовго замовкнете — весь ефект «свіжої думки» вилетить у трубу.

Нехай зрідка, але іноді трапляється, що оратор не може раптом знайти одного листочка підготовленої промови, або переконується, що захопив з собою не той текст. Особливо прикро, коли ці відкриття він робить на очах слухачів, які із завмерлими від щастя серцями стежать за тим, як він розгублено нишпорить по кишнях, і все на світі готові віддати, аби цей сеанс продовжувався до безконечності. Що тут робити? Спокійно розведіть руками і оголосіть, що на зниклому листочку було виписано дуже багато нових і дуже точних даних, які на пам'ять могла б

відтворити хіба що електронна машина; говорити ж, не оперуючи дуже новими і дуже точними даними, звичайно, не важко, але чи варто?

Якщо біля вас поставили склянку з водою, то відпити можна не більше двох разів. Вже краще обірвати свою промову на півслові і, мов нічого не було, піти на своє місце, ніж присмоктуватися до склянки. Іноді така несподівана кінцівка може заінтригувати і навіть стурбувати декого, викликати підозру, що вам відомо щось надзвичайно важливе, про що ви, однак, не бажаєте сказати голосно.

Якщо ви помічаєте, що публіка вас не слухає — дрімає, нудьгує, однак утримується від голосних розмов між собою, — значить промова ваша пливе правильним руслом. Інша річ, якщо слухачі галасують, позіхають, не прикриваючи рота, і вигадують різні ігри. В цьому випадку рекомендується обвести поглядом зал і сказати: «З цього приводу, друзі мої, згадався мені дуже смішний анекдот». Зал миттєво насторожується, і ви отримуєте можливість закінчити свій виступ, оточений такою щирою увагою, яка і насправді варта вдячності. Якщо ж вам потім дорікнуть, куди ж, мовляв, зник той анекдот, то ви холонокровно поясніть, що анекдот ви тільки згадали, але зовсім не обіцяли розповісти...

І головне: трибуну слід залишити з упевненістю, що ви не бовкнули щось таке, чого говорити було не треба. Цю впевненість не можна змішувати з відчуттям того, що було сказано усе, про що слід було сказати. Якщо вдуматися, то ці два почуття розділяє безодня.

* * *

К. ТУХОЛЬСЬКИЙ

Поради хорошому оратору

Головні речення. Головні речення. Головні речення.

Ясний план у голові — і якомога менше на папері. Факти або звернення до почуттів. Праця або арфа. Оратор — не енциклопедія. Енциклопедія є у людей вдома.

Один і той самий голос втомлює. Говори не більше сорока хвилин. Не шукай ефектів, які ведуть до головної мети. Трибуна безжальна: людина на ній більше оголена, ніж на пляжі.

Пам'ятай: чим коротша промова, тим менше шансів провалитися.

В. ДУБ

Як вас тепер величати

З цією нашою співдружною незалежністю — безліч проблем. Наприклад, як нам тепер величати одне одного?

Колись було ясно: товариш. Хай він на сто років від тебе старший, все одно — товариш.

Я, було, попросив одного:

— Товаришу, дай прикурити.

Він і дав... Да так, що я ледве додому доплентався. І ще товаришем називається.

Тоді я подумав: пан. Кажуть же: панове депутати. І вчорашні партократи охоче відгукуються.

Підходжу до дами в горжетці:

— Пані, скажіть, будь ласка...

А вона зміряла мене підведеними очиськами з ніг до голови, пхикнула і до вітрини одвернулася. Не пан я для неї, значить... Ну що ж, коли моє не в лад... Буду казати: громадянин.

Оно у підворітті стоять двоє. Розливають не що-небудь, а коньяк. Я до них:

— Громадяни начальники...

— Вони зраділи:

— О, кореш. Теж сидів? А за що? Скільки накрутили?

— Тьфу ти, і тут промашка. Може, про добродія згадати?

Згадав.

Коли в тролейбусі їхав. Вирішив перевірити. Кажу одному в капелюсі.

— Добродію, закомпостируйте квиток.

Він чогось розсердився:

— А може я зовсім не добродій.

Я теж розсердився.

— Ну, тоді ви злодій, — кажу.

Мене, звичайно, побили. І не вступилися. Ні панове. Ні товариш. Одна тільки повнолиця, розмальована, як писанка, пожаліла, хусточку носову дала. Я розчулився:

— Спасибі, жінчина.

А вона кокетливо:

— А може, я девушка...

Чорт зна що... Пішов я в неділю на базар, послухати, як народ говорить. А там одне одного найчастіше величають «дамочкою» або «дядьком».

Так і питаю в одного:

— Дядечку, почім сало?

— По сто тридцять, небоже.

Не полінувався, в словник зазирнув: «Небіж» означає — племінник. Гарне слово. Треба запам'ятати.

Приходжу в понеділок до себе в майстерню. Сидять мої хлопці, мене чекають.

— Привіт, небіжчики. Ану вставайте.

Ще так шпарко мої хлопці ніколи не схоплювалися. А Петро навіть заїкатися почав.

— Т-т-т-а ти що? Знущаєшся? Чи після неділі похмелитися забув? Сам ти небіжчик ходячий...

Тепер я до всіх кажу тільки: «ей» або «агов». Міліціонер мене зупинив:

— Ви що, в лісі?

Я не витримав:

— Ні, я в дурдомі. Він сказав:

— Воно й видно.

* * *

П. СЕРГЕЇЧ

Мистецтво промови в суді

І. Докази в суперечці

1. У всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне.

2. Не забувайте різниці між міркуваннями, які стосуються суті суперечки і аргументацією, спрямованою на людське, моральне.

3. Бережіться так званих двогострих доказів.

4. Із попереднього правила випливає інше: умійте користуватися двогострими міркуваннями.

5. Не доказуйте очевидного.

6. Якщо вам удалося знайти яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлюйте їх без певної підготовки.

7. Відкиньте все посереднє і ненадійні докази.

8. Доказуючи і розвиваючи кожне окреме положення, не випускайте із виду головної думки й інших основних поло-

жень; користуйтеся будь-яким випадком, щоб нагадати те й інше.

9. Не упускайте нагоди викласти сильний доказ у вигляді міркування: одне з двох, тобто дилеми.

10. Не бійтесь погоджуватися із супротивником, не чекаючи заперечення.

11. Якщо докази сильні, слід подавати їх окремо, детально розвиваючи кожен з них; якщо вони слабкі, необхідно зібрати їх в одну жменю.

12. Намагайтеся якомога частіше підкріплювати один доказ іншим.

13. Не намагайтеся пояснювати те, чого самі не зовсім розумієте.

14. Не допускайте суперечностей у своїх доводах.

II. Спростування в суперечці

1. Не розділяйте узагальнені доводи суперечника.

2. Заперечуючи супротивнику, не висловлюйте особливої ретельності.

3. Не залишайте без заперечень сильні доводи супротивника.

4. Не доказуйте, коли можна заперечити.

5. Відповідайте фактами на слова.

6. Заперечуйте супротивнику його власними доводами.

7. Не сперечайтесь проти безсумнівних доказів і правильних думок суперечника.

8. Не спростовуйте неймовірного.

9. Користуйтеся фактами, які визнав супротивник.

10. Якщо захисник обійшов мовчанням неспростовний доказ, обвинувачу слід лише нагадати його присяжним і указати, що його супротивник не знайшов пояснення, яке б усунуло його.

Слід нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати із них другорядні міркування, окремі положення, які складають ланку логічного ланцюга, розташувавши їх у вигляді одного або декількох силогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Р. РУЛЕДЕР

Якщо вам заважають виступати¹

Виступаючий завжди повинен розраховувати на те, що його будуть перебивати. В будь-якому випадку не слід, однак, дозволяти виводити себе з рівноваги. Однозначних рецептів, як краще поводити себе в такій ситуації, немає, але деякі із запропонованих десяти порад можуть допомогти вам вийти з неї.

Негоже говорити, наприклад: «Якщо ви думаєте мене перебити...». Тут же вигукнуть: «Уже перебив». І весь зал вибухне сміхом.

Негоже відповідати агресивно, наприклад: «Ваше зауваження недоречне» або «Спочатку подумайте, потім кричіть».

Негоже відповідати на кожне зауваження. Інколи краще зробити вигляд, що нічого не чув. Однак, якщо їх багато, необхідно реагувати, використовуючи один із наведених прикладів.

1. Відповісти так, щоб поставити того, хто питає, у глухий кут.

Найкраще, звичайно, «зрізати», особливо, коли зауваження злосливе. Відомо, що Уїнстон Черчіль до своїх виступів свідомо готував формулювання, які використовував, коли його перебивали. Можна, наприклад, здивувати супротивника, коротко відповідаючи:

«Щиро дякую», після цього продовжувати виступ. Супротивник майже напевне замислиться.

2. Повторити запитання або негативне зауваження, ніби подаючи його слухачам для оцінки. Слід вибрати для відповіді одного з присутніх, з яким є зоровий контакт і є певність, що він заохочувально киває головою. Цілком вірогідно, що він стане на ваш бік.

3. Попросити повторити зауваження. Непоганий прийом, якщо дозволяє час. Примусити супротивника повторити не все, а окремі формулювання. Результат буде різкий, оскільки важко повторити зауваження швидко і точно, або його обґрунтувати.

4. Запитати точні дані. Це гарний прийом для того, щоб виграти час для відповіді. Можна попрохати, щоб людина, яка кинула в'їдливе зауваження, встала і назвала себе, місце роботи і т. п. Якщо зауваження конструктивне, необхідно подякувати і

¹ Друкується в українському перекладі за виданням: Искусство ведения деловых переговоров. — Одесса, 1992. — С. 13—17.

висловити схвалення діловитості. Це допомагає витратити час для репліки.

5. Використати метод «так, але». Уникайте довгих висновків і діалогів. Відповідайте коротко, використовуючи тактику «так, але». Однак не слід говорити слово «так», краще використати близькі формулювання, наприклад: «Згоден з Вами, але водночас необхідно врахувати, що...». Рівнозначно «але» замінити на «лише», «тільки», а «водночас» — на «однак».

6. Провокаційні зауваження нейтралізувати, мовлячи: «Я передбачав таке запитання. Однак упевнений, що буде краще і цікавіше для всіх присутніх, якщо я продовжу свій виступ». Слід чітко відзначити, що в інтересах інших слухачів не можна вести приватні бесіди. Якщо це можливо, запропонуйте тому, хто вас перервав, поговорити після наодинці. Це формує сприятливу атмосферу.

7. Застосовувати діалектичні прийоми. Якщо необхідно звернути увагу на важливість ситуації або більш вагомій цінності (Батьківщина, честь, вірність, презумпція невинуватості), сказати, що зараз не час розмінюватися на дрібниці.

8. Звернутися до шляхетності присутніх. Якщо кинете зауваження неетичне, слід запитати: а як би він сам поведив себе в подібній ситуації? Цей прийом діє не лише на супротивника і не стільки на нього, як на інших присутніх.

9. Попрохати того, хто запитував, зачекати, спокійно відповісти, що саме ця тема буде висвітлена пізніше. Але не треба про це «забувати». Уміння розгорнути цю думку буде свідчити про виступаючого з якнайкращого боку. Якщо зауваження збігається із загальною ідеєю виступу, до нього можна поставитися серйозно, але потрібно перервати виступ і записати зауваження, та так, щоб усі бачили. Це покаже, що виступаючий серйозно ставиться до проблеми.

10. Слід уникати висловлювань типу «не заважайте», «я вас попереджаю». Краще сказати: «Дякую за питання». І ще одна порада. Відповівши, не потрібно продовжувати дивитися на людину, яка перервала ваш виступ. Відразу ж після відповіді варто звернути увагу на інших слухачів. В іншому разі ця ж людина знову почне перебивати. При відповіді не слід переходити межі ні ввічливості, ні часу.

На додаток: якщо відповідь буде жартівлива, слід негайно перейти до серйозного тону. Жартівливі перерви необхідно трактувати серйозно, а серйозні — жартівливо.

Як говорити

У судовій промові, дискусії, переговорах важливо не тільки те, про що ви говорите. Насамперед це стосується точності, ясності, дохідливості мови. Рекомендую ряд правил, які допоможуть вам удосконалити свою мову:

1. Віддавайте перевагу коротким реченням. Дотримуйтесь правила, що кожна нова думка вимагає нового речення.

2. Придумайте для вашої промови або виступу на обговорення заголовок або тезу, які б передавали те, що ви збираєтесь сказати. Не слід цей заголовок проголошувати, але він буде ніби спрямовувати ваш виступ. Все, що ви говорите, має бути зорієнтоване на цей заголовок.

3. Надавайте перевагу простим словам, не збіднюючи при цьому свою мову. «Я йду...» звучить краще, ніж «я відправляюся...», але якщо будь-яка дія виражається дієсловом «робити», це звучить убого.

4. Використовуйте більше дієслів і менше прикметників, їх потрібно вживати лише тоді, коли необхідно підкреслити якісь особливі властивості. Як «прикраси» вони обтяжують промову.

5. Не успадковуйте чужого стилю.

6. Не починайте зі «створення світу». Будьте обережними при відхиленнях від головної теми і при викладі деталей, якщо це може зашкодити основній думці вашого виступу.

7. Довгі висловлювання малопереконливі. Прагніть до стислості.

8. Перш ніж взяти слово, проголосити промову, її слід підготувати. Подумайте про структуру виступу, розбийте його на частини. Зробіть виступ, але не довгий. Продумайте зміст промови, підготуйте тези і доводи (не обов'язково на папері). Не забудьте про кінцівку виступу. Пам'ятайте, що «кінець — справі вінець», а остання фраза запам'ятовується особливо надовго.

9. Проголошувати промову необхідно в помірному темпі.

10. Говорити треба голосно, але не переходити на крик.

11. Особливе значення мають паузи, якими необхідно чітко відокремлювати речення і ще більше — абзаци.

12. Не стійте нерухомо, допомагайте собі жестами.

13. Те ж саме стосується живої міміки. Заклякле або скам'яніле обличчя ритора не викликає довіри і залишає враження напруженості.

14. Слід також моделювати голос, надати йому пожвавлення, бадьорості, збудження, щоб ваша промова не звучала монотонно.

15. Ритор, який хапає ротом повітря, має комічний вигляд. Важлива основа ораторського мистецтва — тренування дихання.

16. Зовнішній вигляд передбачає: акуратність, відмову від яскравих речей (блискучих гудзиків, яскравих прикрас, авторучок, які стирчать із нагрудних кишень), і, нарешті, мансру триматися. При цьому немає ніякої необхідності дотримуватися певної форми одягу. Це не стосується судді, прокурора, адвоката, у яких форма одягу установлена і передбачена процедурою.

* * *

П. МІЩІЧ

Дванадцять риторичних методів аргументування

1. Фундаментальний метод. Це пряме звернення до вашого співрозмовника, якого ми знайомимо з фактами і відомостями, що є основою нашої доказової аргументації, або ж — якщо йдеться про контраргументи — намагаємося, наскільки це можливо, заперечити і спростувати факти та доводи співрозмовника. Важливу роль тут відіграють цифрові приклади, які є прекрасним фоном як для підтримки наших тез і положень, так і для спростування тез і положень співрозмовника.

2. Метод суперечностей. Заснований на виявленні суперечностей супротивника.

3. Метод «здобування висновків». Базується на точній аргументації, яка поступово, крок за кроком, за допомогою часткових висновків приведе вас до бажаного. При контраргументації це означає спростування помилкових висновків співрозмовника або вимогу коректних і логічно правильних доказів.

4. Метод порівняння. Має виняткове значення, особливо коли порівняння підібрані вдало, що надає виступу виняткову яскравість і велику силу переконання. При контраргументації, коли ваш співрозмовник наводить якісь порівняння, можна намагатися розглянути це порівняння критично і, якщо можливо, доказати його хиткість.

5. Метод «так, але». Часто буває, що співрозмовник наводить вдало побудовані аргументи. Однак вони охоплюють або

лише перевагу, або лише слабкі сторони запропонованої альтернативи. Але оскільки рідко трапляється так, що всі говорять тільки «за» або тільки «проти», легко застосовувати метод «так, але», який дозволяє розглянути й інші грані рішення. Ми можемо спокійно погодитись із співрозмовником, а потім настає так зване «але».

6. Метод «шматків». Полягає в розчленуванні виступу співрозмовника таким чином, щоб чітко розпізнані окремі частини: «це точно і достеменно», «про це існують різні точки зору», «це і те повністю помилкове». При цьому доцільно не торкатися сильних аргументів співрозмовника, а переважно орієнтуватися на слабкі місця і намагатися саме їх і спростувати.

7. Метод «бумерангу». Надає можливість використати зброю співрозмовника проти нього самого. Цей метод не має сили доказування, але справляє виняткову дію, якщо його використати дотепно. Демосфен і афінський полководець Фокіон були зятими політичними ворогами. Одного разу Демосфен заявив Фокіону: «Якщо афіняни розлютують, вони тебе повісять». На що Фокіон відповів: «І тебе теж, як тільки схаменуться».

8. Метод ігнорування. Частенько буває так, що факт, викладений співрозмовником, не можна спростувати, проте його вагомість і значення можна з успіхом проігнорувати. Співрозмовник надає значення чомусь, що, на нашу думку, не дуже важливе. Ми констатуємо це й аналізуємо.

9. Метод потенціювання. Співрозмовник відповідно до своїх інтересів зміщує акцент, висуваючи на перший план те, що його влаштовує.

10. Метод «виведення». Базується на поступовій суб'єктивній зміні суті справи. Можна навести також вдалі приклади: «Дрібна сошка краще за всіх знає, кому дістанеться м'ясо. Але хто буде слухати дрібну сошку?».

11. Метод опитування. Базується на тому, що питання задаються заздалегідь. Є особливим видом аргументації, причому вельми ефективним. Звичайно, не завжди доцільно відразу ж відкривати співрозмовникові карти (слід зберегти елемент несподіванки). Але все ж можна задати співрозмовнику завчасно ряд запитань, хоча б в основних рисах з'ясувати його позицію.

12. Метод видимої підтримки. Вельми ефективний як щодо одного співрозмовника, так і щодо кількох учасників ділової бесіди. Суть його полягає в тому, що після аргументації співроз-

мовника ми йому взагалі не заперечуємо а, на подив усіх присутніх, навнаки, приходимо на допомогу, наводячи нові докази на користь його аргументів. Але тільки для видимості. А потім наступає контрудар, наприклад: «Ви забули на підтвердження Вашої тези навести ще й такі факти... (перерахувати їх). Але все це Вам не допоможе, оскільки...» — тепер настає черга ваших контраргументів.

* * *

Розумний тим відрізняється від дурня, що, коли обидва розізляться, розумний стає дурнем, а дурень розумним.

В. Ключевський

* * *

Люди тільки тоді повідомляють нам цікаві відомості, коли ми їм суперечимо.

Б. Шоу

* * *

Впертість і надмірний запал у суперечці — найвірніша ознака дурості.

М. Монтень

Глава 11

ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ І ВИРАЗНЕ ЧИТАННЯ¹

11.1. Умови правильного дихання оратора²

1. Вдихати повітря через ніс слід повільно, безшумно.

2. Починати говорити тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить вас «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.

3. Не допускайте, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) — це призведе до аритмії, фальцетів, тощо. Витрачати повітря слід економно й рівномірно.

Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря в легені. (Дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі).

Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже, сила звучання голосу.

5. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Таким чином, умови, за яких дихання під час мовлення буде правильним, можуть бути реалізовані систематичним тренуванням. Окрім тренування, необхідно дотримуватися і деяких гігієнічних правил:

¹ Див. докладніше: Сагач Г. М. Риторика. — С. 552; Олійник О., Молдован В. Юридична риторика: теорія та практика. — К., 2009. — С. 213.

² Друкується за виданням: Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. — К., 1990. — С. 165—166.

- не слід читати вголос чи промовляти у непровітреному, душному, із надто сухим повітрям приміщенні;
- дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики:
- сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;
- оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, не слід набирати в легені надто багато повітря;
- поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще — стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята;
- не можна надмірно підсилювати голос — напружувати голосові зв'язки, бо це вимагає напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;
- не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення — у стані афекту дихання не може бути правильним.

11.2. Рекомендації щодо техніки мовлення вголос¹

Запам'ятай, що перш ніж в слові почати вправлятися, треба клітку грудну розширити злегка й при цьому низ живота підібрати для опори диханню й звукові. Плечі в час дихання бути повинні в спокої, без руху.

Кожен вірша рядок на однім видиху промовляй і простеж, аби груди не стискались під час мовлення, бо при видиху рухається лише діафрагма.

Рядочок читати скінчивши, не поспішай з переходом до наступного: витримай паузу коротку у темпі вірша й одночасно добери частку повітря, та лише користуючись диханням нижнім, стримай повітря на мить і тільки вже тоді читання продовжуй.

Стеж чутливо, щоб кожне слово почуте було: пам'ятай про дикцію ясну і чистоту звуків приголосних; рот не лінуйся відкривати щоб для голосу вільним був шлях; голосу звук не глуши придиховим тьмяним відтінком — голос і в тихім звучанні повинен зберегти металевість.

¹ Порівняйте російський варіант: Шведов Игорь. Искусство убеждать. — К., 1986. — С. 175.

Перш ніж вправлятися у темпі, висоті й силі, до уваги слід взяти рівність, стійкість звуку: слухай уважно, щоб голос ніде не тремтів і не колихався, видих веди економно — з розрахунку на цілий рядок. Зібраність, дзвінкість, злетність, стійкість, повільність і плавність — ось що слухом уважним спочатку у вправах здобудь.

11.3. Дихання

Дихання виконує фізіологічну функцію — забезпечує життєдіяльність організму. Але водночас воно виступає й енергетичною базою мови. Мовне дихання називається фонаційним (від гр. *phono* — звук). У повсякденному житті, коли наше мовлення переважно діалогічне, дихання не викликає труднощів. Але під час виступу, особливо коли вам доводиться говорити протягом тривалого часу, нетреноване дихання нагадує про себе: пульс пришвидшується, обличчя червоніє, з'являється задишка.

Спробуємо стисло викласти основні положення **техніки дихання**. Розрізняють чотири типи дихання залежно від того, які м'язи беруть участь у процесі.

Верхнє дихання здійснюється м'язами, що піднімають й опускають плечі та верхню частину грудної клітки. Це слабке, поверхнєве дихання, коли активно працюють лише верхівки легенів.

Грудне дихання здійснюється міжреберними м'язами. Змінюється поперечний об'єм грудної клітки. Діафрагма малорухома, тому видих є недостатньо енергійним.

Діафрагмальне дихання здійснюється за рахунок зміни подовжнього (рос. продольного) об'єму грудної клітки внаслідок скорочення діафрагми (при цьому спостерігається скорочення міжреберних дихальних м'язів, але дуже незначне).

Діафрагмально-реброве дихання здійснюється за рахунок зміни об'єму в подовжньому й поперечному напрямках внаслідок скорочення діафрагми, міжреберних дихальних м'язів, а також черевних м'язів живота. Це дихання вважається правильним і його використовують як основу для мовленнєвого дихання.

Розглянемо механізм діафрагмально-ребрового дихання. Діафрагма, скорочуючись, опускається вниз, тисне на внутрішні ор-

гани, що знаходяться в черевній порожнині. В результаті цього випинається верхня частина живота, грудна порожнина розширюється у вертикальному напрямі за рахунок діафрагми, що опустилася, нижня частина легенів заповнюється повітрям.

Розширення грудної клітки відбувається під час вдиху внаслідок активної роботи міжреберних м'язів, що розсовують грудну клітку й збільшують об'єм грудної порожнини в горизонтальному напрямі. Легені розширюються у своїй середній частині й наповнюються повітрям.

Підтягування нижніх стінок живота (косих м'язів) допомагає у створенні опори для діафрагми й частковому переміщенні повітря з середньої та нижньої частин легенів у верхню, що сприяє заповненню повітрям усього об'єму легенів.

У чому полягає відмінність фонаційного дихання від звичайного?

Вдих і видих звичайного дихання здійснюється через ніс, вони короткі й однакові за тривалістю. Послідовність звичайного фізіологічного дихання — *вдих, видих, пауза*.

Для мовлення під час виступу звичайного фізіологічного дихання не вистачає. Мовлення й читання потребують великої кількості повітря, економного його витрачання та своєчасного відновлення. У мовленнєвому диханні видих довший за вдих. Іншою є й послідовність дихання. Після короткого *вдиху* — пауза для зміцнення черевного преса, а потім довгий звуковий *видих*.

Звуки утворюються під час видиху. Тому його організація має велике значення для постановки мовленнєвого дихання й голосу, їх розвитку й удосконалення. Існують спеціальні вправи, що розвивають і зміцнюють діафрагму, черевні й міжреберні м'язи.

Наприкінці розділу детально розглянемо деякі з них.

Практичні заняття, наведені в розділі, і самостійна робота над вправами допоможуть удосконалити систему дихання.

11.4. Голос

Серед ваших знайомих є люди, у яких голос поставлений самою природою, але такі випадки поодинокі. Та й гарний голос за відсутності спеціального тренування з роками псується, зношується. Проте можна сказати, що кожна людина наділена голосом, який може стати сильним, гнучким, звучним.

Голос утворюється внаслідок проходження повітря, що видихається, через гортань, де після стулення й розмикання голосових зв'язок виникає звук — голос. Які особливості голосу оратора? Передусім — це сила звуку. Сила залежить від активності роботи органів мовленнєвого апарату. Чим більший тиск повітря, що видихається через голосову щілину, тим більша сила звуку.

Важлива умова гучності голосу — польотність. Цим терміном фахівці визначають здатність посилати свій голос на відстань і регулювати гучність.

Суттєве значення має гнучкість, рухливість голосу, уміння легко змінювати його, підкоряючись змісту, слухачам. Рухливість голосу, передусім, торкається його змін по висоті. *Висота* — тональний рівень голосу. Цікаво, що людський голос може вільно змінюватися по висоті в межах приблизно двох октав, хоча в звичайному мовленні ми задовольняємося трьома — п'ятьма нотами. *Діапазон* — обсяг голосу. Межі його визначаються найвищим і найнижчим тонами. Звуження діапазону голосу призводить до появи монотонності. Одноманітність звучання притупляє сприйняття, присипляє його.

Добре поставленому голосу властиве багатство тембрально-го забарвлення. *Тембр* — забарвлення звуку, яскравість, а також його м'якість, теплота, індивідуальність.

Усі ці властивості голосу виробляються спеціальними вправами. Розвиток голосу — процес індивідуальний і потребує неабияких зусиль. Свідоме тренування голосу (зміна спрямованості звуку в певні місця резонування) може вплинути на зміну його тембру, зняти неприємні відтінки (гугнявість, верескливість), знизити загальний тон. Експериментально доведено, що низькі голоси (порівняно з високими) краще сприймаються слухачами, більше їм подобаються, вони мають більший вплив на аудиторію. Систему вправ для тренування голосу можна знайти в роботах З. В. Савкової і В. П. Чіхачева про голос лектора.

Аби зберігся голос треба слідкувати за верхніми дихальними шляхами, нервовою системою, режимом харчування. Голосовий апарат дуже чутливий до гострої, подразнюючої їжі. Дуже холодні, дуже гарячі, гострі страви, алкогольні напої, паління викликають почервоніння слизової оболонки порожнини рота, глотки. Для уникнення сухості в горлі фахівці рекомендують полоскати горло розчином соди та йоду.

Варто запам'ятати такі поради:

— монотонне мовлення стомлює м'язи голосового апарату, оскільки тоді функціонує тільки одна група м'язів. Чим виразнішим є мовлення, тим воно корисніше;

— не можна швидко ходити в холодну погоду після тривалої роботи голосового апарату, оскільки при інтенсивних рухах дихання частішає, стає глибшим і більше холодного повітря потрапляє в дихальні шляхи.

11.5. Дикція

Для оратора чіткість вимови — професійна необхідність, що сприяє правильному сприйняттю слухачами його мовлення. Дикція — це ясність і чіткість у вимові слів, складів і звуків. Вона залежить від злагодженої та енергійної роботи всього мовленнєвого апарату, який включає губи, язик, щелепи, зуби, тверде й м'яке піднебіння, маленький язичок, гортань, задню стінку глотки (зів), голосові зв'язки. Активну участь у мовленні беруть язик, губи, м'яке піднебіння, маленький язичок і нижня щелепа, тому їх можна й необхідно тренувати.

Невиразним мовлення буває через звучання «крізь зуби», ковтання кінцевої приголосної або звуків усередині слова. Декому властива нечітка вимова свистячих і шиплячих приголосних через нерухому верхню та мляву нижню губу.

Удосконалюючи дикцію, ви, насамперед, маєте звернути увагу на відпрацювання *артикуляції* — руху органів мовлення. Цьому допомагає спеціальна *артикуляторна гімнастика*, що включає, по-перше, вправи для розминки мовленнєвого апарату і, по-друге, вправи для правильного відпрацювання артикуляції кожного голосного та приголосного звука.

Так, сюсюкання, яке виникає, якщо людина дуже сильно притискає язик до внутрішньої сторони верхніх зубів чи кладе його на зуби, можна легко позбутися: треба навчитися ховати язик за зуби. Звук «с» вимовляється при нестислих зубах: язик лежить унизу, ледве торкаючись нижніх зубів. Корисні вправи з сірником у зубах. Є й нескладні вправи для ліквідації шепелявості, гаркавості, млявості голосу, гугнявості тощо.

Безперечно, швидко позбутися неправильних навичок неможливо, але праця, терпіння, регулярне тренування дадуть прекрасні результати.

11.6. Ритміка

Швидкість загалом і тривалість звучання окремих слів, складів, а також пауз у поєднанні з ритмічною організованістю, розміреністю мови становлять її темпоритм. Це дуже важливий елемент мовлення, оскільки, як влучно наголосив К. Станіславський, «... інтонація й паузи самі по собі, крім слів, володіють силою емоційної дії на слухача».

Швидкість мовлення залежить від індивідуальних якостей людини, змісту її мовлення й ситуації спілкування. Оптимальний темп мовлення українців становить близько 120 слів за хвилину (англіїців — від 120 до 150). Але, як засвідчують експериментальні дані, спілкуючись з дітьми й підлітками, треба говорити зі швидкістю 60—75 слів за хвилину. Тривалість звучання окремих слів залежить не тільки від їх довжини, а й від значущості їх у контексті. «Порожнє слово сиплеться, як горох з решета, — насичене слово повертається поволі, мов куля, наповнена ртуттю» (К. Станіславський). Чим важливіше слово, текст, тим повільнішим має бути мовлення.

Найбільш змістовну частину виступу ви маєте виголошувати уповільненим темпом, далі можна говорити швидше. Обов'язково уповільнюється мовлення, коли потрібно сформулювати висновок чи то визначення, правило, принцип, закон. Слід урахувувати й ступінь збудження аудиторії. Чим більше збуджені слухачі, тим повільніше й тихіше потрібно говорити виступаючому.

Для досягнення виразності звучання необхідно майстерно користуватися *паузами* — *логічними та психологічними*. Без логічних пауз мовлення буде неграмотним, без психологічних — млявим. Паузи, темп і мелодика мовлення в сукупності складають *інтонацію*. Монотонне мовлення викликає нудьгу, зниження уваги й інтересу. Академік І. П. Павлов називав нудьгу «сном з розплющеними очима». Мовлення людини, яка виступає перед слухачами, має привертати увагу своєю природністю, розмовним мелодійним малюнком і, на відміну від звичайної бесіди, бути контрастнішим, виразнішим. Для розвитку інтонаційного багатства мовлення варто використовувати спеціальні вправи.

Отже, після об'єктивної оцінки своїх мовленнєвих даних треба приступити до регулярних занять: поставити дихання, відпрацювати дикцію, темпоритм, укріпити голосові зв'язки.

Голос оратора має бути яскравим, соковитим, звучним, чітким, привертати увагу, спонукати до мислення, дій, а не заколисувати.

11.7. Мовленнєвий вплив

КАНАЛИ МОВЛЕННЄВОГО ВПЛИВУ — основні шляхи, якими до слухачів надходить інформація через мовлення. Розрізняють два основні канали мовленнєвого впливу: *лінгвістичний* і *паралінгвістичний*.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ КАНАЛ МОВЛЕННЄВОГО ВПЛИВУ — власне мовні засоби (слова, мовленнєві такти, речення, періоди, тексти), за допомогою яких передається основний зміст промови.

ПАРАЛІНГВІСТИЧНИЙ КАНАЛ МОВЛЕННЄВОГО ВПЛИВУ — ті звукові засоби мови (інтонаційні модуляції голосу, темп мовлення, а також покашлювання, зітхання, хникання тощо), що розміщуються ніби паралельно з основними мовними одиницями (морфемами, словами, реченнями) і також несуть певну інформацію.

ТОН (від лат. *tonus* — звук з гр. натяг, напруження) — висота звука, його якість, що визначається чистотою ритмічних коливань напружених голосових зв'язок: чим більше коливань припадає на одиницю часу, тим вищий звук. Тон голосу людини виражає різні емоційні відтінки, ставлення до об'єкта мовлення, настроїв того, хто говорить, риси його вдачі тощо.

ВИСОТА ТОНУ — якість голосу промовця, яка залежить насамперед від віку і статі мовця, але значною мірою і від його емоційного стану: коли людина хвилюється або гнівається, голос стає вищим, ніж зазвичай; коли ж людина стомлена, розчарована — голос у неї стає нижчим, його діапазон — вужчим. Висота тону є також важливим компонентом інтонації фрази. Напрямок тону вниз (тобто центральні слова, наголошені склади яких кінцями спрямовані вниз) відповідає закінченню думки, надаючи мові відтінок певності; напрям тону вгору (тобто наголошена частина фрази іде вгору) супроводить розвиток думки і свідчить про її незавершеність, будучи також особливо характерною ознакою питального речення.

НОРМАЛЬНИЙ ТОН (від лат. *normalis* — прямий) — відносно стала висота, на якій ми вимовляємо більшість звуків нашої мови, відступаючи від неї здебільшого у вимові логічно на-

голошених слів. Нормальний тон залежить від роду даного голосу (сопрано, бас, альт) та його індивідуальних якостей, не залишаючись постійним навіть для однієї особи: підвищуючись на кілька ступенів при голосному мовленні, розрахованому на велику аудиторію, і при стенічних емоціях, та знижуючись при емоціях астеничних. Коли перші ноти мовлення, розпочатого з особистої ініціативи (не в діалозі), будуть ненаголошені, той, хто говорить, скаже їх у своєму нормальному мовному тоні. Те саме, що й *натуральний тон, середній тон*.

ТОНАЛЬНІСТЬ — 1) акустична характеристика звука, яка визначається концентрацією енергії у межах верхніх і нижніх частот. Розрізняють голосні звуки високотональні (і, е, и) і низькотональні (у, о, а); 2) основна емоційна настроєність ораторського твору.

ТЕМБР ГОЛОСУ (від фр. *timbre* — дзвоник) — звукове забарвлення, характерне як для типу голосу (бас, баритон, тенор, сопрано тощо), так і для голосу конкретної людини. Постійне забарвлення голосу людини зумовлене індивідуальними особливостями її мовного апарату (розміром і формою гортані, ротової і носової порожнин, що слугують резонаторами при творенні звуків). Темброве забарвлення створює ті чи інші емоційно-експресивні відтінки мовлення (веселий, сумний, ображений, рішучий).

ТЕМП МОВЛЕННЯ (від італ. *tempo*, з лат. *tempus* — час) — швидкість, з якою вимовляються мовні елементи. Темп мовлення вимірюється кількістю виголошених звуків (складів) за одиницю часу (наприклад, за секунду). Темп тісно пов'язаний із різними формами мовлення, що пристосовуються до конкретної мети й умов спілкування, з індивідуальними особливостями мовця та його психофізичним станом. Так, спокійному настрою здебільшого відповідає повільний темп, зворушенню — жвавість мовлення, обурення, навмисно стримуване, іноді набуває форми повільного відрубубання («відчеканювання»), пов'язаного з так званним «цідженням» крізь зціплені зуби. На темп мовлення має вплив також відносна важливість виголошеного. Звідси випливає своєрідне «ковзання» повз другорядні мовні такти та вставні речення прискорене вимовляння цілих частин промови, якщо вони не відіграють великої ролі в загальному масштабі. Темп мовлення залежить також від технічних (акустичних) умов приміщення: чим гірші ці умови, тим повільнішим повинен бути темп мовлення.

ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ (від гр. вправний, досвідчений) — сукупність прийомів (переважно фонетичних), застосовуваних для майстерного виголошення промови.

ПОСТАВИТИ ГОЛОС — допомогти своєму голосові виявити в максимальній мірі властивості, які він повинен мати, тобто: а) благозвучність — наявність «металу», відсутність носового та інших неприємних відтінків; б) діапазон (обсяг від найнижчої ноти до найвищої) — не менший за півтори октави; в) витриманість — здатність довго, не стомлюючись говорити повними, чистими, тобто без усяких сторонніх призвуків, звуками; г) силу (здатність заповнювати звуками певне приміщення), що не завжди збігається з голосністю; ґ) рухомість — здатність володіти так званими важелями тону: висотою, силою і тривалістю, самовільно змінюючи їх у той або інший бік, а також мистецтво змінювати тембр, забарвлення звука.

ВИРАЗНІСТЬ МОВЛЕННЯ — якість публічного мовлення, завдяки якій здійснюється вплив на емоції та почуття аудиторії. До засобів виразності належать: засоби художньої образності, фонетичні, лексичні засоби, а також нелітературні форми функціонування мови, якщо вони вживаються усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення.

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ МОВЛЕННЯ — виразність мовлення оратора; всі ті засоби, що роблять промову яскравою, впливовою. Засобами експресивності є образна манера викладу, емоційність виступу, пафос промовця тощо. Експресивності мовлення сприяють також виразово-зображувальні особливості мови, що виявляються в лексичних, словотворчих і граматичних засобах (в експресивній лексиці, особливих афіксах, тропях, стилістичних фігурах тощо).

ЕВФОНІЯ МОВЛЕННЯ (від гр. милозвучність) — властивість усного публічного мовлення, що полягає у плавності, мелодійності, інтонаційній виразності мовлення, у відсутності різкозвучних звукосполучень, слів-паразитів, вставних звуків (м-м-м, е-е-е і т. ін.), суворе додержання орфоепічних норм. Звучання слова — один із допоміжних засобів підсилення виразності й емоційного забарвлення мови оратора. Цій меті слугують алітерації, асонанси, звукові повтори різних видів, звуконаслідування, рими тощо, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі. Зокрема, в українській мові для полегшення вимови слів існують позицій-

ні чергування прийменників-префіксів у\\в: у (а не в) вагон, живе в (а не у) Ужгороді; сполучників і\\й\\та: службовці та (а не і) інженери, наука й (а не і) освіта. Те саме, що й *милозвучність, благозвучність, евфоніка* (Д. Загул).

11.8. Декламація

ДЕКЛАМАЦІЙНИЙ МЕТОД (Баженов) — спосіб виголошення тексту. Виділяють такі методи: *говірний, ораторський, розспівний або речитативний, наспівний, пісенний, моторний, евфонічний, звуконаслідувальний, комбінований*.

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — спосіб декламації, що вживається не так з естетичних міркувань, як через намагання зобразити ті чи інші позамовні звуки або шуми: стукотіння коліс поїзда, цокання маятника тощо. Часто він переплітається з моторним, бо звуки зображаються зазвичай як результат рухів, які їх викликали.

ЕВФОНІЧНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — метод декламації, в якому мелодія і ритм відступають на другий план. Основне його завдання — виділення фонетичного інструментування — рим, алітерацій, асонансів тощо. Вживається як допоміжний метод.

КОМБІНОВАНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) (від лат. *combinatio* — з'єдную) — спосіб виголошення, що полягає в одночасній чи послідовній комбінації кількох методів декламації.

МОТОРНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — спосіб виголошування, що використовує ритм промови, аби ілюструвати той чи інший вид руху, акцентуючи увагу головним чином на двох складниках тону: темпі й силі. Мелодика відступає на другий план, а особливої ваги набувають звукові повтори і паузи.

НАСПІВНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — метод декламації, при якому мовний звук, що допускає відносно точне мелодійне нотування лише в місцях основних наголосів, прагне і поза логічним наголосом уступити своє місце суто вокальному звукові. При наспівному методі виявляють себе сталішими не тільки мелодія, а й тривалість окремих звуків. Наспівний метод застосовують як стилізацію говірного.

ОРАТОРСЬКИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — урочистий, піднесений спосіб виголошування. Відрізняється від го-

вірною більшою силою голосу, різноманітністю інтонації, старанністю артикуляції, повільнішим темпом. Промовець не просто розповідає, а доводить, переконує, запалює. Ораторський метод застосовують, якщо мовлення спрямоване на широкий масовий вплив — збори, мітинг тощо.

ПІСЕННИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — метод проголошення усного слова, при якому декламація у власному розумінні переходить у спів пісні, романсу, виходячи поза межі ораторської діяльності. Коли ми маємо лише наближення до чистого вокалу, він збігається з наспівним методом.

РОЗСПІВНИЙ МЕТОД ДЕКЛАМАЦІЇ (Баженов) — спосіб виголошення, що застосовується переважно у культових, богослужбових жанрах, дуже рідко вживається в ораторській практиці (наприклад, у голосіннях). Мовні ознаки декламаційної інтонації при розспівному методі близькі до вокальної сталості. Те саме, що й *речитативний метод декламації*.

СИТУАТИВНИЙ МЕТОД ВИМОВИ — манера говоріння, зведена у певний (для відповідного історичного періоду традиційний) відносний стандарт, пристосований до певних типологізованих умов спілкування. Кожна з таких вимовних манер зазвичай не пов'язується з якимось одним функціональним стилем (скажімо, публіцистичним, науковим, інформаційним тощо). Вона може накладатися на більшість основних функціональних стилів, видозмінюючи їх індивідуальні вимовно-інтонаційні особливості відповідно до обставин мовлення, але в цілому не порушуючи принципів (диференційних) характеристик інтонації того чи іншого стилю. Виділяють такі ситуативні методи вимови (Баранник): *мітинговий, звичайний публічний, розмовний, або говірний*. Відмінності між ситуативними методами вимови виявляються в загальних фонаційних особливостях, зокрема, в характері проказування слова і всього речення, у висоті тону, у своєрідностях мелодійного рисунка фрази, у силових (енергетичних) характеристиках мовлення, в паузальному членуванні речення і цілого словесного масиву. Особливо важливу роль у формуванні різних ситуативних (як і функціонально-стильових) видозмін монологічного мовлення відіграють темпоральні показники говоріння.

РОЗМОВНИЙ МЕТОД ВИМОВИ — один із ситуативних методів вимови, що використовується у випадках безпосередньої близькості з адресатом (наприклад, розповідь, часом

навіть бесіда, якщо вона відбувається у невеликому колі слухачів).

Силові якості вимови — невисокі, фраза виголошується без особливого напруження голосу, в кінці речення інтенсивність основного тону часто спадає «до нуля». Кінцеві частини фрази промовляються, як правило, у більш низькій тональності, ніж це буває у двох інших ситуаціях мовлення. Для розмовного ситуативного методу вимови звичайним є нижній голосовий регістр (грудний резонатор), але той, хто говорить, легко може виходити в інші голосові регістри. Порівняно високі темпові показники. Пришвидшення темпу нерідко змінюється його уповільненням, а уповільнення — пришвидшенням. Серед пауз помітне місце займають психологічні; пауз, розрахованих на дистантний резонанс, немає зовсім. Те саме, що й *говірний метод вимови*. Див. також: *говірний метод декламації*.

ЗВИЧАЙНИЙ ПУБЛІЧНИЙ МЕТОД ВИМОВИ — один із ситуативних методів вимови, властивий виступам у звичайних умовах публічної монологічної комунікації: аудиторія не перевищує оптимальних розмірів або, якщо вона досить велика, на трибуні є мікрофон. Вимова оратора чітка і відзначається достатніми силовими характеристиками, але не має високих енергетичних показників, властивих мітинговому методу вимови. Для вимови цього ситуативного типу характерний головним чином середній голосовий регістр з виходами у верхній і часом у нижній голосові регістри. Темп мовлення при цьому середній, членування мовлення здійснюється за допомогою логічних і психологічних пауз. Звичайний публічний метод вимови є основним у сучасному публічному мовленні.

МІТИНГОВИЙ МЕТОД ВИМОВИ — один із ситуативних методів вимови, що використовується у виступах перед дуже великою аудиторією, зазвичай в урочистій атмосфері. Кожне слово і речення оратор виголошує не лише ясно і чітко, але й з відносно великою силою. Щоб оратора почули всі (а такі промови виголошують найчастіше у великій залі або на площі), йому доводиться «форсувати» голос. Особливість цього методу — широке використання верхнього голосового регістру з переходами на середній. Для загальної мелодичної схеми мовлення властивий своєрідний мітинговий монотон, що утворюється виголошенням фрази у відносно неширокому тональному діапазоні (низькі тональності, звичайно, відсутні, грудний резонатор ви-

користується мало). Відповідне враження посилюється особливим наскрізним ритмом мовлення, у формуванні якого велике значення має своєрідне паузальне членування речення. Крім логічних і психологічних пауз, звичайними тут є дистантні паузи: оратор виголошує кожну частину речення так, ніби розраховує на дистантний резонанс, вичікує, щоб слово досягло найвіддаленішого слухача.

МІКРОФОННИЙ МЕТОД ВИМОВИ — метод, що розвинувся з появою радіо і телебачення (спеціальні виступи з промовама, лекціями, доповідями, звітами, повідомленнями, розповідями, коментарями, розгорнуті відповіді на запитання кореспондентів, різноманітні репортажі тощо). Для цього методу вимови, на відміну від аудиторного, не характерні силові акценти, розраховані на дистанційне сприйняття фрази, при ньому немає необхідності в особливій, ораторській силі голосу. Виголошення перед мікрофоном характеризується меншою енергією, ширшим тональним діапазоном, звичайним, узгодженим з вимогами конкретного комунікативного завдання (а не розрахованим на дистанційний резонанс) паузальним членуванням, більш високими темповими показниками; йому властива в цілому менша емоційна безпосередність, оскільки емоційний тонус визначається змістом повідомлення і не залежить від реакції слухачів. Протилежне — *аудиторний метод вимови*.

МЕЛОДИКА МОВЛЕННЯ — (від гр. співучий) — один з основних елементів інтонації, що виявляється у послідовних змінах висоти голосу (тону). Мелодика виконує синтаксичну функцію: засобами мелодики оформлюються і розрізняються розповідні, питальні, спонукальні речення. Від мелодики залежить і емоційне забарвлення речення. Радість, гнів, зневага, презирство тощо у висловленні виявляються і засобами мелодики.

КАДАНС (від фр. *cadence* з лат. *cado* — падаю, припиняюся) — тип мелодики мовлення, характерний для кінця фрази. Закінчуючи думку ми здебільшого (в межах розповідного речення) знижуємо тон і затримуємо темп: фізіологічно під кінець речення спадає тиск повітря і напруженість гортанних м'язів, через що затримується і знижується звук. Інколи (наприклад, під впливом тих чи інших емоцій), навпаки, закінчуючи, ми прискорюємо темп і підвищуємо тон. В усякому разі, залежно від змісту речення, так чи інакше змінюємо хід звуків голосу.

КАКОФОНІЯ (від гр. поганий звук) — немилозвучне сполучення звуків, що болісно вражає слух. Часто какофонія у мовленні виникає внаслідок набридливого повторення одних і тих самих звуків, їх скупчення у реченні, що не пов'язано зі стилістичним завданням: «Яка ріка така широка, як Ока?» Протилежне — *евфонія*.

ПРОСОДИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ — ритміко-інтонаційні елементи мовлення (мелодика, відносна сила вимови слів та їх частин, співвідношення відрізків мовлення за довготою, загальний темп мовлення, паузи, загальне темброве забарвлення тощо), які організують мовлення шляхом протиставлення одних частин мовного потоку іншим.

ЛОГІКО-РИТМІЧНИЙ НАГОЛОС — наголос, за допомогою якого мовлення членується на такти і фрази.

ЕНКЛІЗА — (від гр. відхиляю) — акцентуаційне прилягання ненаголошеного слова до попереднього наголошеного і утворення з ним єдиної акцентуаційної одиниці: прочитав би, надвечір, чи приходив же. Протилежне — *прокліза*.

ЕНКЛІТИКА — ненаголошене слово, що стоїть після наголошеного, утворюючи з ним єдине фонетичне ціле. Тобто слово, яке підпало енклізі. Найчастіше це частки, допоміжні дієслова. Протилежне — *проклітика*.

ФІЗІОЛОГІЧНА ПАУЗА — (від гр. природознавство) — незначуща зупинка у мовленні для вдиху. Фізіологічна пауза повинна збігатися, у всякому разі в більшості випадків, з іншими значущими паузами — граматичними, логічними та психологічними.

11.9. Практичні вправи

11.9.1. Зняття емоційного напруження

Оскільки емоційне напруження супроводжується напруженням м'язів, то регулювати самопочуття можна, знімаючи м'язове напруження. Щоб краще відчувати стан розслаблення, слід заздалегідь потренуватися в напруженні окремих груп м'язів і подальшому їх розслабленні.

Вправа 1. Розслаблення й напруження м'язів руки. Стійте прямо, випрямте руки вперед, пальці стисніть у кулак, одночас-

но напружуючи м'язи п'ясті, передпліччя, плеча (3—4 с.). Пам'ятайте про уявну дію при цьому (ви хочете бути сильним, міцним, ваші м'язи сильно напружені). А потім розслабтеся: руки вільно падають униз, повторюючи маятникоподібні рухи.

Вправа 2. Використання слів для релаксації. Концентруємо увагу й даємо самонаказ: «Увага на руки! Мої пальці розслаблені... Мої пальці й п'ясті розслаблені... Мої передпліччя й плечі розслаблені... Моє обличчя спокійне й нерухоме...»

Потрібно знати, напруження яких м'язів викликає та або інша емоційна реакція. Так, при емоції страху найбільше напружуються артикуляторні та потиличні м'язи, отже, на їх розслаблення й треба звернути увагу, перебуваючи у цьому стані.

Вправа 3. Використання образів-уявлень для розслаблення. Яскраве уявлення про якийсь об'єкт здатне викликати відповідні відчуття й реакцію організму. Наприклад, сильне хвилювання можна зняти, якщо уявити себе (бажано кілька разів) тим, хто відповідає на іспиті без хвилювання. Звичайно, це важко й не завжди вдається, у такому разі можуть допомогти сюжетні уявлення на кольоровому фоні: луг, річка, море.

Вправа 4. Контроль тону м'язів. Ця вправа допомагає не тільки надати обличчю спокійного вигляду, а й досягти внутрішньої гармонії, заспокоєння. Текст може бути таким: «Я зосереджений на моєму обличчі. Моє обличчя спокійне. М'язи чола розслаблені. М'язи очей розслаблені. М'язи щік розслаблені. Губи та зуби розтиснені. Рот розтягнутий в усмішці. Моє обличчя, як маска». Разом з усмішкою ми відчуваємо, як зникає напруження в обличчі й по всьому тілу.

Вправа 5. Контроль і регуляція темпу руху й мовлення. Разом із м'язовою скрутністю емоційне збудження може виявитися в зростанні темпу рухів і мовлення, метушливості. Уникнути цього допоможуть такі завдання:

а) плавно й поволі стискати й розтискати пальці рук, плавно й поволі переводити погляд з одного предмета на інший, так само писати, йти, говорити;

б) використовувати в тренуванні чергування швидкого й повільного, плавного й різкого темпу. Наприклад, 2—3 хв. робити все (збирати розкидані книги, писати на аркуші тощо) сповільнено й плавно, потім 1—2 хв. — швидко й різко, імітуючи метуш-

ливість і знервованість. Далі знову повільно й т. д. Так само читати уривки добре знайомих творів.

Ці вправи, побудовані на темповому контрасті, допомагають регулювати емоційний стан, оскільки він оптимізується під впливом розміреного й частого ритму.

Вправа 6. Контроль і регуляція дихання. Оскільки наше дихання й емоційний стан взаємозв'язані, то контроль і регуляція першого можуть сприяти саморегуляції другого. Спостереження показують, як змінюється дихання в емоційних станах: рівне дихання сплячого, глибоке у того, хто задумався, прискорене у того, хто хвилюється, «роздуті ніздрі» у того, хто гнівається.

Вдих при діафрагмальному диханні здійснюється через ніс. Спочатку повітрям при розслаблених і злегка опущених плечах наповнюються нижні відділи легенів, живіт при цьому все більше й більше випинається. Потім вдихом послідовно підіймаються грудна клітка, плечі й ключиці. Повний видих виконується в тій же послідовності: поступово втягується живіт, опускається грудна клітка, плечі, ключиці. Це стабілізує емоційний стан.

Таким чином, тренуючись за допомогою наведених вправ, використовуючи самонакази й уявні образи, ви можете навчитися створювати стан повного фізичного спокою, впливаючи через свідомість на підсвідомість. Це допоможе опанувати себе під час стресових ситуацій (складання іспитів, виступи, дискусії).

Складаючи текст до вправ для самонавіювання, варто керуватися такими правилами: формула повинна бути чіткою й лаконічною; формула не повинна містити негативної частки «не»; обов'язкове дотримання послідовності формул: «хочу — можу — буду — є».

(Я хочу бути спокійним і впевненим, я можу бути спокійним і впевненим, я буду спокійним і впевненим, я спокійний і впевнений!)

Рекомендуємо програми-зразки самонавіювання.

1. Для оптимізації настрою: «Я зібраний і врівноважений; у мене піднесений, радісний настрій; я хочу бути активним і бадьорим; я можу бути активним і бадьорим; я активний і бадьорий; я хочу (можу, буду) відчувати енергію та бадьорість; я життєрадісний і сповнений сил; я оптиміст».

2. Для відпочинку: «Я спокійний; я абсолютно спокійний; я добре відпочиваю й набираюся сил; відпочиває кожна клітинка мого організму; відпочиває кожен м'яз; відпочиває кожен нерв; свіжість і бадьорість сповнюють мене; я зібраний та уважний; попереду плідний день; я відпочиваю».

3. Для налаштування на майбутній іспит: «Я відчуваю себе впевнено; настрій піднесений; голова ясна; я абсолютно спокійний; я зібраний; мислю чітко; я хочу (можу, буду) відповідати легко, чітко, ясно».

4. Для налаштування на професійний стиль поведінки під час виступу, подолання невпевненості, скутості в спілкуванні зі слухачами: «Я абсолютно спокійний; я входжу в аудиторію впевнено; я відчуваю себе вільно й розкуто; я володію собою; мій голос звучить рівно, впевнено; я можу добре виступити; настрій бадьорий; мені самому цікаво виступати; мені є що розповісти слухачам; я спокійний і впевнений у собі».

11.9.2. Техніка дихання. Голос

Оволодіння технікою дихання починається зі зняття фізичного й емоційного напруження. Це розслаблює фонаційні шляхи, усуває перешкоди, що заважають координації мовного процесу.

Вправа 1. «Лічилка». Визначення індивідуальних особливостей мовного видиху. Після вимовлення відомої дитячої забавлянки «Кицю грамоті учили — раз, два, три, чотири, не читати, не писати, мишеняток рахувати» — глибокий вдих і на видиху рахувати: «одне мишеня, двоє мишенят...» до повного використання повітря. Останнє число — показник розподілу й місткості дихання.

Вправа 2. «Квітковий магазин». Вихідна позиція — стійка. Для контролю ліву руку кладете на живіт, праву — на ребра. Видихніть (п-фф). При цьому живіт втягнеться. Виконання: роблячи вдих, уявіть, що нюхаєте квітку. При цьому живіт висувається вперед, ребра розширюються, закріпіть вдих поштовхом живота, підтягніть низ живота (кашель або позиви до кашлю). Після цього починайте видих поволі й плавно на п-ффф, при цьому живіт поступово втягується, ребра опускаються, вдих короткий, видих довгий. Вправу повторити 2—3 рази.

Вправа 3. «Свічка» (рівний, інтенсивний видих). Візьміть вузьку смужку паперу (завширшки 2—3 см, завдовжки 7—10 см)

й, уявивши що це свічка, дмухайте на неї. Вона відхиляється від вас — це відхилилося «полум'я». Така «свічка» дає змогу наче стежити за рівністю струменя повітря, що видихається; видих рівний: папірець перебуває в одному положенні — відхилившись (поклали «полум'я» свічки й тримаєте його в цьому положенні). Зверніть увагу на деяке напруження в області діафрагми та міжреберних м'язів. Міцний «дихальний поясок» зберігає рівність струменя повітря, що видихається.

Вправа 4. «Проколотий м'яч» (плавний, енергійний видих, що не слабшає до кінця). Уявіть, що в руках у вас на рівні грудей великий гумовий м'яч. Він виявився проколотим. Якщо на нього натискати, чуєш, як виходить з нього повітря. Імітуйте його звуконаслідувальним «сссс...». Натискайте на «м'яч» долонями легко, без зусиль, щоб повітря виходило з нього (ваших легенів) подовше. Руки сходяться поволі-поволі: вони відчують невеликий опір «м'яча»... Нарешті долоні зійшлися. І з цим рухом «виштовхнулося» на останньому активному звуку «с» використане при звучанні повітря. Виконайте кілька разів вправу. Виконуйте її легко, без напруження в руках.

Вправа 5. «Звуконаслідування» (різні види видихання). Пригадайте й відтворіть різні звуки природи й життя: свист вітру: сссс..., шум лісу: шшш..., якнайтонший звук комара: зьзьзь..., жжжж..., жьжьжь... Крик і каркання ворони кркркр..., крр! кар! кар!, тріскотню сороки: трр! трр!, гуркіт мотора: рррр!, звук електричного дзвінка: рьрьрь, вигуки кучера: тпру! тпру! тпру!, нно! нно! тощо.

Зверніть увагу на роботу діафрагми: то в неї мінімальне напруження (наприклад, коли повітря неначе саме «витікає в природу» — при шумі лісу або дзижчанні жука) то напруження посилюється (при гуркоті мотора або звучанні електричного дзвінка). Коли повітря з силою виштовхується, діафрагма активно й енергійно рухається, також ривками «виштовхуючи» повітря (при імітації крику ворони, тріскотні сороки, при вигуку кучера).

Вправа 6. «Пилка». Візьміться удвох за руки навхрест. Праві руки — це ваша пилка, ліві — колода. Перший з учасників тягне на себе пилку правою рукою, імітуючи звук: ззззззззз... (рахунок «раз»), другий своєю правою рукою бере «пилку» на себе: ссссссс... (рахунок «два»).

Так, по черзі беручи на себе пилку, відбувається тренування. Пиляти треба енергійно, весело, не затримуючи свою руку, коли партнер бере пилку на себе, як при справжньому пилянні! Дихання повинне бути рівномірним, ритмічним: беручи пилку на себе, робіть видих зі звуком, відпускаючи її — вдих.

Вправа 7. «Ввічливий уклін». Позиція перша — підніміться навшпиньки, руки в сторони (вдих), позиція друга — поволі схилийтеся вперед, поступово зводячи руки і притискуючи їх по-східному до грудей. Уклоняючись, вимовляєте розтягнуте на звуці слово здрасссссссте.

11.9.3. Вправи на розвиток голосу

Вправа 1. «Стогін». Для виконання цієї вправи сядьте на стілець, зберігаючи положення «тіло на кілочок», тобто не відкидайтеся на спинку стільця, тримайте спину прямо. Це допомагає правильній роботі дихального апарату. Уявіть, що у вас болить горло або голова. Неголосно стогніть, вимовляючи звук «м» з метою «заспокоїти біль, відволіктися від нього». Не кречіть! При кречанні звук не тягнеться, а є глухим, коротким, зв'язки напружені. Все повинне бути вільним: м'язи обличчя, ший, ніг, рук. Плечі опущені. Шия настільки вільна, що голова трохи нахилилася вниз або вбік.

Поволі, перевіряючи свободу м'язів, рухайте головою вниз, уліво, управо, продовжуйте в той же час «стогнати». Не затискайте звук. Стогін вільний, на середній ноті, властивий вашому розмовному мовленню. Рот закритий, але губи зімкнуті не щільно, а лише злегка з'єднані.

Ви скоро відчуєте, як легко, без жодного напруження головних зв'язок звук заповнить головні резонатори, почнуть вібрувати губи, вібрація відіб'ється на твердому піднебінні, в носоглотковій порожнині. Резонацію можна відчути навіть фізично, прикладаючи пальці рук до губ, до лоба, до тім'ячка, до потилиці.

Закріпіть звук «м», поступово приєднайте до нього голосні звуки: а-о-у-е-и-і.

Зберігаючи положення попередньої вправи й продовжуючи «стогнати», поволі, без напруження опускайте злегка нижню щелепу «Мма...» і зараз же закривайте рот, продовжуючи стогнати «унамм». Головне — м'язова свобода. Працює тільки дихальний апарат. Можна ускладнити цю вправу, здійснюючи тренування

голосу шляхом додавання до звука «м» інших голосних. При виконанні цієї вправи потрібно стежити, щоб голосні не завалювалися в порожнину рота.

Вправа 2. «Колисанка». Пригадайте, як, заколисуючи дитину, м'яко й вільно наспівують знайому фразу колискової мелодії:

М М М М М М М М

Ось і наспівуйте цю мелодію на всіх голосних, добиваючись м'якої атаки звуку:

А А А А А А А А

Запам'ятайте цей стан м'язової свободи в області глотки й відчуття того, що «гойдаєш» голосні діафрагмою.

Вправа 3. «Маляр». Уявіть, що фарбуєте раму вікна, супроводжуючи рухи руки (рухи по вертикалі) словами «вгору, вниз, вгору, вниз...»

Не затискайте п'ясть, вона повинна бути вільною, рухи її — легкими, м'якими. Спочатку маленькі мазки тільки п'ястю. За нею йдуть слова — такі ж короткі.

Руки стають упевненішими, ширшими (від ліктя), а слова — крупнішими, голос підіймається все вище, разом з рухом руки.

Потім руки запрацювали від плеча. Широкий мазок вгору й униз. Голосний у слові ще ширший, голос підіймається ще вище й опускається ще нижче.

Поступовість підвищення й пониження голосу — важлива складова мовлення. Вона свідчить про витримку, володіння собою, своїми відчуттями, голосом.

Вправа 4. «Літаючі кульки» (розвиток діапазону голосу). Уявіть, що високо в повітрі літають повітряні кульки, полічіть їх.

Вправа 5. «Поверхи» (розвиток діапазону голосу). Уявіть, що підіймаєтесь сходами з групою студентів. Вони стомилися. Своїм голосом ви прагнете підбадьорити їх:

і перший поверх, і другий поверх, і третій поверх, і четвертий поверх, і п'ятий поверх.

Звук прямує не вперед, а неначе вгору по сходах — у голову! Слова «кладіть» все вище й вище (це фіксує рух руки), від грудного в середній, потім в головний регістр.

Допомагайте рукою. Сміливіший підйом — ширший рух руки. Важко відразу спустити голос у «підвал»? Знов допоможіть

рукою. Опускаючи руку, розслабте об'єм глотки. Підвищуючи голос, нічого не змінюйте в мовленнєвому апараті. Та ж свобода. Жодних змін.

Вправа 6. Скрутіть з паперу трубку діаметром 3—4 см. Прикладіть її до губ. Вимовляйте голосні (склади, слова, тексти), намагаючись, щоб вони звучали в трубці.

11.9.4. Дикція

Робота над дикцією починається з артикуляційних вправ

Вправа 1. Тренування нижньої щелепи. Необхідною умовою чіткого, правильного мовлення є вміння правильно відкривати рот. Це пов'язано з роботою нижньої щелепи.

Вихідне положення: голова тримається прямо, підборіддя у звичному зручному положенні, губи зімкнуті. На рахунок «один» щелепа опускається на відстань ширини двох пальців (середнього й вказівного), язик лежить вільно, кінчик його — біля нижніх різців; губи зберігають округлу форму, зуби не оголюються. При тренуванні потрібно стежити за тим, щоб голова не нахилилася, вся увага повинна бути зосереджена на опусканні щелепи. На рахунок «два» фіксуємо відкрите положення рота; на рахунок «три» рот закритий. Вправа повторюється 6 разів поспіль.

Вправа 2. «П'ятачок» (тренування губних м'язів). Вихідне положення: зуби зімкнуті, губи в звичному спокійному стані.

На рахунок «один» губи зібрати в «п'ятачок», а потім, прагнучи не розтискати «п'ятачок», робити кругові рухи: праворуч, униз, ліворуч, угору; повторити цей круг 3—4 рази, після чого стільки ж разів зробити цю вправу зліва направо.

Вправа 3. «Почухування». Нижні зуби торкаються верхньої губи і злегка почухують її, потім той же рух роблять верхні зуби, торкаючись нижньої губи. Вправа повторюється 3—4 рази.

Вправа 4. Тренування м'язів язика. Вихідне положення: рот відкритий, язик лежить плоско, кінчик язика біля нижніх передніх різців.

На рахунок «один» кінчик язика підіймається до верхніх передніх зубів; на рахунок «два» язик опускається у вихідне

положення (кінчик язика біля нижніх різців); на рахунок «три» кінчик язика підіймається до альвеол; на рахунок «чотири» язик у початковому положенні; на рахунок «п'ять» кінчик язика за альвеолами; на рахунок «шість» — початкове положення. Вправа повторюється 3—4 рази.

Робота над голосними звуками

Вправа 1. У цій вправі, як і в подальших, тренуємося вимовляти різні голосні звуки в складах, слові та фразі.

Звуки а, я

«Аї? Аї! Аї. Ая? Ая! Ая».

Барабан — сім'я.

Прапор — ярус.

Альбатрос питав акулу: а про азбуку ти чула?

Звуки і, у, ї

«Ої! Ої? Ої. Аи! Аи? Аи. Аї! Аї? Аї».

Годинник — індик.

Їжа — їжак.

Україна — солов'їна.

Прилетіли солов'ї,

Звеселіли всі гаї.

Ой веселі солов'ї,

Розкажіть про ті краї!

Килимом зеленим зазеленіла озимина.

Летів горобчик, сів на стовпчик, прибіг хлопчик, утік горобчик.

Звуки е, є

«Ое! Ое? Ое. Ає! Ає? Ає.»

Весело — село.

Коза — дереза.

Єхидна — твоє.

Заєць — ховається.

Єнот навчав синка єнота:

— Є в лісі річка і болото.

Є мисливець — він полює,

Єгер є — він ліс пильнує.

Летів перепел перед перепелицею, перед перепелятами.

У кареті на кларнеті грає місяць у кашкеті.

Звуки о, у, ю

«Оя! Оя? Оя. Уа! Уа? Уа. Ою! Ою? Ою.»

Вовк-вікно.

Холод — радіо.

Учень — ураган.

Чуб — зозуля.

Юний — в'юнок.

Юшка — люблю.

Ось гляньте: з оленятком олень

У зоопарку нашім є.

Окрайчик хліба тато Олин

З-за огорожі їм дає.

Уранці Уляна Уласа

Ураз умивать узялася.

Улас утікав, ухилявся:

Учора уже умивався.

Юро! Юро! Оглянися!

В'юн на твій гачок зловився!

Поки Юра позіхав,

В'юн з гачка у воду впав.

Робота

над приголосними звуками

Вправа 1. «Вибух». Вимовляйте без голосу глухі приголосні, активно виштовхуючи їх повітрям: п! пь! пі! пь! ті! ть! ті! ть! к! кь! к! кь! Вимовляйте кілька складів: Пу! По! Пе! Пі! Включіть дзвінки приголосні: Бу! Бо! Ба!

Вправа 2. «Звуки д, т». Тренуйтеся вимовляти звуки «д, т» у складах, прибираючи носове звучання. Закривши двома пальцями ніздрі, вимовляйте склади: ти, ті; та, тя; те, ті; ди, ді; да, дя; де, де. Рот треба розкривати поширше і стежити, щоб під пальцями не було вібрацій, щоб повітря не надходило в носову порожнину. Завдяки цьому поступово активізується язичок, який перекриває прохід і не допускає повітряний потік у носову порожнину. Цю ж вправу виконайте з відкритими ніздрями.

Кожну вправу слід чергувати з легкою імітацією позіханя, що супроводжується одночасним вимовлянням на видиху «х-х-а-а». Ця вправа сприяє відпрацюванню рухливості гортані і язичка.

Дачка — тачка.

День — тінь.

Тіна.

Дрібниця.

Вправа 3. «Звуки з, с»

«За — зо — зе — зі — зи».

«Са — со — су — се — сі — си».

Коза — коса.

Змій — смій.

Зала — сало.

Вправа 4. «Скоромовки». У роботі над скоромовками не можна просто вимовляти слова, треба знайти в них певний смисл. Починати роботу над текстами скоромовок варто в повільному темпі, заздалегідь потренувавшись у вимові найскладніших поєднань слів окремо. Потім можна поступово прискорити темп вимовляння скоромовок, не забуваючи про логічні наголоси.

Бабин біб розцвів у дощ, буде бабі біб у борщ.

Бурі бобри брід перебрели, забули бобри забрати торби.

Варка варила вареники, Василь взяв вареника, Варка Василя варехою, Василь Варку вареником.

Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг, впустив пиріг.

У домі Дмитра дим, ходімо швидше рятувати Дмитрів дім.

Біжить стежина поміж ожини, і в дружини ожини жменя.

Залізне зубило залізо любило, зубило в залізо залізною залізло.

Лили, лили, лили, пили, пили, пили, лили, лили діти, пили, пили квіти, виростали квіти, виростали діти.

Пильно поле пильнували, перепелів полювали.

Ішов Прокіп — кипів окріп,

Прийшов Прокіп — кипить окріп,

Як при Прокопові,

Так і при Прокописі

І при Прокопенятах.

Маленький полудрабок

Розполудрабився

На маленькі полудрабенята.

На дворі трава, на траві дрова,
Не рубай дрова на траві двора.

11.9.5. Виразне читання текстів

Щоб добре оволодіти вмінням правильно, гарно й виразно читати художні твори, потрібно докласти багато сил і праці.

Мова читця має бути не тільки бездоганно правильною, чіткою, а й красивою, темброво й інтонаційно гнучкою та багатою.

Ефективним засобом у процесі поліпшення техніки виразного читання є використання диктофона. Постійна робота над вимовою дасть результати лише тоді, коли не механічно повторюються окремі звуки, слова, а здійснюється контроль за власним читанням. Скажімо, ви записуєте на диктофон якийсь текст. Після цього прослуховуєте власне читання. Далі повторюєте норми української орфоєпії й вибираєте ті, які можуть стосуватися саме аналізованого тексту.

11.9.6. Норми української орфоєпії

Усі голосні звуки української мови під наголосом вимовляються чітко й виразно. Ненаголошені [а], [і], [у], [о] (крім позиції перед наголошеним складом з [у] — [зо^узул'а]) теж вимовляються чітко.

Наприклад:

автор ефектний
авторитет епіграма
образ ерудиція

У ненаголошених складах [є] та [и] мають призвуки [e^и], [и^е] — це позиційні варіанти: [ре^ибра], [оз^иєро], [зе^ирна], [ди^емар], [нали^евати].

I. Вимова приголосних звуків

1. Дзвінки приголосні в кінці слова й перед глухими в середині слова вимовляються дзвінко: зуб, сад, віз, ріг; будка, казка, ніжка.

2. З усіх дзвінких приголосних тільки глотковий звук [г] оглушується в словах: [н'іхт'і], [к'іхт'і], [лехко], [вохкий], [д]охт'у] (орф.: нігті, кігті, легко, вогкий, дьогтю).

3. Префікси роз-, без- можуть вимовлятися дзвінко і глухо (залежно від темпу мовлення): [розписаний] і [рописаний], [бе^истактний] і [безтактний].

4. Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко: [проз'ба], [вогзал], [молод'ба] (орф.: просьба, вокзал, молотьба).

5. Звуки [дз], [дж] вимовляються як неподільні звуки. Звукосполучення [д] і [з], [д] і [ж] вимовляються як два окремі звуки:

[ДЖ] [Д][ж] [да] [Д], [з]: джерело, джміль, віджати, піджарений, дзеркало, джурчати, відзнака, підземний.

6. Звуки [д], [т], [з], [с], [ц], [н] перед м'якими приголосними та перед [і] вимовляються м'яко: [п'іс'на], [україн'с'кий], [м'іц'ні].

7. У словах, де [в] стоїть після голосного перед приголосним звуком або в кінці слова, він звучить як звук [у], тобто голосний, який не утворює складу: правда [прауда], сів [с'у]. Цей звук називають голосним нескладотворчим.

II. Вимова звукосполучень

1. Сполучення — шся і — тся у дієслівних формах вимовляються як [с'а], [ц'а]: [научайес'а], [од'агайец'а] (орф.: навчаєшся, одягається).

2. У дієсловах наказового способу сполучення — жся, — чся вимовляються як [з'с'а], [ц'с'а]: не [маз'с'а], не [мор оц'с'а] (орф. не мажся, не морочся).

III. Вимова префіксів

Префікс — з, як прийменник з, перед глухими приголосними вимовляється як с: [сц'ідіти] (зцідити), [с ц'ікавіст'у] (з цікавістю).

Префікси без- і роз- перед глухими приголосними мають паралельну вимову [бес], [роз] / [без], [рос]: [бе^нспечний] і [безпечний], [розкв'іт] і [роскв'іт].

Префікс без- переважно вимовляється із дзвінком з.

Префікс роз- перед с частіше вимовляється як роз-.

Префікси роз-, без-, з- перед шиплячими уподібнюються шиплячим: зжити [ж'йти], безжурний [бе'ж:урний], зшивний [жшивний], безшелесний [бежшелесний], розшити [рожшити], зчепити [жчеипити], безчестя [бепжчест'а], розчин [рожчин].

Серед фонетичних явищ найпоширенішими є асиміляція та дисиміляція.

Асиміляція — це зміна, уподібнення звуків у мовному потоці під впливом наступного чи попереднього звука.

Асиміляція за дзвінкістю. Попередній глухий звук набуває дзвінкості, якщо за ним іде наступний дзвінкий: *молотьба* (звучить: *молодьба*), *вокзал* (звучить: *вогзал*), *боротьба* (звучить: *бородьба*), *якже* (звучить: *ягже*) тощо.

Асиміляція за глухістю. Попередній дзвінкий звук під впливом наступного глухого оглушується: *нігті* — *ніхті*, *кігті* — *кіхті*, *легкий* — *лехкий*, *вогкий* — *вохкий*.

Асиміляція за місцем і способом творення. При цій асиміляції зливається або дуже наближається артикуляція (вимова) близьких звуків: *безжалісний* — *бежжалісний*, *безшерстий* — *бежшерстий*.

Асиміляція за м'якістю. Попередній приголосний уподібнюється за м'якістю до наступного м'якого: *ніжність* — [н'іжн]іс[т], *селянський* — [сел'ан'с'кий].

Губні б, п, в, м, ф, шиплячі ж, ч, ш, щ, задньоязикові г, к, х, та дрижачий «р» перед м'якими не уподібнюються до м'яких.

Дисиміляція — це розподібнення звуків, фонетичне явище, протилежне асиміляції.

Дисиміляція спостерігається в таких випадках: 1. Зміна [сш], [жш] на [шч] і [жч]: *високий* — *вищій*; *низький* — *нижчий*. 2. Зміна [чн] на [шн]: *мірошник*, *соняшник*. 3. Зміна [д], [т] на [с] перед [т]: *веду* — *вести*; *плету* — *плести*.

Незважаючи на певні загальні вимоги щодо виконання прозових творів, не можна обійти й не врахувати деякі їх жанрові особливості. Жанрові види прози ще не остаточно підказують читцеві інтонацію, тому слід врахувати й певні стильові відтінки в прозі.

Так, маючи справу з прозовим текстом, необхідно звернути увагу на те, який він за своїм характером: описовий, нейтральний, гумористичний чи сатиричний. Це допоможе вам відшукати інтонаційні варіанти для кожного з них. Коли, наприклад, читається гумореска, байка, публіцистична стаття критичного змісту обов'язково має звучати інтонація легкої іронії, сміху або злої сатири.

Під час читання описового нейтрального тексту слід малювати словом чи то портрет людини, чи місце дії, чи картину природи розповідною, спонукальною, питальною та окличною інтонаціями.

11.9.7. Засоби емоційно-образної та логічної виразності

Розповідні речення оформляються розповідною інтонацією, яка характеризується підвищенням тону на початку й пониженням його наприкінці речення.

Питальне речення містить у собі якесь питання, на яке передбачається обов'язкова відповідь, або питання, що не потребує відповіді. Тон підвищується на слові, у якому міститься зміст питання.

Спонукальні речення містять у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо. Оформляються розповідною або окличною інтонацією.

Інтонація (лат. *intono* — голосно вимовляю) визначається як сукупність кількох фонетичних компонентів і фразового наголосу, пауз, ритміки, мелодики, тембру й темпу. За допомогою інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки — синтагми й речення.

Складовими частинами інтонації є висота тону, сила (інтенсивність голосу), темп і тембр мовлення, паузи.

Інтонація виконує різноманітні функції: *комунікативну, граматичну, модальну, емоційну та ін.*

Комунікативна функція інтонації пов'язана з актуальним членуванням речення — виділенням даного (відомого) і нового (невідомого). Ця функція служить для увиразнення змісту висловлювання. Особлива роль при цьому належить фразовому наголосу.

Граматична функція інтонації пов'язана з формуванням синтаксичних понять. Оскільки інтонація формує речення, то виділяється розповідна, питальна, спонукальна інтонації. Є інтонації, які позначають смислові (граматичні) відрізки речення: інтонація переліку, підрядності, протиставлення, вставності, звертання тощо. Наприклад, однорідні члени речення характеризуються перелічувальною інтонацією, відокремлені — інтонацією відокремлення.

За допомогою *модальної* функції інтонації виявляється ставлення мовця до повідомлюваної думки. Висловлювання набуває певного відтінку: ствердження, заперечення, сумніву, впевненості, вираження можливості або неможливості тощо.

Емоційна функція інтонації дає змогу виражати почуття мовця: радість, гнів, подив, страх тощо.

Розповідні, питальні, спонукальні можуть бути окличними реченнями, якщо виражають емоційні переживання мовця або його емоційне ставлення до фактів і явищ дійсності. Тоді вони оформляються окличною інтонацією, яка характеризується підвищенням тону на початку й наприкінці речення.

Логічне осмислення тексту вимагає від читця пошуків інтонаційних варіантів слів, на які падає логічний наголос.

Логічний наголос — це виділення голосом слова в реченні для підкреслення його логічного (сислового) значення.

У кожному тексті є слова, які при будь-якому інтонаційному варіанті залишаються головними, на них завжди падає логічний наголос. Ці слова називають дійову особу, про яку вперше говориться, яка вперше вступає в дію. Такою дійовою особою може бути людина, предмет, конкретні чи абстрактні поняття. Якщо ж у тексті ці образи повторюються, вони ніколи не виділяються наголосом, принаймні наголосом першої категорії.

Якщо за змістом у творі говориться про певну енергію наростання значущості головного слова, про рух уперед, тоді більш яскравим у звучанні серед однорідних слів-повторень буде останнє слово, коли ж мовиться про спад напруження значущості поняття, тоді яскравіше виділяється перше слово серед повторюваних.

Щоб з найбільшою виразністю прочитати текст, потрібно відшукати не тільки логічні наголоси, а й розставити всі необхідні паузи. Вони з'являються в результаті як логічного осмислення, так і емоційного відчуття тексту.

Пауза — це тимчасова зупинка у мовленні. Поділ мовлення на окремі інтонаційно оформлені частини допомагає відчути повну чи відносну завершеність думки. Паузи сприяють смислому уточненню тексту й розрізняються як за характером, так і за місцем. Залежно від змісту твору, його структури й емоційного характеру існують такі типи пауз: *логічні, граматичні, логіко-граматичні, ритмічні й психологічні*.

Логічні паузи ставляться між двома логічними мовними тактами, і поява їх зумовлюється лише змістом фрази. Місце їх і тривалість можуть бути різні, залежно від складності змісту й структури речення. Графічно логічна пауза позначається вертикальною лінією. Наприклад:

Вірнянки

Вірність — /одна з кращих моральних якостей людини, / опетизована усною народною творчістю / і літературою. //

Слово «вірність» / однокореневе з такими словами, / як «віра», / «вірний», / «вірна» / й найповніше розкриває своє значення у словосполученнях / «вірна подруга», / «вірна дружина», / «вірність присязі», / «служити вірою / і правдою» / та інших. //

Вірних дружин / в Україні споконвіку називали вірнянками. //

Недарма ж, / виходячи заміж, / дівчина напередодні весілля вишлігала ритуальний вінок / і просила своїх подруг: //

Вийте, / дівоньки, / собі й мені. /

Собі звийте з рути-м'яти, /

Мені / звийте з барвіночку. //

Зелений барвінок / для наших пращурів / був символом тривалого й вірного кохання. //

(З часопису)

Граматичні паузи зв'язані з розділовими знаками, а вибір і розстановка автором пунктуаційних знаків перебувають у цілковитій залежності від авторського задуму, змісту й художніх прийомів, використаних майстром слова.

Однією з умов виразності читання є вміння «читати» розділові знаки, оскільки кожен із них виконує певну змістову функцію. Розділові знаки на письмі поділяють текст на окремі частини, проте в усному мовленні є свої закони, які не завжди підпорядковуються законам граматики на письмі.

Пауза в реченні може бути й там, де немає розділового знака й не повинно його бути. У такому разі саме пауза допомагає краще зрозуміти фразу, а іноді уникнути двозначності в трактуванні змісту. Може бути й так, що кома між групами слів є, а паузи немає. Не відокремлюються, наприклад, паузою від попередніх слів вставні слова і звертання, які стоять у середині або в кінці речення, їх виділяють іншими інтонаційними засобами — темпом, голосом.

Логічно-граматична пауза з'являється як результат збігу логічної і граматичної пауз і позначається графічно двома вертикальними лініями. За тривалістю часу вона довша від логічної і граматичної пауз удвічі. Найчастіше логічно-граматична пауза зберігається в кінці речення, а також між складними конструкціями.

Ритмічна пауза зберігає ритмічну організацію мови. Ритмічною одиницею є віршований рядок. У поезії ритмічна пауза в кінці рядка часто збігається з граматичною чи логічною паузами, тоді ритмічна пауза графічно не позначається, оскільки її тривалість коротша від інших пауз.

Психологічна пауза — це пауза почуттєва. Психологічна пауза не знімає логічну паузу, а, по суті, часто замінює її завдяки своїй тривалості.

Психологічна пауза допомагає передати схвильованість, радість, несподіваність, сумніви, здивування, страх тощо. Часто автор тексту для передачі подібних емоційних станів героя ставить три крапки. За своєю тривалістю психологічна пауза може бути довгою — на письмі позначається трьома вертикальними лініями.

Психологічні паузи часто не піддаються синтаксичним законам, а спричиняються конкретною ситуацією.

Важливим засобом логічної виразності є темп. Темп — ступінь швидкості читання, мовлення. Він може бути уповільненим, швидким і середнім (нормальним). Це зумовлюється змістом монологічного мовлення або читання. У межах фраз і періодів повільніше читаються й вимовляються найбільш значущі слова для підкреслення найголовнішого і, навпаки, швидше вимовляється все те, що становить доповнення, пояснення, уточнення. Це можуть бути підрядні речення і звороти (дієприкметникові, дієприслівникові), вставні слова й речення.

Не справляє враження як швидкий темп, так і занадто повільний, коли мовець безперервно робить паузи нічим не вмотивовані, заповнює їх словами-паразитами (*знаєш, ну, та, о, а*).

Одноманітні інтонації теж шкодять красі та чіткості мови, збіднюють враження і вплив на слухачів.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Підберіть крилаті вирази мислителів стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво, які можна використати в науковій доповіді на студентській конференції, науковому гуртку.
2. Вкажіть на ті риси красномовства класичного періоду, які можуть бути прийняті сучасними риторамі.
3. Перерахуйте відомих вам риторів стародавнього світу.

4. Назвіть основні риси ораторського мистецтва мислителів стародавнього світу.
5. Дайте характеристику риторам сучасного світу.
6. Які правила з техніки мовлення ви запам'ятали?
7. Розкажіть про умови правильного дихання ритора.
8. Які з рекомендацій щодо техніки мовлення вам подобаються і чому?
9. Що таке паралінгвістичний канал мовленнєвого впливу?
10. Що таке евфонія мовлення?
11. Що таке звуконаслідувальний метод декламації?
12. В чому заключається ораторський метод декламації?
13. Що таке ситуативний метод вимови?
14. Дайте характеристику мікрофонному методу вимови.
15. Як зняти емоційне напруження?
16. З чого починається оволодіння технікою дихання?
17. Які вправи на розвиток голосу вам подобаються і чому?
18. Які вправи на розвиток дикції вам подобаються і чому?
19. Який засіб у процесі поліпшення техніки виразного читання є ефективним?
20. Які ви знаєте засоби емоційно-образної та логічної виразності?

Глава 12

КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ ТА АФОРИЗМИ

12.1. Крилаті латинські вислови про слово¹

1. *Alia commitenda, alia coelanda.*

Про одне слід говорити, а про інше — мовчати.

Пор.: Про одне хоч сім кіп, а про інше заціп.

Ця думка вперше зафіксована в «Одіссеї».

2. *Audi, sile.*

Слухай і мовчи.

Пор.: Мовчи, глуха, менше гріха.

Хто мовчить, той трьох навчить.

Вислів зустрічається у Софокла і Лукіана.

3. *Clavis in lingua.*

Язык під замком.

Пор.: Язык за зубами.

Цей фразеологізм зустрічається ще в Есхіла («Наш язык потребує замка»). Подібний вислів знаходимо в Софокла — «Золотий ключ стримує язык» і в Лукіана — «На язык слід накласти печать, щоб він міг приховувати таємниці». Відома також настанова Ямвліха (одного з піфагорійців): «Передусім стримуй язык». Зовсім в іншому, політичному плані звучить цей вислів у «Персах» Есхіла: «І вже не буде більше у людей язык під замком». Тут великий трагик пов'язує свободу слова з демократизацією політичного устрою в Афінах.

4. *Cujus regio, ejus lingua.*

Чия країна, того й мова.

Пор.: Чий обід, того й пісня. Чий край, того й звичай. Чия власть, того й масть.

¹ Друкується за виданнями: Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Із скарбниці античної мудрості / Н. Г. Корж, Ф. Й. Луцька. — К., 1988. — С. 173–193; Сагач Г. М. Золотослів. — С. 300–305; її ж Риторика, — С. 484.

5. Cum rem animus occupavit, verba ambiunt.

Якщо розум оволодів темою (предметом), то слова приходять самі собою.

6. Dictum ac factum.

Сказано — зроблено.

Пор.: Сказано як зав'язано.

7. Ex cula lingua melle dulcior flue bat oratio.

З язика його лилися слова, солодші від меду.

Так пише Гомер про старого Нестора, учасника Троянської війни, мудрого порадника, відомого своїм красномовством. Латинський переклад Гомерового вислову зустрічається у Цицерона.

8. Homo semper in ore aliud fert, aliud cogitat.

У людини завжди на язикау одне, а в думках інше.

Пор.: Каже про буряки, думає про капусту. На словах милість просить, а за халявою ножа носить.

9. Melius est prudenter tacere, quam inaniter loqui.

Краще мудро мовчати, ніж даремно базикати.

Або: Краще мудро мовчати, ніж говорити дурниці.

Пор.: Добра голова не скаже пусті слова. Краще мудре мовчання, ніж дурне казання.

10. Montes auri polliceri.

Обіцяти золоті гори.

Вживається як приказка для засудження безпідставних хвалькуватих обіцянок.

11. Multa paucis.

Багато небагатьма словами (сказати).

Пор.: Коротко, але змістовно. Сказати з горобця, щоб розжувати з галку.

Цей вислів часто використовується як епіграф.

12. Nescit vox missa reverti.

Сказане не повернеться.

Пор.: Сказаного не доженеш. Відрубаного не приточиш.

У Горация цей вислів вживається як порада майстрам художнього слова ретельно працювати над мовою своїх творів, щоб пізніше не переробляти їх.

13. Ne vera pro furina.

Не (годуї) словами замість хліба.

Пор.: Не годуї обіцянками.

Із слів борщу не звариш.

Вислів зустрічається у давньогрецькій комедії, зокрема в Арістофана.

14. Nomen est omen.

Ім'я — це ознака (знак).

Джерело вислову — комедія Плавта «Перс». Античні вчені вважали, що назви речей пов'язані з їхньою сутністю, а імена людей — з їхнім характером і нахилами. Звідси так звані значущі імена в комедії та сатири. Наведений вислів Плавта побудовано на співзвуччі слів *номен* і *омен*.

15. Nihil opus vekbis.

Немає потреби у словах.

Пор.: Слово без діла нічого не варте.

16. Nominibus mollire licet mala.

Неприємне слід пом'якшувати словами.

Пор.: Ласкаве слово, як весняне сонце.

17. Non verbis at factis spectari vult Graecia.

Греція прагне бути славнозвісною не словами, а ділами.

Пор.: На словах як на органах, а як до діла, то ні гу-гу. На словах як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці.

Вислів вживається як прислів'я, спрямоване проти тих, хто на словах хоробрий і діяльний, а на ділі боягуз і ледар.

18. Pectus est quod Disertos facit (et vis mentis)

Саме душа робить людей красномовними (і сила розуму).

19. Philippica.

Філіппіка. Слово вживається у значенні «грізна, викривальна промова». Цицерон назвав свої промови проти Марка Антонія філіппіками, тим самим порівнюючи їх з полум'яними викривальними промовами Демосфена проти Філіппа Македонського.

20. Plures occidit gula quam gladius.

Язик (горлянка) знищив більше людей, ніж меч.

Пор.: Язиче, язиче, лихо тебе миче, тільки те й робиш, що людей гробиш. Людину б'ють не дрючками, а словами.

21. Potius amicam quam dictam perdendi.

Краще втратити друга, ніж дотепне слово. До Квінтіліана аналогічну думку висловлював Горацій, говорячи про злих насмішників, що заробляли славу дотепних розповідачів будь-якою ціною.

22. Qualis vir, talis oratio.

Яка людина, така й мова.

Пор.: Яка головонька, така й розмовонька. Дурний піп — дурна в нього і молитва.

Здавна існувала думка про те, що людину краще можна розпізнати, коли її не тільки побачиш, а й почувеш, бо в мові відбивається розум, душа, характер. Сократ в одному з Платонових діалогів наказує юнакові Харміду: «Говори, щоб я тебе розпізнав». Римський поет Персій твердить, що душу людини можна пізнати за мовою, як кришталеву вазу — за дзвоном.

23. Quid praecipies, esto brevis.

Чого б ти не навчав, будь лаконічним.

Пор.: Говорить рідко, та густо маже.

24. Qui nescit facere, nescit et loqui.

Хто не вміє діяти (робити), той не вміє й говорити.

Пор.: У кого діла світлі, у того й слова ясні.

25. Qui tacet consentire videtur.

Хто мовчить, той, мабуть, погоджується.

Пор.: Хто мовчить, той не перечить.

26. Res est magna tacere!

Велика справа — мовчання.

Пор.: Слово — срібло, мовчання — золото. Порожня бочка гудить, а повна мовчить.

27. Scribitur ad narrandum, non ad probandum.

Пишуть, щоб розповісти про щось, а не для того, щоб бути похваленим.

Так Квінтіліан визначає завдання історії і красномовства (тобто всі стильові прийоми і досконалість форми мають бути підпорядковані основній меті — змістовності й переконливості твору).

28. Silentii tutum praemium.

Нагорода за мовчання (завжди) гарантована.

Пор.: Мовчи, глуха, менше гріха. Хто уміє мовчати, той у збитку не буде.

Ця сентенція була надзвичайно популярною у давніх греків і римлян. Її приписують Сімоніду Кеоському, нею користувалися також Арістід, захищаючи Перікла. За свідченням Плутарха, імператор Октавіан Август завжди охоче звертався до неї. Валерій Максим вважає, що наведена сентенція належить Ксенократу, який завжди мовчав, коли всі висловлювалися. Коли його запитували, чому він мовчить, він нібито відповідав: «Коли я говорив, то потім завжди жалкував, а коли мовчав — ніколи».

29. *Stultus stulta loquitur.*

У дурня і мова дурна.

Пор.: Дурний дурне й говорить. Що не скаже, то все півтора людського.

30. *Unum os, duas autem aures habemus, ut plus audiamus, minus dicamus.*

Ми маємо один рот, але два вуха, щоб більше слухати і менше говорити.

Пор.: Менше говори, більше вчуєш.

Цими словами стоїк Зенон звернувся до надмірно балакучого юнака.

31. *Verba movent, exempla tkahrne.*

Слова спонукають, приклади захоплюють.

Пор.: Слово спонукає, приклад підіймає.

32. *Usus — ius et norma loquendi.*

Звичай — закон і норма мовлення.

Пор.: Закони мови. Норми мовлення.

Поділяючи думку давньогрецьких філософів і граматиків, Гораций цілком слушно зауважує, що закони і норми мовлення встановлюються протягом віків у процесі мовної практики, яка завжди спирається на звичай і традицію.

33. *Verba volant, scripta manent.*

Слова відлітають, написане залишається.

Пор.: Звук смертний, літера безсмертна. Що написано пером, того не виволочеш і волом. Як напише писака, то не злиже й собака.

Наведений вище афоризм зустрічається в багатьох новолатинських текстах, починаючи з XV ст. Думку про те, що написа-

ного не можна змінити або не слід змінювати, знаходимо в численних латинських крилатих висловах.

34. *Verbis pugnas, non re.*

Ти воюєш словом, а не ділом.

Пор.: Язиком с'як і так, а ділом ніяк.

Про те, що воювати слід не словами, а зброєю, написав ще Гомер, розповідаючи про Енея, який, вступаючи у двобій з Ахиллом, промовив: «Ти бойової відваги словами в мені не вгамуєш».

35. *Viva vox alit plenius.*

Живе слово краще виховує.

Пор.: Вчи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями. Можна розуміти фразеологізм «віва вокс» і як «живий голос», «усна мова» (тобто, «усна мова краще виховує»). Як твердив Пліній Молодший («Листи»), «завжди є можливість читати, однак не завжди — можливість слухати. До того ж живий голос набагато сильніше, як-то кажуть, зворушує».

12.2. Юридичні афоризми римського права¹

А

1. *Accessio cedit rem principali.*

(акцессіо цедіт рем прінсіпалі)

Придаток поділяє долю головного.

Принадлежность следует судьбе главной вещи.

2. *Accusatio.*

(еккузаціо)

Обвинувачення в кримінальних справах.

Обвинение в уголовных делах.

3. *Actio in personam.*

(акціо ін персонам)

Зобов'язальний (особистий) позов із зобов'язання.

Обязательный (личный) иск из обязательства.

4. *Actio in rem.*

(акціо ін рем)

¹ Друкується за виданням: Юридичні терміни і вислови (афоризми) римського права. — К., 1973. — С. 28—71.

Речовий позов.

Вещный иск.

5. Actor sequitur forum rei.

(актор секвітур форум рей)

Позивач звертається до суду за місцем проживання відповідача.

Истец обращается в суд по месту жительства ответчика.

6. Actore non probante reus absolvitur.

(акторе нон пробанте реус абсолвітур)

Якщо позов не доведено, відповідач звільняється.

При недоказанности иска ответчик освобождается.

7. Ad absurdum.

(ад абсурдум)

До безглуздості.

До нелепости, до абсурда.

8. Ad hoc.

(ад гок)

Для даного випадку, для цієї мети (положення, спеціально придумане для обґрунтування окремого рішення, окремого випадку).

Для специального (данного) случая, для специальной цели.

9. Ad acta.

(ад акта)

«До справи» (прилучити, приєднати).

«К делу» (приобщить).

10. Ad ea debeat adaptari jus, quae frequenter eveniunt.

(ад еа деbeat адантарі юс, кве фреквентер евеніунт)

Право повинно бути пристосовано до тих випадків, які зустрічаються часто.

Право должно быть приспособлено к тем случаям, которые встречаются часто.

11. Aequum est neminem cum alterius detrimento et injuria fieri locupletiozem.

(еквум ест немінем кум альтеріус детрїменто ет їнуріа фіері локуплеціорем)

Справедливість вимагає, щоб ніхто не наживався за рахунок іншого і неправомірно.

Справедливість потребує, чтобы нікто не обогачался в ущерб другому лицу и неправомерно.

12. Animus iniuriandi.

(*анімус ініуріанді*)

Намір зобідити.

Намерение нанести обиду.

13. Aquae et ignis interdictio, nisi est exilium.

(*акве ет ігніс інтердікціо, нізі ест ексіліум*)

Заборона користуватися вогнем і водою (вигнання).

Запрещение пользоваться огнем и водой, т. е. изгнание.

14. Argumenta ponderantur, non numerantur.

(*аргументи пондерантур нон нумерантур*)

Сила доказів визначається за їх значенням, а не за їх кількістю.

Сила доказательств определяется по их значению, а не по количеству.

15. Alimentum.

(*аліментум*)

Харч; (харчування) все необхідне для підтримання існування (звідси — аліменти).

Пища; все необходимое для поддержания существования. Отсюда — алименты.

16. Alma mater.

(*альма матер*)

Мати-годувальниця. Так студенти називали свої університети.

Мать-кормилица.

17. Alter ego.

(*альтер его*)

Другий я. Близький друг, однодумець, людина, що цілком замінює іншу.

Второе я, другой я. Близкий друг, единомышленник, двойник, человек, вполне заменяющий другого.

18. A posteriori.

(*а постеріорі*)

Внаслідок досліду. Встановлення факту на підставі дослідження.

В результате опыта. Это значит — устанавливать какое-либо положение на основе опыта, после исследования вопроса.

19. *A priori.*

(*a priori*)

З самого початку, до досліду. Встановлення факту до дослідження питання, до вивчення досліду.

В самом начале, до опыта. Это значит — устанавливать какое-либо положение до исследования вопроса, до изучения опыта.

20. *Argumenta falsa.*

(*аргумента фальса*)

Фіктивні докази.

Ложные доказательства.

21. *Argumentum a contrario.*

(*аргументум а контраріо*)

Доказ від протилежного.

Доказательство от противного (противоположного).

22. *Argumentum ad hominem.*

(*аргументум ад гомінем*)

Аргумент, що ґрунтується не на фактичних даних, а на симпатії чи антипатії до особи, твердження якої заперечується чи схвалюється; посилення на того, хто стверджує замість аналізу цього твердження по суті.

Довод, обращенный к человеку; аргумент, основанный не на разумных доводах, а на симпатии или антипатии к лицу, утверждение которого оспаривается или одобряется; ссылка на личность утверждающего вместо рассмотрения по существу.

23. *Argumentum invalidum.*

(*аргументум інвалідум*)

Слабкий доказ.

Слабое доказательство.

24. *Audiat et altera pars.*

(*аудіатур ет альтера парс*)

Хай буде вислухана й інша сторона. Не можна вирішувати судову справу, вислухавши лише одну сторону (обвинувача, позивача) і не вислухавши іншу сторону (обвинуваченого, відповідача).

Пусть будет выслушана и другая сторона; нельзя разрешать судебное дело, выслушав только одну сторону (обвинителя, истца) и не выслушав другую сторону (обвиняемого, ответчика).

В

25. Bis dat qui cito dat.*(біс дат кві цїто дат)*

Вдвічі дає, хто скоро дає.

Вдвойне дає, хто скоро дає.

26. Bona fides.*(бона фідес)*

Сумлінність, основна вимога при виконанні своїх зобов'язань.

Добросовестність.

26а. Mala fides.*(мала фідес)*

Несумлінність.

Недобросовестність.

27. Bonus paterfamilias.*(бонус патерфаміліас)*

Добрий домогосподар (мірило дбайливості у римському праві).

Хороший хозяїн.

С

28. Casum sentit dominus.*(казум сентіт домініус)*

Наслідки випадкової втрати речі покладаються на власника майна.

Ответственность за случайную гибель вещи падает на собственника имущества.

29. Casus a nullo praestantur.*(казус а нульо преста́нтур)*

За випадок ніхто не відповідає (з цього загального правила уже римське право знало виняток).

За случай никто не отвечает (из этого общего правила уже римское право знало исключения).

30. Casus belli.*(казус беллі)*

Випадок, що є приводом до війни, причина сварки.

Повод к войне, причина ссоры.

31. Casus federis.*(казус федеріс)*

Випадок, при якому вступають в силу зобов'язання, що виникають з союзного договору.

Случай, при котором вступают в силу обязательства, вытекающие из союзного договора.

32. Causa civilis.

(кауза цивіліс)

Цивільна справа.

Гражданское дело.

33. Causa criminalis.

(кауза криміналіс)

Кримінальна справа.

Уголовное дело.

34. Causa proxima, non remota spectatur.

(кауза проксіма нон ремота спектатур)

Береться до уваги причина найближча, а не віддалена.

Принимается во внимание ближайшая причина, а не отдаленная.

35. Cautio judicatum solvi.

(кауціо юдікатум сольві)

Забезпечення виконання рішення (відноситься до іноземців для забезпечення сплати судових витрат у випадку відмовлення в позові).

Обеспечение исполнения решения.

36. Caveant consules, ne quid detrimenti respublica capiat.

(кавеант консульєс не квід детрїментї республіка капїат)

Нехай консули потурбуються про те, щоб держава не мала шкоди (формула введення надзвичайного становища в стародавньому Римі).

Пусть консулы позаботятся о том, чтобы государство не понесло убытки.

37. Caveat emptor.

(кавеат емптор)

Нехай покупець буде обережним.

Пусть покупатель будет осмотрителен.

38. Ceteris paribus.

(цетеріс парїбус)

За інших рівних (умов).

При прочих равных (условиях).

39. Clausula rebus sic stantibus.*(клаузуля ребус сік стантібус)*

Договір зберігає силу, якщо загальні умови залишаються без змін.

Договор сохраняет силу, если общие условия остаются без изменения.

40. Conditio sine qua non.*(кондіцію сіне ква нон)*

Необхідна умова (за відсутності якої результат не настав би).

Необходимое условие (при отсутствии которого не было бы результата).

41. Coactus tamen volui.*(коактус тамен волюї)*

Будучи змушений, я все ж виявив волю (формула, що відбиває крайній формалізм стародавнього римського права, що визначало дійсним волевиявлення в установленій формі і тоді, коли воно було вимушеним).

Будучи принужден, я все таки выразил волю.

42. Confessus pro iudicato habetur.*(конфессус про іудікато габетур)*

Визнання позову рівнозначне присудженню.

Учинивший признание считается присужденным (признание иска равносильно присуждению).

43. Contra bonos mores.*(контра бонос морес)*

Проти добрих звичаїв.

Против добрых нравов.

44. Contra legem facit qui id facit quod lex prohibet, in fraudem vero qui salvis verbis sententiam eius circumvenit.

(контра легем фаціт кві ід фаціт квод лекс прогібет, ін фrawdемверо кві салвіс вербіс сентенціам ейюс ціркумвеніт)

Проти закону поступає той, хто чинить заборонене законом; в обхід закону поступає той, хто зберігаючи букву закону, обходить його зміст.

Против закона поступает тот, кто совершает запрещенное законом; в обход закона поступает тот, кто сохраняя букву закона, обходит его смысл.

45. Corpus delicti.*(корпус делікті)*

Склад злочину; предмет, що є доказом вчинення злочину (труп убитого, украдена річ).

Состав преступления; предмет, служащий доказательством совершения преступления (труп убитого, похищенная вещь).

46. Corpus juris civilis.*(корпус юріс цивіліс)*

Цивільний кодекс. Назва кодексу Юстиніана (528–534 рр.) — визначна пам'ятка римського права.

Свод гражданского права, гражданский кодекс. Название кодекса Юстиниана (528–534 гг.) — крупнейшего памятника римского права.

47. Cuius periculum, eius commodum.*(куюс перікулюм еюс коммодум)*

Чий ризик — того і вигода. Хто іде на ризик, той і одержує вигоду, якщо буде вдача.

Чей риск, того и выгода. Кто пошел на риск, тот и получит выгоду, если будет удача.

48. Cui prodest, cui bono?*(куї продест, куї боно?)*

Кому це вигідно (питання, яке часто допомагає встановити, хто є злочинцем)?

Кому это выгодно?

49. Cuius commodum, eius periculum.*(куюс коммодум, еюс перікулюм)*

Чия вигода, того і ризик.

Чья выгода, того й риск.

50. Culpa lata, culpa levis.*(кульна лята, кульна левіс)*

Груба вина, легка вина.

Грубая вина, легкая вина.

51. Culpa lata dolo comparatur, culpa lata dolo proxima est.

(кульна лята дольо компаратур, кульна лята дольо проксіма ест)

Груба необережність (неуважність) прирівнюється до навмисності, дуже близька до умислу.

Грубая вина приравнивается к умыслу, очень близка к умыслу.

52. Culpa in eligendo, culpa in inspiciendo.*(кульпа in елігендо, кульпа in інспіціендо)*

Вина у виборі (помічника чи службовця), вина у недостатньому нагляді (за виконанням ними своїх обов'язків). Звідси виникала іноді відповідальність того, хто обрав собі поганого помічника чи службовця, або хто погано наглядає за своїм помічником.

Вина в виборі (помощника или служащего) вина в недостаточном надзоре (за исполнением ими соответствующих обязанностей).

D**53. Damnum emergens.***(дамнум емергенс)*

Позитивні збитки.

Положительный ущерб.

54. De jure.*(де юре)*

Юридичне, законно.

Юридически, по праву, законно.

55. De facto.*(де факто)*

Фактично; в дійсності. Коли фактичне й юридичне положення не збігаються (розходяться). Визнання будь-якого уряду де факто, на відміну від визнання юридичного, правового.

Фактически, на деле, обычно, означает несоответствие фактического и юридического положения.

56. De lege lata, de lege ferenda.*(де леґе лята; де леґе ференда)*

З точки зору чинного закону; з точки зору закону, видання якого є бажаним.

С точки зрения действующего закона; с точки зрения закона, издание которого желательно.

57. Delictum.*(деліктум)*

Правопорушення, злочин.

Правонарушение, преступление.

58. Delictum commissionis.*(деліктум комміссіоніс)*

Правопорушення, що полягає у вчинку (винувате діяння).

Правонарушение, виразившееся в совершении чего-либо (виновное действие).

59. De minimis non curat praetor.

(де мініміс нон курат претор)

Про дріб'язкові справи претор не турбується.

О слишком малых делах претор не заботится.

60. Dies certas an et certas quando.

(дієс цертас ан ет цертас квандо)

Строк, про який відомо, що він наступить, і відомо, коли саме (звичайно, календарний день).

Срок, о котором известно, что он наступит и известно, когда именно.

61. Dies certus an sed incertus quando.

(дієс цертус ан сед інцертус квандо)

Строк, про який відомо, що він наступить, але невідомо, коли саме, (наприклад, день смерті людини).

Срок, о котором известно, что он наступит, но неизвестно, когда именно.

62. Dies incertas an et quando.

(дієс інцертас ан ет квандо)

Строк, про який невідомо, чи він наступить, але відомо, що він міг би наступити (наприклад, досягнення повноліття).

Срок, о котором неизвестно, наступит ли он, но известно, когда он мог бы наступить.

63. Dies incertas an et quando.

(дієс інцертас ан ет квандо)

Строк (умова), про який невідомо, чи він настане і коли саме (наприклад, страховий випадок, страхування від вогню та іншого стихійного лиха).

Срок (условие), о котором неизвестно, наступит ли он, и когда именно.

64. Dies ad quem.

(дієс ад квем)

Кінцевий момент строку.

Конечный момент срока.

65. Dies a quo.

(дієс а кво)

Початковий момент строку.

Начальный момент срока.

66. Dies interpellat pro homine.*(дiес iнтерпеллят про гомiне)*

Буквально: день нагадує замість людини. Зміст: якщо строк визнано календарним днем, то нагадувати боржнику про виконання не треба.

Буквально: день напминает вместо человека. Смысл: если срок обозначен календарным днем, то напоминание должнику об исполнении не требуется.

67. Diligentia quam in rebus suis.*(дiлiгенцiя квам iн ребус суiс)*

Турботливість, як про свої справи.

Заботливость, как о своих делах.

68. Diligentia qualem diligentissimus pater familias adhibet.*(дiлiгенцiя квалем дiлiгентiссiмус патер фамiліас адгiбет)*

Дбайливість ретельного господаря.

Заботливость усерднейшего хозяина.

69. Divide et impera.*(дiвіде ет iмпера)*

Поділяй і владарюй (принцип римських завойовників): організує ворожнечу серед своїх противників і перемагай їх поодиноці.

Разделяй и властвуй.

70. Do ut des; do ut facias; facio ut des; facio ut facias.*(до ут дес; до ут фаціас; фаціо ут дес; фаціо ут фаціас)*

Даю, щоб ти дав; даю, щоб ти зробив; роблю, щоб ти дав; роблю, щоб ти зробив. Принцип взаємності у цивільному обігу при укладанні угод, а також визнання взаємних послуг.

Даю, чтобы ты дал; даю, чтобы ты сделал; делаю, чтобы ты дал; делаю, чтобы ты сделал.

71. Dura lex, sed lex.*(дура лекс, сед лекс)*

Суворий закон, але закон, і його належить неухильно виконувати.

Суров закон, но закон, и его надо неуклонно выполнять.

72. Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat.*(еi iнкумбiт пробаціо кві дiціт, нон кві негат)*

Тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує.

Бремя доказывания лежит на том, кто утверждает, а не на том, кто отрицает.

73. Ejus est nolle qui potest velle.

(еюс ест нолле кві потест велле)

Висловити небажання може той, хто вправі висловлювати бажання.

Выразить нежелание вправе тот, кто вправе выразить желание.

74. Error facti, error juris.

(еррор факті, еррор юріс)

Помилка в факті, помилка в праві.

Ошибка в факте, ошибка в праве.

75. Ex.

(екс)

Вживається в розумінні «колишній».

Употребляется в смысле «бывший».

76. Ex aequo et bono.

(екс екво ет боно)

За справедливістю, а не за формальним законом.

По справедливости, а не по формальному закону.

77. Exceptio doli generalis.

(екцепцію долі генераліс)

Заперечення про несумлінність.

Возражение о недобросовестности.

78. Exequatur.

(ексекватур)

Розпорядження суду про виконання рішення іноземного суду; згода держави на здійснення консулом іноземної держави своїх обов'язків.

Распоряжение суда об исполнении решения иностранного суда; согласие государства на осуществление консулом иностранного государства своих обязанностей.

79. Ex officio.

(екс оффіціо)

За обов'язком, в силу службового обов'язку (суду чи іншої службової особи), з обов'язку служби, незалежно від прохання сторін (прокурор порушує кримінальну справу незалежно від скарги потерпілого, крім справ приватного звинувачення).

По обов'язанности, в силу служебного долга (суда или иного должностного лица), по долгу службу, независимо от просьбы сторон.

80. **Expressis verbis.**

(експрессіс вербіс)

Позитивно переданими словами.

Положительно выраженными словами.

Ф

81. **Facta concludentia.**

(факта конклюденція)

Факти, з яких можна зробити правовий висновок («конклюдентні факти»).

Факти, из которых можно сделать правовой вывод («конклюдентные факты»).

82. **Fiat justitia, pereat mundus.**

(фіан юстиція, переат мундус)

Хай здійсниться правосуддя, хоч би й світ загинув.

Да свершится правосудие, хотя бы мир погиб.

83. **Fide, sed cui, vide.**

(фіде, сед куй, віде)

Довіряй, але дивись кому.

Доверяй, но смотри кому.

84. **Flagrante delicto comprehensi.**

(флягранте делікто компрегенсі)

Впіймані на місці злочину.

Застигнутые на месте преступления.

85. **Forum.**

(форум)

Центральна площа у Римі, на якій був ринок і урядові установи, в тому числі й суд.

Центральная площадь в Риме, на которой размещался рынок, а также правительственные учреждения, в том числе и суд.

86. **Fur semper moram facere videtur.**

(фур семпер морам фацере відетур)

Злодій завжди вважається в прострочці (щодо повернення вкраденої речі і відповідальності за її цілість).

Вор всегда считается находящимся в просрочке (в отношении возвращения украденной вещи и ответственности за ее целость).

87. Furtum manifestum.*(фуртум маніфестум)*

Крадіжка, при якій злодій спійманий з краденим (на гарячому).

Кража, при которой вор пойман с поличным.

88. Furtum nec manifestum.*(фуртум нек маніфестум)*

Крадіжка, при якій злодій з краденим (на гарячому) не спійманий.

Кража, при которой вор с поличным не пойман.

G**89. Genus perire non censetur.***(генус періре нон ценсетур)*

Рід речей, втрата яких не визнається (до речей визначених родовими ознаками, що мають бути передані кредитору, правило про неможливість виконання у випадку загибелі речі не застосовується).

Род вещей не погибает (к вещам, которые определяются родовыми признаками, предназначенными к передаче кредитору, не применяется правило о невозможности исполнения в случае гибели вещи).

H**90. Hereditas iacens.***(гередітас яценс)*

«Лежача спадщина» — спадщина в період між смертю спадкодавця і прийняттям спадщини спадкоємцем.

«Лежачее наследство» — наследство в период между смертью и принятием наследства наследником.

91. Hereditas personam defuncti sustinte.*(гередітас персонам дефунті сусітінте)*

Спадщина продовжує особу померлого.

Наследство продолжает личность умершего.

I**92. Ignorantia juris neminem excusat.***(ігнорація юріс немінем ексузат)*

Невідання закону нікого не вибачає. Не можна покладатися на незнання закону.

Неведение закона никогда не извиняет; нельзя отговариваться незнанием закона.

93. Ignorantia non est argumentum.

(ігноранція нон ест аргументум)

Незнання не є доказом; з того, що будь-кому факт не відомий, не можна робити висновку, що він не існує.

Незнание не есть доказательство.

94. Ignorantia juris nocet, ignorantia facti non nocet.

(ігноранція юріс ноцет, ігноранція факті нон ноцет)

Незнання закону шкодить, незнання факту не шкодить.

Незнание закона вредит, незнание факта не вредит.

95. In abstracto.

(ін абстрактно)

Відірвано, у відриві від даного конкретного випадку.

Отвлеченно, отвлекаясь от данного конкретного случая.

96. In corpore.

(ін корпоре)

У повному складі (зібралися усі члени ради).

В полном составе.

97. In fraudem legis.

(ін фразудем легіс)

В обхід закону, порушуючи закон.

В обход закона, в нарушение закона.

98. Implicite.

(імпліціте)

За змістом.

По смыслу.

99. Impossibiliun nulla est obligatio.

(імпоссібіліум нулля ест облігаціо)

Зобов'язання виконувати неможливо, бо воно нікчемне.

Обязательство исполнять невозможно, ибо оно ничтожно.

100. Incivile est, nisi tota lege perspecta, una aliqua particula ejus proposita judicare vel respondere.

(інцівіле ест, нізі тота леге перспекта, уна аліква партікула ејус пропозіта юдікаре вель респондере)

Неправильно, не розглянувши закону в цілому, висловлювати міркування або давати висновок, зупиняючись на якійсь частині закону.

Неправильно, не рассмотрев закона в целом, вынести суждение или дать заключение, остановившись на какой-либо части закона.

101. In dubio pro reo.

(*ін дубіо про рео*)

У випадку сумніву справа вирішується на користь підсудного чи відповідача.

В случае сомнения дело решается в пользу подсудимого или ответчика.

102. In servum omnia licent.

(*ін сервим омніа ліцент*)

Стосовно раба все дозволено.

В отношении раба все позволено.

103. Inter arma leges silent.

(*інтер арма легес сілент*)

Коли гримлять гармати (під час війни), закони мовчать.

Когда гремит оружие (во время войны), законы молчат.

104. Ipso jure.

(*інсо юре*)

В силу самого закону, автоматично, без необхідності в будь-яких заявах, діянні та т. п. актах.

В силу самого закона, автоматически, без необходимости в каком-либо специальном заявлении, действии и т. п. акте.

105. Ipso facto.

(*інсо факто*)

В силу самого факта.

В силу самого факта.

106. Jura novit curia.

(*юра новіт куріа*)

Суд (сам) знає закони (сторони в процесі не зобов'язані доказувати зміст законів).

Суд (сам) знает законы.

107. Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.

(*юріс праесепта сунт гек: гонесте вівере, альтерум нон ледере, суум куікве трібуре*)

Упередження права таке: чесно жити, іншого не ображати, кожному віддавати належне.

Предписание права следующие: честно жить, другого не обижать, каждому воздавать должное.

108. Jus est ars boni et aequi.

(юс ест артс боні ет екви)

Право є мистецтво добра і справедливості.

Право есть искусство добра и справедливости.

109. Jus publicum privatorum pactis mutari non potest.

(юс публікум приваторум пактіс мутарі нон потест)

Публічне право не може бути змінено угодами приватних осіб.

Публичное право не может быть изменено соглашениями частных лиц.

110. Jus cogens.

(юс когенс)

Примусові норми права, обов'язкові для сторін.

Императивные нормы права, обязательные для сторон.

111. Jus disposition.

(юс діспозиціум)

Норма права, що дає право сторонам визначати їхні права и обов'язки за згодою.

Диспозитивная норма права, предоставляющая сторонам определять их права и обязанности по их согласию.

112. Jus talionis.

(юс таліоніс)

Право на рівну відплату (помсту) «око за око».

Право на равное возмездие «око за око».

113. Jus utendi et abutendi.

(юс утенді ет абутенді)

Право користування і зловживання (право обмеженого розпорядження своєю власністю) за римським правом.

Право пользования и распоряжения.

114. Justus titulus.

(юстус тітулюс)

Законна правооснова.

Законное правооснование.

115. Jus vitae ac necis, dominis in servos vitae necisque.

Patribus in liberos.

(юс віте ак неціс; домініс ін сервос віте неціскве; патрібус ін ліберос)

Право розпорядження життям і смертю; в Давньому Римі, як і в інших рабовласницьких державах, у рабовласників була влада над життям і смертю рабів; у батьків — над життям і смертю дітей.

Право распоряжения жизнью и смертью.

116. *Lex fori.*

(лекс форі)

Закон суду, тобто тієї держави, органом якої є даний суд.

Закон суда, т. е. того государства, органом которого является данный суд.

L

117. *Laesio maiestatis.*

(лезіо маєстатіс)

«Образа величності» (римського народу), так називались у Римі найважливіші державні злочини.

«Оскорбление величества» (римского народа).

118. *Lapsus.*

(ляпсус)

Помилка, промах.

Ошибка, промах.

119. *Lapsus linguae.*

(ляпсус лінгве)

Помилка в вимові, обмовка (при викладенні правильної думки допущено неправильний вираз).

Ошибка языка, т. е. обмолвка.

120. *Lex.*

(лекс)

Закон (звідси — легальний, тобто законний).

Закон (отсюда — легальный, т. е. законный).

121. *Legem brevem esse oportet.*

(легем бревем ессе опортет)

Закон повинен бути коротким.

Закон должен быть краток.

122. *Legis virtum haec est: imperare, vetare, permittere, punire.*

(легіс віртум гек ест; імпераре, ветаре, пермітере, пуніре)

Призначення закону полягає в тому, щоб наказувати, забороняти, дозволяти, карати.

Назначение закона состоит в том, чтобы приказывать, запрещать, разрешать, наказывать.

123. *Legitimitio ad causam.*

(легітімаціо ад каузам)

Легітімація для участі в справі; наявність права бути належним позивачем або належним відповідачем у конкретній справі.

Легитимация для участия в деле; наличие права быть надлежащим истцом или надлежащим ответчиком по данному делу.

124. *Legitimitio per subsequens matrimonium.*

(легітімаціо пер субсеквенс матрімоніум)

Узаконення шляхом наступного шлюбу.

Узаконение путем последующего брака.

125. *Lex est quod populus jubet atque constituit.*

(лекс ест квод популюс юбет аткве констітуїт)

Закон — це те, що народ наказує і встановлює.

Закон — это то, что народ приказывает и устанавливает.

126. *Lex posterior derogat priori. Quae postea geruntur prioribus derogant.*

(лекс постеріор дерогат пріорі. Кве постеа герунтур пріорібус дерогант)

Останнім законом скасовується попередній ранній. Пізнішою угодою скасовується попередня.

Последним законом отменяется предыдущий ранний. Позднейшей сделкой отменяется предшествующая.

127. *Lex recte facere jubet, vetat delinquere.*

(лекс ректе фацере юбет ветат, делінквере)

Закон наказує чинити правильно і забороняє протиправні дії.

Закон приказывает поступать правильно и запрещает противоправные действия.

128. *Lex specialis derogat generali.*

(лекс спеціаліс дерогат генералі)

Спеціальний закон касує діяння (в конкретній справі) загального закону.

Специальный закон отменяет действие (для данного дела) общего закона.

129. *Locus regit actum.*

(льокус регіт актум)

Місце керує актом; форма акту обговорюється за законами місця його вчинення.

Место управляет актом; форма сделки определяется законом места ее совершения.

130. **Lucrum cessans.**

(люкрум цессанс)

Втрачена вигода.

Упущенная выгода.

М

131. **Magis ut valeat.**

(магіс ут валеат)

У випадку сумніву належить схилитись до такого тлумачення, за яким угода зберігає силу.

В случае сомнения надо склониться к такому толкованию, при котором сделка сохраняет силу.

132. **Male jure nostro uti non debemus.**

(мале юре ностро уті нон дебемус)

Ми не повинні зле користуватися нашим правом.

Мы не должны дурно пользоваться нашим правом.

133. **Malitiis non est indulgendum.**

(маліцііс нон ест індюльгендум)

Не слід потурати зловживанню (своїм правом).

Не следует потворствовать злоупотреблению (своим правом).

134. **Manifestum non eget probatione.**

(маніфестум нон егет пробаціоне)

Очевидне не потребує доказів.

Очевидное не нуждается в доказательствах.

135. **Manu militari.**

(ману мілітарі)

Військовою силою; застосуванням збройних сил держави.

Военной силой; с применением вооруженных сил государства.

136. **Maxime in jure aequitas spectanda est.**

(максіме ін юре еквітас спектанда ест)

У праві необхідно звертати особливу увагу на справедливість.

В праве нужно в огромной мере обращать внимание на справедливость.

137. Mea culpa.*(меа кульпа)*

Моя вина.

Моя вина.

138. Melior est causa possidentis.*(меліор ест кауза поссідентіс)*

Становище того, хто володіє, краще; в судовому процесі про право власності тягар доказування лежить не на ньому.

Положение владеющего лучше; в судебном процессе о праве собственности бремя доказывания лежит не на нем.

139. Mens rea.*(менс реа)*

Винуватий намір.

Виновное намерение.

140. Memento mori.*(мементо морі)*

Пам'ятай про смерть, або інакше: пам'ятай, що ти смертний.

Помни о смерти, или иначе: помни, что ты смертен.

141. Mobilia ossibus ingebrent.*(мобіліа оссібус інгебрент)*

Рухомість прикріплена до кісток; до правовідносин щодо рухомості застосовується закон, якому підкоряється власник.

Движимость прикрепленна к костям.

142. Mobilia personam sequentur.*(мобіліа персонам секвентур)*

Рухомість іде за особою.

Движимость следует за лицом.

143. Modus vivendi.*(модус вівенді)*

Спосіб життя; у праві — фактичний порядок взаємин, установлений за взаємною згодою.

Образ жизни.

144. Mora obligatio perpetuatur.*(мора облігаціо перпетуатур)*

Внаслідок прострочки зобов'язання увічнюється (на того, хто прострочує, падає ризик випадкової загибелі речі).

В результате просрочки обязательство увековечивается.

145. Mutatis mutandis.*(мутатіс мутандіс)*

Із внесенням відповідних змін і поправок.

Внеся соответствующие изменения и поправки.

N**146. Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur.***(насцітурус про ям нато габетур, квоцієнс де коммодіс еюс агітур)*

Зачата дитина приймається за народжену, оскільки мова йде про її вигоду.

Зачатий ребенок принимается за уже родившегося, поскольку речь идет о его выгоде.

147. Ne bis de eadem re sit actio.*(не біс де еадем ре сіт акціо)*

Не можна двічі заявляти позов в одній і тій самій справі.

Нельзя два раза предъявлять иск по одному и тому же делу.

148. Necessitas probandi incumbit ei qui agit.*(нецессітас пробанді інкумбіт еі кві агіт)*

Необхідність доказування лягає на позивача.

Необходимость доказывания лежит на истце.

149. Nemo ex suo delicto meliorem suam conditionem facere potest.*(немо екс суо делікто меліорем суам кондіціонем фацере потест)*

Ніхто не може поліпшувати своє становище своїм же правопорушенням.

Никто не может улучшить свое положение своим же правонарушением.

150. Nemo ignorantia juris recusare potest.*(немо ігноранція юріс рекузарє потест)*

Ніхто не може відговорюватися незнанням закону; не можна виправдовуватися при порушенні закону посиланням на те, що правопорушник не був обізнаний із законом.

Никто не может отговариваться незнанием закона.

151. Nemo iudex in causa sua.*(немо юдекс ін кауза суа)*

Ніхто не судья у своїй власній справі.

Никто не судья в своем собственном деле.

152. Nemo plus juris ad aliam transferre potest quam ipse haberet.

(немо плюс юріс ад аліум трансфере потест квам інсе габет)

Ніхто не може передати другому більше прав, ніж міг би мати сам.

Никто не может передать другому больше прав, чем сам имел.

153. Nihil consensus tam contrarium est, quam vis atque metus.

(нігіль консенсум там контраріум ест, квам віс аткве метус)

Ніщо так не суперечить згоді, як насильство і загроза.

Ничто так не противоречит согласию, как насилие и угроза.

154. Non bis in idem.

(нон біс ін ідем)

Не можна двічі карати за один і той самий злочин.

Нельзя дважды наказывать за одно и то же преступление.

155. Non exemplis sed legibus judicandum.

(нон екземпліс сед легібус юдікандум)

Судити треба не за попередніми прикладами, а за законом.

Судить надо не по примерам, а по закону.

156. Non ex opinionibus singulorum, sed ex communi usu nomina exaudiri debent.

(нон екс опініонібус сінгільорум, сед екс коммуні узу номіна ексаудірі дебент)

Слова належить розуміти не відповідно до міркувань окремих осіб, а відповідно до загального слововжитку.

Слова следует понимать не в соответствии с мнением отдельных лиц, а в соответствии с общепринятым словоупотреблением.

157. Non omne quod licet honestum est.

(нон омне квод ліцет гонестум ест)

Не все, що дозволено, почесно.

Не все, что позволено, достойно уважения.

158. Non ex regula jus sumatur, sed ex jure quod est, regula fiat.

(нон екс регуля юс суматур, сед екс юре квод ест, регуля фіат)

Право виводиться не з теоретично сформульованого правила, але з існуючого права виникає таке правило.

Право виводиться не из теоретически сформулированного правила, но из существующего права возникает такое правило.

159. Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae en consortium omnis vitae, divini et humani juris communicatio.

(нупціє сунт кон'юнкціо маріс ет феміне ен консорціум омніс віте, дівіні ет гумані юріс коммунікаціо)

Шлюб є союз чоловіка і жінки, спільність долі при всіх обставинах життя, єднання в божеському і людському праві.

Брак есть союз мужчины и женщины, общность судьбы при всех обстоятельствах жизни, единение в божественном и человеческом праве.

160. Nullum crimen, nulla poena sine lege.

(нуллою крімен, нулля пена сіне леге)

Нема злочину, нема покарання, якщо вони не передбачені законами.

Нет преступления, нет наказания, если они не предусмотрены законами.

161. Nuptias facit consensus.

(нупціас фаціт консенсус)

Шлюб учиняється за згодою тих, хто в нього вступає; згода тих, хто вступає в шлюб, є обов'язковою умовою його дійсності.

Брак совершается по соглашению вступающих в него.

162. Obitar dictum.

(обітар діктум)

Сказано мимохідь; думка, висловлена у вирішенні попутно, а не у вигляді вирішального мотиву.

Сказанное мимоходом.

163. Onus probandi.

(онус пробанді)

Обов'язок (тягар) доказування.

Бремя доказывания.

164. Onus profendi.

(онус профенді)

Тягар (обов'язок) ствердження.

Бремя утверждения.

- 165. Optima est legum interpretres consuetudo.**
(оптіма ест легум інтерпрес консеетудо)
 Звичай — кращий тлумач закону.
 Обычай — лучший толкователь закона.

P

- 166. Pacta sunt servanda.**
(пакта сунт серванда)
 Договори треба виконувати.
 Договоры нужно соблюдать.
- 167. Par in parem non habet jurisdictionem.**
(пар ін парем нон габет юрисдікціонем)
 Рівний проти рівного не мають юрисдикції (принцип судового імунітету іноземної держави).
 Равный против равного не имеет юрисдикции.
- 168. Pater familias.**
(патер фаміліас)
 Батько родини, глава сім'ї.
 Отец семейства, глава семьи.
- 169 Pax quaerenda est.**
(пакс кваренда ест)
 Треба шукати миру.
 Нужно искать мир.
- 170. Periculum est in mora.**
(перікулюм ест ін мора)
 Прогаяння зв'язано з ризиком.
 Промедление связано с риском.
- 171. Per fas ac nefas, per fas omne et nefas.**
(пер фас ак нефас, пер фас омне ет нефас)
 Всякими правдами і неправдами.
 Всякими правдами и неправдами.
- 172. Persona grata.**
(персона граата)
 Особа, що користується особливою повагою.
 Уважаемое лицо.
- 173. Persona non grata.**
(персона нон граата)

Особа, що не заслуговує довіри, небажана особа.
Нежелательное лицо.

174. Post factum.

(пост фактум)

Після події. Після того, як щось уже зроблено і його неможливо змінити.

После совершения факта.

175. Plus est in re quam in existimatione mentis.

(плюс ест ін ре квам ін ексістімаціоне ментіс)

Більше значення має реальне становище, ніж уявлення про нього.

Большое значение имеет реальное положение, чем представление о нем.

176. Praesumptio juris.

(презумпціо юріс)

Спростована презумпція (припущення, що діє, поки не буде спростовано). Опровержимая презумпция.

177. Princeps legibus solutus.

(прінцепс легібус солутус)

Принцип, вилучений з-під дії законів (принцип сприйнятий від римських імператорів абсолютною монархією).

Принцип изъят из-под действия закона.

178. Prior atque potentior est quam vox mens dicentis.

(пріор аткве потенціор ест квам вокс менс дісентіс)

Думка того, хто говорить, важливіша за його слова.

Мысль говорящего важнее, чем его слова.

179. Prior tempore potior jure.

(пріор темпоре поціор юре)

Перший за часом — сильніший за правом.

Первый по времени — сильнейший по праву.

180. Prima facie.

(пріма фаціє)

З першого погляду, судячи з зовнішнього вигляду явища.

С первого взгляда, судя по внешнему виду явлений.

181. Primus inter pares.

(прімус інтер парес)

Перший серед рівних. Так називав себе римський імператор Август, бажаючи надати своєму правлінню видимість республіканського ладу.

Первый среди равных.

182. Pro domo sua.

(про домо суа)

На захист свого дому (з особистого питання, що стосується лише даної особи).

В защиту своего дома.

183. Pro et contra.

(про ет контра)

За і проти; всебічне обговорення (мається на увазі обговорення всіх точок зору, всіх доводів за і проти).

За и против.

184. Pro forma.

(про форма)

Заради форми (звідси: проформа — лише формальність).

Ради формы.

185. Punitur non solum quia peccatur, sed ne peccatur.

(пунітур нон солюм квіа пеккатур, сед не пеккатур)

Покарання накладається не тільки тому, що є провина, а для того, щоб надалі не було провини.

Наказание налагается не только потому, что совершен проступок, а для того, чтобы впредь не совершалось проступков.

186. Quaestio facti.

(квесціо факті)

Питання факту.

Вопрос факта.

187. Quaestio juris.

(квесціо юріс)

Питання права.

Вопрос права.

188. Quasi.

(квазі)

Нібито, в дійсності (наприклад, квазінауковий за видимістю)

Как-будто, в действительности.

Qui pro quo.*(кві про кво)*

Одне замість іншого; плутанина, непорозуміння.

Одно вместо другого.

189. Qui eligit jus, eligit iudicium.*(кві елігіт юс, елігіт юдіціум)*

Хто обирає (належне застосуванню) право, той обирає й місце підсудності.

Кто выбирает (подлежащее применению) право, тот выбирает и место подсудности.

190. Qui errat consentire non videtur.*(кві еррат консентіре нон відетур)*

Хто помиляється, той не вважається таким, що дав згоду.

Кто заблуждается, тот не считается давшим согласие.

191. Qui parum diligentem sibi socium acquirit, de se queri debet.*(кві парум ділігентем сібі соціум адквіріт, де се квері дебет)*

Хто обирає собі недбайливого учасника в спільній справі, той має розраховувати лише на себе.

Кто выбирает себе нерадивого участника в общем деле, тот должен пенять сам на себя.

192. Qui suo jure utitur, neminem laedit.*(кві суо юре утітур немінем ледіт)*

Хто користується своїм правом, той нічиїх інтересів не порушує.

Кто пользуется своим правом, тот чьих интересов не нарушает.

193. Qui tacet consentire videtur.*(кві тацет консентіре відетур)*

Мовчання — знак згоди.

Молчание — знак согласия.

194. Qui tacet non utique fatetur: sed verum est eum non negare.*(кві тацет но утікве фатетур; сед верум ест еум нон негаре)*

Хто мовчить, той цим самим ще не признається, але відомо те, що він не заперечує.

Кто молчит, тот тем самым еще не признается, но верно то, что он не отрицает.

195. Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando.*(квіс, квід, убі, квібус ауксілііс, кур, квомодо, квандо)*

Хто, що, де, за чиєю допомогою, чому, яким чином, коли; питання, які ставили перед собою особи, що розслідували злочин.

Кто, что, где, с чьей помощью, почему, каким образом, когда.

196. Quod principi placuit, legis habet vigorem.

(квод принціпі плакуіт, легіс габет вігорем)

Що угодно принципу, то має силу закону.

Что угодно принципу, то имеет силу закона.

R

197. Ratio decidendi.

(рацію децидєнді)

Основа рішення.

Основание решения.

198. Ratio legis.

(рацію легіс)

Основа закону.

Основание закона.

199. Ratihabitio mandato comparatur.

(ратігабіціо мандата компаратур)

Наступне схвалення дорівнюється до уповноваження.

Последующее одобрение приравнивается к полномочию.

200. Reformatio in peius.

(реформаціо ін пеюс)

Зміна до гіршого (заборона застосування вищою інстанцією більш суворої санкції в справі, що розглядається за скаргю за-судженого).

Изменение к худшему.

201. Rerum perpetuo similiter iudicatarum auctoritas vim legis obtinere debet.

(рерум перпетуе сімілітер юдікатарум аукторітас вім легіс обтінере дебет)

Авторитет судових рішень у справах, що постійно вирішуються однаково, повинен мати силу закону.

Авторитет судебных решений по делам, постоянно решаемым одинаково, должен иметь силу закона.

202. Res habilis, titulus, fides, possessio, tempus.

(рес габіліс, тітулюс, фідес, поссєссіо, темпус)

Реквізити набувальної давнини: здатна бути набутою за давниною річ, правомочність, сумлінність, володіння, закінчення певного строку.

Реквізити придбальної давности: способний быть придбаний за давністю предмет, правомочність, владение, истечение определенного срока.

203. Res extra commercium.

(рес екстра комерціум)

Речі, вилучені з обігу.

Вещи, изъятые из оборота.

204. Res in commercio.

(рес ін комерціо)

Речі, що можуть бути предметом угод.

Вещи, могущие быть предметом сделок.

205. Res ipsa loquitur.

(рес інса локвітур)

Справа говорить сама за себе; не потребує подальших доказів.

Дело говорит само за себя; не требует дальнейших доказательств.

206. Res inter alios acta alteri non nocet.

(рес інтер аліос акта альтері нон ноцет)

Рішення в справі між двома особами не шкодить третій особі.

Решение по делу между двумя лицами не вредит третьему лицу.

207. Res iudicata pro veritate accipitur (habetur).

(рес юдіката про верітате акціпітур (габетур))

Судове рішення приймається як істинне.

Судебное решение принимается за истину.

208. Res nullius cedit primo occupanti.

(рес нулліус цедіт прімо оккупанті)

Річ нічийна стає власністю того, хто її перший захопить.

Вещь ничья становится собственностью того, кто ее захватит.

209. Restitutio in integrum.

(рестітуціо ін інтегрум)

Відновлення в попередній стан.

Восстановление в первоначальное положение.

210. Reus in exceptione fit actor.

(реус ін ексцепціоне фіт актор)

У відношенні заперечення проти позову відповідач стає позивачем (тобто на нього покладається обов'язок доказування його заперечень).

В отношении возражения против иска ответчик становится истцом (на него ложится бремя доказывания его возражений).

S

211. Salus populi suprema lex esto.

(салюс популі супрема лекс есто)

Добробут народу нехай буде вищим законом.

Благо народа пусть будет высшим законом.

212. Salva rerum substantia.

(сальва рерум субстанція)

Із збереженням недоторканності суті речей (таким, наприклад, є обов'язок пожиттєвого користувача, наймача).

С сохранением в неприкосновенности сущности вещей.

213. Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.

(сціре легес нон гок ест верба еарум тенере, сед вім ак потестатем)

Знання законів полягає не в тому, щоб триматися за їх букву, а в тому, щоб розуміти їх зміст і значення.

Знание законов состоит не в том, чтобы держаться за их букву, а в том, чтобы понимать их смысл и значение.

214. Semel heres, semper heres.

(семель герес, семпер герес)

Раз спадкоємець — завжди спадкоємець (від прийняття спадщини не можна відмовитися).

Единожды наследник — всегда наследник.

215. Servi pro nullis habentur.

(серві про нулліс габентур)

Раби вважаються ніким (тобто, раб не визнається особою).

Рабы считаются никем.

216. Servi res sunt.

(серві рес сунт)

Раби суть речі.

Рабы суть вещи.

217. Si vis pacem, para bellum.

(сі віс пацем, пара беллум)

Якщо хочеш миру, готуйся до війни (ця формула часто вживається в деяких країнах для виправдання мілітаристської гонки озброєння і підготовки до агресивної війни).

Если хочешь мира, готовься к войне.

218. Societas leonina.

(соціетас леоніна)

«Лев'яче товариство» (учасник якого отримує значно більшу долю прибутку, ніж його вклад).

«Львиное товарищество».

219. Stare decisis.

(старе децізіс)

Дотримуватися того, що вирішено раніше.

Придерживаться того, что решено раньше.

220. Rebus judicatis standum est.

(ребус юдікатіс стандум ест)

Належить дотримуватися рішень, що відбулися.

Надо придерживаться состоявшихся решений.

221. Status quo.

(статус кво)

Становище на теперішній час.

Положение на настоящий момент.

222. Status quo ante (bellum).

(статус кво анте (беллум))

Становище на час, що передував (початкові війни).

Положение на момент, предшествовавший (началу войны).

223. Stricto jure.

(стрікто юре)

За суворим правом.

По строгому праву.

224. Sui generis.

(суі генеріс)

- 1) Свого роду.
 1) Своего рода.
 2) Договір, що не підходить під установлені типи договорів.
 2) Договор, не подходящий под установленные договорные типы.

225. *Summum jus — summa injuria.*

(*суммум юс — сума інюріа*)

Вище право — вища несправедливість (право, доведене до крайнього формалізму, призводить до безправності).

Высшее право — высшая несправедливость.

T

226. *Talio esto.*

(*таліо есто*)

Відплата за принципом таліона «око за око».

Возмездие по принципу талиона «око за око».

227. *Testimonium paupertatis.*

(*тестімоніум паупертатіс*)

Свідоктво бідності (вживається в розумінні недоумства).

Свидетельство бедности.

228. *Testis unus, testis nullus.*

(*тестіс унус, тестіс нуллюс*)

Один свідок — не свідок.

Один свидетель — не свидетель.

229. *Testis oculatus pluris est quam auditi decem.*

(*тестіс окулятус плуріс ест квам аудіті децем*)

Один свідок більше вартий, ніж десять осіб, які (лише) чули.

Один очевидец стоит больше, чем десять людей, которые (только) слышали.

230. *Tres faciunt collegium.*

(*трес фаціунт коллегіум*)

Трое складають колегію.

Трое составляют коллегияю.

U

231. *Uberrimae fidei contractus.*

(*уберріме фідеі контрактус*)

Договір, що вимагає найвищої сумлінності (відноситься, як правило, до договору страхування).

Договор, требующий наивысшей добросовестности.

232. Ubi eadem legis ratio, ibi eadem legis dispositio.*(убі еадем легіс раціо, ібі еадем легіс діспозицію)*

Там, де однакові підстави закону, там і постанови закону мають бути однаковими.

Там, где одинаковые основания закона, там и постановления закона должны быть одинаковыми.

233. Ubi tu Gaius, ibi ego Gaia.*(убі ту Гаюс, ібі его Гая)*

Де ти — Гай, там і я — Гая (цим підкреслюється залежність жінки від чоловіка).

Где ты — Гай, там и я — Гайя.

234. Ubi jus, ibi remedium.*(убі юс, ібі ремедіум)*

Де є право, там є і його захист.

Где есть право, там есть и его защита.

235. Ubi meam rem invenio, ibi eam vindico.*(убі меам рем інвеніо, ібі еам віндіко)*

Де знаходжу свою річ, там я її віндікую (заявляю позов про її витребування). Где я нахожу свою вещь, там я ее виндицирую.

236. Ultra vires.*(ултра вірес)*

За межами сил, засобів (за межами повноважень). Наприклад, відповідальність спадкоємця за зобов'язання спадкувача понад вартість спадкового майна, у випадку не установленої угоди.

За пределами сил, средств.

237. Veto.*(вето)*

Забороняю (означає право накладати заборону на прийнятий закон).

Запрещаю.

238. Vim vi repellere licet.*(вім ві репеллере ліцет)*

Насильство (неправомірне) дозволяється відбивати силою.

Насилие (неправомерное) разрешается отражать силой.

239. Vis maior.*(віс майор)*

Непереборна сила (пожежа, повінь, землетрус, тощо. Звільняють сторону від відповідальності за втрату майна за договором).

Непреодолимая сила.

240. *Volenti non fit injuria.*

(воленті нон фіт інюріа)

Нема образи тому, хто сам цього захотів.

Нет обиды тому, кто сам того захотел.

241. *Voluntatem potius quam verba considerari oportet.*

(волютатем потіус квам верба консідерарі опортет)

Слід звернути увагу більше на волю (сторін), ніж на їхні слова.

Нужно обращать вниманис больше на волю (сторон), чем на их слова.

242. *Volens nolens.*

(воленс ноленс)

Хочеш, не хочеш (волею, неволею).

Хочешь не хочешь (волей, неволей).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. На одному з практичних занять проведіть гру «Допитливі і кмітливі» для кращого засвоєння українських прислів'їв та приказок.
2. Підберіть крилаті латинські вислови, які можна використати в курсових і дипломних роботах з кримінального, цивільного, трудового, сімейного, спадкового та інших галузей права.
3. Які з юридичних афоризмів можна використати у судовій промові в кримінальному та цивільному судочинстві?
4. Які з юридичних афоризмів можна використати у цивільному й адміністративному судочинстві?
5. Проведіть вікторину знавців юридичних афоризмів на практичних заняттях з латинської мови, римського права.
6. Проведіть ігрове заняття «Адвокати і прокурори» для кращого засвоєння юридичних афоризмів.

ДЕРЖАВА І ПРАВО У АФОРИЗМАХ, ВИСЛОВАХ, ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ¹

13.1. Право і влада в афоризмах і висловах

Рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані.

Сенека

Несправедливий закон не створює права.

Цицерон

Згода всіх народів у чому-небудь має вважатися доказом природного права.

Цицерон

Своєю силою закони зобов'язані правам.

Клод Гельвецій

Природне право, яке звичайно зветься письменниками *jus naturale*, є свобода будь-якої людини використовувати свої власні сили за своїм розсудом для збереження своєї власної природи, тобто власного життя.

Т. Гоббс

Право є свобода, саме та свобода, яку нам полишає громадянський закон.

Т. Гоббс

Право — це сукупність умов, за яких сваволя однієї особи сумісна із сваволею іншої з точки зору всезагального закону свободи.

І. Кант

¹ Друкується за виданням: Правознавство (Терміни. Афоризми. Прислів'я). Упорядники: П. М. Рабінович, В. І. Ваксман. — Львів, 1995. — С. 61—93.

Для правознавця залишається таємницею, чи є правом те, що вимагають закони, яким є загальний критерій, на підставі якого можна взагалі відрізнити правове від неправового.

І. Кант

Там, де немає законів, там немає і свободи.

Дж. Локк

Коли я зможу зробити те, що хочу, це означає, що я є вільний; але те, що я хочу, я хочу внаслідок необхідності.

Ф. Вольтер

Свобода полягає у тому, аби залежати тільки від законів.

Ф. Вольтер

Свобода є право чинити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж могли б робити й інші громадяни.

Ш. Л. Монтеск'є

Народ, який порушує право природне і право народів, на завжди підриває основу свого власного спокою у майбутньому.

Гуго Гроцій

Наука про право є частиною філософії.

Гегель

Те, що пов'язане з законом, є право. Але само по собі це право не є ані правом розуму, ані правом справедливості, це — право сили.

Жан Ламетрі

Рівність є наріжним каменем справедливості, а разом вони є сутністю свободи.

І. Г. Зейме

Неможливо досягти свободи в майбутньому, утискуючи її нині.

М. Бакунін

Порядний той, хто своє право вимірює своїм обов'язком.

Лакордер

Право ніколи не може бути вище, ніж економічний лад і зумовлений ним культурний розвиток суспільства.

К. Маркс

Справедливість як мірило того, що юристи об'єднують під назвою природного права, завжди являє собою ідеологічний вираз існуючих економічних відносин або з їх консервативного, або ж революційного боку.

Ф. Енгельс

Ми боремося не за людські права народу, але за божественні права людини.

Г. Гейне

Для мене не важливо, на чиєму, боці сила; важливо те, на чиєму боці право.

В. Гюго

Усвідомлення права розвиває усвідомлення обов'язку. Загальний закон — це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого.

В. Гюго

Право — це все те, що є істинне і справедливе.

В. Гюго

Під теперішню добу, коли цивілізований світ висказав ідею самовизначення народів та охорони прав меншин, всякі закони чи розпорядки, які тому протиставляються, є не правом, а безправством.

С. Дністрянський

Сутність права полягає у рівновазі двох прав — відповідних інтересів: особистої свободи і суспільного блага.

В. Соловійов

Усе, на що особа має право, є дозволеним, проте не на все дозволене вона має право.

М. Коркунов

Право має бути противагою насильству, стабілізуючим і миротворчим фактором, який здатний загасити, ввести у цивілізоване русло зіткнення і конфлікти, у тому числі й ті, що викликані класовими та національними суперечностями, політичним та особистісним протиборством.

С. Алексєєв

Влада і держава

Бідність — це коріння безпорядків у правлінні.

Мо-Цзи

Мистецтво управляти державою є найвищим від усіх мистецтв.

Демокрит

Якою би не була держава, в ній завжди є дві держави, що воюють між собою: одна — держава багатих, інша — бідних.

Платон

Первинною за природою є держава у порівнянні з сім'єю та кожним з нас.

Арістотель

Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що слугує критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування.

Арістотель

Малі огріхи видаються великими, якщо виявляються у поведінці тих, кому довірено владу.

Плутарх

Правосуддя — основа держави.

Цицерон

Метою держави у дійсності є свобода.

Б. Спіноза

Закони — якорі держави.

Ф. Бекон

Де панує рівність, там не може бути монархії де її немає, там не може бути республіки.

Н. Маккіавелі

Законодавча влада — серце держави, влада виконавча — її мозок.

Ж. Ж. Руссо

Для зміцнення уряду слід обмежувати його владу.

Л. Берне

Анархія завжди приводить до абсолютизму.

Наполеон

Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, який стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований.

К. Маркс

Перша умова будь-якої свободи — відповідальність усіх чиновників за всі свої службові дії щодо будь-кого з громадян перед звичайними судами і загальним правом.

Ф. Енгельс

Держава — організація, утворена однорідною владуючою верствою на умовах міцної централізації на відповідній території.

М. Грушевський

Демократія — це не тільки право вибору, але й складні механізми, що дають можливість цим правом користуватись.

О. Лацис

Суб'єктивне юридичне право особи — це «ключик», котрий вручає їй держава і за допомогою якого вона відкриває собі доступ до усіх основних благ, що необхідні для її існування й розвитку.

П. Рабінович

Справжнє громадянське суспільство ніколи не відбудеться, якщо не буде досягнуто верховенство права і суспільство одночасно не стане правовим — правовим громадянським суспільством.

С. Алексєєв

Закон і його виконання

Будь-який закон в основі має свого роду право.

Арістотель

Добробут держави залежить від її законів.

Арістотель

Закон — це врівноважений розум.

Арістотель

Я бачу загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чиеюсь владою. А там, де закон — володар над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави й усі блага, які тільки можуть дарувати державам боги.

Платон

Адже з усіх наук найбільше удосконалює людину, яка ними займається, наука про закони.

Платон

Закони видано заради мудрих — не для того, аби вони не робили зла, а для того, щоб їм не робили зла.

Епікур

Та держава, в якій громадяни підпорядковуються законам, є щасливою під час миру й непохитною під час війни.

Сократ

Закон є цар усіх божественних та людських справ; потрібно, щоб він став на чолі як добрих, так і злих, вождем і керівником живих істот, котрі з природи належать до громади, мірилом справедливого і несправедливого; наказує робити те, що має бути зроблено й забороняє робити те, що не повинно бути зроблено.

Хрисіпп

Сором часом забороняє те, чого не забороняють закони.

Сенека

Закон має бути коротким, аби його могли запам'ятати й люди нетямущі.

Сенека

Душа держави — закон, оскільки як тіло, що позбулося душі, падає, так і держава, якщо у ній немає закону, — руйнується.

Демосфен

Ми маємо бути рабами законів, аби стати вільними.

Цицерон

Чини так, аби максима твоєї поведінки могла б бути поряд з тим і принципом загального законодавства.

Іммануїл Кант

Закон можна вважати якісним у тому випадку, якщо зміст його є точним, якщо вимоги його справедливі, якщо він формує чесноти в громадян.

Френсіс Бекон

У громадянському суспільстві панує або закон, або насильство.

Френсіс Бекон

Багаточисленність законів в державі є тим самим, що велика кількість лікарів: ознака хвороби й безсилля.

Франсуа Вольтер

Закони дуже тісно пов'язані з тими засобами, котрими різні народи здобувають собі засоби до життя.

Ш. Л. Монтеск'є

Непотрібні закони ослаблюють закони, які є необхідними.

Ш. Л. Монтеск'є

Більша частина законів є ніщо інше, як привілей, тобто данина, накладена на всіх на користь небагатьох.

Чезаре Беккарія

Той може встановлювати закони для інших, як їм чинити, кому самому не потрібно їх встановлювати.

Григорій Сковорода

Те, що є право, тільки завдяки тому, що воно стає законом, дістає не тільки форму своєї всезагальності, але й також свою справжню визначеність.

Гегель

Подібно до того, як існують закони в поезії, так існує й поезія в законі.

Абраам Кук

Справжня рівність громадян полягає у тому, аби всі однаково були підпорядковані законам.

Жан Даламбер

Де закінчуються закони, там починається тиранія.

Уільям Пітт (Молодший)

У деяких державах законності надають такої форми, що вона стає жажливішою від беззаконня.

І. Г. Зейме

Не бути підпорядкованим жодному закону — не означає бути позбавленим найбільшого рятувального захисту, оскільки закони мусять захищати нас не тільки від інших, але й від самих себе.

Генріх Гейне

Суспільство базується не на законі. Це фантазія юристів. Навпаки, закон має базуватися на суспільстві, він має бути ви-

разом його загальних інтересів і потреб, що виникають з даного матеріального способу виробництва, на противагу сваволі окремого індивіда.

Карл Маркс

Право у власному й суворому розумінні є комплекс правил, встановлених політичним керівником або сувереном.

Джон Остін

Правотворчість — це процес, яким суспільство, народ, держава творить форми державної і суспільної організації, комбінує і пристосовує до потреб нового життя, приватного і суспільного, елементи звичаєвого права, традиції, старе право, впливи найновіших правових систем.

М. Грушевський

Щастя людини — десь поміж свободою і дисципліною. Одна свобода без суворої дисципліни і правила без почуття свободи не можуть створити повноцінну людську особистість.

Іван Павлов

Свідома дисципліна — хіба це не є справжня свобода?

Микола Реріх

Ставлення до Конституції як до святині — показник рівня культури усього суспільства.

Юрій Феофанов

Право — це не політична публіцистика, а норми, що приводяться у дію процедурами.

Юрій Феофанов

Регіональна незаконність створює глобальну антиправову ситуацію.

Валерій Зорькін

Всі обмеження у законі — тільки для порядних людей.

Володимир Навроцький

Сила закону полягає в тому, щоб наказувати, забороняти, дозволяти, карати.

Микола Коркунов

Якщо наука доказує, мистецтво показує, то право наказує.

Михайло Аржанов

Застосування законів. Судочинство

Не винось вироку, не заслухавши обидві сторони.

Солон

Чесна людина, сідаючи у суддівське крісло, забуває про особисті симпатії.

Цицерон

Суддя — це мовлячий закон, а закон — це німий суддя.

Цицерон

Знання законів полягає не у тому, аби пам'ятати їх слова, а у тому, щоб розуміти їх смисл.

Цицерон

Правосуддя є основа всіх суспільних чеснот.

Поль Гольбах

Судді мусять пам'ятати, що їх справа — витлумачити закон, а не дарувати його.

Френсіс Бекон

Збитки від суворого дотримання букви кримінального закону є незначні порівняно зі збитками, що породжуються його тлумаченням.

Чезаре Беккарія

Можна наполегливо бажати, аби у виконання форм і обрядів, що ними супроводжується здійснення судочинства, вклалися смак, почуття міри й такт, тому що суд є не тільки судилище, але й школа. Тут етичні вимоги зливаються з естетичними, виправдовуючи свій внутрішній зв'язок, який відзначали деякі мислителі.

Анатолій Коні

Правопорушення і юридична відповідальність

Найбільше заохочення злочину — беззаконність

Цицерон

Звинуватити можна й невинного, але засудити — тільки винуватого.

Апулей

Осудження невинного — осудження самих суддів.

Сенека Молодший

Хто, маючи можливість попередити злочин, не робить цього, той йому сприяє.

Сенека Молодший

Образ думок не є караним.

Ульпіан

Мистецтво законодавця полягає у тому, аби вигода, яка здобувається злодієм зі скоєного ним злочину, була аж ніяк не до співставлення з тим стражданням, яке йому за це загрожує.

Клод Гельвецій

Один несправедливий вирок тягне більше лихо, аніж численні злочини, вчинені приватними особами: останні псують тільки струмки, тоді як несправедливий суддя псує саме джерело.

Френсіс Бекон

Покараний злочинець — це приклад усім негідникам. Безвинно засуджений — питання совісті усіх чесних людей.

Жан Лабрюйєр

Якщо бідність — матір злочинів, то безрозсудність — їх батько.

Жан Лабрюйєр

Краще попередити злочини, ніж карати. У цьому головна мета будь-якого доброго законодавства.

Чезаре Беккарія

Тільки закони можуть встановлювати покарання за злочини.

Чезаре Беккарія

Меч правосуддя не має бути ножем.

Жозеф де Местр

Закони, які переслідують за принципи, мають своєю основою безпринципність, позаморальний грубо речовий погляд на державу. Вони — нестримний крик нечистої совісті.

Карл Маркс

У біду потрапляють як у прірву, зненацька, але у злочин сходять по сходах.

М. Бестужев-Марлінський

Перш ніж карати за зловживання, потрібно зважити: чи можливо усунути причини.

Вовенарг

Меч без терез є голе насильство, терези без меча, безсилля права.

Рудольф Ієринг

Як би тяжко ми себе не згальбили, в нас майже завжди лишатиметься можливість відновити свої добре ім'я.

Франсуа Ларошфуко

Краще не карати злодіїв, аніж карати безвинних.

К. Рохас

Жалість щодо катів обертається жорстокістю щодо жертв.

Ромен Роллан

Проблему співвідношення звичаю і закону, над якою безуспішно билися в інших країнах юридичні розуми, ми вирішили просто — в нас існує звичай недотримуватися закону.

М. М. Агарков

Будь-яка влада розбещує, але надмірна розбещує абсолютно.

Ектон

Право — математика свободи.

В. С. Нерсесянц

13.2. Держава й закон у прислів'ях та наказах народів світу

Влада і держава

Батьківщина — спільна мати всіх громадян (лат.).

Благо держави — найвищий закон (лат.).

Велика влада — велика відповідальність (сканд.).

Голос народу — голос божий (лат.).

Голос народу не слід зневажати, бо ти один, а людей багато (нім.).

Держава, що купається в крові, у крові й потоне (євр.).

Для панів закон не писаний (яп.).

- Дружба дружбою, а служба службою (рос.).
- Задля Батьківщини треба жертвувати навіть славою (лат.).
- Закони створені для того, щоб сильний не був всемогутнім (лат.).
- Закони пишуть можновладці (нім.).
- Злагода громадян — захист міста (лат.).
- Інший господар — інші закони (серб.).
- Кайдани залишаються кайданами, навіть коли вони позолочені (євр.).
- Коли народ плаче, тиран сміється (італ.).
- Ми живемо не для себе, а для Батьківщини (лат.).
- Милосердний володар — всенародне щастя (італ.).
- Незгода громадян часто приводить й великі держави до загибелі (лат.).
- Один голос — це ще не народ (лат.).
- Один має голову — не має корони, інший має корону — не має голови (євр.).
- При єдності та згоді — буде сила в народі (нім.).
- Сперечатися з високопоставленим — наражатися на меч (перс.).
- Там сильний народ, де сильні закони (лат.).
- Хочеш керувати іншими, вмій слухати сам (сканд.).
- Хто при дворі буває — той себе не забуває (іт.).
- Як ти начальник — я дурень, як я начальник — ти дурень (рос.).
- Яка громада — такий і староста (євр.).

Права, право, закон

- Багача законом не злякаєш (там.).
- Біда свої закони пише (укр.).
- В законів широкі оченята (нім.).
- В кого найменше право, той найбільше галасує (баск.).
- В мертвих прав немає (єфіоп.).
- В нас таке право: без свідків побив, то й пропало (укр.).
- Винний страхається, а невинний — не переймається (рос.).
- Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає (укр.).

В цісарських законах бідному, як рибі в ятері (укр.)

Де панує сила, там немає місця праву (афр.).

Де сила, там і закон (сх.).

Дурням закон це писаний (укр.).

За праве діло стій сміло (укр.).

Закон не паркан, через нього не перелізеш (рос.).

Закон не кіл — не обтешеш (рос.).

Закон — що павутина: джміль проскочить, а муха ув'язне (укр.).

Закон, як дишло: куди повернеш, туди й вийшло (рос.).

Закони — миротворці, а законники — крутії (рос.).

Закон не дивиться на поклон (кит.).

Закон — не вогонь, водою не заллеш (укр.).

Закони святі, а виконавці — супостати (рос.).

Закон без кари — дзвін без язика (сканд.).

Закон — прехитра сіль, сплести то треба вмить: мале попадається, велике проривається (нім.).

Звичай — не закон, та має силу закону (тур.).

Звичай ламає закон (євр.).

З суддею тяганину затіяв — звертайся за допомогою до аллаха (узб.).

Знищувати закони — позбавляти себе першої допомоги (лат.).

Кожен шанує той закон, який йому вигідний (там.).

Краще не заплатити податок цареві, ніж порушити звичаї села (рос.).

Не йдіть війною проти закону, прийміть закон проти війни (євр.).

Не шукай в інших правди, як в тебе її немає (укр.).

Не той правий, хто сильний, а той, хто чесний (рос.).

Нужда закон ломить (укр.).

Панська воля сильніша від селянського права (нім.).

Перед золотом і сріблом всі закони зблідли (в'єтн.).

Поважати звичаї легко, а дотримувати їх важко (рос.).

Потреба закону не має (юг.).

Правда старша, ніж суд (ест.).

Правда, як олія, наверх вийде (укр.).

Правда й з дна моря виринає, а неправда потопає (укр.).

Правда очі коле (укр.).

Правда суду не потребує (молд.).

Правдою весь світ зійдеш, а неправдою аж до порога (укр.).

Право є, але закону немає (асс.).

Сила закону не знає (укр.).

Скрута закону не знає (фр.).

Справедливий закон — опора свободи, рівності, братерства (лат.).

Статті закону, як зірки по небі (як.).

Хороші закони не виникають із поганих звичаїв (лат.).

Чия сила, того й правда (лат.).

Шаріат хороший для мертвих праведників (афг.).

Шаріат так і сяк повернути можна (узб.).

Як війна воліє, так закон німіє (укр.).

Як не вагайся, а у правді зізнайся (рос.).

Цивільне право

Базар навчить купувати (нім.).

Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте (укр.).

Багатому не позичають дрібних грошей, а бідному великих (євр.).

Беручи думай, як віддаватимеш (лит.).

Безчесний обіцянку не виконує (узб.).

Борг існує спрадавна (ест.).

Борг не реве, а спать не дає (укр.).

Борги для чесної людини — гірке рабство (лат.).

Борги — гнів божий (перс.).

Борги пам'ятає не той, хто бере, а той, хто дає (укр.).

Борг мій — смуток мій (тур.).

Борг слід віддати, а шлях — пройти (тур.).

Борг повинен бути рівним майну боржника (вірм.).

- Борг — вогняна сорочка (вірм.).
- Борг подібний верблюжатку: чим більше його тримаєш, тим більше воно росте (вірм.).
- Борг стоїть на порозі (вірм.).
- Борг платежем прикрашений, а позика — віддачею (рос.).
- Борг ніг не має (лит.).
- Боргів немає — турбот немає (бенг.).
- Боржник буває винним (тур.).
- Взяв личко — віддай ремінець (рос.).
- Взяв у борг — віддай, допомогли — віддяч (в'єтн.).
- Взяв у борг — віддай, наніс шкоду — відшкодуй (в'єтн.).
- Від прибутку голова не болить (євр.).
- Від суперечки голова не болить (євр.).
- Від суперечки між двома продавцями виграє покупець (кор.).
- Гроші породжують гроші (нім.).
- Гроші краще позичай в бідного, ніж в багатого (норв.).
- Гроші сильні підрахунком (рос.).
- Дарованому коневі у зуби не дивляться (укр.).
- Давно позичене — ще не подароване (євр.).
- Даєш комусь в борг — зайти до нього в дім (узб.).
- Двері боргу завжди відкриті (вірм.).
- Де великий зиск — там великий обман (нім.).
- Дешево купиш, дорого обійдеться (лат.).
- Добрий товар сам себе хвалить (рос.).
- Заборгований батько — сину ворог (бенг.).
- Заклад носи до заплат (рос.).
- Згода є згода (камб.).
- Зобов'язанню — міцність сталі; коли взяв на сенс — виконай (узб.).
- Зобов'язання, немов кремійнь має висікати вогонь (узб.).
- І розбитий човен, покинутий у річці, має власника (креол.).
- Качку даш — гуску отримаєш (узб.).
- Крадена верблюдиця законних верблюжаток не вродить (сомал.).

Краще найгіршому позичити, ніж позичити в найкращого (євр.).

Краще спочатку домовитися, аніж потім торгуватися (нор.).

Краще бути бідним, ніж мати борги (тур.).

Краще без вечері лягати, та без боргів вставати (укр.).

Краще посити старі речі, ніж робити нові борги (євр.).

Краще карбованець вдома, ніж тисяча в банку (євр.).

Краще мати худого коня, ніж порожній хомут (нім.).

Краще заощаджувати, ніж заборгувати (перс.).

Купівля—продаж не визнає ні батька, ні матері (тур).

Купець хвалить товар, який хоче збути з рук (євр.)

Легкі гроші — легкий крам (камб.).

Лежачий товар не годує (рос.).

Лихвар та оренда не сплять (нім.).

Мій батько нікому не винний — в одного позичає, а другому віддає (укр.).

Міна буває надвое — або виміняв, або проміняв (укр.).

На борг не надійся (рос.).

Найсвітліша справа — пам'ятати, кому ти зобов'язаний (нім.).

Навіть в рідних горілку купляють тоді, коли вона дешевша, ніж в інших (кор.).

Не купівля вчить, а продаж (рос.).

Не позичай, бо злий звичай: як віддає, то ще лає (укр.).

Не міняй на ярмарку коня, бо пішки ходитимеш (лат.).

Немає більшої ганьби, як не виконати угоди (карел.).

Неправдива пожива — дітям не розжива (сом).

Обіцянка — новий борг (гал-рус.).

Останню сорочку закладу, а багатим буду (євр.).

Плач спадкоємця — замаскований сміх (нім).

Позичити — друг, віддавати — ворог (укр.).

Позика теж кабала (рос.).

Подарунок назад не беруть (укр.).

По товару ціна, по грошах товар (рос.).

- Позичка повертається до господаря, шкутильгаючи (ест.).
Позички пишуть на камені, борги — на піску (ест.).
Позичка на боржнику верхи їздить (укр.).
Позичка — не штука, віддавати — мука (укр.).
Продаж — купівлі вартий (рос).
Поверне борг, як камінь зацвіте (лат.).
Спадщина, як і борги, залишається дітям (в'єтн.).
Станеш позичати — будеш бідувати (укр.).
Старі кравці рідше бувають багаті, аніж старі лихварі (нім.).
Товар лицем продається (рос).
Торгівля знає міру, вагу і рахунок (рос).
Тримай розхід за прибутком (вірм.).
Тяжко старий борг платити (карел.).
Умів брати, уміє і віддавати (нім.).
Хто спричинив шкоду, той має її відшкодувати (тур.).
Хто плаче, просячи, той плакатиме, віддаючи (лит.).
Хто купує — треба сто очей, а хто продає — достатньо одного (нім.).
Хто перший знайшов гроші, той їхній хазяїн (укр.).
Хто їсть в борг, той свій же гаманець спустошує (тур.).
Хоч би хворіти довго, та не мати боргу (узб.).
Хто борги не повертає, той перший брехун (там.).
Що я винен батькові, те синові несучу (узб.).
Щасливий, хто проводить життя без купівлі-продажу (євр.).
Що винен — віддати повинен (укр.).
Як нема боргу, то нема торгу (рус.).
Якщо не буде скупого, то боржник з голоду вмере (тур.).

Сімейне право

- Дітей годувати — в борг давати, батька, матір годувати — борг платити (рос.).
Жінку, з якою хочеш розлучитися, не ганьби (сх.).
Жінка чоловікові подруга, а не прислуга (молд.).

І в лиху годину, не лишай дружину (укр.)

Кому дітей родити, тому й плекати (груз.).

Навіть коли ти вищий за свого батька, не думай, що ви рівні (афг.).

Чиї діти, тому за них відповідати (рос.).

Шлюб навпіл поділяє горе, вдвічі збільшує радість і вчетверо збільшує видатки (казах.).

Кримінальне право

Без паркану та замку не втечеш від злодія (рос.).

Без дозволу взяв, нікому не сказав — значить вкрав (рос.).

Брехуна ловлять на слові, злодія по сліду (ісп.).

Брехня — внучка брехуна, дрібна крадіжка — внучка злодія (монг.).

Був колись чолов'яга, а тепер — сутяга (рос.).

Будинок горить, а злодій краде (авг.).

Була вина, та вибачена (рос.).

Важко виявити домашнього злодія (перс.).

Вб'єш одного — покарають, вб'єш тисячу — царство здобудеш (там.).

В інших злодій краде худобу, в самого себе краде совість (ан.).

Великого злодія важко впіймати (іт.).

Віділлються вовкові овечі слізоники (рос.).

Від поблажки й злодії плодяться (укр.).

Від тюрми і від чуми не зарікайся (укр.).

Від злодія злодій народжується (якут.).

Від лінощів — пустощі, від скупості — злодійство (тувин.).

Від чужого злодія легко вберегтися, від домашнього — ні (кит.).

Він гуляє і скаче, а за ним мотузка плаче (ісп.).

Вішають малих злодійчиків, а не великих злодіяк (іт.).

Вина вині різниця (рос.).

Вина голову клонить (сом.).

Винуватий ведмідь, що корову з'їв, але корова не права, що по-лем ходила (рос.).

- Винуватому все здається, що про нього говорять (рос.).
- Винного кров — вода, а невинного — біда (сом.).
- Винний, невинний, а попався — поплатився (сом.).
- Винуватий не тільки той, хто краде, а й той, хто ховає крадене (лат.).
- Вкрасти в злодія — не злочин (євр.).
- Вкрасти — потрапити в біду (рос.).
- Вкравши яйце, вкрадеш і коня (вірм.).
- В насильника сорому немає (узб.).
- Вміння робити зло — злодійське ремесло (абх.).
- Вовк і печінку вівці бере (нім.).
- Вовка помилувати — вівцю задерє (укр.).
- Воля велика, та її в'язниця міцна (рос.).
- Вони, як ліванські злодії, що вдень чубляться, а вночі разом крадуть (іт.).
- В'язниця є в'язниця, хоч би й в саді була (укр.).
- Голодний собака хліб краде (перс.).
- Гроші тисячі злодіїв прикривають (кит.).
- Дайте злодієві волю, він весь світ обчистить (укр.).
- Дай злодієві золоту гору — він не припинить красти (рос.).
- Де злодію простять, злодюжці буде край (нім.).
- Де натовп, там і злодій (там.).
- Де клятва, тут і злочин (рос.).
- Де усі винуватці, там ніхто не винен (рос.).
- Діра кличе злодія (євр.).
- Діра дає злодієві надію (фр.).
- Діра злодія — що базар, що тюрма (вірм.).
- До арешту брама широка, а з арешту хвіртка вузька (укр.).
- До часу все з рук сходить (перс.).
- До в'язниці широка дорога, а з в'язниці тісна (рос.).
- Добрий злодій той, хто злодія обкрадає (фр.).
- Досвідчений злодій спочатку лампу загасить (серб.).
- Домашнього злодія важко впіймати (тур.).

Донощика вішають за язик (євр.).

Донощик гірший за злодія (євр.).

Донос не люблять — донощику не повірять (євр.).

Доти злодій буде красти, доки зашморг на шию не повісять (угор.).

Жебрак може виспівувати перед обличчям злодія (анг.).

Живе не по кишені, а по обману (рос.).

Жінці розбійника легко стати удовицею (там.).

Жне, там де не сів, бере, де не клав (рос.).

За вкрадене вовк своєю шкірою розплачується (сх.).

За ким немає вини, той не боїться тюрми (укр.).

За кожним злодієм гак плаче (угор.).

За злодієм не вглядиш (рос.).

За злочинні діла злетить голова (рос.).

За злодія заступишся, то й сам злодій (укр.).

За злочин плата — розплата (угор.).

За один проступок людину не вішають (тур.).

За чужим погонишся, своє загубиш (укр.).

Замовчуючи ганебні вчинки, загострюєш провину (лат.).

Замок злодієві — не перешкода (рос.).

Злодієві — по ділу й мука (рос.).

Злодій завжди шукає співучасника (афг.).

Злодій один, а доріг у нього багато (афг.).

Злодій мотузки не любить (яп.).

Злодій радіє, що вкрав, а господар, що щось залишилось (вірм.).

Злодій злодієві довірився, добра не чекай (тур.).

Злодій краде в пішого, який не наздожене (каз.).

Злодій йде по воду, свої ворота зачиняє (кор.).

Злодій на злодієві не шука (сом.).

Злодій і миші боїться (сом.).

Злодій і стіни боїться, — як би не впала на нього (вірм.).

Злодій біду перебуде і знову, на пограбунку буде (сом.).

Злодій ніколи не насититься (молд.).

- Злодій присягається, а потім краде (молд.).
- Злодій в злодія не краде (молд.).
- Злодій відбріхується аж до шибениці (ест.).
- Злодій злодієві не вірить (ест.).
- Злодій до грабежу смаку не губить (узб.).
- Злодій один, а підозріння на тисячу (узб.).
- Злодій любить галасливий базар (перс.).
- Злодій своїй тіні жахається (перс.).
- Злодій кожного вважає злодієм (тур.).
- Злодій краде, доки не повісять (фр.).
- Злодію не втекти від мотузки, а злочинцю від тюрми (тур.).
- Злодій і вночі добре бачить, а тіні своїй боїться (монг.).
- Злодій злодія не соромиться (макед.).
- Злодій в злодія ночує (рум.).
- Злодій від злодія вчиться (рум.).
- Злодій божитья — недобре затіває (рос.).
- Злодій злодія не терпить (рос.).
- Злодій краде не для прибутку, а задля своєї загибелі (рос.).
- Злодій на злодії і злодієм поганяє (рос.).
- Злодій з шахрая шапку зняв (рос.).
- Злодій помилуваний — добро загублене (монг.).
- Злодій може вкрати сонце, а віддати місяць (афр.).
- Злодій теж кричить, але втікає в інший бік (монг.).
- Злодій, який не має нагоди вкрати, приречений на чесність (євр.).
- Злодій коло дверей — найкращий сторож (євр.).
- Злодій гроші поцупить і не порахувавши (угор.).
- Злодій має три тіні (якут.).
- Злодій має сотні слідів (якут.).
- Злодій злодія криє (рос.).
- Злодій для злодія — пастка (вірм.).
- Злодій і дрібного шахрая поб'є і перший до храму побіжить (бенг.).
- Злодій помре, але перед тим десять домів обкраде (бенг.).

- Злодій краде, а світ сумує (молд.).
Злодій їсть, п'є, а у голові ключі кує (рос.).
Злодій знає, що красти гріх, а грабує всіх (рос.).
Злодійські руки в темряві самі нишпорять (там.).
Злодійським не торгують (тур.).
Злодієві сприяти, все одно, що самому красти (нім.).
Злодієві й кінь винен (тур.).
Злодієві ключ не потрібний (тур.).
Злодієві потрібні зламани паркани (бенг.).
Злодієві — злодійський зашморг (рос.).
Злодієві ввечері світає, а вранці смеркає (угор.).
Злодієві тин, як сокирі гілочка (гам.).
Злодієві в'язниця — незмінний друг (рос.).
Злодії почувають себе непогано, коли на ринку метушня (груз.).
Злодіїв у лісі очікували, а вони дім грабували (молд.).
І злодіїв не було, а батюшку вкрали (рос.).
Злодія добром не згадують (там.).
Злодія страх мучить (колумб.).
Злодія карай, а не пробачай (куб.).
Злодія не обдуриш — скоро не впіймаєш (рос.).
Злодія стережи, а він тебе стереже (рос.).
Злодія прийняти, самому в біду потрапити (інд.).
Злодюги посварились, та й крадене знайшлося (укр.).
Злочин не втіче від кари (угор.).
Злочин не меншає від того, що його скоїло багато людей (угор.).
Злочин від незнання — ще не злочин (бенг.).
Злочини скоюють у темряві, дістають покарання при світлі (євр.).
З лихого початку не буває добра (ісп.).
Злодійкуваті руки і у темряві крадуть (там.).
Зловмисник в юрті не ночує (тув.).
Знайшов, але не оголосив — те саме, що втаїв (рос.).
Знайшов та не віддав — однаково, що вкрав (нім.).

- Знає кішка, чиє м'ясо з'їла (рос.).
- Знає, куди двері відчиняються (євр.).
- Знати по очах, хто ходить по ночах (нім.).
- Один вкрав, другий брав, третій — той, хто ховав (гал-рус.).
- І сусідів розорив, і рідних пограбував (там.).
- І той злодій, хто краде, і той, хто мішок підносить (італ.).
- І в злодіїв є своя мораль (яп.).
- І злодій звертається з молитвами до Бога (афг.).
- І злодій просить божої допомоги (лит.).
- І злодій просить Бога що б вкрати (укр.).
- І таке буває, що злодій злодія обкрадає (угор.).
- І хто чинить зло, і його однокумці заслуговують однакової кари (лат.).
- І той злодій, що крав, і той злодій, хто покривав (рос.).
- І сам до зашморгу лізе, й іншого туди тягне (рос.).
- Катюзі буде по заслuzі (укр.).
- Камінь влучає у голову того, хто його кинув (абхаз.).
- Кого раз спіймають, усе життя підозрюють (кор.).
- Коли злодії сваряться, крадене впливає (куб.).
- Коли злодія схоплюють за рукав, він каже, що пожартував (молд.).
- Колись і лисиця вскочить у тенета (лат.).
- Конокрад почав з того, що вкрав сову (афг.).
- Краде вовк і пораховану вівцю (укр.).
- Крати — не торгувати, видатки більші, аніж прибуток (рос.).
- Крадена мука вся у висівки виходить (італ.).
- Краденого добра ніколи не вистачає (перс.).
- Крадій звинувачує пограбованого (кор.).
- Крадіжка не робить людину багатою, а брехня — святою (монг.).
- Кожний рік готуйся до посухи, кожную ніч остерігайся злодія (кит.).
- Коли два злодії б'ються, чесні люди визнають правду (укр.).
- Краще бідувати, ніж злодійством наживати (молд.).
- Кращий спосіб уникнути кари — не чинити зла (кит.).

Кривава розправа два доми згубить (афг.).

Кров'ю кров не змиєш (євр.).

Ліпше просити, ніж красти (куб.).

Ліпше по людях просити, ніж чуже красти (рос.).

Ліпше десятиох винних простити, ніж одного невинного стратити (рос.).

Легко красти, та важко відповідати (ест.).

Ледар благає смерті, а злодій негоди (ест.).

Людина, яка ножа вийме, від ножа й загине (рум.).

Людину образити — відповідь тримати (кор.).

Малий гріх, але велика причина (білор.)

Малих злодіїв у зашморг цуплять, великі за гроші прощення куплять (укр.).

Малі злодії гойдаються у зашморгу, великі — їздять у каретах (укр.).

Малих злодіїв вітають, а перед великими шапки скидають (чеськ.).

Мати вбитого спить, мати вбивці сну не має (рум.).

Мати вбивці забуває, а мати вбитого ні (ісп.).

Меч вбивці лишається без господаря (вірм.).

На крадія куля чекає (куб.).

На злодієві шапка горить (рос.).

На те злодієві й натовп, щоб у ньому сховатися (там.).

На ділі правий, а на папері винуватий (рос.).

Напередодні судного дня — усі злодії святі (євр.).

Насилля — гірше темниці (туркм.).

Насильника чекає пекельний вогонь (туркм.).

Нестатки не вада, вада — злодійство й розпуста (перс.).

Не боявся красти, не бійся, що поб'ють (афг.).

Не виправдовуй злодія тим, що крадіжку він вчинив ненароком (норв.).

Ненавчений злодій до сіна ховається (перс.).

Не гонися за простим злодієм, а лови отамана (рос.).

Не за те вовка б'ють, що сірий, а за те, що вівцю з'їв (рос.).

Не лише той злодій, хто краде, а й той, хто драбину тримає (нім.).

Не кради й тоді, коли з голоду помираєш (кит.).

Не платить багатий, а платить винуватий (рос.).

Не повинна шкодити синові батькова провина (болг.).

Не спіймали злодія нині, спіймають завтра (груз.).

Не та рука погана, яка приймає своє, а та, що тягне чуже (мос.).

Не той злодій, хто провинився, а той, хто кінці ховає (нім.).

Не чекай добра ні від злодія рощеного, ні від злодія прощеного (рос.).

Не чекай від каменю плоду, а від злодія добра (рос.).

Не про те мова, де винуватого висікти, а про те, де він. (рос.)

Незамкнена скриня і чесного спокусить (фр.).

Незнанням закону не відмовишся (лат.).

Не миша злодій, а діра (азерб.).

Немає нікого, хто був би таким лякливим, як злодій (сомал.).

Ніби не видно, що вкрав, коли просто виніс (рос.).

Ніч одна, а злодіїв багато (білор.).

Нічний мандрівник має волохаті підшви (якут.).

Нічний злодій — димчастий хвіст (якут.).

Одного разу вкрав — навік став злодієм (рос.).

Пани з людини роблять злодія (рум.).

Переховувач гірший від крадія (нім.).

Піст і шибениця вигадані для бідняків (баск.).

Правого кличуть, винуватого в ший тичуть (рос.).

Пограбованому у лісі лев не страшний (там.).

«Пожежа!» — найголосніше кричить палій (кор.).

Покарання закінчується за хвилину, відповідальність залишається назавжди (англ.).

Помилка — не вина (кор.).

Попає між злодіїв — не будь відвертим (тат.).

Попроси десять разів, але не кради (кор.).

Поцупив Біблію, де написано: «Не вкради!» (євр.).

Простити — значить навчити (сх.).

- Раз украв — навіки злодієм став (рос.).
- Разом із злодієм бий його захисника (в'єтн.).
- Рано чи пізно — а злочинцю хомут на шию накинуть (кит.).
- Розумний злодій у своєму кишляку не краде (узб.).
- Рука руку мие, злодій злодія криє (рос.).
- Руки грішать, а шия відповідає (казах.).
- Скажуть, негідник помер — повір, скажуть, що виправився — не вір (узб.).
- Скільки злодієві не красти, а кінець колись прокрадеться (рос.).
- Скільки злодієві не красти, а шибениці не уникнути (рос.).
- Скільки злодієві не красти, а в'язницю не обійде (рос.).
- Соромно красти, а не віддавати (євр.).
- Спершу вкраде голку, потім ніж, потім коня (сомал.).
- Справедливому немає покарання (вірм.).
- Спробуй обікрасти того, хто сам злодій (угор.).
- Спритний злодій і господаря в злодійстві звинуватить (укр.).
- Сьогодні голку візьме, а завтра гуску вкраде (рум.).
- Таскав вовк, потаскали й вовка (укр.).
- Темні справи світла бояться (чеськ.).
- Тільки дрібних злодіїв вішають (фр.).
- Той, хто овочі крав, у городі ховатися не буде (кит.).
- Той, хто любить брати, не любить давати (євр.).
- Той, хто вкрав яйце, вкраде й верблюда (перс.).
- Той, хто вкрав у сусідки намисто, носить його уночі (тур.).
- Той помирає у в'язниці, хто донощик (тур.).
- Тому й закони писані, що є злодії (кор.).
- Трохи будеш дурити людей — станеш брехуном, потрохи крастимеш — станеш злодієм (монг.).
- Тюрма не дурна, без людей не бува (укр.).
- Тюрма така широка й міцно збудована, що чорт їй радий (серб.).
- Тюрма залишається тюрмою, навіть якщо це сад (в'єтн.).
- Тяжко там красти, де господар злодій (монг.).

- У вбивці руки завжди в крові (індонез.).
- У злодія, який, втікає, — одна дорога, а в тих, хто за ним біжить — тисячі (вірм.).
- У злодія крадене щастя (сом.).
- У злодія кишеня дірява (вірм.).
- У злодія язик короткий (вірм.).
- У злодія одна дорога, в того, хто його шукає — дев'ять (баск).
- У будинку злодія — не крадуть (індонез.).
- У дужого стиду мало, в хулігана — совісті (узб.).
- У кого совість нечиста, в того ноги дрижать (узб.).
- У крадія подерта сорочка (ост.).
- У час війни злодії плодяться, в мирний час їх вішають (араб.).
- Умів красти, умій і очима моргати (англ.).
- Хабарник, як рибалка: долонею намацує й поцупить (укр.).
- Хто бавиться в багні, багном й заляпається (афр.).
- Хто байдуже проходить повз злочин, підтримує його (латиськ.).
- Хто брехун, той і злодій (татар.).
- Хто бреше, той і краде (нім.).
- Хто вину свою ховає, той не дочекається добра (там.).
- Хто випив айран — непричетний, касу обікрав — спійманий (узб.).
- Хто винний, той і відповідає (укр.).
- Хто вкрав і хто продав, однаково винні (фр).
- Хто вкрав яйце, той і вола вкраде (нім.).
- Хто вкрав — втікає, хто не вкрав — у в'язницю сідає (нім.).
- Хто не соромиться свого злочину, винний подвійно (карел.).
- Хто заподіяв лихо, той ходить тихо (куб.).
- Хто захищає винуватця, готує собі покарання (лит.).
- Хто змолоду брехун, — на старість злодій (євр.).
- Хто із злодієм водиться, той або сам злодій, або на його, стороні стоїть (монг.).
- Хто йде по лихих стежках, той буде в рін'яхах (ісп.).
- Хто краде влітку, признається взимку (араб.).
- Хто краде для інших, той готує шибеницю для себе (груз.).

- Хто краде, той сам себе мучить (ісп.).
- Хто мало вкрав, йде на галеру, хто багато вкрав, той робить кар'єру (азерб.).
- Хто на чуже зазіхає — своє втратить (афр.).
- Хто нехтує провиною одного, захочує до вини багатьох (там.).
- Хто поросся вкрав, тому у вухах вищить (нім.).
- Хто шахрай, для того зроблено батіг (рос.).
- Цей і дим із свічки вкраде (укр.).
- Чи краде, чи лише мішок з краденим тримає — він злодій (молд.).
- Що купив — твоє, що вкрав — чуже (ест.).
- Що крадій, що переховувач — обидва злодюги (нім.).
- Щире визнання провини наближає до невинності (серб.).
- Як не крав, а шви наверх вилізуть (ірл.).
- Як є невинний, то нічого злого тобі не буде (гал-рус.).
- Якщо батько — бандит, то й син буде вбивцею (кит.).
- Якщо всі винні, ніхто не винний (тат.).
- Якщо в тебе вкрали верблюдицю і це допоможе тобі взнати, хто злодій, то вона пропала даремно (сом.).
- Який гріх, така й розправа (укр.).
- Якщо добро без нагляду, завжди знайдеться кому його взяти (кор.).
- Якщо злодій змовиться з господарем, то бика через вікна винесуть (асс.).
- Якщо малим навчився красти голки, то, ставши дорослим, вкраде верблюда (монг.).
- Якщо сам винний, нема кому скаржитися (куб.).

Суд і процес

- Абияка згода краще від великого суду (фр.).
- Адвокат і вовк, то си брат (гал-рус.).
- Адвокат, немов маляр, і з білого чорне зробить (афг.).
- Бачив — не приховуй, не бачив не базікай (укр.).
- Без вини суд не засудить (укр.).
- Бережися, як сухот, скупого лікаря, голодного адвоката і того, хто дає поради суперникам (баск.).

- Без суду не страчують (рос.).
- Благо царів у правді суддів (рос.).
- Бог любить праведника, а суддя наклепника (рос.).
- Богатир у шані в час війни, а суддя в час тяжби (кирг.).
- Брехун приводить свідків із собою (монг.).
- Від злодія біда, від суду злидні (рос.).
- Виконавці закону бувають страшніші, ніж сам закон (євр.).
- Відділяються вовку сльози вівці (рос.).
- Винного не виправдовуй, безвинного не звинувачуй (сиб.).
- Винного й невинного суд не зрівняє (рос.).
- Вовк позиває, вовк і судить (молд.).
- Воза й адвоката треба часто мастити (укр.).
- Далеко від суду — далеко від турбот (інд.).
- Даремно засудити — душу погубити (рос.).
- Де гроші говорять, там правда мовчить, де гроші судять, там правда — в кут (укр.).
- Де товариський суд, там швидко порядок наведуть (узб.).
- Діло по ділу, а суд по формі (рос.).
- До суду ногою, до кишені рукою (укр.).
- До суду підеш — правди не знайдеш (укр.).
- До суду три кроки, а із суду й за рік не дійдеш (рос.).
- За заячим слідом на ведмедя виходять (рос.).
- За курку судилися — гусака неси (укр.).
- За мале судитися — велике загубиш (укр.).
- Заходиш до суду — двері широкі, виходиш — вузькі (ест.).
- Зачепив за слово, потягнеш за справу (як.).
- З казною не судися (рос.).
- З кого суддя взяв, той і правий став (укр.).
- З твоєї вини шуби не шити (рос.).
- З паном судитись — чолом об стіну битись (укр.).
- З чиновником не жартуй, бо вдарить будь-яким законом (узб.).
- Звинуваченнями не виправдовуються (кор.).
- Зізнання — половина виправлення (фр.).

- Золото хоч німе, а переробить криве на пряме (нім).
- Кишеня суха, то й суддя глухий (рос.).
- Кінь з вовком судився — тільки кінський хвіст лишився (латис.).
- Кого тут немає, той — винний (фр.).
- Коли б такий розум перед судом, як по суді (укр.).
- Коли кишеня пуста, то й суддя глухий (укр.).
- Коли суддею стає твій ворог, тобі нічого не залишається, як спикувати речі (укр.).
- Краще погано змиритись, ніж позиватись (фр.).
- Краще відпустити двадцятьох винних, ніж засудити одного невинного (там.).
- Краще один свідок, ніж тисяча чуток (афг.).
- Ласка судді переважить закон (фр.)
- Легко іншого судити, важко самого себе винуватити (уг.).
- Легко сказати, та нелегко доказати (рос.).
- Легше впасти, ніж піднятись (фр.).
- Ліпше солом'яна згода, а ніж золотий суд (уг.).
- Ліпше втопитися, ніж судитися (укр.).
- Милість і на суді хвалиться (укр.).
- Мудрий суддя судити не квапиться (фр.).
- Мулла халву побачить, Коран забуде (узб.).
- На одну шию два зашморги не натягують (ефіоп.).
- Навіщо з тим водитися, хто любить судитися (укр.).
- Невинну голову сокира не січе (рос.).
- Не бійся закону, а бійся судді (укр.).
- Не бійся пекельних мук, а бійся суддівських рук (рос.).
- Не бійся суду, а бійся сорому (як.).
- Не бійся суду, а бійся судді (як.).
- Не бувати суддею тому, в кого совість крива (укр.).
- Не будеш судитися, уникнеш великої біди (тур.).
- Не дай боже судитися та лінитися (укр.)
- Не за всяку вину, садять до в'язниці (укр.).

Не йди до суду з одним носом, а йди з підносом (укр.).

Не йди з биком битися, з багатим судитися (укр.).

Не маєш боргу, стань поручителем (фінл.).

Не обирай злу людину в беї (казах.).

Не підмажеш — не поїдеш (рос.).

Не скаржся двом суддям (в'єтн.).

Не спіши карати, спіши милувати (рос.).

Не стверджуй того, чого не зможеш довести (серб.).

Не страшний суддя, а страшна стаття (укр.).

Не судись — постол стане дорожчим за чобіт (укр.).

Не хвались, йдучи до суду, а хвались, йдучи із суду (рос.).

Не ходи до суду, бо хліба не буде (укр.).

Неправдиву вагу — до вогню, брехливого суддю — в кайдани (єф.).

Нема в суді нині правди (гал.).

Ні від тюрми, ні від суми не зарікайся (рос.).

Ніхто не суддя у своїй справі (укр.).

Один свідок — не свідок (в'єтн.).

Одного разу збрешеш — ніколи більше не повірять (індон.).

Одного покараєш — сто виправиш (лат.).

Очевидець — живий документ (фр.).

Перед судом і слова не кажи, тільки суду гроші покажи (укр.).

Перо в судищо сокира в лісі, що захотів те й вирубав (рос.).

Піп чекає покійника, а суддя розбійника (рос.).

Піп чекає багатого, а суддя щедрого (рос.).

Пішов до суду в жупані, а прийшов із суду голяком (рос.).

Подати до суду не важко, важко йти туди (серб.).

Позивач — злидням помігач (баск.).

Порівняння — не доказ (фр.).

Почнеш судитися, будеш по світі з торбою волочитися (укр.).

Праведний суддя і попа, і мужика однією мірою судить (серб.).

Правда процвітає, суд захищає, а допомоги біднякові чекати нізвідки (єст.).

- Простити, значить навчити (сх.).
- Розумні до суду не ходять, а дурні звідти не виходять (укр.).
- Самосуд — не суд (укр.).
- Самому судити — не розсудити (рос.).
- Сиди криво, а суди прямо (рос.).
- Сильні та багаті рідко винуваті (укр.).
- Сім бід — одна відповідь (рос.).
- Скільки не ховатися — впіймають: немає де подітися (рос.).
- Слабий — завжди винуватий (сх.).
- Сліпий не має вчити зрячого (євр.).
- Собаці — батога, судді — чарку (латис.).
- Спочатку вислухай — потім суди (груз.).
- Страта триває хвилину — відповідальність залишається назавжди (анг.).
- Суд винить, як закон велить (рос.).
- Суд правду знайде (укр.).
- Суд і суддю судить (укр.).
- Суддя праведний — опора камінна (рос.).
- Суд — не на осуд, а на розсуд (рос.).
- Судитися — не богу молитися: поклоном не відчепишся (укр.).
- Суддя не чекає свічки, а чекає мішка (укр.).
- Суд прямий, та суддя кривий (рос.).
- Судити може мало хто — а засудити всі (євр.).
- Суддя завжди в пошані в день суду. Батир в пошані в той день, коли біда (кирг.).
- Суддям те корисно, що в кишеню полізло (сх.).
- Суддя та багач, як сир з маслом (єфіоп.)
- Суд квапливий рідко буває справедливий (укр.).
- Суддя — що живіт: мовчить, а їсти просить (молд.).
- Так суди, аби вовк був ситий і кози цілі (укр.).
- Тільки невдахи йдуть жалітися до суду (в'єтн.)
- Треба вислухати й іншу сторону (нім.).

- Тримай суд по закону (рос.).
- Тяжба і шкода — найгірше (укр.).
- Тяжба — зашморг, суд — шибениця (нім.).
- Тяжбу завів — став голим, як сокіл (рос.).
- У кого кишень повніша, для того й суд правіший (укр.).
- У суді правди не шукають (укр.).
- У суперечці треба вислухати дві сторони (євр.).
- У того правди немає, хто від суду втікає (рум.).
- Упереджений суддя — розбійника зліший (укр.).
- У правдивого свідка на губах масло, а в брехливого батіг на спині (монг.).
- У прокурора закон — опора (рос.).
- Факти говорять самі за себе (лат.).
- Факти вперта річ (рос.).
- Хто нижчий, той винен (креол.).
- Хто правого винить, той собі шкодить (нім.).
- Хто судить, має бути розсудливим (нім.).
- Хто почуває себе винним, може покаятися (нім.).
- Хто винний, той і відповідає (укр.).
- Хто людей не ганьбиться, той і суду не боїться (укр.).
- Хто судиться за вівцю, той загубить телицю (укр.).
- Хто кається, від вини відмивається (фр.).
- Хто з суддею знайомий, той суду не боїться (нім.).
- Хто давно позивається, на тому адвокат наживається (фр.).
- Хто часто судиться, не буває багатим (фр.).
- Хто захищає винуватця, той готує собі покарання (лат.).
- Хто нехтує провиною одного, заохочує до вини багатьох (лат.).
- Хочеш у суді добра — підсип срібла (укр.).
- Хоч суддя і брат, а в неправді будеш винуватий (укр.).
- Хоч і праве діло, а у кишені засвербіло (рос.).
- Щире визнання провини наближає до невинності (лат.).
- Що для мене закони — були б судді знайомі (рос.).

Що у суді говорять, те й записують (рос.).

Щоб виграти тяжбу, треба програти бугая (в'єтн.).

Як закони добрі, то судді лихі (укр.).

Як йдеш до суду, не забудь гроші (укр.).

Як не здохнеш у війта в ямі, то загинеш у трибуналі (укр.).

Які тут закони, коли судді знайомі (укр.).

Якби люди поступали справедливо, судді відпочивали б (сх.).

Якщо судишся з суддею, то й Бог тобі не допоможе (пол.).

Умовні скорочення

азерб. — азербайджанське

анг. — англійське

ар. — арабське

асс. — ассирійське

афг. — афганське

афр. — африканське

баск. — баскське

бснг. — бенгальське

біл. — білоруське

болг. — болгарське

в'єт. — в'єтнамське

вірм. — вірменське

гал. — галицьке

гал.-рус. — галицько-руське

груз. — грузинське

ест. — естонське

еф. — ефіопське

євр. — єврейське

індон. — індонезійське

ірл. — ірландське

ісп. — іспанське

іт. — італійське

каз. — казахське

камб. — камбоджійське

карел. — карельське

кирг. — киргизьке

кит. — китайське

кол. — колумбійське

кор. — корейське

креол. — креольське

куб. — кубинське

лат. — латинське

латис. — латиське

лит. — литовське

мад. — мадагаскарське

макед. — македонське

молд. — молдовське

монг. — монгольське

нім. — німецьке

норв. — норвезьке

перс. — перське

пол. — польське

рос. — російське

рум. — румунське

серб. — сербське

сиб. — сибірське

сканд. — скандинавське

сом. — сомалійське

сх. — народів Сходу

там. — тамільське

тув. — тувинське

тур. — турецьке

турк. — туркменське

уг. — угорське

узб. — узбецьке

укр. — українське

фінл. — фінське

фр. — французьке

чес. — чеське

юг. — югославське

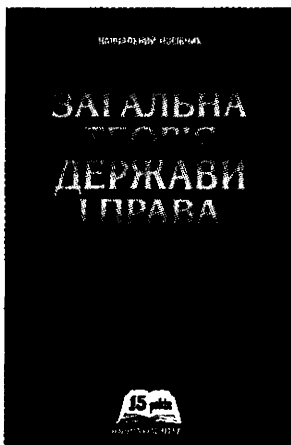
як. — якутське

яп. — японське

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Зверніться до енциклопедій та аналітичних довідкових видань і выпишіть відомості про невідомих авторів афоризмів та висловів.
2. Розташуйте афоризми, вислови, прислів'я та приказки за галузями права.
3. Выпишіть юридичні вислови та афоризми, які можна використовувати у судових промовах.
4. Проведіть вікторину знавців юридичних афоризмів та висловів.
5. Проведіть ігрове заняття «Допитливі і кмітливі» для кращого засвоєння приказок, прислів'їв народів світу про державу і право.

Видавництво "Юрінком Інтер" пропонує:

Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / за ред. О.В.Зайчука, Н.М.Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с. – Бібліогр.: с. 376-387.

Посібник підготовлений провідними вченими в галузі теорії держави і права відповідно до типової програми на основі узагальнень та застосування новітнього емпіричного матеріалу. Розглядаються найбільш важливі проблеми теорії держави та права. Особлива увага приділена науковознавчим проблемам теорії держави і права. Досліджуються проблеми сутності та призначення держави, співвідношення держави та особи. Подається загальна характеристика елементів форми держави, механізму та апарату держави. Висвітлюються проблеми праворозуміння, закономірності соціального регулювання. Аналізу-

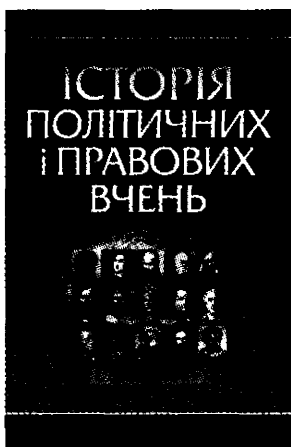
ються фактори функціонування та ефективності правової системи, функції та джерела права. Розглянуто питання правових відносин як особливого виду суспільних відносин.

Розрахований на педагогічних працівників, абітурієнтів, студентів юридичних вузів та широке коло читачів, які цікавляться проблемами теорії держави та права.

Історія політичних і правових вчень : підруч. / Ф.П.Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.

У підручнику відповідно до програми підготовки фахівців-юристів у вищих навчальних закладах, із застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів на конкретному історичному матеріалі висвітлено закономірності суспільного прогресу, розкрито процес становлення та розвитку знань про державу і право, наукового осягнення людством сутності цих суспільних явищ. Значну увагу приділено з'ясуванню витоків політико-правової думки в Україні, особливостей її формування в контексті європейської цивілізації.

Для студентів, аспірантів та викладачів юридичних навчальних закладів і факультетів, навчальних закладів з підготовки політологів, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії політичної та правової думки.

Видавництво "Юрінком Інтер" пропонує:

навчальний посібник

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Юр. Інтер

навчальний посібник

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Юр. Інтер

15 років

Юр. Інтер

Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Г.І.Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.

У навчальному посібнику відповідно до програми навчального курсу "Історія держави і права зарубіжних країн" і з урахуванням останніх досягнень історико-правової науки висвітлюється історія виникнення, розвитку і функціонування державно-правових систем Стародавнього Світу, Середньовіччя, Нового і Новітнього часів. Детально аналізується зміст державно-правових процесів, розкриваються як загальні закономірності державно-правового розвитку зарубіжних країн, так і специфічні риси історії окремих держав або систем права.

Навчальний посібник розрахований на студентів всіх форм навчання, аспірантів та викладачів юридичних вузів та факультетів.

Історія держави і права зарубіжних країн. Правові джерела : навч. посіб. / упоряд. Г.І.Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 320 с. – укр., рос.

Навчальний посібник містить правові джерела різних часів історичного розвитку людства. Хрестоматію складено відповідно до програми навчального курсу "Історія держави і права зарубіжних країн", побудованої за модульним принципом. Дається можливість вивчати правові першоджерела Стародавнього Світу, Середніх віків, Нового і Новітнього часів. Тексти наведено російською і українською мовами.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів і факультетів, науковців і всіх тих, хто цікавиться даною тематикою.

З питань придбання звертайтеся:

04209, м. Київ-209, Героїв Дніпра, 31-б

Тел./факс 413-81-44, тел. 411-69-08,

тел. відділу реалізації 411-64-03; 412-36-18

e-mail: sales@yuricom.kiev.ua <http://www.yuricom.com>

Видавництво "Юрінком Інтер" пропонує:

СУЧАСНА ПРАВОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

11-12

Сучасна правова енциклопедія / О.В.Зайчук, О.Л.Копиленко, Н.М.Онiщенко [та ін.] ; за заг. ред. О.В.Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 384 с.

У книзі вміщено близько 1800 статей, в яких визначено і вилучено юридичні терміни і поняття. Це терміни і поняття, які найчастіше зустрічаються у нормативно-правових актах, ЗМІ, правових документах. Значну частину словникового масиву становлять терміни, які увійшли в юридичний обіг останніми роками.

Видання розраховане на широке коло читачів, які цікавляться правовими проблемами. Воно стане у пригоді вчителям і учням навчальних закладів системи загальної освіти, абітурієнтам юридичних навчальних закладів, викладачам і студентам, а також працівникам підприємств, установ і організацій, які за родом своєї діяльності мають вирішувати правові питання.

Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; відповід. ред. В.Г.Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

Енциклопедія освіти – перша у вітчизняній літературі довідниково-аналітична праця, у якій висвітлено: проблеми теорії, історії та практики української освіти, походження понятійно-термінологічних основ педагогічної і психологічної наук; сучасні освітні парадигми та концепції; системи навчання і виховання у різних типах навчальних закладів, розвиток зарубіжних освітніх систем; персоналізовану інформацію про педагогів та громадських діячів, що сприяли розвитку освіти в Україні; інформацію про суміжні галузі науки, які мають вагоме значення для розвитку сучасної освіти.

Праця адресована педагогам, психологам, соціальним працівникам, управлінцям усіх рівнів освіти, широкому загалу українського суспільства.

Фінансова енциклопедія / О.П.Орлюк, Л.К.Воронова, І.Б.Заверуха [та ін.] ; за заг. ред. О.П.Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.

Фінансова енциклопедія – перше в Україні наукове систематизоване фахове видання про фінансову діяльність і фінансову систему, побудоване за принципом національної галузевої енциклопедії. В енциклопедії вміщено близько 1000 статей, що у сукупності становлять цілісне коло систематизованих знань про фінанси, податки, валюти, фінансові інструменти та фінансових посередників. Видання відображає світову та національну історію фінансової справи, діяльність державних та міжнародних інституцій, висвітлює процеси глобалізації на фінансових ринках. На сторінках енциклопедії аналізуються положення національних, європейських, міжнародних правових актів, що регулюють сферу фінансового контролю, аудиту, бюджетного процесу, банківської діяльності тощо. Розкриваються базові європейські та міжнародні стандарти у галузі фінансової діяльності.

Розрахована як на фахівців у сфері права та економіки, так і на коло читачів, які цікавляться знаннями у галузі фінансів, податків, банків.

ФІНАНСОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

11-12

СУДОВА РИТОРИКА

